

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

કિંમત

પંથનામ

વર્ગાંક

ગુજરાતી પંચની ભેટો.

૧ માહતી અથવા આર્યોના સાંસારિક			
દુર્ગુણોથી થતી ખુવારી	...	...	૧-૦-૦
૨ સીંગીતા અથવા વીજળી ગામડીયજી			૧-૦-૦
૩ સંસાર યાત્રા...	...	...	૦-૧૨-૦
૪ રૌદ્રપુરની સુંદરી	...	...	૧-૦-૦
૫ અધ્યાધ્યા અને અગ્રેજ	...	...	૧-૮-૦
૬ અલક્ષ્ય જ્યોતિ	...	...	૧-૮-૦
૭ ઉપાકાન્ત	...	...	૧-૮-૦
૮ પદ્મનાભ	...	...	૧-૮-૦
૯ મધુકર	...	...	૧-૮-૦
૧૦ જ્યોતિપુજ	...	...	૧-૮-૦
+૧૧ શાન્તિદા	...	...	૦ ૧૨-૦
૧૨ પ્રિયકાન્ત	...	...	૧-૮-૦
૧૩ સિતારનો શોખ અને સુરખાળા...			૧-૮-૦
૧૪ લલિત મોહન	...	...	૧-૮-૦
+૧૫ રેતેતમાનુ	...	...	૧-૮-૦
૧૬ સુવર્ણકુમારી	...	...	૧-૦-૦
+૧૭ કુજખાળા	...	...	૧-૦-૦
૧૮ સત્યસિંહ	...	...	૧-૮-૦
૧૯ કરજીસિંહ	...	...	૧-૮-૦
+૨૦ મયુરા કિવા બ્રહ્મસંજ્ઞા	...	...	૧-૮-૦
+૨૧ રનેહલતા અને ભેદભર્યું ખુન	...	...	૧-૮-૦
+૨૨ ભોળો બીમદેવ	...	...	૧-૮-૦
+૨૩ મંજરી	...	...	૧-૦-૦
+૨૪ વીર રમણી	...	...	૧-૮-૦
+૨૫ સલ્વાની અહલ્યા	...	...	૧-૦-૦
+૨૬ લિખ્ત પ્રતિજ્ઞા	...	...	૧-૦-૦
+૨૭ દિવ્ય જ્યોતિ	...	...	૧-૦-૦
૨૮ નિર્મળા	...	...	૨-૦-૦
+૨૯ અનુપમ-ઉપા...	...	...	૨-૦-૦
+૩૦ સુધા-સુન્દરી	...	...	૦-૧૨-૦
+૩૧ લક્ષ્મી અથવા જન્મભૂમિની			
જન્મભૂમિના	...	...	૧-૮-૦
+૩૨ સોરઠનો સિતારા	...	...	૧-૮-૦
+૩૩ અગ્રેજ રાજનો ઉપકાળ અને			
પીઠોશબોનો દૌરદમામ	...	...	૧-૮-૦

+ આ નિશાની વાળાં પુસ્તકો જ ફક્ત સિલકમાં છે.
બીજાં પુસ્તકો સિલકમાં નથી.

પ્રજ્ઞા ત

તાજ મહાલનાં

સોડા-લેમન વિ. પીણુંઓ
ફીલ્ટર કરેલા સ્વચ્છ પાણીથી
બનાવવામાં આવે છે.

તમારી તન્દુરતી ની
બળવણી માટે હલકો માલ
નહિ પીતાં, હમેશાં

તાજ મહાલનાં

સ્વચ્છ, સ્વાદિષ્ટ પીણુંની
માંગણી કરજો.

કારખાનું:-મીરઝાપુર રોડ.
અમદાવાદ.

ટેલીફોન નં. ૨૨૪.

અમેરિકાની ઉત્તમ બીનખર્ચાણુ કારો અને ટ્રકસમાં પણ વિલીસ Willys

જો તમે કોઈ કાર અગર ટ્રક, સારી
જાતની છતાં પણ આશ્ચર્ય પમાડે
તેટલી હલકી કિંમતની હોય તેવી લેવા
જાઓ તથા જો તમે સુંદરતા, ઝડપ,
શક્તિ, આધારરખાય તેવી કામગીરી,
સુસંગત કરકસર અને પાછેતરના વેચા-
ણુની સંપૂર્ણ કામગીરી કે જે વડે પુરેપુરા
સંતોષની પણ ગેરન્ટી મળે એ બધા
માટે તપાસ કરો તો તમે તેને મટે નવી

વીલીસ કે વ્હીપેટ

કરતાં બીજી કોઈ સારી કાર પસંદ કરશો નહીં.

ધી બોમ્બે ગેરેજ.

મીરજાપુર રોડ-અમદાવાદ.

હવે કોણ ના કહી શકશે ??

દેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ, એજ દેશની ઉત્પત્તિનું મુળ છે
શુદ્ધ તાજા વનસ્પતિમાંથી સાંચા કામની મદદ લીધા
સીવાય દેશી કારીગરોના હાથથી બનાવવામાં આવતી
મશાહુર અકસીર દવાઓ.

મદન મંજરી ગોળીઓ

આ દિવ્ય ગોળીઓનાં સેવનથી અજીર્ણ, વિર્યવિકાર, માથાનો દુખાવો,
શરદી, ધાતુક્ષીણતા, સ્વપ્નદોષ, કમળેરી, નમળાઇ, સુસ્તી વિગેરે
શરીરની પાયમાલી કરનારાં દરેક દરદો તરતજ નાબુદ થઇ શરીર
સશક્ત બને છે તથા શરીરમાં નવું જીવન તથા ખરો જૂરસો પેદા
થાય છે. કીંમત ગોળી ૪૦ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧) એક.

પરમાથી પીડાતા પુરૂષો માટે મેહમર્દન ચૂર્ણ.

પેશાબમાં બળતરા થવી, પેશાબ અટકી
અટકીને આવવો, રસીનું પડવું, વીગેરે
પરમા સંબંધી દરેક રોગ આ ચૂર્ણનાં
સેવનથી તરત દુર થઇ પેશાબ સાફ
આવે છે. કિં. તોલા ૧૦ ના ડબ્બા
૧ નો રૂ. ૧) એક.

રમણવિલાસીની વટિકા.

વિર્ય રચના કરનાર અકસીર દવા.
કિં. ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧) એક.

નપુંશકત્વારિ ઘૃત.

પુરૂષના ગુહા ભાગની દરેક ખામીઓ
આ લેપ લગાડવાથી નાબુદ થઇ ખરી
મરદાઇ પ્રાપ્ત થાય છે.

કિં. ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧.

શ્વાસકાસારિ અવલેહ

દમ, શ્વાસ, ઉધરસ, શરદી, બાતીનો
દુખાવો, કફનું પડવું વીગેરે તમામ
જીવલેણ દરદો આ અવલેહના સેવનથી
નાબુદ થઇ શરીર તંદુરસ્ત બને છે.
કિં. તોલા ૨૦ ના ડબ્બા ૧ નો રૂ. ૧.૫૫

અંડવૃદ્ધિહર ચુર્ણ.

કોઈપણ કારણથી થયેલ વધરાવળ ઉપર
આખાઈ ઉપાય. કિં. ડબ્બા ૧ ના રૂ. ૩)

ગર્ભામૃત ચુર્ણ.

આ દવા સ્ત્રીઓ માટે અમૃતસમાન છે.
પ્રદર, ઋતુનું અનિયમિત આવવું, કમ-
રનો દુખાવો, હાથપગની કળતર વીગેરે
રોગ આ દવાના સેવનથી એકદમ દુર
થઇ ઋતુ નિયમિત આવી ગર્ભાશયના
તમામ દોષો દુર થાય છે.

કિં. ડબ્બા ૧ ના રૂ. ૨) બે.

દરેક દવાની માહિતિ માટે કેટલોગ તદન મફત મંગાવી વાંચો.

મુંબઇ ખાંચ:—

૩૯૩ કાલ્યાણદેવી રોડ

મુંબઇ-૨.

અમદાવાદના એજન્ટ:—પંડિત શાહની કું. ત્રણ દરવાજા.

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી
હેડ ઓફીસ:—જામનગર (કાઠીયાવાડ)

ધી મેટ્રોપોલીટન મ્યુચ્યુઅલ બેંકીંગ એન્ડ એસ્યુરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફીસ:—મુંબઈ.

શુદ્ધ હિંદી વ્યવસ્થા. સંપૂર્ણ હિંદી ડીરેક્ટરો.

અમારી કંપની નીચેના અનુસાર શેરહોલ્ડરોને
સહકારના ધારણે લોન આપે છે (નાણાં ધીરે છે)
તેમજ મોટર અકસ્માતના વિમા ઉતારે છે.

જોઈએ છે:—દરેક ગામમાં લાગવગવાળા પ્રમાણીક
અને આબરૂદાર દેશપ્રેમી એજન્ટો. વધુ
વિગત માટે મળો યા લખો:—

ચીફ એજન્ટ:—

જીવાભાઈ મુળજીભાઈ પટેલ.

ફોર ધી પ્રોવિન્સ ઓફ ગુજરાત એન્ડ કાઠીયાવાડ.
કે. મોતીલાલ હીરાભાઈ મારફેટ બીલ્ડીંગ, રેલ્વેપુરા,
અમદાવાદ.

સંખ્યાબંધ પ્રમાણપત્રો મળ્યાં છે.

મહારં શું થશે ?

તે સંખ્યાબંધી

૧ તમે તમારા પાડોશીને પુછો અમારા નામ અને કામથી લાગ્યેજ અન્નાણુ હશે.

(૧) જીંદગીનો અહેવાલ—માત્ર સવા રૂપીઆની ટીકાટો રજીસ્ટર પોષ્ટથીજ મોકલાવતાં પત્ર લખવાના ટાઇમ સાથે ચાલુ ઉમ્મર જણાવી લખો. પરદેશ માટે ત્રણ સિલિંગ.

(૨) હસ્તરેખા ઉપરથી જીંદગીનો અહેવાલ—પુરૂષે જમણા હાથની તેમ સ્ત્રીએ ડાબા હાથની ત્રણ કોપી [પેન] સાહીથી છાપી મોકલાવતાં પત્ર લખવાના ટાઇમ સાથે ચાલુ ઉમ્મર જણાવી લખવું. કી. મધ્યમ રૂ. ૫-૦-૦ રપેશીઅત્ર રૂ. ૧૦-૦-૦.

(૩) પ્રશ્ન—એક પ્રશ્ન માટે એક રૂપીઆની ટીકાટો રજીસ્ટરથી મોકલાવતાં પત્ર લખવાના ટાઇમ સાથે ચાલુ ઉમ્મર જણાવી લખવું. પાંચ પ્રશ્ન માટે રૂપીઆ ત્રણ. પરદેશ માટે સિલિંગ છ.

(૪) પવિત્ર જંત્ર (તાવીજ ચાંદીનું)—વ્યાપાર, રોજગાર, નોકરી; સ્ત્રી. સંતતી, મુસાફરીમાં લાભિક, અને મુશ્કેલી હેરાનગતિ, લય, ચિંતા. વિગેરેમાંથી મુક્ત કરનાર માત્ર એક વર્ષ માટેજ ઉપયોગી. જંદી દોઢા પે ગણો લાલ થાય છે. કિંમત રૂ. ૫-૦-૦. પરદેશ માટે પાર્સલ ખર્ચ સાથે સિલિંગ અગીઆર.

(૫) સંખ્યાબંધ કવરો ગુમ થતાં હોવાથી ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ ટીકાટો, ક્ષીટીશ પોષ્ટલ ઓર્ડર, પૌન્ડ, ક્રાન્ક, ડેલર વિગેરે રજીસ્ટર વિના મોકલવાં નહિ.

જ્યોતિષી પી. શર્મા.

(Predict Astrologer.)

સુરત (જી. પી. બી.) ઈન્ડિયા.

પ્રદર ગર્ભાશયનાં દરદો

સુવારોગ માટેજ

પ્રદરવિનાશક

દવા વાપરો.

શુદ્ધ વનસ્પતિની દવા.

(૧૯૨૨ડ નં ૩૧૦.)

આ દવાના સેવનથી દરદી બહેનો રોગરુક્ત થઈ છે અને બાળકોની માતા દવાને લાગુ પડતી બની છે. આ દવાથી ધાતુનું વહેવું, દોહીવાં, અશક્તિ, શરીરનું તવાઈ જવું, છોડ, કસુવાવડ, અટકાવ વખતે થતો પેદુ કમ્મરનો દુઃખાવો, હાથે પગે કળતર, વિંદ દરદોને જડમૂળથી નાબુદ કરી રતુને સાર અને નિયમિત બનાવે છે.

પ્રદરવિનાશક દવાના સેવનથી ખસેલું કમળ ઠેકાણે આવે છે. શુષ્કજ્વર, હિરટીરીઆ, રતવા અને ગર્ભાશયનાં હઠીલાં દરદો માટે છે, અને ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય બનાવે છે.

(૧૮ દિવસની દવાના) ડખી ૧ ની કી. રૂ. ૨-૮-૦.

પે.સ્ટોજ ૦-૬-૦

અમદાવાદના એમ.ન્ટ-ડી. એચ. મણીલાલ માધવલાલની કું.

પ્રભુ દરવાજા.

લખો મનેજર:—

પ્રદરવિનાશક ઓફિસ,

ખંભાત—(૧૦૧) જી. (ખેડા).

બાણેશ પંદર સદ્પ્રદરથોના પુરા પત્તા સાથે નામ

મોકલી એક હજાર વર્ષનું કુંદેનર અને એક

પુસ્તક મફત મંગાવો.

ડૉ. જી. બી. ની ઔષધીક ખુશખોદાર -તપકીર-

શરદી, શલેખમ અને માથાનાં
તમામ દર્દો માટે ફક્ત એકજ
ચપટી નાકને ઠંડક આપી
મગજને શાંતી આપે છે.
કી. શીશીના ચાર આના.

જથાબંધ માલ લેનારને નીચેના સરનામે
લખવાથી માલ કીફાયતથી મળશે.

ગુરૂ ખસવાની કું. લીમીટેડ.

પો. બોક્સ ૫૧૦, 'પાર્ક ટાઉન'-મદ્રાસ.

હીસ્ટરિયાદિ રોગ છે શું ?

રેવરેન્ડ તિલાચ વિદેશના ડોક્ટરો અને વૈદ્યરાજો જણાવે છે કે હીસ્ટિડિ-
રિઆ, ફેફરાં, ગાંડપણ મગાડવામાં આકસીર હવા વાયુમુક્તા છે.
એંચ, શીત, ખરાટ, ઉર્ડ, ચકરી, મુછો, અધારાં અને મગજ ચરકે તેનાં
તોફાન વગેરે ત્વાથી મટી શકે છે. પક્ષધાત, સંધીવા, લકરા, ખાલી,
લંછણી અને સ્ત્રીઓના ઝનુદોષ, વંઝાપણું મટે છે. ફાયદો કાયમ રહે છે.
કીંમત રૂ. ૫) પો. જી. ૩૦ દી. ની.

હીસ્ટિરિયા રોગ દર્શન—૩૦ ચિત્ર, વાંચનારને શહુત મળે. કીંમત
રૂ. ૧-૪-૦. પો. ૦) દેશીનામું-ગવર્નમેન્ટ ટેક્સયુક, વેપારીવર્ગમાં માન
મળે તેવી રચના, કી. ૦) પો. ૦)

છ. ભ. શાહ દેશીનામાવાળા વાયુમુક્તા, રાજમહેશ રોડ નાકે-વડોદરા.

સત શિલાજીતનો ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ મુખ્યત્વે શિલાજીત અને પૂર્ણ ચંદ્રોદય, સુવર્ણ અખરખ,
અજવેલ, ખંબ, કેસર, કરતુરી, ખરાશ, વીગેરે ઉત્તમ દ્રવ્યોથી બનાવવામાં
આવે છે અને અનેક રોગોમાં આશીર્વાદરૂપ આ ગોળી થઈ ચુકી છે. એનાથી
શ્વાસ, સ્વપ્નહોષ, ધાતુ ક્ષય, નબળાઈ તથા ક્ષય, પ્રમેહ વીગેરે અસાધ્ય
રોગો જડમુળથી નાબુદ થાય છે.

આ ગોળીઓમાં ધણી કીંમતી દ્રવ્યો પડે છે છતાં ગરીબ તબંજર દરેક
જણ જેનો લાભ લઈ શકે માટે જનસેવાર્થે તેની કીંમત ધણી જ ઓછી
ગોળી ૧૦૦ ના માત્ર રૂ. ૪-૦-૦ પોષ્ટ ખર્ચ જુદું.

રસવૈદ્ય, સમતારામજી—સાણુંદ.

જનસમાજને ફાયદાકારક ચેતવાણી.

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ

ચાંદીના જસ્તીથી આળેલા દાગીના તથા

ચોખી ચીનાઈ ચાંદીના દરેક જાતના

વાસણો બનાવનાર તથા વેચનાર.

ઠેકાણું:—

માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં

ધર નંબર ૨૪૬૦.

અમદાવાદ.

DECREES BY CORRESPONDENCE.

H. L. M. S., Ph. D. M. Bhishagwar, etc., by Post Materia Rs. 5. Practise Rs. 4. Send 2 anna Stamps:—Dr. Chhatbar Homoeopathic Inst. (Regd.), Mahuva, (Kathiawar).

D. Lit. H., Ph. D., H. Sc., Com, H, M, D, Sahityabhusan etc., by post. Send 4 anna stamps:—Universal Institute (Regd.), Mahuva, (Kathiawar).

M. B. E. H. D. Sc, H. Vaidyabhusan, etc., by post. Send 2 anna Stamps:—Indian Homoeopathic Institute (Regd.), Mahuva, (Kathiawar), Ph. D. H., M. B. H., D. Sc, H, Com, Sahityacharya, Hakimhazig etc., by post. Send 2 anna stamps:—National Electric Institute, (Regd.), Mahuva, (Kathiawar).

તારનું સરનામું: 'મેડોરા' ડી. જી. મેડોરા

અમદાવાદ.

એન્ડ કું.

ટેલીફોન નં. '૩૭૪'

"ધન હાઉસ"

(૧૮૯૨ માં સ્થપાયેલી) અમદાવાદ

ધી ઓરીએન્ટલ ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી જીંદગીના વીમા ઉતારનારી કંપની.

—ધી સાઉથ બ્રિટીશ આગના વીમાની કંપનીના—

ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કચ્છભુજના ચીફ એજન્ટો.

જીંદગી, આગ, મોટરકાર, અકસ્માત, દરીઆઇ તથા દરેક જાતના વીમાનું કામ વ્યાજબી દરે લેવામાં આવે છે.

‘વીસમી સદીની નવીન શોધ’

સંગ્રહણી(ગળતી) માટે અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા ખાઇ કંટાળેલ સંગ્રહણી (ગળતી), મુંઝવેના ઝાડા, અતિસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદ રૂપ થઇ પડેલી પાંત્રીસ વર્ષના અનુભવની રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેલા સલાહપત્ર મંગાવો. પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

માણસાવાળા કે. જી. પટેલ એન્ડ સન્સ,

રમુ. સ્પેશ્યાલીસ્ટસ.

કાલુપુર-દાંડીગરાની પોળ. તંબુગરાની ખડકીમાં ઘર નં. ૩૫૬;

અમદાવાદ.

અમારું બાલનંદ અગ્યાઓને રૂપરૂપ આનંદી અને સુંદર બનાવે છે. કોમિત ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મક્ત અંદગીનો વીમો

ઉતરાવી તમારા કુટુંબકબિલાને હજારો રૂપિયા તમારી પાછળ મળે તેવી જોગવાઈ આજેજ કરો. લખો—

ભરપુર કમીશનથી } ન્યુ બોમ્બે બેંકીંગ કોર્પોરેશન લી.
એન.ટી. ગાર્મેન્ટામ } ૧૭, એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ
જોઈએ છીએ.

ઈનામમાં ખરા ઘડીઆલો.

હફ વિનાશક—દાદર, ખરજવા ઉપર ૨૪ કલાકમાં ચોક્કસ ફાયદો. કો. ૪ આના.

નાગરબામ—માયાનો દુખાવો, શરીરે આવેલી વા, ચરકો આ મલમના લગાડવાથી તરત ફાયદો. કો. ૪

આના. ઈનાન-કોઈ પણ ૧૨ શીશી લેવાથી ટાઇમપીસ, ૧૬ લેવાથી અલાર્મ ડબ્બો, ૨૪ લેવાથી રસ્કોપ, ૩૬ પર રીપ્રેવેચ મક્ત.

ડીંગ જ્યોજી કોરોનેશન કું. મુંબઈ નં. ૪.

સ્વસ્તિ રઝળતાં બાળકો માટે સારામાં સારો માર્ગ કયો ?

તેમની સંભાળ લઈ સારી રીતે ઉછેરી તેમને આદર્શ નાગરિક બનાવવાં તે.

હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ

એ કામ બહુ ઉત્સાહથી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વર્ષો થયાં કરી રહ્યું છે. અને અત્યાર સુધીમાં ઘણાં જીવોને જીવતદાન આપી તેમને ઉચ્ચ માર્ગે ચલાવેલ છે. વળી કન્યાઓની યોગ્ય ઉમ્મર થતાં લાયક લગ્નો કરાવી આપી તેમને દુન્યાદારી અને સ્ત્રી જીવનનું ખરૂં ભાન કરાવી સતપથે દોરે છે. આવાં લગ્નો દર વરસે કન્યાઓની યોગ્ય ઉમ્મર થતાં થયે જાય છે. ઘણી ખરી કન્યાઓ ગ્રહસ્થો અને કેળવાયલા વર્ગમાંજ જાય છે.

આ સંસ્થાને તમે અને તેટલી મદદ કરશો. હાલમાં દરરોજનો રૂ. ૮૫) ખરચ થાય છે. દાતાઓના દાન ઉપરજ તેનો નિભાવ છે.

રૂ. ૧) અને વધુ દાન આપનારનાં નામ વાર્ષિક રીપોર્ટમાં છપાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મક્ત મળે છે. લખો:—

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.

ધલાજ લેવામાં આજસ નહિ કરનારો દરદી
મુશ્કેલ દરદોમાંથી પણ છુટો મુખી
થઈ શકે છે.

જગત્પ્રસિદ્ધ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

ઢાંળી મુદતનાં ઘર કરી બેઠેલ દરદોની સામે
પણ પોતાની લડત ચલાવે છે. એ જ ગોળીઓ
પાચનક્રિયાને સતેજ કરે છે, અને ધાતુમાંથી
નબળાઈના કારણોને દૂર કરી તાકાતનાં તત્વોને
તેમાં દાખલ કરતી રહે છે.

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ડબી ૧ નો રૂ. ૧)

વધારે વિગત જાણવા માટે અમારું પ્રાઇસલીસ્ટ વાંચા.

અમદાવાદ આન્ય, } વનશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી
રીયીરોડ
ચાર રસ્તા. } જામનગર. (કાઠીયાવાડ)

નવો જમાનો.

લેખક,

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ.

અમદાવાદ.

અમદાવાદ.

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

ડૉ. પાંચકુવા ચાર રસ્તા.

સંવત ૧૯૮૬.

પ્રત ૪૦૦૦.

સં. ૧૯૩૦.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

અકરણ્ય	વિષય	પૃષ્ઠ.	અકરણ્ય	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	ભટકતા યુવકની કહાણી ...	૧	૧૮	હૃદય-સમર્પણ ...	૬૮
૨	“ વીર બૂવણ ” ...	૧૦	૧૯	ગરીબી, એ ગુન્હો ! ...	૧૦૨
૩	જેમાં જીવાન વૃક્ષના કાન પકડાવે છે. ...	૧૪	૨૦	તિરસ્કૃત પણ આશાન્વિત ...	૧૦૬
૪	ભટકતા યુવકનો નવીન પરિચય ૨૧		૨૧	મૂગી બાળાની પિછાન ...	૧૧૮
૫	મુકુન્દના આગ્રહ્યાં કર્તુક ! ...	૩૦	૨૨	પરગજી વૈદરાજ ...	૧૩૦
૬	મહીન પ્રપચ ...	૩૬	૨૩	પ્રત્યાગમન ...	૧૩૬
૭	ફુર્નના છાંટા ...	૪૨	૨૪	એક અમળાને ખાતર ! ...	૧૪૮
૮	કુદરતી કોપના પ્રવાહમાં ...	૪૫	૨૫	પતિની પૂજારણ્ય ...	૧૬૨
૯	ન્યાસભાગની તજવીજમાં ! ...	૪૮	૨૬	સનાતન ધર્મ સંમેલન ...	૧૬૭
૧૦	ખચાવ ...	૫૪	૨૭	આત્રા તરફ આશિર્વાદ પ્રમાણ ૧૮૧	
૧૧	કરણ્ય કથા ...	૬૦	૨૮	પિતા પુત્ર નિરાળા પંથે ...	૧૮૧
૧૨	પ્રીતિની વાંસલડી ...	૬૫	૨૯	એવો ને એધો ! ...	૨૦૦
૧૩	ખૂરા પર ભલાઈ ...	૬૮	૩૦	ખૂનતું તહોમત-નિર્દોષનો ખચાવ. ...	૨૦૪
૧૪	ક્રિયા માર્ગ સરસ ? ...	૭૫	૩૧	આર્ય જીવન ...	૨૧૫
૧૫	ચિન્તા ...	૮૪	૩૨	ભવાટવીમાં ભૂલેલાને સાચીવાટ ૨૨૨	
૧૬	સરદારને હન્ટરનો માર ...	૮૭	૩૩	પ્રેમીઓની તપશ્ચર્યા ...	૨૩૦
૧૭	પ્રમી શિક્ષક ...	૯૦	૩૪	ઉપસંહાર. ...	૨૩૭

લકવો

લકવો—અડધા શરીરને થાય છે, તેથી તે બાજુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે. (જુદાં થાય છે) અને તે બાજુનું મોં વાંકું થાય છે તેથી ચોકખું બોલાતું નથી, વિગેરે.

હજારો રૂપીઆ ખરચ થતાં પણ સાફ થતું નથી તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે. સરડીરીકટો મળેલાં છે.

છોટાભાઈ જીવાભાઈ.

ડે. શાહપુર ચકલા પાસે—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

જે જમાનામાં આપણે વસીએ છીએ તે જમાનાની આ એક મનોહરિપત કથા છે. એ જમાનાને નવો જમાનો કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે ન હોય એવી વસ્તુ ઉદ્ભુત થઇને પ્રલોકાલે તેને નવી વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. બાળક જન્મે છે; શૈશવાવસ્થા ગાળે છે; જુવાન બને છે અને એમ એનો ક્રમ ચાલે છે. બીજા, રોપો, ઝાડ, પાંદડાં, ફળપ્રુલ, ઋતુઓ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, કુદરતની લીલા એ તમામમાં એક વેળા નવીનતા આવે છે—નવજન્મ આવીને તેનો ક્રમ વધે છે. એજ પ્રમાણે સમાજમાં આચારવિચાર અને શક્તિઓનો પણ નિયમ દેખાય છે.

આમ એક નાનો સરખો બનાવ લવિષ્યમાં કોઈ મોટા શક્યતા બનાવના બીજરૂપ થઈ પડે છે. નવા જમાનામાં, આથી, અત્યારે જે કાંઈ નાનું અને નજીવું જણાતું હોય તે ઉવેખવા યોગ્ય નથી. તેના તરફ વિચારપૂર્વક લક્ષ આપવાની જરૂર છે અને તે એવી રીતે કે જેમ એક વેદ કે ડાક્ટર શાંતિથી કોઈ રોગની ચિકિત્સા કરે છે તેમ. કવિ દલપતરામ કહી ગયા છે કે: “નિરૂપયોગી કશુંયે નથી.” નેપોલીઅન કહી ગયો છે કે: “અશક્ત કશુંયે નથી.” અનુભવીઓને આ વાક્યો અવશ્ય બાજબી લાગશે.

નવા જમાના તરફ આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવામાં આવે અને જનસમાજની પ્રકૃતિની ક્ષતિઓ અને સમૃદ્ધિઓ લક્ષમાં રાખીને તેની કસોટી કરવામાં આવે તો જગતની પ્રગતિમાં આપણો સમાજ સુંદર દિસે આપશે, એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રસ્તાવનામાં આટલું કહ્યા પછી વાચકોને કથા-પ્રવાહમાં વહેવા દેવામાં આડે આવવું યોગ્ય નથી. ફક્ત અહીં એટલો ઉલ્લેખ કરી લઈશું કે, આ કથા કોઈ પણ વ્યક્તિ વા સંસ્થાને ઉદ્દેશીને લખાઈ નથી. તેનાં પાત્રો લેખકના મનતરંગના જ કેવળ પરિણામ રૂપ છે; જેથી કોઈને ટોપી બંધાવેલી પહેરી નહીં લેવા વિનંતિ છે.

આ પુસ્તક બહુજ દૂરંક મુદતમાં તૈયાર કરવું પડ્યું છે એટલે તેમાં સાક્ષરોની દૃષ્ટિએ ધણી ભૂલચૂકો રહી જવા પામી છે. એ માટે ક્ષમા માગું છું.

અંતમાં આ પુસ્તકના પ્રકટીકરણનો યોગ, મારા મુરબ્બી શેઠ શ્રી સોમાલાલલાલએ સાધી આપ્યો છે; તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાની મારી ફરજ સમજું છું.

શ્રીકૃષ્ણ જન્મઅષ્ટમી }
સં. ૧૯૮૬
અમદાવાદ.

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

શુદ્ધિ-પત્રક.

પૃષ્ઠ	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૮	ગીરધરરાય	ગોપાળરાય.
૧૬	૭	”	”
૧૪૨	૨	ચંદુક	ચંદુલક
૧૬૪	૩	સ્વામીકા ધુલાના	સ્વામીકા પાંઉ ધુલાના

નવો જમાનો.

પ્રકરણ ૧ લું.

એની કહાણી.

(માલકોય)

મળવા સજ્જન દુર્લભ વિશ્વે
ગરવા ગુણીનો દુષ્કાળ દિસે
હૃદયે કાળા, ત્રહાંએ મીઠા
લોળાંને ઠપનાર જમે

સોમાંથી નવાણું મળશે,

પણ સજ્જન દુર્લભ વિશ્વે—મળવા

કૂલ દેરી શૈયામાં હા!

દંશીલા સર્પ પૂપાયા છે!

નિર્મલ ગોરાં દીસતાં અંગે

હૈયાં દુષ્ટ સમાયાં છે!

મળવા સજ્જન દુર્લભ વિશ્વે

ગરવા ગુણીનો દુષ્કાળ દિસે

મોહમયીનગરીમાં માધવબાગ આગળ આવેલા એક બંગલામાં રાત્રિના ૧૧ ને શુભારે દિવાનખંડમાં સ્ત્રી-પુરુષો એકઠા થયાં છે. ઉચ્ચ અને ખાનદાન હિંદુ કુટુંબનાં એ સર્વ છે. તેઓ સર્વ ભજનિક શાસ્ત્રી જ્યાનંદજીની હરિકથા સાંભળવામાં તક્લીન છે.

શાસ્ત્રી જ્યાનંદ એક કુશળ કથાકાર છે. એનો કંઠ મનોમુગ્ધકર છે. એનું સંગીત સાંભળવું સૌને ગમે છે.

‘મહાલસા-ઋતુષ્વજ’ નું આખ્યાન એ આજનો તેની વિષય છે. મહાલસા પ્રત્યેના પ્રેમથી ઋતુષ્વજ કેવાં કેવાં સાંદમ ખેડે છે, એ મૂળ આખ્યાનની વાત કહેવા સાથે શાસ્ત્રીજીએ આધુનિક કાળમાં એવાં પ્રેમ-સૌખ્યનાં કામ થવાં જોઈએ એમ કહીને નવા જમાનાના શ્રોતાઓને પોતાની બાનીમાં રસ ઉપજાવ્યો છે અને

પછી એક ઉપકથા નરેન્દ્રવંશને દાદના જમાનામાં દાદના હિંદુ સંસારમાં ડેવી દેવથી અને ડેવી ખૂબથી યુવકો પ્રેમ-શાશ્વત્ દાખવી શકે, તે પ્રતિષ્ઠાદન દરવા માંગ્યું છે.

આખ્યાનો તરફ નાદનાં દીગ્ધમાં ચઢાવનાર, અંગ્રેજી શિક્ષણથી વિભૂષિત યુવક-યુવતી વર્ગને આ મુદ્દો મનનીય થઈ પડવાથી તેઓ લગીરે ધાંધલ કર્યા વિના શાન્તિથી શાસ્ત્રીજીની કથા સાંભળે છે.

આ કથા આજે પોતાને ત્યાં કહેવરાવનાર આ મકાનના માલેકનું નામ મોહનરાય છે. તેઓ આ શહેરના એક પ્રસિદ્ધ નાગરિક છે. મુંબાઈની ધારાસભામાં પોતે સરકાર તરફથી નીમાયલા એક સભ્ય છે. એમના જીવન-કાલ વિષે આ કથામાં હવે પછી કેટલીક વિશેષ વિગતો આપવાની હોવાથી અત્રે એમના સંબંધી વધુ નહીં કહેતાં, ફક્ત એટલુંજ કહીશું કે, તેઓ મુંબાઈના એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ તરીકે અને શ્રીમંતોના સહવાસી તરીકે ઓળખાય છે. પૈસે ટકે સુખી આસામી છે.

આજની કથા તેમના એકના એક પુત્ર અનિરુદ્ધરાયની બી. એ. ની પરીક્ષામાં ફક્તેક થવાથી કહેવરાવવામાં આવી છે. હર્ષના પ્રસંગોમાં કોઈક કોઈક શ્રીમંતો નર્તિકાઓના નાચરંગમાં નાણાં ખર્ચી માંખે છે. અમલ તો પાર્ટીઓમાં પૈસાનું પાણી કરી દે છે તેમ ન દરતાં, હુરિમારની વહાણ કરવી બહેતર છે, એમ મોહનરાય માનતા હોવાથી પ્રસિદ્ધ વજનિકને આજ હરિકથા માટે બોલાવી, શહેરનાં સારાં સારાં કુટુંબોને તેમણે નિમંત્રણ આપ્યાં છે અને તેઓ મોહનરાયના માનને ખાતર આવ્યાં છે.

જંગલના યોગાનમાં અને યોગાન બહારના સરિયામ રાજમાર્ગ ઉપર ઘોડાગાડીઓ અને મોટરોની હારબલમાર ઉભી છે. એ વાહનો જંગલમાં હરિકથા સાંભળવા આવેલાં પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક કુટુંબોનાં છે. એ વાહનો હાંકનારાઓમાંના કેટલાક આ વખતે બળ્લે-બદ્ધારની ટોળાઓમાં એકઠા થઈને વાતો કરે છે; કેટલાક પોતાનીજ કોચઓજી ઉપર બેસે છે; કેટલાક ગાડીઓની અંદરના ભાગમાં બેસી પોતાના શેઠની ક્ષણિક ગેરહાજરીમાં ઇદ્રાસન મળ્યાં હોય તેમ નિદ્રાસનરથ થયા છે; તો કેટલાક એકલકોલે અહીં તહીં ફરતા જણાય છે.

જંગલની અંદર હરિકથા ચાલુ છે. તે ષળા એક જુવાન લપાટોલુપાટો જંગલના યોગાનમાં પેડા. તેણે નહીં ધારેલી સ્થિતિ ત્યાં જોઈ, તેથી તે જાજી થઈ ગયો. જંગલમાં ઝગઝગાટ દીવાઓ બળતા હતા; પુષ્કળ માણસો દિવાનખંડમાં એકત્ર થયા હોય એમ લાગતું હતું અને સંગીતનો સુંદર સૂર સાંભળાતો હતો:—

જિનકે પ્રિય ન રામ વૈઢી,
ત્યાગિયે તિનહૈ કોટિ ઐરીસમ

યદપિ પરમ સનેહી--જિનકે

ચોગાનમાં જ્યાં થોડીક ગાડીઓ ઉભી હતી ત્યાં તે થોભી ગયો.
હારમોનિયમ, મંજીરા, તબલાં આદિના સંમિશ્ર સૂર સાથે ઉપર
મુજબ રામાયણનું ધાર્મિક પદ સાંભળીને યુવક સ્વગત બોલ્યો:
“આજે અહીં હરિકથા ચાલતી હોય એમ લાગે છે ! બુદ્ધાણ કદી
અચ્છનભન કે નત્રીભનના નાચ કરાવે નહીં ! હરિકથા સિવાય
એમને એન જ ન પડે ? પણ શા માટે આજ આ કથા થતી હશે ?”

આ પ્રશ્નો પોતાના દિલને પૂછતો તે દિવાનખંડની બારી
આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. એના જીવનમાં કંઈક એવો બનાવ
બનેલો હતો (જે વિષે વાચકવૃન્દને હવે પછી માહિતી આપીશું)
કે જેને લીધે એનાથી આ હરિકથામાં જઈ શકાય એમ નહતું. ખૂબ
એને અસારે આ બંગલામાં જ કોષકતે મળવું હતું. હરિકથામાં
એ વ્યક્તિ હોવીજ જોઈએ, એવી એને ખાતરી હતી. એ ક્યાં છે
અને એને સાન કરીને બહાર બોલાવી શકાય તેમ છે કે નહીં, એ
તપાસવા માટે દિવાનખંડમાં નજર કરવાની આ યુવકને જરૂર હતી.
જે બારી આગળ તે ઉભો હતો તે જરાક ઉંચી હતી. જમીનપર
ઉભે ઉભે અંદરના બાગમાં નજર કરી શકાય એટલી નીચી તે નહતી.
આથી તે બારી આગળ ઉભેલી એક ગાડીની છતપર ચઢ્યો અને
અંદરનો દેખાવ જોવા લાગ્યો.

એક સેકન્ડ પણ તેનાથી ઉપર થોભી શકાયું નહીં; કેમકે
યજમાનરાજ મોહનરાય, કોઈકની સાથે વાત કરતા કરતા એજ
બારી તરફ આવતા જણાયા ! તરતજ આ યુવક કૂદકો મારીને
જમીનપર પડ્યો. પણ એથી તો તેણે નહીં ધારેલું ધાંધલ થયું.
“ગાડીપરથી તેણે કૂદકો માર્યો એટલે ગાડીને આંચકો લાગ્યો; જેથી
ઉધતો ગાડીવાન એમ સમજ્યો કે, પોતાના શેઠ અંદર બેઠા. તે
સંકલ્પો જાગ્યો અને ઘોડાને ચાલુક લગાવી; પણ એને એમ કરતાં
બાન રહ્યું નહીં કે, તેની ગાડીની આગળ એક બીજી ગાડી ઉભેલી
હતી ! ઘોડો ચમક્યો અને આગળ ઉભેલી ગાડી સાથે ભાસકાયે !
આસપાસ ખળભળાટ થઈ રહ્યો. ધણીક ગાડીવાનો ત્યાં દોડી આવ્યા
અને ચમકેલા ઘોડાને પકડીને તેમણે કાણમાં લીધો તથા ચાલુક
લગાવનાર ગાડીવાનને હવે પછી બાન રાખવા શિખામણ આપી.
સારે નસીબે કોષકતે કશી ઈજા થઈ ન હોવાથી દશેક મિનિટમાં આ
ખળભળાટ શાન્ત પડ્યો.

હવે પેલો યુવક કે જે આ ધાંધળનું મૂળ કારણ હતો તે દૂર જતો રહ્યો. તેણે દિવાનખંડમાં નજર નાંખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો; પણ જે કાર્ય માટે તે અહીં આવ્યો હતો તે કાર્ય કરવું શી રીતે ? તેનું મન મુંઝાઈ ગયું.

તે ગૂંચવાયલી હાલતમાં ઉભો હતો, એટલામાં પાછળથી કોઈએ કહ્યું: “ઓહો ! મુકુન્દભાઈ ! તમે અહીં ક્યાંથી ?”

યુવકે પાછું વાળીને જોયું તો મોહનરાયનો જૂનો નોકર વરતોજી ! તેણે હસીને જવાબ દીધો: “હીક થયું કે તમે મળી ગયા, વરતોજી ! અનિરૂદ્ધભાઈને મળવું છે.”

“પણ તમે અહીં ક્યાંથી ?”

“ચૂપ” એમ બોલી નાકે આંગળી અરદાડી યુવકે તેના હાથમાં એક પાવલી સેરવી દીધી અને કહ્યું: “કોઈ પણ હિસાબે મારો અને તેમનો હમણાંજ મેળાપ કરાવી આપો.”

મહા-પાણીનાં દોઢીયાં મળ્યાં એટલે નાના મોઢાનો નોકર ચૂપ બની ગયો અને એ દોઢીયાંના ભારથી દબાયલો તે બોલ્યો: “ભાઈ તો હમણાં હરિકથામાં ખાપાજીની જોડાજોડજ ખેડેલા છે; એટલે એમની પાસે જવાય તેમ નથી; પણ ચાલો, તમને તેમના સુવાના ઓરડામાં લઈ જઈ. કથા પૂરી થતાં ભાઈ સુવા આવે એટલે તમે તેમને મળજો.” યુવકે આ યુક્તિ માટે નોકરનો આભાર માન્યો. નોકર તેને અનિરૂદ્ધના સુવાના ઓરડામાં લઈ ગયો. અનિરૂદ્ધના શયનખંડમાં યુવક જેવું નામ મુકુન્દ હતું તે થોડીવાર સુધી એકઠા પુસ્તક વાંચતો બેઠો પણ પછી તો તેને ઉંઘ આવી ગઈ.

રાત્રિના બે વાગે કથા પૂરી થઈ. મહેમાનો વિખરાયા અને અનિરૂદ્ધ, પિતાની રજા લઈ સુવાના ખંડમાં આવ્યો. ખારણું બોલતાંજ તેણે જોયું કે-યુવક મહાશય આરામ-ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા ઉંઘતા હતા ! “ઓહો ! આ અહીં ક્યાંથી ?” એમ ગણુગણીને તેણે ઓરડીનાં ખારણાં બંધ કર્યા અને તે પોતાના પલંગપર બેઠો. એક મિનિટ પસાર થઈ, એવામાં મુકુન્દે લવવા માંડ્યું: “રાંડ ધૂતારી ! જા, દૂર થા ! તારી મિત્રા વાણીથી હવે હું લોભાઉં તેમ નથી. એક રાત્રી બદામ પણ હું તને આપીશ નહીં. તારું મોઢું પણ હું જોઈશ નહીં-જા-અસ-જા !”

અનિરૂદ્ધ મુકુન્દના આ લવારાથી ચોંક્યો અને સ્વગત બોલ્યો: “આ બદમાશથી દૂર રહેવાની પિતાજીએ મને એતવણી આપી છે, એ વ્યાજબી જણાય છે ! આ નાલાયક કોણ જાણે કઈ સ્ત્રીની સાથે વઢીને અહીં આવી ભરાયો લાગે છે. એને જમાડીને મારે

વિદાય કરી દેવા જોઈએ-નહીતર પિતાજી જાણશે તો 'ઑળનું ડાળ' થશે ! ”

તેણે તેને એકદમ જગાડ્યો અને કહ્યું : “ મુકુન્દ ! તું અહીં ક્યાંથી ? ”

“ મિત્ર ! તું આવી પહોંચ્યો ? ઠીક થયું—”

“ લાંબી લાંબી કશી જ વાત હું સાંભળવા માગતો નથી ” અનિરુદ્ધે કહ્યું : “ કૃપા કરીને તું અહીંથી ઝટપટ વિદાય થઈ જા. મારા પિતાજીએ તને ચોખ્ખી ના પાડી છે, છતાં તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? ”

પોતાના કપાળપર હાથ મારીને મુકુન્દ બોલ્યો : “ હા ! મને લાયક હતો જ કે તું મને જરૂર કાઢી મૂકશે. અરવું ! અનિરુદ્ધ—” ગળત્રણો સાદ કરીને રડતલ અવાજે તે આગળ બોલવા લાગ્યો : “ પ્રિય મિત્ર અનિરુદ્ધ ! હું જાઉં છું—સદાને માટે જાઉં છું. આવતી કાલે વરલીના દરીઆમાંથી જ્યારે મારી લાશ નીકળ્યાની તને ખબર મળે ત્યારે ચોગરદગથી લાલે અનેક જણ મને ધિઃકારે પણ કૃપા કરીને મારા માટે તું બે આંસુ સારજો. સંજોગોનો ભોગ થઈ પડેલા, એક ખુવાર થઈ ગયેલા, આ કંગાલની એટલી તો દયા જરૂર લાવજો. ખસ. પ્રણામ ! ”

આમ બોલીને તે ઉઠ્યો અને ખારણા તરફ ચાલવા લાગ્યો. લથડતે પગે અને વારંવાર દયામણા દષ્ટિપાત કરતો તે જતો હતો. ગમે તેટલું પણ અનિરુદ્ધનો તે બાળસનેહી હતો. તે આપઘાત કરનાર છે અને તેમાં ખીજા કોઈની નહીં પણ ફક્ત પોતાની જ દયા તે ચાહે છે એ જાણીને અનિરુદ્ધનું દિલ ધડીભર દ્રવ્યું. તેણે મુકુન્દને ધીમા સ્વરે કહ્યું : “ બે મિનિટ થોભી જા. તારા જેવા કોલેજના શિક્ષણ લેનારને આપઘાત કેમ કરવો પડે છે, એ હું નથી સમજી શકતો. ”

“ ન પૂછીશ-મારી એ કર્ણાજનક કથની ન પૂછજી. ” મુકુન્દ બોલ્યો : “ બે મિનિટમાં તે કહી શકાય તેમ નથી તેમજ તે કલે કાંઈ કાયદો થાય તેમ પણ નથી-માત્ર હું તને મારા વિષે કંઈક અભિપ્રાય નહીં રાખવા કહેવા આવ્યો હતો. એ કહ્યું. હવે જય જય. ”

“ તારે લેવી હોય તેટલી મિનિટ લે ” અનિરુદ્ધે કહ્યું : “ પણ તારી કહાણી કહે. આપઘાત કરવા પહેલાં તું મારે ત્યાં આવી મને તારા ઇરાદાની ખબર આપી જમને મારા ઉપર ભારે જોખમદારી મૂકતો જાય છે. જો કોઈ જણ કે-સૌથી છેલ્લો તને મળનાર હું હતો તો મારે મારી મુલાકાત દરમ્યાનના તે ઉધમાં કહેલા શબ્દો

જાહેર કરવા પડે. 'રાંડ ધુતારી તારી મિઠ્ઠા વાણીથી હું લોભાઉં તેમ નથી. હું તને એક પાછ પણુ આપવાનો નથી' એ શબ્દો મેં તને ઉંઘમાં લવતો સાંભળ્યો છે. હવે એ ઉપરથી મારે શું સમજવું? તું જે આંસુ સારવા મને કહી જાય છે; પણ તે પહેલાં તેં કોઈને લોહીનાં આંસુ પડાવ્યાં લાગે છે!"

"તું મારી કહાણી સાંભળવા જ માગે છે એમ આ ઉપરથી જણાય છે" મુકુન્દ બોલ્યો: "તો સાંભળ, છ વર્ષ ઉપર હું તારે ત્યાંથી એકાએક મારી માતાના મરણને લીધે જતો રહ્યો—"

"સખર! પહેલેથી જ બનાવટી વાત શરૂ કરે છે? તારી માતાના મરણનું કારણ બોલું છે" અનિરુદ્ધ બોલ્યો.

"ત્યારે મારા જવાનું કારણ શું હતું; વાર?"

"મારા પિતાએ તને તારી બદમાશીને કારણે કાઢી મૂક્યો હતો." અનિરુદ્ધે કહ્યું.

"હાય!" મુકુન્દે નિસાસો નાંખ્યો: "શું મારી પાછળ મારી બદમાશીનું કારણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે? અરેરે! શ્રીમંતો! ગરીબોને તમે તમારી લક્ષ્મીની સત્તાથી આમ જ બદનામ કર્યો કરશો!—"

"શું મારા પિતાએ તને બદનામ કર્યો છે! તેં એમની દશ રૂપિયાની નોટ ચોરી ન હતી?"

"દશ રૂપિયાની નોટ?! અને તે પણ તારા પૂજ્ય પિતાજી જેમણે મને આશ્રય આપેલો તેમની કનેથી મેં ચોરી? શી વાત તું કહે છે? હું તો અજબ જ થાઉં છું!"

"તારા ચિત્તે એમને આ મુજબ કહેવામાં આવ્યું છે" અનિરુદ્ધ બોલ્યો: "જે રાત્રે તને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો તે રાત્રે તું અંધારામાં પિતાજીના ચોરડામાં તેમના કોટના ખિસ્સામાં હાથ નાંખતો પકડાયો હતો—"

"અજબ જેવી વાત છે! પછી મને ચોર તરીકે શિક્ષા કેમ કરાવાઈ નહીં?"

"કારણ કે, પિતાજીએ તને મારો મિત્ર જાણીને ક્યાંથી જવા દીધો."

"વાહ! આ તો મારા ચિત્તે હું અજબગી ભરેલી વાત સાંભળું છું! ત્રણ વર્ષ હું તારે ત્યાં રહ્યો. તે દરમિયાન મેં કદી ચોરી કરેલી નહીં અને બસ તેજ રાત્રે ફક્ત દશ રૂપરૂપીની ચોરી કરવા હું પ્રેરાયો?"

"મુકુન્દ," અનિરુદ્ધે કહ્યું: "તું ગમે તે કહે, પણ મારાથી મારા પિતાની વાત જુદી તો ન જ માની શકાય. એમણે ખીજે દિન સહવારે ઘરનાં તમામ જણને એકઠાં કરીને ચેતવણી આપી હતી

કે-મુકુન્દનું મ્હોં ભવિષ્યમાં કોઈએ કહાપિ જોવું નહીં; કારણ કે તે ચોર છે. તેમના કહેવા મુજબ, તે બનાવ આમ બનેલો. એક પુરથી પડી જવાથી તેનો અવાજ થતાં મારા પિતા જમી ઉઠ્યા. તેમણે તરતજ વીજળીનો દીવો સળગાવ્યો. તેના પ્રકાશમાં તેમના કોડના ખિરસામાં હાથ નાંખતા તેમણે તને જોયો. તેમણે પોતાની રિવોલ્વર તારા તરફ તાકી અને પછી તારો ખુલાસો માગતાં તેં ચોરીનો ઇન્કાર કર્યો. મારા પિતાની તપાસમાં જમીન પર રૂ. દશની નોટ પડેલી જણાઈ. તેં તેમને જોઈને તે નાંખી દીધી એમ તેમનું કહેવું હતું. એ નોટના પુરાવા પરથી મારા પિતાએ તેજ વખતે રાતોરાત તને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો અને ફરીથી કદાપિ મ્હોં નહીં જતાવ્યું એત-વણી આપી. બસ આ તારી બદમાશીની કથા છે. ૭ વર્ષે મારો અને તારો અભારે ફરીથી મેલાપ થતાં કોઈ 'સાંડ ધુસરી' વિષે મેં તને લવતાં સાંભળ્યો છે. કહે, હું તને કઈ રીતે સુખરી મળેશ માની શકું ? ”

“ મન ” મુકુન્દે કહ્યું, “ જે શબ્દો હું ઉંઘમાં લખ્યો એ તેં કહ્યું તે મારી સ્ત્રી પરત્વેના હતા. એ સંબંધમાં મારી કબીલા હું તને કહું છું; પણ પહેલાં તારા પિતાએ મારા ઉપર જે આગ્રહ મૂક્યું છે તે મારે તો હું ઇશ્વરના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે હું તદ્દન નિર્દોષ છું. મારી માતાના મરણનો તાર આમવાથી હું એકદમ તારે ત્યાંથી નીકળી પડ્યો હતો. ”

“ તું ઇશ્વરના સોગંદ ખાઈને તને નિર્દોષ જણાવે છે ? તાજુખીની વાત જ ને ! મારે કોનું માનવું ? મારા પિતા જદા એમ હું શી રીતે કહી શકું ? તેમજ તું ઇશ્વરના સોગંદ ખાનારો જો એમ પણ શી રીતે કહી શકું ? ”

અનિરૂદ્ધ ખરે જ વિચારમાં પડી ગયો. થોડીક વાર ત્યાં ચૂપકીનો પ્રસાર પડી મુકુન્દે બોલ્યો, “ લાઘ મેં તને મારા પર બે આંસુ સારવા કહ્યાં હતાં તેનું કારણ એજ કે જે જુદો અથવા બદમાશ હોયો તેને કોઈ સાચો અને સજ્જન કેવી રીતે માને ? હરકોઈને એના સંબંધમાં મુંઝવણ ઉત્પન્ન થાયજ. અને એ સ્થિતિમાં એના પર દયા ખાતી અને ગર્હ યુગરી બૂલી જતી એજ અહેતર રહેતો છે. ”

અનિરૂદ્ધે કાંઈ જવાબ દીધો નહી.

મુકુન્દે બોલ્યો : “ હવે મારી સ્ત્રી સંબંધી વાતનો ખુલાસો કરું છું. ૭ વર્ષ ઉપર જ્યારે હું મારે ઘેર આવ્યો ત્યારે મારી મરણ પામેલી માતાને સગાં સંબંધીઓ અમિદાદ રૂઢી આવેલા હતા, એમ મને માલુમ પડ્યું. પણ તે ઉપરાંત મારા સામે

એક વધુ આદત કબીરનીયે ઉભી રહેલી હતી. મારા મહુમ પિતાના દેવા પેટે માફ મકાન એક શાહુકારને લખી અપાયલું હતું. જ્યાં સુધી મારી માતા જીવી ત્યાં સુધી શાહુકારે ઉદારતાથી તેમે તેમાં રહેવા દીધી હતી; પણ જ્યાં તે ગુજરી ગઇ કે પોતાના દહેણા પેટે તેણે તે મકાનનો કબજો લઇ લીધો ! એટલે હું મારે ઘર ગયો ત્યારે એ શાહુકાર તે મકાનનો કબજો લઇને ત્યાં અડો જમાવીને બેઠો હતો ! ”

“ ભારે આદત ! ” અનિરુદ્ધ દીકા કરી.

“ ખસ. એ પછી ” મુકુન્દ બોલ્યો : “ હું તો નારાજ થઇને ત્યાંથી વિદાય થયો. જીવન મારી સામે ઉમ્મ સ્વરૂપે દાંતીઆં કરતું જણાયું. મેં તેનું તે સ્વરૂપ શાન્ત કરવા માટે એક જગ્યાએ નોકરી લીધી. એ વર્ષના અરસામાં હું એ નોકરીમાં ઠીક નાણાં ખચાવી શક્યો અને તેને પરિણામે માફ લગ્ન કરી શક્યો. પણ હા ! મને ખચર નહીં કે મારી સ્ત્રી કમળત હશે. એ સ્ત્રી સાથે હું જાણેક મહીના રહ્યો તેમાં મને માલુમ પડ્યું કે તે તો એક ઉડાઉ સ્ત્રી છે ! ખાનગી રીતે તેણે ખૂબ લુગડાંલતાં મારા ગળ ઉપરાંત બજારમાંથી ઉધાર ખરીદી આણેલાં અને મારે નામે જ્યારે તેના ખીલની ઉધરાણી આવી ત્યારે હું ગભરાયો. કોઇ પણ રીતે એ હાલતમાંથી છુટવું તો જોઇએ જ ને ? એટલે મેં મારી નોકરીની આવક ઉપરાંત બીજી આવકનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો અને તે સદાનો. મેં શેર બજારમાં જઇને સદાઓ કરવા માંડ્યા, અને એમાંથી નાણાં પેદા કર્યા પણ ખરાં. મારી સ્ત્રીનું દેવું મેં પતાવી દીધું. પણ તે પછી તેને ખાસ ચેતવણી આપી કે, આવી રીતે તેણે ઉડાઉ ખાનગી ખર્ચ કરવાં નહીં. એકાદ વર્ષ એમ ગમડયા પછી સદામાં એક વાર મને સખ્ત ધકકો લાગ્યો. અજાને અને દાંતને વેર થઇ ગયું. પાપ પણ મારી પાસે રહી નહીં. મારી નોકરી તે વેળા નહતી એટલે હું મુઝાયો. મારી સ્ત્રીએ તે વખતે મને મદદ કરી. તેણે પોતાના થોડાક દાગીના મને આપ્યા અને અમારો મૂલસંસાર ઠીક ચાલવા લાગ્યો, પણ ચાર પાંચ દિન ઉપર સધળો ભરમ પુટી ગયો. મને માલુમ પડ્યું કે તે તો એક વઠેલ સ્ત્રી હતી અને મારી ગેરહાજરીમાં માફ ઘર એક નહીં ઇચ્છવાજોગ રથાન બની જવું ! મેં આ બદમાશી સબંધમાં તેને ઠપકો દીધો એટલે તે મારા ઉપર તડુકી અને કહેવા લાગી કે : “ તમે નોકરી ધંધા વિના છ માસથી મારાં નાણાં ઉપર તામઝધિત્તા કરો છો તેનું શું ? બદમાશ તો તમે છો કે જે મારાં નાણાં ખચાવી પડ્યા

છા." તેનું એ મ્હેણું ખરું હતું એટલે હું લાચાર થઇ ગયો. આખરે ગઇ કાલે ઘરમાં જે કાંઇ હતું તે તમામ એકઠું કરીને મારાથી જાની રીતે તેના કાંઇ મિત્રની સાથે મારે ત્યાંથી તે નહાસી ગઇ. પાડોશીઓમાં અને જાળખીતાઓમાં હું આ રીતે મેઆપર થઇ ગયો; એટલે છેવટના નિર્ણય તરીકે મેં આપઘાત કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. અચાનક આજ બપોરે પરીક્ષાનું પરિણામ વાંચતાં તેમાં, મિત્ર અનિરૂદ્ધ ! મેં તારૂં નામ જોયું. એટલે છેવટના પ્રણામ તને એકલાનેજ કરી લેવાના ઇરાદાથી હું આવ્યો હતો. હું આવ્યો; તને મળ્યો; જે નહોતો બાણુતો તે બાણુ અને હવે વિદાય થાઉં છું. પ્રણામ, સ્નેહી, પ્રણામ !”

મુકુન્દ ઉઠ્યો અને જવા લાગ્યો. મુકુન્દે દક્ષ રૂપીઆની નોટની ચોરીના સંબંધમાં કહેલી હકીકત કરતાંય તેની ખરાબ ચાલની સ્ત્રી સંબંધમાં જે હકીકત અનિરૂદ્ધને કહી તેથી અનિરૂદ્ધનું દિલ દ્રવ્યું. જિંદગીમાં નાસીપાસ થયેલો આ બિચારો ભલે બદમાશ છે છતાં પણ આપઘાત કરે એ વિચાર અનિરૂદ્ધને ઠીક લાગ્યો નહીં. પિતાથી જાનેમાને પણ મદદ કરીને તેને સારે રસ્તે ચઢાવી દેવો જોઇએ, એમ ધારીને તેણે તેને કહ્યું : “ ભાઈ મુકુન્દ, તું આપઘાત કરે અને હું કદાચ હુદય રાખીને તને તેવી પરવાનગી આપું તો પરમાત્માનો ગુન્હેગાર થાઉં. તારે આપઘાત કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તારો કાંઇ દિતેથી આ જગતમાં હોય તો તે હું છું એમ તું માનતો હોય તો મારી સલાહ છે કે-ધીરજ ધર; જિંદગીથી કંટાળીને આપઘાત કરવો એ નાર્મદ માણસનું લક્ષણ છે. જે કે તને બદમાશ તરીકે ખુદ મારા પિતાજીએ જ ચીતર્યો છે એટલે મારાથી તે સાચું કશું બોલી શકાય તેમ નથી તેમજ તે સંબંધમાં ખરું બોલું તું તેના પુરાવા મારી પાસે નથી; છતાં પણ તું મારો બાળસનેહી હોવાથી તને સારે રસ્તે ચઢાવવો એ મારી ફરજ છે. હું તને મદદ બનવા સલાહ આપું છું. તને નાણાંની વિપત્તિ હશે તો તો હું દૂર કરીશ. બનશે તો, પિતાજી પાસે પણ તારી વાત કરીને—”

“ હં હં ” મુકુન્દ બોલ્યો ? “ ભૂલે ચુકે એવું ન કરીશ. તારા પિતાનો કડક સ્વભાવ તું જાણે છે. એ તો હવે ‘ ના ! ની ! હા ! ’ કહીજ નહીં પાડે. ”

અનિરૂદ્ધ વિચારમાં પડ્યો : આ યુવક આમ કેમ બોલે છે ? જે તે નિર્દોષજ હોય તો પિતાજી માને કેમ નહીં ? અનિરૂદ્ધ આ વિચારમાં હતો એટલામાં—”

તેના ખંડના આરણ્ય ઠોકામાં અને બહારથી કંડક અવાજે
જીમો પડી: “અનુ! એ અનુ!—”

એ અવાજે આ બન્ને યુવકોનાં હૃદયમાં મથરાટ ઉત્પન્ન
કર્યો એ કોનો અવાજ હતો ?

પ્રકરણ ૨ જી.

“વીરભૂષણ.”

વાગે હાઠ રજુ કેરી ત્યારે વીર નહીં પાછા હઠતા
કૂદી પડે મેદાને દેહ તણી ફરકાર નહીં કરતા;
આપે માથું, ડાથું વિકાસી ના બેસી રહે ધરમાંડિ
વિજયભાગ વરતી તેવાને-કાયરને કંઈ નહીં લાધે.

અનિરૂદ્ધના પિતા મોહનરાય વિષે આપણી કથામાં કેટલુંક
બાણું જરૂરી છે.

તેમનું વય આત્મારે ૬૨ વર્ષનું છે; પણ જીના જમાનાની સૌંધ-
વારીના વખતમાં, મોટા સત્તાધિકાર ઉપર હોવાથી હૃષ્ટપૃષ્ટ તત્વોવાળા
ખાનકના સેવનને લીધે તેઓ શરીરે મજબૂત હતા. આજનો કોઈ
યુવાન તેમની સાથે ચાલવાની હોડ બંધે તો તેઓ જરૂર તેનાથી
આગળ જઈ શકે; એટલુંજ નહીં પણ લાંબી મુસાફરી પછે ચાલીને
કરી શકે. તેમના શરીરનો બાંધો મજબૂત હતો. તેમની મુખમુદ્રા
કડક અને ગંભીર જ રહેતી. તેમને કોઈએ બાગ્યેજ હસતા જોયા
હશે. એનું કારણ એ હતું કે, તેમને કડક નિયમપાલન બહુજ
મળતું. તેઓ પોતે કસરતખાજ હતા. નાનમણથી નિયમિત રીતે
કસરત કરીને પોતાના શરીરને મજબૂત રીતે કેળવવા તેઓ મથતા.
નિશાળમાં ઘણી વખત તેઓ કસરતની પ્રવીણતામાં પહેલા નંબરનાં
ધનામો હતી ગયા હતા.

મોહનરાયને ધર્મના આચાર જીની પદ્ધતિ પ્રમાણે પાળવા
ખુશ ગમતા. તેઓનો જન્મ ગુજરાતના એક નાના શહેરમાં થયો
હતો. એક વખત મોહનરાય, તેમનાં વૃદ્ધ માથાપ સાથે જગત્ર્યે
ગયેલા. કાશ્મીરમાંથી શંકરાચાર્યના મઠની મુલાકાત લઈને કુદરતી
સાન્દર્ભ નીરખીને પાછા ફરતાં લાહોરમાં પંજાબના સિંહ મહારાજ
રજુહતસિંહના લશ્કરની કવાયદ જોઈને મોહનરાયને તેમની નોકરીમાં
રહેવા ઇચ્છા થઈ.

અંગ્રેજ બાપામાં તેઓ સારી રીતે નિષ્ણાત હતા. હિમ્મત કરીને તેઓ રણજીતસિંહની પાસે જઈને ઉભા. તેમણે સ્વમુખે વિનંતિ કરી કે, “ મને તમારા લશ્કરમાં રાખો ”

લશ્કરીઓના પહેરામાં થઈને હિમ્મતભેર પોતાની સમક્ષ આવીને ઉભો રહેનાર અને સડસડાટ અંગ્રેજીમાં બોલીને લશ્કરી નોકરીમાં રાખવા વિનંતિ કરનાર એક પહેલવાન જેવા હિંદી યુવકને જોઈને મહારાજ રણજીતસિંહ પ્રસન્ન થયા.

મહારાજએ તેમની સાથે વધુ વાતચીત કરીને તેમની કસોટી કરી. લશ્કરમાં રહેવામાં તો કડક નિયમપાલન હોવું જોઈએ; શત્રુની ખંદૂકની ગોળીઓ ખાવી જોઈએ; રાજ તરફથી લડતાં પ્રાણની પરવા રાખવી ન જોઈએ; સ્ત્રી છોકરાંની મમતા તો લશ્કરીએ વેગળાજ રાખવી જોઈએ વગેરે વગેરે મુશ્કેલીઓ મહારાજએ મોહનરાય આગળ વર્ણવી. પણ મોહનરાય બિલકુલ ડગ્યા નહીં. તેમણે આહે તેવી સખ્ત નોકરી હોય તોપણ લશ્કરની નોકરી જ કરવી છે એમ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. આથી મહારાજ રણજીતસિંહે તેમને લશ્કરમાં રાખ્યા. મોહનરાયનાં માતાપિતાએ તેમને પરવાનગી આપી.

ધીમે ધીમે એક સાધારણ લશ્કરી સિપાહીથી શરૂઆત કરીને મોહનરાયે મહારાજ રણજીતસિંહનાં લશ્કરમાં મોટો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. એમને એ વખતે સૌ કોઈ ‘ રાયજી ’ ને નામે સંબોધતું. એકનિઃશ્ચય, વિલક્ષણ શૂરતાથી, અત્યંત કુશલતાથી અને સંકટ સમયે સાવધાની રાખીને જીવનની પણ પરવા રાખ્યા વિના સ્વામિભક્તિમાં એકતાન રહીને મહારાજ સાથે તેમણે કેટલીક લડાઈઓમાં ભાગ લીધો. મહારાજએ આથી રાયજીને પોતાના લશ્કરમાં મદદનિશ સેનાપતિનો ઓદ્ધો આપ્યો.

આ ઓદ્ધો ઉપરથી પણ વધુ સારા અધિકાર માટે એક પ્રસંગે રાયજીએ લાયકાત બતાવી. મદદનિશ સેનાપતિના અધિકાર ઉપર હોવાથી મહારાજ પાસે તેમને ઘણી વખત જવાનું થતું. એક દિવસ સંધ્યાકાળને સમયે મહારાજ રણજીતસિંહ અને રાયજી લશ્કરી વિષયની ચર્ચા કરતા એકલા બેઠા હતા ત્યારે મહારાજનો પાંચ વર્ષનો કુમાર દુલીપસિંહ ત્યાં આમતેમ રમતો હતો. મહારાજ ગાદી ઉપર બેઠા હતા અને સામે રાયજી બેઠા હતા. કુમાર ધડીકમાં તેજ ખંડમાં દૂર જઈને રમતો, તો ધડીકમાં પાસે આવીને રમતો. વાતમાંથી વાત નીકળતાં પેશાવરના હલ્લાની વાત નીકળી. રાયજીએ મહારાજના દેખતાંજ એ હલ્લામાં

શરવીરતા બતાવી હતી. મહારાજાએ એ બદલ પોતાની રત્નજડિત મૂઠવાળી તલવાર તેમને આપવાનો ઈરાદો કરીને આનમાંથી તે તલવાર બહાર કાઢીને ગાદી આગળ મૂકી રાખી હતી. તલવાર એવી રીતે પડી હતી કે, તેની તીક્ષ્ણ ધારનો ભાગ ઉપર હતો. અને જ્યુ વાતચીતમાં ખૂબ તક્ષીન હતા.

તે વખતે કુમાર રમતો રમતો ત્યાં આવીને મહારાજાની પાછળ ચૂપકીદીથી ઉભો રહ્યો. રાયજીની નજર તેના પર હતી-મહારાજાની નજર ન હતી.

અમૂલ્ય રત્નોથી જડેલી મૂઠ અને પાણીદાર લોહાના પાના ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોવાથી અતિ ચમકાર આપતાં હતાં; આથી કુમાર તે તલવાર લેવા લોભાયો. પોતાનો લોભ પૂરો કરવા જતાં કુમાર એક એવા અકરમાતમાં સપડાયો કે તેમાં જો મોહનરાયે સમયસૂચકતા બતાવી નહોત તો કુમાર ગતઃપ્રાણ થઈ જત.

આ અકરમાત નીચે પ્રમાણે બન્યો:—મહારાજા લાંબા લાંબા હાથ કરીને મોહનરાયના મન ઉપર તેનાં પરાક્રમની વાત ઠસાવવા માગતા હતા; અને મોહનરાય હાથ જોડીને પોતે કાંઈજ પરાક્રમ બતાવ્યું નથી, એમ કહેતા હતા. એ વખતે કુમારે પાછળથી એકદમ ફલંગ મારીને તલવાર લેવા આગળ ધસારો કર્યો. મહારાજાનો હાથ, વાતના અતિ ઉત્સાહને લીધે તે વખતે જમણી બાજુએ લાંબો થયો એટલે કુમારની ફલંગમાં તે હાથ આડે આવ્યો. કુમારનું શરીર એ હાથ ઉપર પડ્યું અને મહારાજાનું ધ્યાન ન હોવાથી “કાણુ છે ? કાણુ છે ?” એમ કહીને તેમણે હાથ સરકાવી લીધો. આથી કુમાર ગાદી પર પડ્યો પણ તેજ વેળા તેના માથાનો કપાળનો ભાગ, તીક્ષ્ણ ધારવાળી નમે તલવાર ઉપરજ પડે એમ હતો. આ કટોકટ વખતે મોહનરાયે વિદ્યુતિની ઝડપથી પોતાનો ડાબો હાથ તલવારની ધાર ઉપર એવી રીતે અદ્ધર રાખ્યો કે જેથી કુમારનું માથું તે હાથ ઉપર પડ્યું. માથું હાથમાં પડવાથી મોહનરાયના હાથમાં તલવારની ધાર પેસી જત પણ મોહનરાયે ઝડપથી જમણા હાથથી તલવાર ખસેડી લીધી. આમ કુમારને પ્રાણધાતક અકરમાતમાંથી બચાવવા સાથે સમયસૂચકતાથી તલવાર ખસેડી તેમણે પોતાને પણ ઇજા થતી અટકાવી-આ મુદ્દો બ્યારે મહારાજાના લક્ષમાં આવ્યો ત્યારે મોહનરાયની સ્વામિભક્તિ માટે મહારાજા અતિપ્રસન્ન થયા.

બીજે દિન દરબાર ભરીને મહારાજાએ પોતાની રત્નજડિત મૂઠવાળી તેજ તલવાર રાયજીને બક્ષિસ આપી તેમજ પાંચ હજારની

ઉપજ વાળાં જે ગામ, કુમારનો પ્રાણ અચાવવા બદલ આપ્યાં. અને “વીરભૂષણ” નો ઇલાજ આપ્યો.

મહારાજા રણજીતસિંહ હયાત રહ્યા ત્યાં સુધી તેઓ મોહનરાયનો ઉપકાર કદી ભૂલ્યા ન હતા. મહારાજાનું અવસાન થયું તે પછી નવા રાજા અને નવા અધિકારીઓના સમયમાં હમેશાં જેમ ખીજે બનતું આવે છે તેમજ બન્યું. મોહનરાયની સેનાપતિ થવાની અભિલાષા મનમાંને મનમાં રહી અને અમુક વખત મદદનિશ સેનાપતિ રહીને તેઓ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. સાતેક વર્ષથી તેઓ મુંબઈમાં આવીને રહેતા હતા અને પંજાબમાંનાં પોતાનાં ગામની ઉપજ એક કારભારી મારફત ઉધરાવતા હતા. વર્ષમાં એક-દવાર પોતે તે ગામની મુલાકાત પણ લઈ આવતા હતા.

મુંબાઈમાં તેઓને જે વર્ષ ઉપર સરકાર તરફથી ધરાસલાના સલાસદ નીમવામાં આવ્યા હતા.

મોહનરાય પંજાબમાં હતા તે દરમ્યાન તેને ત્યાં અનિરૂદ્ધનો જન્મ થયો હતો. અનિરૂદ્ધ સિવાય તેમને ખીજું કોઈ સંતાન નહોતું. તે મોટો થતાં તેને સુંદર શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. એકનો એક પુત્ર હોવાથી રાજાનો તેના ઉપર અપાર પ્રેમ હતો; પણ તેઓ માનતા કે ‘સેનાની કટાર કેડે રખાય; પણ પેટમાં ન ખોસાય’ આથી પ્રેમભર્યા લાલનપાલનને પરિણામે પુત્ર બગડી જાય નહીં, તેની તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. શાળા અને કોલેજના શિક્ષણ ઉપરાંત તેમણે અનિરૂદ્ધને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવા માટે કારમીરમાંથીજ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નામે શ્રીધર શર્માને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા. એ વિદ્વાને અનિરૂદ્ધના હૃદયમાં ધાર્મિક સંસ્કારોનાં ખીજ નાંખ્યાં હતાં. અનિરૂદ્ધ ૨૨ વર્ષનો થયો તે દરમ્યાન તેને વેદ, શ્રુતિસ્મૃતિઓ અને પુરાણોને લગતું ઘણું સાઈ ધાર્મિક જ્ઞાન મળ્યું. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પણ તેણે સારો કાણુ મેળવ્યો. મોહનરાય મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે અનિરૂદ્ધના ગુરૂ શ્રીધર શર્માને પોતાની સાથે લાવ્યા હતા. હાલ એ ગુરૂજી તેમને ત્યાંજ રહેતા. અનિરૂદ્ધને તેઓ અસાર કાંઈ ખાસ શિક્ષણ આપતા નહીં; પરંતુ તેના આચારવિચાર ઉપર તેઓને દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ જી.

જેમાં જીવાન વૃદ્ધને કાન પકડાવે છે.

હાની વિવિધ વાતો વિષે સંતાનનાં મન શીઝે,
પણુ લગ્નના મહાપ્રશ્નમાં નહીં ચંચુપાત થવા દીધે;
અન્યાય એ માતાપિતાનો યુવકબળને ડાંખતો,
લઇ હાથમાં એ પ્રશ્ન છણુતા કમકમે કયમ તે જીઓ.

અનિરૂદ્ધ અને મુકુન્દ વાત કરતા હતા તે દરમ્યાન “અનુ
એ અનુ” એવી જે જૂમ બહારના ભાગમાંથી પડી હતી તે
અનિરૂદ્ધના પિતા મોહનરાયની હતી. તેમનો અવાજ ઓળખીને
બંને જણુ પ્રથમ તો ગભરાઇ ગયા પણુ મુકુન્દે સમયસચકતા
વાપરી. તે ખંડમાં એક બાળુ એક કાચ પડ્યો હતો તેની નીચે
સંતાર્ધ ગયો.

અનિરૂદ્ધને આ ધર્મ સંકટ જ જણાયું. જે પિતાના દેવતા
આને ખુદ્દો પાડે છે તો પોતાની ઉપર અને એની ઉપર પિતાના
કેશનો ધોધમાર વરસાદ પડવા સંભવ છે. આથી તેણે તેને છુપાઇ
જવા દીધો અને પછી પોતે જણે ઉંઘમાંથી ઉડીને બારણું ખોલતો
હોય તેમ તે ઉધાડ્યું. મોહનરાયે અંદર આવી આમ તેમ નેઘને
પૂછ્યું: “ક્યાં ગયો પેલો બદમાશ?”

“પિતાજી, કાણુ?”

“મુકુન્દ. હમણાંજ મને વરતોજીએ ખબર આપી કે, તે
અહીં આવ્યો હતો અને તને મળવા માગતો હતો. તેણે તેને અહીં
ખેસાડ્યો હતો.”

“એ તો ક્યારનો જતો રહ્યો છે.”

“પણુ તું એને મળ્યો જ કેમ?”

“હું આ ઓરડામાં આવ્યો ત્યારે એ ખેંકેલો હતો. મેં એને
ધમકાવ્યો અને જતા રહેવા કહ્યું. એણે જણાવ્યું કે-એજ મિનિટ
માટે તને છેલ્લીવાર મળવા આવ્યો છું. આવતી કાલે દરિયામાંથી મારી
લાશ મળી આવશે.”

“હુઓ! એમ કહીને તારી લાગણી પોતાની તરફ દોરવા
આવ્યો હશે.”

“પણુ એને મેં દાદ દીધી નહીં અને આપનો હુકમ સ્પષ્ટતાથી
સંભળાવી દીધો. પછી તે ઉભોજ ન રહ્યો.”

“હીક કર્યું” મોહનરાય શાન્ત પડ્યા અને પછી એક ખુરશીમાં બેસીને બોલ્યા: “અનુ, તું મારું કહ્યું માને છે એથી મને આનન્દ થાય છે. વડીલોની આજ્ઞા પાળવા આપણા શાસ્ત્રોએ પ્રત્યેક આર્થસંતાનને ફરમાવ્યું છે. તેનું યોગ્ય પાલન કરનાર સદાયે સુખી થાય છે. વાર; આજનો મેલાવડો તેને કેવો લાગ્યો?”

“ધણે કતોહમંદ, પિતાજી. કથાકાર શાસ્ત્રી બહુ વિદ્વાન અને ઉત્તમ સંગીતકાર હતા.”

“અનુ, એ મેલાવડામાં તે ગીરધરરાય દેશાદને જોયા હતા કે?”

“પેલા આપની સાથે ધણીવાર બેસીને વાત કરતા હતા તેજ ને?”

“હા, બહુ લાયક માણસ છે. જ્ઞાનદાન અને વિદ્વાન છે. એમની સાથે મારે એમની પુત્રી સંબંધી વાતચીત થઈ છે. તેઓએ પોતાની પુત્રી માટે તારું માથું કર્યું છે અને મેં હા પાડી છે. હું આત્મારે તને આ કહેવા આવ્યો એનું કારણ એ કે-તેઓ આવતી કાલે દશ વાગે બહારગામ જનાર છે. તે પહેલાં તેઓ વાજાનની વિધિ કરી લેવા માગે છે. માટે પ્રાતઃકાળમાં તું વહેલો ઉઠીને સ્નાન-સંધ્યા કરી પરવારી લેજે. તારા ગુરૂ શ્રીધર શર્માને મેં કહી રાખ્યું છે કે તેઓ તને ૪ વાગે ઉકાડે. જોજે, આજસ કરીમે પડી રહેતો નહીં.”

મોહનરાય ખુરશીમાંથી ઉઠ્યા અને જતાં જતાં બોલ્યા: “હં...એક ખીજી વાત તને કહેવાની રહી ગઇ. તું લાંબા વખતથી ઈંજીલા ધરાવતો હતો કે-આપણાં ગરાસનાં ગામડાંની મુસાફરીએ જવાય તો હીક, હવે તું ઐજ્યુએટ થયો એટલે તને ત્યાં મોકલવા મેં ઠરાવ્યું છે. તારો વિવાહ થઇ જાય તે પછી તું પ્રવાસની તૈયારી કરજે અને ખુશીથી બે ચાર દિવસમાં જજે. સમજ્યો કે?”

પોતે કહેલું જાણે પુત્રે સ્વીકારી જ લીધું અને એને કાંઈ જવાબ આપવાનો છે જ નહીં અથવા એવી કાંઈ તક તેને આપવાની જરૂર જ નથી એમ માની લઇને પિતા ચાલ્યા ગયા. પુત્રે આરણ્યાં વાસી દીધાં.

કાચ નીચેથી મુકુન્દ બહાર આવ્યો અને બોલ્યો; “મિત્ર ! મુખારકબાદી.”

“શા માટે?”

“એક કાળી અણધર ઐરી તને પ્રાપ્ત થઇ તે માટે!”

“જા, જા, શું નક્કી મરકેરી કરે છે ?”

“બિલ્કુલ મરકેરી નથી અથવા જરાકે ખોટી વાત નથી ગીરધારણ દેસાઈ એટલે મારા શામ પાડોશી. હું બ્યાં રહું છું ત્યાંથી જમણી બાબુના બીજા માગામાં તેઓ રહે છે. તેમના કુટુંબને હું ખાસ કરીને ઓળખું છું.”

“એમ ? ત્યારે તો તું આ બાબતમાં વજન આપવા લાયક વ્યક્તિ ગણાય. વાર; કહે જોઈએ. એ કન્થાનું નામ શું છે ?”

“બુના જમાનાનું મઝેદાર નામ જમના ! તારું નામ અનિરૂદ્ધ અને તેનું નામ જમના ! વાહ ! ઠીક જોડી જમી !”

“એ નામ તો બદલી શકાશે. હું એનું નામ ઉષા રાખીશ. વાર; એનું શિક્ષણ કેવુંકે છે ?”

“તારાથી બહુ દૂર નથી. તું ગ્રેજ્યુએટ થયો છે. તે ગુજરાતી પાંચમી ચોપડીમાં છે !”

“ત્યારે તો એને આગળ અભ્યાસ કરાવવો પડશે.” અનિરૂદ્ધે વિચારમનસ્ક મુદ્રા ધારણ કરીને કહ્યું: “કાંઈ ચિન્તા નહીં. એ મુશ્કેલી કાંઈ બહુ ખોટી નથી. એના ગુણથી તું પરિચિત છે કે ?”

“હા. બેસ કહેતાં ઉભી થાય એવા ઉત્તમ ગુણવાળી એ જમનાબાઈ છે.”

“એટલે ?”

“ગ્રેજ્યુએટ થઈને પણ નથી સમજી શકતો ? એને માટે યોગ્ય શબ્દ વાપરે તો તે ‘સત્યાગ્રહી’ છે એમ કહી શકાય. એનો ખરેખરો સ્વભાવ કેવો છે તેનો એક જ દાખલો વધુ આપું. જળધાર વરસાદ પડતો હોય અને આપણે એને છત્રી લઈને જવા કહીએ તો ખાસ તે છત્રી લીધા વિના જ જવાની !”

“એ તે દુરાગ્રહી કહેવાય.”

“તે તો તું જે કહે તે. મેં તો એને માટે બની શકતું સારું શબ્દ-ચિત્ર આપ્યું. હવે એના રૂપની વાત કરું. અમાવાસ્યાની ચન્દ્રિકા જેવી તે રૂપરૂપની ભંડાર કન્યા છે. તું પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર. તે અમાવાસ્યાની ચન્દ્રિકા ! કેવું ભુગતે જોડું !”

“હેં ? ! શું કહે છે ? !” અનિરૂદ્ધ આશ્ચર્યચકિત થતો બોલ્યો: “છેલ્લી બે બાબતો તેં એવી કહી કે, મારું મન ભ્રમિત થઈ જાય છે.”

“ના. એવું ન થવા દેતો. તારા પિતાની આજ્ઞા છે કે-તારે તેને માટે આવતી કાલે પ્રાતઃકાળથી જ કપાળ ધરીને બેસવાનું છે. એ લક્ષ્મી માટે તારા સરેદ કપાળમાં કુમકુમનો ચાંસો થશે.”

અનિરૂદ્ધ ભારે વિચારમાં પડી ગયો. જે મુકુન્દ કહે છે તેમજ જન્મના કાળી હોય, હરીલા સ્વભાવની હોય, તો શું પિતાએ લાયક કન્યાની પસંદગી કરેલી પ્રણાય ? એનું ચિત્ત કમમ જની ગયું. કન્યાને જોઈ, તેના સ્વભાવથી પરીક્ષા કરી, તે પછીથી વાઙ્માનને સંમતિ આપાય તો કેવું સારું ? પણ એવી પરવાનગી પિતાજી કેમ આપશે ? ખાસ કરીને તો એવી આખતમાં તે ઉલ્ટા યુરસે થાય એવી પ્રકૃતિના છે, અનિરૂદ્ધ મુંઝાયો. મુકુન્દે કેટલીક વાર સુધી તેના વિચારોમાં ભંગ પાડ્યો નહીં. ઘડીઆળમાં ત્રણના ટકોરા પડ્યા એટલે મુકુન્દ બોલ્યો : “ મિત્ર હું હવે જઈશ.”

“ અરે, પણ એમને એમ ? તેં તો મને ભારે મુંઝવણમાં નાંખી દીધો ! ”

“ મેં કે તારા પિતાએ ? એમની પસંદગી તને મુંઝવણ કરાવનારી થઈ પડી એમાં હું શું કરું ? મેં તો તને એવી વાતો કહી કે-જે અમાસી આસપાસ રહેનાર દરેક જણ જાણે છે. જે મારે જ એ કન્યાની પસંદગી કરવાની હોય તો હું ધર્મે જે તેને સ્વીકારું નહીં.”

“ માઈ દિલ પણ તેમજ કહે છે. ”

“ તો મિત્ર ! કર બજાવો. ”

“ અસંકેપ. પિતાજીના કડક સ્વભાવથી તું માહિતગાર છે. ”

“ ત્યારે જન્મના સુધી કાળા રીકરા સાથે ‘ પડ્યું પાનું નિભાવી લે ’ ! તારે કોઈ પાર્ટીમાં જવાનું હોય ત્યારે એને જરૂર તારી સાથે લઈ જજે; કારણ કે-મિજબાનોને કાળાચોરાનો ભેદ જાણવાનો મળે ! તારે પાણી પીવું હોય તો જરૂર એની પાસે મંગાવજે કે જેથી તાઈ ગળું સુકાઈ જતા સુધી તે તારી સમક્ષ હાજર જ નહીં થાય ! તું શેલી, બાઈરન, શેક્સપીયર વગેરેનાં નાટકો વાંચજે. તે બેરક પાર્લામેન્ટમાં કુથળીશાસ્ત્ર ઉચલાવશે ! તેનું નામ તને કોઈ પૂછે તો તું જે ‘ ઉપા ’ નામ પાડનાર છે તે સાથે એમ પણ ખુલાસો કરજે કે-એના પિતાના ઘરનું એની જીના જમાનાની ફધબાએ એ પાડેલું નામ ‘ જમના ’ છે—”

“ રહેવા દે, મુકુન્દ, મારા યાનતંતુઓને ગાસ આપવો રહેવા દે. ” અનિરૂદ્ધ બોલ્યો : “ હા ! શું કરું કે જેથી મારા અંતઃકરણના અવાજને સ્થાન મળે. ”

“ મિત્ર ! મેં અખત્યાર કરવા ધારેલો ધોરી રસ્તો લે. ”

“ કિયો ”

“ આપઘાત ! ”

અનિરૂદ્ધ મંઠ ન બોલતાં તે ખંડમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એટલામાં એને એક નવો વિચાર રકુયો. “ ગુરૂદેવ ” તે બોલ્યો.

“ શું છે, મિત્ર, ગુરુદેવને કેમ સંભાર્યા ? ” મુકુન્દે પૂછ્યું.

“ એમની મારફત વખત મારવા પ્રયત્ન કરી શકાશે. હું એમને પૂર્વકાલના આર્ય રિવાજ યાદ કરાવીને આ પ્રશ્ન સંબંધમાં મારા પથુ અવાજ હોવો જોઈએ, એવી દલીલ કરીશ; અને તેઓ પિતાજીને કહીને આ બાબત મોકુફ રખાવે એમ વિનંતિ કરીશ. ”

“ ભલે. અજમાવ એ પાસો; પણ મને નથી લાગતું કે—તારા પિતાજી માને. જો ગંભીરતાથી કહું તો, કન્યાનું કુટુંબ બહારગામ જનાર છે અને તું પણ બહારગામ જનાર છે તો બહાર ગામથી આવ્યા પછીજ આ કાર્ય થાય એવી સૂચના તું કરે તો તે પાર ઉતરવા સંભવ છે. ”

“ હા. એ પણ ઠીક દલીલ છે. ” અનિરુદ્ધ જોલ્યો: “ અસ. ત્યારે હવે એની ચિન્તા અત્યારે મોકુફ રાખું છું. પણ મિત્ર ! તારા વિષે મને એક નવીન વિચાર સુઝ્યો. ”

“ મારા વિષે ? ના, રે, હું તો એ કન્યા ધર્મે યે લઉં નહીં. ”

“ સૂખ ! એ સુદો નથી. તારે આપઘાત કરવાની હવે જરૂર નથી એમ હું કહું છું. મારી સાથે તું પ્રવાસમાં રહેજે. ”

“ ઓ...હો...! વિચાર તો ઠીક છે ” મુકુન્દે કહ્યું: “ પણ તારા પિતા એ વાત બહુશે તો ? ”

“ એમને ક્યાંથી ખબર પડવાની છે ? પ્રવાસમાં તો આપણે બે જ હોઈશું ને ? ”

“ પણ...મને શું કરવા નક્કામો... ? ”

“ હવે પણ અને બધું. તારે આવવુંજ પડશે મારી સાથે. સમજ્યો ? જો કે, તારા વિષે ખરાબ હકીકતો મને ઘણી કહેવામાં આવી છે તોપણ મારા તરફ તું બદમાશી નહીં કરે એવી ખાત્રી રાખીને હું તને મારી સાથે લેવા ધારું છું. ”

મુકુન્દ આ સાંભળીને મનમાં ઘણો ખુશ થઈ ગયો. તેણે પોતાનો આનંદ પ્રકટ કરતાં કહ્યું: “ જ્યારે તારો આગ્રહ છે ત્યારે હું ના પાડતો નથી. તું ગુરુજી સાથે ગોઠવણ કરે તે દરમ્યાન મને અહીંથી જવા દે. અત્યારે સમય લગભગ સવાત્રણનો થયો છે. ૪ વાગે તો તારો ગુરુ જરૂર જાગી પડવાનો ! એ પહેલાંજ હું જાઉં એ ઠીક. આવતી કાલે અમુક સ્થળે આપણે મળવાનું નક્કી કરીએ. ”

અનિરુદ્ધે વિચાર કરીને કહ્યું: “ ભલે, તું જઈ શકીશ. હું તને બપોરના એ કે ત્રણના શુભારે વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનમાં મળીશ. પણ તે દરમ્યાન તને ઘાંધ પૈસાની જરૂર પડે તે માટે દશ રૂપીઆ રાખ. ”

અનિરૂધ્ધે તેને રૂ. ૧૦) ની એક નોટ આપી. ધામે રહીને તે ખંડમાં બારણું ખોલીને તેઓ બહાર નીકળ્યા. અનિરૂધ્ધ મુકુન્દને ઠેઠ દરવાજા સુધી મૂકીને પાછો વળ્યો.

મુકુન્દને આપત્તિમાં સહાય આપી; તેને આપઘાત કરતો રોક્યો; અને વળી તેને પ્રવાસમાં પણ પોતાની સાથે રાખવા ઠરાવ્યું—આ બધાં પોતાનાં મિત્રકાર્યો માટે મનમાં ને મનમાં આનંદ પામતો. અનિરૂધ્ધ મુકુન્દને પોતાના ઘરમાંથી વિદાય કરીને તરતજ ગુરૂ શ્રીધર શર્માના ખંડ નજદીક આવ્યો. તે ખંડનાં બારણું બંધ હતું. અનિરૂધ્ધે તે બખડાવતાં વેંતજ ઉઘડ્યાં અને ગુરૂએ દેખા દીધી.

અનિરૂધ્ધને જોઈને તેમણે કહ્યું: “વત્સ! મનોમન સાક્ષી એ આવું નામ! તારા વિષેજ વિચારો હું કરી રહ્યો છું. મારા વિચારનાં આન્દોલનનો પ્રબળ વેગ તારા તરફ આવ્યો અને તું જામૃત થઈને અહીં આવ્યો. જેસ, અગત્યની બાબતમાં હું તારો દરોહો જાણુવા માગું છું.”

અનિરૂધ્ધ ગુરૂની બાબતમાં જેઠા એટલે ગુરૂએ કહ્યું: “આજ બપોર પછી પંજબ તરફ એક માસ માટે ગમે ત્યારે પ્રવાસે ઉપડી જવાની તારા પિતાજી તરફથી છૂટ અપાઈ છે. તારી સાથે મને પણ રહેવા કહેવામાં આવ્યું છે. કહે, મારી સંગતિ તને રચશે કે?”

અનિરૂધ્ધ આ સાંભળીને ત્રેવડો નિરાશ થયો. પ્રથમ તો એ માટે કે-અગત્યની વાત આ! પેલી કાળી છોકરીની નહીં અને પ્રવાસની? બીજી નિરાશા એ માટે થઈ કે-પોતે એકલોજ પ્રવાસે જઈ શકશે એમ તેનું ધારવું હતું પણ આ તો બેના પ્રવાસની પરવાનગી અપાઈ છે! ત્રીજી નિરાશા એ માટે થઈ કે-મુકુન્દને છુપી રીતે સાથે લેવા ધાર્યો છે તે હવે બની શકશે નહીં. તે નિરાશા-ઓને લીધે ગુરૂના પ્રશ્નો ઉત્તર ઝટ દઈ શક્યો નહીં એટલે ગુરૂએ કહ્યું: “વત્સ, મારી સંગતિ તને નથી રચતી એમ લાગે છે—”

“ના, ના. એમ નથી.”

“ત્યારે શા વિચારમાં પડ્યો?”

અનિરૂધ્ધ પોતાની નિરાશાની પ્રબળ લાગણીના વેગમાં ખોલી જવાયું: “હું બીજીજ બાબતના વિચારમાં અચાનક ધસડાઈ ગયો. આપ તો બપોર પછીની વાત કરો છો પણ તે પહેલાં શું થનાર છે તેની વાત કેમ કરતા નથી? આપ ફક્ત આપનો સાથ મને ગમશે કે કેમ એ તદ્દન નજીવી બાબતમાં મારો અભિપ્રાય પૂછો છો; પણ એથીયે વધુ મહત્વની બાબતમાં મારો અભિપ્રાય બિલકુલ પૂછતા નથી.”

“ વત્સ, તું ક્રિયા પ્રશ્નની વાત કરે છે ? ”

“ જીવનસંગાથિનીના પ્રશ્નની. જેની સાથે મારે આખું જીવન ગુળરવાનું છે તે મને ગમશે કે નહીં, એવું મને કોઈ પૂછતું નથી અને માત્ર એક મહીનાની ટુંકી મુદત માટે આપ જેવા વિદ્વાન અને જ્ઞાનવાન ગુરુનો સહવાસ મને ગમશે કે કેમ એવો વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, એ અભયખીની વાત નથી શું ? ”

“ સમજ્યો. તારો મુદ્દો હું સમજ્યો ” શ્રીધરશર્માએ કહ્યું: “ આજે તારું વાગ્દાન થનાર છે એ સંબંધમાં તને કાંઈક નારાજ લાગે છે; ખરું કે વત્સ ? ”

“ મારો અભિપ્રાયજ ક્યાં પૂછવામાં આવ્યો છે કે રાજી અથવા નારાજીની વાત કરું ? હું તો જાણું એ વર્ષનો કીકલો હોઉં તેમ જસ મારા માટે એકાદ રમકડું પસંદ કરી દેવાયું છે અને તે મને સોંપવામાં આવનાર છે ! ”

“ લાઇ, શાન્ત થા. ” શ્રીધરશર્માએ કહ્યું: “ તારી દલીલો સુયોગ્ય છે. આકળાપણાથી એ દલીલોનું મહત્ત્વ બગાડી નાંખીશ નહીં. ધીરે રહીને મને કહે કે તું શું ઇચ્છે છે ? ”

અનિર્દ્ધ સહેજ સ્વરથ થઇને બોલ્યો: “ ગુરુદેવ, આપ શાસ્ત્રોના અભ્યાસી છો. આપના જ્ઞાનસાગરમાંથી આપે થોડાંક બિન્દુ મારા હૃદયમાં રેડેલાં છે. તે વડે હું વિનમ્રતાથી એક મુદ્દો વિચારવા આપને વિનવું કરું છું. પૂર્વકાલના નિયમોથી આપ પરિચિત છો. એ કાલમાં એક કન્યા અને એક વરને પરસ્પર એક બીજાથી પરિચિત થયા વિના જેડી દેવામાં આવતાં કે ? કોઈ પણ સ્મૃતિ કે કોઈપણ શાસ્ત્ર ૨૬ વર્ષના એક સંસ્કારી યુવકને પોતાને માટે કન્યાની પસંદગી કરવા માટે નાલાયક ઇમ્મરનો દરાવે છે કે ? મુરખ્ખીઓએ કરેલી પસંદગી ખોટી હોયજ નહીં એ હું કબુલ રાખું છું પરંતુ મારો પ્રશ્ન એ છે કે જે દષ્ટિબિન્દુથી એક વર એક કન્યાને જુએ એ દષ્ટિબિન્દુથી શું તેનાં માઆપ તેને જોશે કે ? અર્થાત વરને પોતાના માટેની વધૂની પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ મુનસફી શા માટે આપવી જોઈએ નહીં ? મને એ કન્યા કેવી છે તે જોવા પણ કહેવામાં આવ્યું નથી; તેના ગુણો શા છે તે પણ હું જાણતો નથી. શું મને મારી આટલી ખોટી ઉંમરે પણ એવી બાબતોની પરીક્ષા કરી જોવાનો અધિકાર નથી ? ગુરુદેવ, મારા આ સવાલોનો જે નિર્ણય આપ આપશો તે આજ્ઞા ગુરુણાં અવિચારણીય એ ન્યાયાનુસાર હું માથે ચઢાવી લઉંશ. ”

શ્રીધરશર્માએ જવાબ દેતાં પહેલાં વિચાર કરવામાં સમય લીધો. અનિરૂદ્ધે આથી મુદ્દો બરાબર મુખ્ય કેન્દ્રમાં આણી મૂક્યોઃ “મારી માગણી એટલીજ છે કે-કન્યાનો પરિચય મને મેળવવા દો. તે અને તેનું કુટુંબ આજે તો દશ વાગે બહારગામ ઉપડી જનાર છે. એ દરમ્યાન બસ એકદમ વાગ્દાન-વિધિ કરાવી દેવાશે એ શું અતિ ઉતાવળીકેં નથી ?

ગુરૂએ જવાબ દીધોઃ “સંસ્કારવાન યુવક ! તારા વિચારો તને જાજે એવા છે, એ મારે કબૂલ કરી દેવું જોઈએ. કન્યાના પરિચય માટેની તારી ફલીલ સામર્થ્યવાન છે. પૂર્વકાલના નિયમોનો અભ્યાસી એવો હું અવશ્ય તે અવગણી શકું નહીં.”

“તો કૃપા કરીને પિતાજીને સમજાશે કે આજ પ્રાતઃકાલમાં ધનારી ધાંધલ બંધ રાખે ? આપ મુરખ્ખીની જાયા નીચે પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી એ વિષે નિરાંતે વિચાર થશે.”

ગુરૂએ પુનઃ વિચાર કરી જોયા બાદ કહ્યુંઃ “એકજ પ્રશ્ન. ધાર કે આજે વાગ્દાન ન થયું તેથી એક માસ પર્યાન્તનો કાલક્ષેપ થશે. એટલા કાલક્ષેપથી કન્યાપિતા તે કન્યાને અન્ય સ્થલે વસાવી દેશે તો ?”

અનિરૂદ્ધે હાથ જોડીને કહ્યુંઃ “તો આપના અને પિતાજીના આશીર્વાદથી શું અન્ય યોગ્ય કન્યા મને નહીં મળે ?”

ગુરૂએ જોયું કે અનિરૂદ્ધનો આગ્રહ બાજબી છે; એટલે તેમણે તેના વિચારો મેઠાનરાય આગળ યોગ્ય સ્વરૂપમાં મૂકવા અને વિવાહ અત્યારે મુલતી રખાવવા વચન આપ્યું.

પ્રાતઃકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે એ પછી ગુરૂશિષ્ય છૂટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

ભટકતા યુવકનો નવીન પરિચય.

સાત્વિક જન પરમે નહીં, નદખત નરનાં હૃદયને
ઝોઝસ એ ફસરો સહી, મીઠી મધૂર મધલાળમાં.

ગત પ્રકરણના બનાવોને જે દિવસ વીતી ગયા પછી ચોથે દિવસે દિલ્હીથી પાંચ-સાત ગાઉ દૂરનાં મામડાંઓ તરફ જવાના રસ્તામાં એક બળદગાડી જતી હતી. પ્રાતઃકાળના છ વાગ્યાનો શુભાર

હતો. સૂર્યભગવાન ક્ષિતિજ ઉપર આવવા માટે તૈયારી કરતા હતાં અને તે પહેલાંની પોતાની રમણીય પ્રભા તેમણે આકાશમાં વિસ્તારી દીધી હતી. જે રસ્તામાંથી ગાડી જતી હતી તેની પાછળ આવેલા દિલ્હી શહેરના મોટા મિનારા, દેવળનાં ક્ષિપરો, મસ્જિદોના ધુમ્મટ, મોટી મોટી વાડીઓ અને ઉંચાં ઉંચાં ગગનચુંબી વૃક્ષો જાણે સૂર્યભગવાન ઉદયાચલ ઉપર આવનાર હોવાથી તેમનું સ્વાગત કરવા તત્પર થઈ રહ્યાં હોય તેમ, પોતાનાં ડોકાં ઉંચા કરીને ઉભા રહ્યાં હતાં ! પ્રાતઃકાળનો સમય હોવાથી પક્ષીગણ સુસ્વરે આલાપ કરતો હતો. મંદમંદ પવનની મીડી લહરીઓ આવતી હતી અને હૃદયને પ્રકુલ કરતી હતી. કોઇક કોઇક દેવ-મંદિરોમાંથી આરતીના ધંદાનાદ સંભળાતા હતા. મસ્જિદોમાંથી બાંગના પોકાર પણ તે સાથે ભળતા હતા. આ જગતમાં લિનન સ્વરૂપે રહેલા હિંદુઓ અને મુસલમાનોની પ્રાર્થનાઓ એકેશ્વર આગળ એક થઇને જાય છે એવી કલ્પના તે ઉપરથી સહસા કોઇ કિસ્સુકને આવે.

બજાદગાડીમાં બેઠેલાઓમાંથી એક જણે ડોકું બહાર કાઢ્યું અને આસપાસની કુદરતી લીલા નિહાળીને અંદર બેઠેલી બીજી વ્યક્તિને કહ્યું : “ ગુરૂ, શી કુદરતની મનોહર લીલા છે ! આપણે બાબ્બશાળી છીએ કે, આ સ્થાનનો લાલ લઇ શકીએ છીએ.”

તેને જવાબ મળ્યો : “ વત્સ, હજી તો તું ઢિંગ થઈ જાય તેવી વનશ્રીની શોભા આ પ્રવાસમાં નિહાળશે. કાશ્મીરમાં આપણે જન્મશું ત્યારે તો તારૂં મન ત્યાંથી પાછા ફરવાનું કષ્ટ નહીં કરે.”

આ વાતચીત શ્રીધરશર્મા અને અનિરુદ્ધ વચ્ચે ચાલતી હતી. શ્રીધરશર્માએ અનિરુદ્ધના પિતાને સમજાવીને જમના સાથેનું તેનું વેતીશાળ બંધ રખાવ્યું હતું અને તે બાદ બન્ને ગુરૂશિષ્ય પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. ધણી વખતથી પિતાજીની કડક ધૂસરીમાંથી અનિરુદ્ધ રાહત મેળવવા માગતો હતો. સહભાગ્યે ગુરૂદેવ કડક નહતા અને આગળના પ્રકરણમાં વાંચકોએ વાંચ્યું છે. તેમ, સત્યાસત્યનો વિવેક તેમને રચતો હોવાથી તેઓ હંમેશા અનિરુદ્ધ પ્રત્યે પ્રેમથી વર્તતા હતા. આથી એમના સહવાસમાં અનિરુદ્ધને પોતાની સ્વતંત્રતામાં કશો અંતરાય લાગતો નહતો.

મુકુન્દને તેણે આ પ્રવાસની બધી આપી હતી. મુકુન્દે અનિરુદ્ધ પાસેથી ૫૦ રૂપિયા વિશેષ લીધા હતા. અને પછી તેણે દિલ્હીમાં પ્રવાસ આ બે ગુરૂ-શિષ્યથી અલગ રીતે કર્યો હતો. મુકુન્દ શ્રીધરશર્માને છેતરીને અનિરુદ્ધની સાથે રહી શકાય એવી યુક્તિ કરવા માગતો હતો. શ્રીધરશર્માના સ્વભાવથી તે પૂપૂરેણ વાકેફ

હતો; એટલે ડ્રી યુક્તિથી તેમને ચકિત કરીને તેમના ઉપર પ્રભાવ પાડવો એ વિષે તેણે એક આશા ધેરના ધડી હતી. એ કંઈ યુક્તિથી શ્રીધર શર્માને આંશ નાંખવાનો હતો, તે અનિરૂદ્ધ જાણતો નહતો.

શ્રીધર શર્મા મહાન પંડિત અને ધર્મિષ્ઠ પુરુષ હતા એ ખરું; પણ તેમનું જ્ઞાન બણેલા પણ નહીં ગણેલા એવા વિદ્વાન સમું હતું. વ્યવહારમાં જેને કાર્યદક્ષ કહેવામાં આવે છે તેવા પોતે નહતા. પ્રત્યેક બાબતમાં ધર્મ અને શાસ્ત્રાનુસાર જે કાંઈ થતું હોય તે તેમને બહુ રૂચતું. અંદરખાનેથી અથવા પાછળથી રમાતા કોઈના પ્રયત્નોની તેમને જાણ પડતી નહીં. સાત્ત્વિક હૃદય, સાત્ત્વિક વિચારો અને સાત્ત્વિક આચાર એ એમનું સિદ્ધિસૂત્ર હતું. પોતે તે મુજબ અનુસરતા હતા. મુકુન્દ અનિરૂદ્ધને કોઈપણ યુક્તિથી મળનાર છે એવી ખબર શ્રીધરશર્માને નહોતી. તેઓ અનિરૂદ્ધ સાથે કુદરતની શોભાના વર્ણન વિષે વાતચીત કરતા હતા; અને જાણીબદ્ધ કાદંબરીમાં આમ વર્ણન કર્યું છે અને કાલીદાસે શાકુન્તલમાં તેમ વર્ણન કર્યું છે વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં દૃષ્ટાંત આપતા હતા.

એટલામાં પાછળથી હોંકારાહોંકાર સંભળાઈ. અનિરૂદ્ધ પોતાની ગાડીમાંથી બહાર જોયું તો એક બળદગાડી હાંકનાર બળદીઆને ગાળો બાંડતો અને કોરડા ઉપર કોરડા લગાવતો તેની ગાડીની પાછળ ધસારાખંધ પોતાની ગાડી હાંકી લાવતો હતો. તેના બળદીઆ જણે જીવ લઈને નામતા હોય તેમ દોડતા હતા અને રસ્તામાં ચરે બાજુ પુકળ ધૂળ ઉડી રહી હતી. હજી તે આ સંબંધમાં અનિરૂદ્ધ કાંઈ વિચાર કરે એટલામાં પાછળની બળદ ગાડીનો એકાએક ધક્કો તેની ગાડીને જોડાઈ વાગ્યો. અનિરૂદ્ધ સમયસૂચકતા વાપરીને ગાડીમાંથી ફૂટકો માર્યો પણ શ્રીધરશર્માએ તેનું અનુકરણ કરતાં થોડી ઇજા થઈ.

અનિરૂદ્ધની ગાડીનો ગાડીવાન પાછલી ગાડીના ગાડીવાનને ગાળો બાંડવા મંડ્યો અને અઢાલતમાં ધસડવા તથા મુકુન્દની મેળવવા ધમકીઓ આપવા લાગ્યો. અનિરૂદ્ધે પ્રથમ ચૂરજીની સંભાળ લીધી. તેમને પગમાં જરાક વાગ્યું હતું અને તેમાંથી થોડી નીકળતું હતું. તેણે એક પાટો બાંધીને તેમને જમીન પર બેસાડ્યા. એ વખતે પાછળની ગાડીનો ગાડીવાન અનિરૂદ્ધ પાસે આવ્યો અને હાથ જોડીને બોલ્યો:

“મારી ગાડીમાં બેઠેલા સરદાર સાહેબ દરબંગાના મહારાજની રાજકચેરીના એક ખિતાબદારી સરદાર છે. તેઓએ આપને વિનંતિ સાથે કહેવરાવ્યું છે કે આ અકસ્માત માટે પોતાને ઘણીજ દીલગીરી થઇ છે. પોતે આપની માસી માગે છે. અને જો આપને અથવા આપની ગાડીને કાંઇ નુકશાન થયું હોય તો તેની નુકશાની આપશ્રી ઠરાવશો તેટલી આપવા પોતે તૈયાર છે.”

“દરબંગાના દરબારના ખિતાબદારી સરદાર” એ શબ્દો સાંભળીને ગુરૂએ પુછ્યું: “તેઓશ્રીનો રાજદરબારમાં શો ઓળખો છે; વાર ?”

“મહારાજ” ગાડીવાને વિનંતિભર્યા સ્વરેજ બોલ્યું ચાલુ રાખ્યું. “હું એ પૂરેપૂરું જાણતો નથી. પણ આપ મારા સરદાર સાહેબ પાસે આવવા કૃપા કરશો તો તેઓ આભારી થશે. તેમણે મને આપને પોતાની પાસે લઇ આવવા પણ કહ્યું છે.”

ગાડીવાનને શો જવાબ દેવો એ પૂછવા માટે અનિરૂદ્ધ, ગુરૂ સામે જોઇ રહ્યો. એટલામાં તો પાછળની ગાડીમાંનો કહેવાતો સરદાર પોતાની ગાડીમાંથી જ ઉતરીને તેમની પાસે આવ્યો.

તેને જોતાંજ અનિરૂદ્ધ ચમક્યો! કારણ કે તે સરદાર અન્ય કંઈ નહીં પણ તેનો મુક્લીસ મિત્ર મુકુન્દ હતો!

મુકુન્દ વેપારી સરદાર તરીકે શા માટે વેપ લીધો હતો? કારણ કે, જેમ મોહનરામ તેને ખુદી રીતે ઓળખતા હતા તેમ શ્રીધરશર્મા પણ ઓળખતા હતા. મોહનરામે મુકુન્દને અનિરૂદ્ધ સહિત કદાપિ પણ વાત નહીં કરવાનું ફરમાન કરેલું હતું. શ્રીધરશર્મા તો પ્રવાસમાં હરદમ અનિરૂદ્ધ સાથે રહેનાર હતા અને તેઓ કાંઇ મોહનરામની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ આ બેને સાથે મળવા દે નહીં. આથી એ વૃદ્ધ ગુરૂને છેતરવા મુકુન્દે આ વેપ સંજો હતો.

મુકુન્દ સરદારના વેપમાં જ્યારે આ બે જણની પાસે આવ્યો ત્યારે શ્રીધરશર્મા પોતાના જખ્મી પગને પંપાળતા હતા. તેમનું ધ્યાન તેમના જખ્મમાં હતું. સરદારે નાકે આંગળી અરઘાડી અનિરૂદ્ધને ચૂપ રહેવા ઇશારત કરી. અનિરૂદ્ધ કોઢભરી નજર તેના સામે કરી.

સરદાર શ્રીધરશર્મા પાસે જઇ, જમીન પર બેસીને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો: “વૃદ્ધ મદાશય! મારી ગાડીના આંચકાથી આપને વાગ્યું તે બદલ આપની હઝારોવાર માસી માગું છું. પધારો, આપ મારી ગાડીમાં બિરાજો. હું આપને મારા એક પરિચિત બાહોશ

ડાક્ટરને ત્યાં લઇ જઈ. આપ કહેશે તેટલી નુકશાની આપની ગાડી ભાંગ્યા બદલ આપીશ.”

મીઠર શર્માએ બોલતાર તરફ જોયું. તેણે લપકાદાર પોષાક પહેર્યો હતો. માથે એક મંડીલ, બદન પર મુખમલનું અંદરનું અને પગમાં રેશમી સુરવાલ તેમજ ભરતકામવાળી મોજડીઓ, એ તેને પહેરવેશ હતો. એક રેશમી કુપટો જમણા ખલા ઉપરથી નાંખીને ડાબી કેડ ઉપર તેણે તેની ગાંઠ વાળેલી હતી. જાતી ઉપર એ આંક લટકાવેલા હતા.

આવો એક મોટા માણસ પોતાના પગ પાસે બેસીને હાથ જોડીને અતિશય નમ્રતાથી મારી માગે છે તથા નુકશાની ભરી આપવા કહે છે, એ જાણીને ગુરૂ ઉપર ભારે અસર થઈ. સરદાર માટે તેમના મનમાં ખૂબ માન ઉપજ્યું. તેઓ બોલ્યા: “નહીં, નહીં, સરદાર ! મને કંઈ બહુ વાગ્યું નથી. એમાં ડાક્ટરની મદદની કશી જરૂર નથી. આપ જેવા મોટા માણસ મારી મારી માગીને મને શરમાવો છો. આ તો એક અકસ્માત હતો. ગાડી ભાડુતી છે અને તેનો હાંકનાર જે નુકશાની માગશે તે અમે આપી દઈશું—આપને આપવા દઈશું નહીં. કેમ, વત્સ અનિરૂદ્ધ ! માફ કહેવું ખરું છે ને ?”

અનિરૂદ્ધને મુકુન્દની આટલી બધી જોખમભરી ચાલાકી પસંદ પડી ન હતી. તેને અંદરજાનેથી ગુસ્સો એ ઉપજ્યો હતો કે—ગાડીનો અકસ્માત કરાવવાથી ગુરૂને અંતરે તો જરાકજ વાગ્યું પણ જે ધણુંજ જ વાગ્યું હોત અને કદાચ પોતાને પણ જખ્મો થયા હોત તો કેટલી બધી પંચાત ઉભી થાત ? આ પ્રશ્નો તેના મનમાં ઉપજ્યાથી તે આ વેપધારી સરદાર પર ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. તેણે તેને જો કે ખુલ્લો પાડ્યો નહીં પણ ગુરૂએ નુકશાની સંબંધમાં તેનો જે અભિપ્રાય માગ્યો તેમાં તેણે વિરોધ બતાવતાં કહ્યું: “ગુરૂદેવ, સરદાર મહાશય પોતેજ નુકશાની ભરી દેવા આગ્રહી છે, તો આપણે એમનું મન નારાજ કરવું જોઈએ નહીં—”

સરદાર એના કરતાંયે વધુ ચાલાક હતો. તેણે અધ્ધઅધ કહ્યું: “બરાબર, બરાબર, અકસ્માતનો કસુર અમારો છે, એટલે, શીમાન અનિરૂદ્ધરાય ! આપનું કહેવું બરાબર છે.” તેણે તરતજ પોતાના ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયાની એક નોટ કાઢીને અનિરૂદ્ધના માડીવાનને આપવા માંડી પણ તે ગાડીવાને એટલા રૂપિયા લેવા ના પાડી. ગુરૂદેવે અનિરૂદ્ધને કહ્યું: “ખીજ એક પાંચની નોટ આપણા તરફથી આપીએ.” અનિરૂદ્ધ તેમ કરવા દેવા અસમર્થ બતાવી સરદારને પોતાની

વઢ પાડિયા હતો તેથી તે ગાડીવાનને જરાક દૂર લઇ ગયો અને આખરે એને સમજવાને એણે એકંદર રૂ. ૧૦) માં પતાવટ કરી.

એ પછી તે પોતાની ગાડીમાં આ એ જણને બેસવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો. શ્રીધર શર્માએ લગીરે આનાકાની કરી નહીં. તેજા જુએ નહીં એવી રીતે સરદાર નમનતાઇભર્યું મુખ કરીને અનિરુદ્ધ પ્રત્યે હાથ જોડવા લાગ્યો. હૃદયમાં ક્રોધ હતો છતાં એની આજ્ઞાવતાથી અનિરુદ્ધે નમતું મૂક્યું. સરદારની ગાડીમાં ગુરુશિષ્ય અને સરદાર બેઠા પછી શ્રીધર શર્માએ પ્રશ્ન કર્યો; “સરદાર મહાશય ! આપનો કંઈ વિશેષ પરિચય આપવા કૃપા કરશો ?”

“ઘણીજ ખુશીથી” એમ બોલી સહેજ ખૂંખારો કરીને આ વાદ્યવદ્ યુવકે કહેવા માંડ્યું: “મારો પરિચય હું આપું તે પહેલાં મારી એક શંકાનું નિવારણ ચાહું છું. આપે આ યુવક મહાશયને “વત્સ અનિરુદ્ધ” એ નામે સંબોધ્યા તે ઉપરથી મારી યાદદાસ્તી કરીને એમનો, એમના પિતાશ્રીનો અને મારો સંબંધ મેં તમને કહ્યો છે. અનિરુદ્ધરાય, પંજાબવાળા વીરભૂપણ મોહનરાયજીના કંઈ સંબંધી થાય છે કે !”

“હા” શ્રીધર શર્માએ જવાબ દીધો: “એ એમના સુપુત્ર થાય છે, અને હું તેનો ગુરુ શ્રીધર શર્મા.”

“ઓ હો હો !” સરદાર બોલ્યો: “આજે હું પાવન થયો; જાગ્યશાળી થયો ! કારમીરના વિદ્વદ્ધ મહાન પંડિત, સંસ્કૃત ભાષા અને વેદ ધર્મના મહાન અભ્યાસક પંડિતજી શ્રીધર શર્માની કીર્તિ લો. અમારા દરજગાના રાજ્યદરબારમાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં સમસ્ત બ્રાહ્મણ વર્ગમાં મેં ઘણીજ સાંજળી છે. શું તે જ આપ સાક્ષાત્ વેદંબ્યાસ સમા પવિત્ર મહાપંડિત અને શ્રદ્ધસ્પતિજી જેવા મહાગુરુ ! પ્રભો ! મારો જન્મ આપનાં દર્શનથી સાર્થક થયો !” સરદારે ગુરુનાં ચરણની રજ પોતાને માથે ચઢાવી અને તેનાં ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું.

શ્રીધર શર્મા પોતાની પ્રશંસાથી ખુશ થઇ ગયા. તેમણે કહ્યું: “ઉઠો, ઉઠો, સરદાર ! મારી આટલી બધી પ્રશંસાને હું પાત્ર નથી. હું તો એક સામાન્ય અધ્યાપક છું. વત્સ અનુ ! આ સરદાર મહાશય ! ક્યે તને કાંઈ યાદ આવે છે ?”

“મેં તો એમને સ્વપ્નમાં પણ ક્યાંયે જોયા નથી !” અનિરુદ્ધે કહ્યું પણ ગુરુશ્રીમાં જ રોકકું પરખાવી દીધું.

“હં. હં. હં.” મીઠું હસતો હસતો સરદાર બોલ્યો: “ધણી વર્ષોની વાત આપ જેવા ગર્ભશ્રીમંતોને યાદ આવે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. સાંભળો; હું મારો અને આપનો ક્યાં અને ક્યારે પ્રથમ મેળાપ થયેલો તેનું સ્મરણ કરાવું. મારું નામ સરદાર યશવન્તસિંહ. અનેક રાજરહસ્યો અને ખટપટોને ખાતર મારે દરબંગાનરેશ તરફથી લાહોરમાં કેટલાંક વર્ષ ગાળવાં પડ્યાં હતાં. ત્યારે આપનો પિતાશ્રી ‘વીરભૂષણ’ રાયજી મહારાજ રણજીતસિંહની નોકરીમાં હતા. એક વેળા રાજબાગમાં, શ્રીમાન અનિરુદ્ધરાય ! આપ ફરવા આવેલા. આપને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ છે. એક બાંકડા પર બેઠા બેઠા આપ પુસ્તક વાંચવામાં જુગુપ્સ એકાગ્ર થઈ ગયા હતા. હું ત્યાંથી પસાર થતો હતો. એ વેળા મેં જોયું કે-આપના પગ પાસે અચાનક એક સર્પ નીકળેલો છે અને આપને ડંશ દેવાની તૈયારીમાં છે. આપનું તો રજામાં ધ્યાન તેના તરફ નહતું. તરતજ મેં મારા હાથમાંની ચાંદીની મૂઠવાળી લાકડીથી સર્પને દબાવી રાખ્યો. અને ખૂમાખૂમ પાટીને લોકોને એકઠા કર્યાં. સર્પને પકડવામાં આવ્યો અને આપશ્રીનો પ્રાણ બચ્યો. એ પ્રસંગ પછી આપ મને આપના પૂજ્ય અને શૂરવીર પિતાશ્રી પાસે લઇ ગયા. શું કરું એમના સહયુગ્મી પ્રશંસા ! આપે બાગનો બનાવ એમને કહ્યો અને જ્યાં એમણે મારો પરિચય જાણ્યો ત્યાં તો પોતે વિનિત લાવે ઓછા ઓછા થઇ ગયા અને મારી ખૂબ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મારે કહેવું જોઈએ કે-મેં એમાં કાંઈજ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું નહતું. સહભાગ્યે મારો, આપનો અને આપના પિતાશ્રીનો સંબંધ વધ્યો. જે એક વર્ષ એમ પસાર થયા પછી મારે અચાનક રાજકારણને યોગે પુનઃ દરબંગા જવું પડ્યું. એ પછી આજ અહીં ફરીથી મેળાપ થાય છે.”

“ઓહો ! ત્યારે તો વત્સ અનિરુદ્ધના આપ પ્રાણરક્ષક !” ગુરૂએ કહ્યું.

“એમના પિતાશ્રીનો જ શબ્દ આપે વાપર્યો” સરદાર બોલ્યો: “પણ મેં કહ્યું છે તેમ, હું એમાં મહત્કાર્ય માનતો નથી તેથી ‘પ્રાણરક્ષક’ નો ટીકાળ લેવા માગતો નથી. પૂર્વજન્મમાં મારા ઉપર અનિરુદ્ધરાયજીએ કોઇક ઋણ ચઢાવ્યું હશે, તેનો મેં બદલો વાળ્યો અને પરમાત્માએ મને ઋણમુક્ત કર્યો એમજ હું તો એ બનાવનો માર લઉં છું.”

ગુરૂ ઉપર આ તત્વજ્ઞાનથી જળરી અસર થઈ. સરદારને તે કહેવા લાગ્યા: “ધન્ય છે તમને કે તમે આર્ય સંસ્કૃતિમાં અને તેના પ્રસ્થાપિત નિયમોમાં આવી ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા રાખી છો.”

“કહો મુરખીશી” સરદારે વિષય પસ્ટાવતાં પૂછ્યું: “આપ હવે ક્યાં જવા ધારો છો? આપણે દિલ્હીના મોટા દરવાજા સમિપ આવી પહોંચ્યા છીએ.”

“અમે દેશાટને નીકળ્યા છીએ. દિલ્હીના દેખાવો જોઈને આપ્રા જવા ધારીએ છીએ. અહીં એક વીંશીમાં ઉતર્યા છીએ.” ગુરૂએ કહ્યું.

“વાહ કેવો સુંદર સંયોગ?” સરદાર જોલ્યો: “અમારા દરબારમાંથી છ મહિનાની વિશ્રાન્તિની રજા મેળવીને હું પણ દેશાટને પંડિતમિત્રતા ત્ર એ જાણીતા શ્લોક અનુસાર દેશાટને માટે જ નીકળ્યો છું. આજ બહસ્પતિજીનો અને એક વીર પુરુષના વીર પુત્ર-રતનનો મેળાપ થયો. અહા! આપના સહવાસમાં મને કેવી કેવી જ્ઞાનગોષ્ઠિઓનો લાભ મળશે? જે લાભ મેળવવા બચ્ચાઓ મરી મથે છે તે આજ મને મારા લાગ્યને યોગે સહજમાં મળી ગયો. કૃપાળુ, આપની સાથે પ્રવાસ કરવાની પરવાનગી આપ મને આપી શકશો?”

“વાહ!” ગુરૂએ કહ્યું: “એમાં અમને શો વાંધો હોય? એક રાજદરબારના એક સરદાર સાથે પ્રવાસ કરવામાં અમને ઐર આનંદ થશે.”

મુકુન્દે સરદારના વેષમાં આમ ગુરૂ ઉપર ખોટો પ્રભાવ પાડીને મુસાફરીમાં સાથે રહેવા ઠરાવ્યું. પણ અનિરૂદ્ધને આ પ્રસંગ ઉપરથી મુકુન્દ ઉપર ધણોજ કંટાળો આવ્યો. યુક્તિથી ગુરૂને મુકુન્દ સમ-જાવીને પ્રવાસમાં રહેવાની પરવાનગી મેળવશે, એમ અનિરૂદ્ધ જાણતો હતો; પણ એ યુક્તિ આ પ્રકારની અને તદ્દન જુઠ્ઠી તથા કાંઈપણ ઠંગધડા વિનાની હશે, એવી કલ્પના અનિરૂદ્ધને નહતી. તેને પશ્ચા-તાપ થવા લાગ્યો કે, બદમાશ તરીકે ગણાયલા આ નાલાયકને મેં દયાલાવથી પણ શા માટે મારી સાથે રાખવા સંમતિ આપી? જે પહેલીજ વખત તેને આગ્રહ કર્યો નહોત તો ધણું સાફ થાત. અનિરૂદ્ધનું અંતઃકરણ કહેવા લાગ્યું કે-હવે આને ચેતવણી આપીને છૂટો કરી દેવો જોઈએ.

જે વીંશીમાં ગુરૂજી અને અનિરૂદ્ધ ઉતર્યા હતા, તેમાં સરદારને આગ્રહપૂર્વક લઈ જવામાં આવ્યો. જમ્યા પછી બપોરને સમયે ગુરૂજી જ્યારે ઓરડીમાં સુવા ગયા ત્યારે અનિરૂદ્ધે મુકુન્દને બહાર એક બાજુ લઈ જઈને ઠપકો આપવા માંડ્યો: “પાગલ! તારે જુઠ્ઠાણું ક્યાં સુધી ચાલશે? ગુરૂજી મારા પિતાજીને પત્ર લખીને પૂજાયશે કે-

યશવન્તસિંહજી નામના ફરબંગાના સરદારને ઓળખાશે ત્યારે શું તારી ફજેતી નહીં થાય ? ”

“ યશવન્તસિંહ નામના એક સરદાર ફરબંગામાં હતા, એ ચોક્કસ છે. ”

“ પણ રાજબાગમાં મારો સર્પથી બચાવ, મારા પિતા પાસે તારું જવું, તને ધન્યવાદ મળવો, એ બધું તૂટેતૂત શું બુદ્ધિ નહીં પડે ? ”

“ મિત્ર ! ” મુકુન્દ બોલ્યો : “ એક મુદ્દો સમજી લે. કેવળ તારા આગ્રહથી પ્રવાસમાં તારા સાથીદાર રૂવા માટે મેં આ યુક્તિ ઘડી છે. જ્યાં એમ લાગશે કે, યશવન્તસિંહ તરીકેની યુક્તિ નથી નબત્તી ત્યાં તરતજ ખીજી અમલમાં મૂકાશે—”

“ એટલે ? એક જુઠાણાની પાછળ ખીજી અને તેની પાછળ ત્રીજી ? મુકુન્દ ! હું સાફ સાફ કહી દઉં છું કે—આ પદ્ધતિથી મારે તારો સહવાસ આ પ્રવાસમાં નથી જોઈતો. તારા પૂર્વકલના અનીતિ-મય જીવનની દરચુજર કરીને, તને કાર્મિક સન્માર્ગે ચઢાવવાના ઉદ્દેશ-થીજ હું આ પ્રવાસમાં સાથે લાવ્યો છું; પણ તું તો હજીયે જુઠાણાં વધારવાની વાતો કરે છે ! આ નહીં નભે. ”

“ તો ભલે. ” મુકુન્દ બોલ્યો : “ આ યશવન્તસિંહ સરદાર અહીંથી રજા લેશે. હું તો આપઘાત કરવાનો હતો એ તું જાણે છે. તારી સમજાવટથી તેમ કરતો અટક્યો છું. હવે તું મને આશ્રય આપવો છોડી દેશ કે, તરતજ હું મારો જેત અમલમાં મૂકીશ. ”

“ તે તો જેવી તારી મરજી ” અનિરૂદ્ધે કહ્યું : “ પણ પ્રવાસમાં હું તારાં જુઠાણાંઓમાં સામેલ થયો એવું મારા પિતાજીના જાણ-વામાં આવે તો મારી હાલત કફોડી થાય. આથી હું તને ફક્ત એટલીજ ચેતવણી આપું છું કે—સત્ય અને નીતિને રાહે અમારી સાથે ભલે રહે; પણ જુઠાણાં અને પ્રપંચથી રહીશ નહીં. ”

અનિરૂદ્ધ આમ કહીને તેનાથી દૂર પડ્યો. તેના જવા પછી મુકુન્દ સ્વગત બોલવા લાગ્યો : “ હવે તો, બચ્યાજી ! તમારી પાસેથી તમને બરાબર નીચોવીને જ દૂર પડવાનો ! ”

પ્રકરણ ૫ મું.

મુકુન્દનાં આગલ્યાં કરતુંક.

“ જોનો વાલમ કુતારો ઠગારો બેભાર;
તેની નારી બિચારી બને છે લાચાર ! ”

(‘રામાયણ’ નાટકમાંથી)

દિલ્હીમાં જે વખતે અનિરુદ્ધ તરફથી મુકુન્દને સાફ સાફ વાતો કહી દેવામાં આવી તે વખતે મુંબાઈમાં અનિરુદ્ધના પિતા મોહનરાયને ત્યાં એક નવી ઘટના ઘડાઈ.

રાજનગરના પ્રજલાલ શાસ્ત્રી નામના એક બ્રાહ્મણ પંડિત પોતાની પુત્રી સુરેખા સાથે મોહનરાયને ત્યાં તેજ દિવસે સહવારે આગ્યા. તેમણે પોતાની પુત્રી પર પડેલી એક કમનસીબ આફતની વાત તેમને કહી. તેમના કહેવા મુજબ સુરેખાનો પતિ નામે મણિધર એક વડેલ અને ખરાબ ચાલચલગતનો જુવાનીઓ નીકળ્યો છે. તેણે તે બિચારીને અપાર દુઃખ દીધું છે. ધણીવાર તેના શરીર ઉપરના ઢાગીનાઓ છીનવી લઇને તે બજારમાં ગીરવી રાખી આવ્યો છે અથવા વેચી આવ્યો છે અને છેક છેલ્લી કમનસિબીની ઘટના તો એ બની છે કે સુરેખાનાં કીંમતી વસ્ત્રો અને બાકી રહ્યાસહ્યા ઢાગીનાઓ તેમજ ઘરમાંનો સરસામાન વેચી સાટીને રૂ. ૫૦૦) ઉપજાવીને તેનો પતિ ક્યાંક નાસી ગયો છે. તે એક ચિટ્ટી લખતો ગયો છે કે : “ હવે તારો અને મારો ઝણાનુબંધ તુટ્યો. તું માઈ મોં જોવા નહી પામે. હું તારું મોં જોઈશ નહી. માટે તું તારે પિયર જઈને રહેજે. ” સુરેખા રાત્રે નિદ્રામાં હતી તે વખતે તેનો પતિ આમ તેને છોડીને નાસી ગયો અને સવાર પડતાં તે જાગી ત્યારે ઉપલી ચિટ્ટી જોઈને વિસ્મિત થઈ. બિચારીનું રોવા સિવાય બીજું શું જોર ? ખૂબ રોઈ અને આખરે પાડોશીઓમાંના એકની સાથે તે પિતા પ્રજલાલ શાસ્ત્રીને ત્યાં ગઈ. સંબંધી જનોમાં લમ્હતાં એટલે ચારેક દિવસ તેમાં ભાગ લીધા પછી જમાઈની શી હાલત છે એની તપાસ કરવા પ્રજલાલ શાસ્ત્રી પુત્રી સાથે મુંબાઈ આવ્યા છે. મોહનરાયને ત્યાં રહેતા શ્રીધર શર્મા સાથે શાસ્ત્રીજીને સારી પિછાન છે. મોહનરાય પોતે પણ પંડિતો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખનાર ગૃહસ્થ છે એટલે એમની મદદથી જમાઈની શોધ કરવાનો પ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો ઇરાદો છે.

મોહનરાયને શાસ્ત્રીજીની આ વાત સાંજળામિ થીજ થયું, સુરેખા તરફ તેમણે નજર કરી. બિચારી મરીબ ગાય જેની દેખતી હતી. મોહનરાયે શ્રીધર શર્મા પ્રવાસે મથાની વાત કહીને શાસ્ત્રીજીને સ્વસ્થતાથી થોડા દહાડા પોતાને ઘેર રહેવા જણાવ્યું અને બપોરે જમ્યા પછી તેઓ, શાસ્ત્રી અને તેની પુત્રી સાથે જમાઇ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં જમા નીકળ્યા. પામધુની ઉપર એક માળામાં લે રહેતો હતો. ત્યાં જતાં મોહનરાયને પાડોશીઓ તરફથી એવી વિગત મળી કે સુરેખાનું જીવન દુઃખમાંજ ચીતતું હતું. એથી પાડોશીઓ સારી પેઠે વાઠેફાર હતાં. અણિયર રાતના ધણું ખર્ચ ૧૨ કે ૧ વાગે જ ઘેર આવતો. દિવસના ભાગમાં લે ધણીયાર પાડાની માફક ઉઘતો. ધણીવાર તેને ત્યાં નહીં ઇન્દ્રજ્યોત્સના ગોઠીઆઓ આવતા અને ગાયનો ગાઘને તથા “ હા હા હી હી ” કરીને માળાની શાન્તિમાં ખસેડ પાડતા. ધણીવાર સુરેખાને તે મારતો. આવાં આવાં કેટલાક ધાંધલને પરીણામે બે ત્રણ વખતે તેને માળો સાંચવનાર લેયા તરફથી ચેતવણી અપાઈ હતી. દરેક વખતે તે મારી માગીને ફરીથી એવું નહીં થાય એમ કહેતો. પણ ફરીથી ને ફરીથી એજ ધાંધલ ચાલુ રહેતું. સુરેખા, પાડોશીઓમાંના કેટલાંક દિલસોજ કુટુંબોમાં બેસતી ઉઠતી અને પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત કરતી પણ કમનસીબે, હિન્દુ સંસારમાં આવા કેટલાંકે હતભાગી દાખલા મોઝુદ હોય છે એટલે ધણાં પાડોશીઓ તેના તરફ ખતી શક્તી દિલસોજ ખતાવી તેને હંમેશાં સહવંશીય રહેવાની સલાહ આપતાં; પણ તેના માળામાં એક સુસિક્ષિત કુટુંબ રહેતું હતું, જેને “ સાકરવાળા ”નું કુટુંબ કહેવામાં આવતું તે કુટુંબની સ્ત્રીઓ હંમેશાં સુરેખાને કહેતી કે-તારા પતિની આ ચાલ ચલગત સુધારવાનો એકજ રસ્તો, તેની સામે વર્તમાનપત્રોમાં લખાણ કરીને, તેમજ તેની વિરુદ્ધ બાપણો કરીને અને તેની આખીયે વર્તણુક ખુલ્લા સ્વરૂપે જનસમાજ સમક્ષ રજુ કરીને તેને ફજેત કરવાનો છે. એ ‘ સાકરવાળા ’ કુટુંબ સુધારક કુટુંબ બણાતું. શ્રી. સાકરવાળાનું આખું નામ શુભાબદાસ ગંગાદાસ સાકરવાળા હતું. પોતે ગણિતે કાયસ્થ હતા. એમની પત્નીનું નામ મંદાકવરી હતું. એમને પાંચ પુત્રીઓ હતી. એમાંની બે પરણેલી હતી અને ત્રણ કુંવારી હતી. પાંચે ધણું સાફ લાણેલી ગણેલી હતી. જે ત્રણ કુંવારી હતી, તેમાંની એક ૨૨ વર્ષની, બીજી ૧૯ વર્ષની અને ત્રીજી ૧૫ વર્ષની હતી. આમાંની ૧૯ વર્ષની કન્યા નામે સુવિદ્યા ચોપાની-આમાં લેખો લખતી, વ્યાસપીઠ ઉપર બાપણો કરતી અને સ્ત્રી-

સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરીને પુરોનો પાસપત્ર અને પુરોના શાસની-પશુની સામે પોતાનો ખૂબ દોષ પ્રકટ કરતી. આ સુવિદ્યા, હમેશાં સુરેખાને સલાહ આપતી કે-એક વાર તારા પોતાના નામે આ અસંખ્ય જિંદગી સામે પોકાર ઉઠાવનારો લેખ લખ. લખાંચુ બધુયે તે લખી આપવા તૈયાર હતી-ફક્ત સુરેખાએ સહી કરવી એવું તેનું કહેવું હતું. પણ સુરેખા એ હિંમત બતાવવા રાજી નહતી.

જે વખતે મોહનરાય પાડોશીઓને આ હકીકતની પૂછપરછ કરતા હતાં તે વખતે, ઉપર જણાવેલી કુમારિકા સુવિદ્યા સાકરવાળા બહારથી ત્યાં આવી પહોંચી. થોડોક વખત તે ચૂપ રહીને બધી હકીકત સાંભળી રહી પણ એ દરમ્યાન સુરેખાના પિતાએ લલાટે હાથની આંગળી ઠોકીને નિસાસો નાંખતાં કહ્યું: “અરે! આમાં કેને ખબર હતી કે-જમાન આવી નેશ નીકળશે? બિચારી છોકરીનું નસિબ જ એવું!” જ્યાં મુજલાલ શાસ્ત્રી આ શબ્દો બોલ્યા કે સુવિદ્યાનો મિળન હાથથી ગયો. ગુસ્સે થતી તે પૂછવા લાગી: “આપ શ્રીમાન મારી સહીપણી સુરેખાના પિતા દાઓ છો કે? પુત્રીને દીવો લઇને કુવામાં નાંખ્યા પછી નસિબનો દોષ કાઢીને છટકી જાઓ છો એમાં શરમ નથી આવતી? નસિબનો દોષ આ દાખલામાં ક્યાં છે? દોષ તમે માખાપોનો-લમનાં દલાલોનો-છે. તમારી પુત્રીનું લગ્ન કરતી વખતે તમે એને સહેજ પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે-તને આ પતિ ગમે છે કે નહીં? તમે તેના કહેવાતા પતિનો અને તેનો જરાક પણ પૂર્વપરિચય થવા દીધો હતો? તમારી ઇચ્છામાં આવ્યું તેમ, તમે આ ગરીબ ગાયને બિચારીને ઉકરડે નાંખી દીધી અને હવે જ્યારે તે નાલાયક નીવડ્યો ત્યારે તમારાં કૃત્ય માટે છટકી જઇને તમે નસિબનો વાંક કાઢો છો? નહીંજ. એ બિલ્કુલ નહીં આવે. આ લગ્ન માટે સુરેખા જરાકે જવાબદાર નથી. એનાં તમે કરેલાં લગ્ન માટે તે સાફ સાફ ઈન્કાર કરી શકે છે અને પોતાનું હવે પછીનું જીવન સુખી કરવા માટે તે હરકોઇ અન્યને પસંદ કરીને તેની સાથે લગ્ન કરવાને હજીદાર હો છે.”

કુમારિકા સુવિદ્યા સાકરવાળાનાં આ વાક્યોએ મુજલાલ શાસ્ત્રી અને મોહનરાયને આશ્ચર્યથી સડક બનાવી દીધા. પાડોશીઓ તો સુવિદ્યાના આવા વિચારોથી પરિચિત હતા. તેઓ કુતૂહલથી એ બોવા તત્પર થઇ રહ્યા કે-હવે શો રંગ જામે છે?

મોહનરાય પહેલાં તો આશ્ચર્યથી અવાજ બન્યા પણ પછી તેમને સુવિદ્યાના શબ્દો ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. તેમણે તેને કહ્યું:

“ બહેન, આવું નાકાની અતબર્યુ બોલીને નક્કામી પારકી પંચાત શા માટે હોય છે ? તારા કરતાં અમે વધુ દીવાળીઓ જોઈ છે અને અમે જે કર્યું છે તે બરાબર વિચારપૂર્વક અને અમારાં ધર્મ-શાસ્ત્રોની આજ્ઞા અનુસારજ કર્યું છે. તારા જેવી નાની બાળકીઓએ આવા મહન પ્રશ્નોમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. ”

“ સજ્જન, ” સુવિદ્યાએ મોહનરાયથી જરાકે નહીં અંતમાં જવાબ દીધો: “ આ સવાલમાં માફ બોલવું આપને પારકી પંચાત જેવું લાગે છે તેથી હું કંઈ તે સવાલમાં બોલવાનો મારો હક્ક છોડી દેશ નહીં. હિંદુ સમાજનો અને ખાસ કરીને મારી એકે એક દુ:ખી બહેનનો સવાલ, એ મારો પોતાનો સવાલ છે. આખો સમાજ એક એક વ્યક્તિનો બનેલો છે. જેમ એક આખી દિવાલમાંની દરેક ઇંટ અને દરેક ચુનાની કાંકરીની સુવ્યવસ્થિતતા, મજબુતા અને સારી જાત ઉપર તે આખીયે દિવાલનો આધાર છે તેમ હિંદુ સમાજના એકે એક પુરુષ અને એકે એક સ્ત્રીના ચારિત્ર પર અને એના જીવનની આત્મ-શુદ્ધિ ઉપર હિંદુ સમાજના ટકાવનો આધાર છે. જેમ એક દિવાલની દરેક ઇંટ અને દરેક ચુનાની કાંકરીને પરસ્પર એક બીજા સાથે આધાર છે તેમજ હિંદુ સંસારના દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીના જીવનને પરસ્પર આધાર છે. શા માટે હું ન બોલું ? મારો સમાજ એ માફ કહેવા છે; મારા સમાજ ઉપર મારા દેશની ચડતી પડતીનો આધાર છે; તેમાંની મારી એક દુ:ખી બહેનને ખાતર ફક્ત હુંજ નહીં પણ હવે આખો સ્ત્રી-સમાજ કંઈકે ઉઠશે અને સદ્ગૃહસ્થ, અમારા જેવીઓને તરછોડવા માટે આપને લાખખો વાર ફિટકાર આપશે. હમારી બહેનોએ તમારા કહેવતના આર્થ સંસારને નામે બહુ સહન કર્યું; તમે પુરુષોની ગુલામીમાં પોતાના જીવન હોમી દીધાં અને છતાંય ‘ શાસ્ત્રો, શાસ્ત્રો ’ ના પોકાર પાડતા તમે પુરુષોએ આપખુદી તજી નથી. એનો જવાબ હવેજ તમારે દેવો પડશે; અને યાદ રાખજો, જેટલા તમે અમોને તિરસ્કારશો તેટલોજ બમણો તિરસ્કાર અમે તમારો કરીશું. પણ અમારા ઉપરનો તમારો જીદમ છૂંદી નાંખ્યા સિવાય-તોડી ફોડી નાંખ્યા સિવાય અમે નહીં રહીએ. ”

“ કોઈ આગ્રહ છોકરી લાગે છે. ” મોહનસયે સુવિદ્યા તરફ જોતાં જોતાં એક પાડોશીને કહ્યું. સુવિદ્યા કોંઈથી પુંદાડાં મારતી સાંક્ષાત્ અડિકા હોય એમ ઉભી હતી અને મોહનરાયનક મુખમાંથી નીકળનાર પ્રત્યેક શબ્દનો પ્રહાર કરવાનો પડકાર લેતી હતી.

“ મહાશય, ” જે પાડોશી સમક્ષ મોહનરાયે સુવિદ્યા વિધે દીકા કરી હતી, તે બોલ્યો: “ એની વાર-ધારને લલલલાઓ પહેતી શકતા નથી. એના આવા વિચારોમાં આ તો ‘ જાશેરામાં પહેલી પૂણી ’ છે. પણ એટલું તો મારે કળ્લ કરવું જોઈએ કે એનું હૃદય સાફ છે અને હિંદુ સમાજની સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે એમાં સળભતો પુનઃપ્રકોપ લગીરે જરવાજળી નથી. ”

“ હા. અનીલકુમાર ભાઈ ખરું કહે છે ” એક બીજા પાડોશીએ ટાપશી પૂરી: “ હવે સ્ત્રીઓને ‘ અખળા ’ કહેવાનો વખત જતો રહ્યો છે. નવો જમાનો બેસી ચૂક્યો છે અને તેમાં સ્ત્રી પોતાને ‘ અખળા ’ નહીં પણ ‘ પ્રખળા ’ તરીકે સાબીત કરી આપશે; પોતાના ઉપર મુશ્કેલીના બુદ્ધિ લવલેશ પણ થવા દેશે નહીં. ”

મોહનરાયે આ બેના અભિપ્રાય ઉપરથી આસપાસનું વાતાવરણ કુંવું છે, એને ખ્યાલ કરી લીધો. પોતાનો ગુરસો અહીં નક્કામો છે; પોતાના કડક બુના વિચારો અહીં દાખવવા નિરૂપ્યો છે; એમ નિશ્ચય કરી લઈને તેમણે ધ્રુજલાલ શાસ્ત્રીને કહ્યું: “ શાસ્ત્રીજી, ચાલો, આપણે સુરેખાની ઓરડીમાં જઈએ. ”

આ સાંભળીને સુવિદ્યા બોલી: “ મહાશય, મારો જવાબ ? ”

મોહનરાયે તેના તરફ કડક દૃષ્ટિપાત કર્યો. એમના દિલમાં એકાદ વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે-જો એ મારી છોડરી હોત તો જરૂર એને બે લપડાકે મારીને સીંદીદાર કરત; પણ તે એક પારકી છોડરી હતી એટલે પોતે ખચકાઈ ગયા અને છતાંયે પોતાની કડકતાનો પરિચય તેને કરાવી દીધો: “ જો, જ્હેન, જેવા તારા અમુક પ્રકારના વિચારો છે તેવા જ મારા પણ છે. તે તારા કરતાં તદ્દન ઉલ્ટી દિશાના છે. આ પ્રશ્નમાં હું તારી સાથે દલીલો કરું તેથી કાંઈ મારા મિત્ર શાસ્ત્રીજીનો જમાઈ એકાએક સુધરી જઈને અહીં પાછો આવી શકે તેમ નથી; નક્કામી જમાજોડીમાં વખત ગુમાવવાની અમને દુરસદ નથી. તારા વિચારો તને મુયારક ! ”

“ વાર; પણ શ્રીમાન ” સુવિદ્યા બોલી: “ માલ રાખજો કે-તમે સુરેખાને આઠેક દિવસમાં જો અન્ય પતિને વરવાની છૂટ નહીં આપો તો, આ મુંબાઈ નગરીનો આખો સ્ત્રી-સમાજ તમારી સામે પ્રચંડ ચળવળ અક્ષવશે અને સુરેખા માટે ન્યાય મેળવશે ત્યારે જ જાંપશે. ”

તે ધસારાખંધ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. પાડોશીઓ માંહોમાંહે અભિપ્રાય દર્શાવવા લાગ્યા કે-“ એ કરશે શું ? ” “ આખાપની

ધમ્મ પિના એ કેવી રીતે અને કિયા કામદાથી સુરેખાનાં એકવારનાં લગ્ન રહી દરાવીને ખીજવાર તેનાં લગ્ન કરાવી શકશે ? ” “ સુરેખાનો પતિ હયાત હોય ત્યાં સુધી સુવિદ્યા તેનાં ફરી લગ્નની વાત ગેરવાજબી કહે છે. એમ તે કહી બને ખરું ? ” “ જોઈએ છીએ. શા રંગ જામે છે ? ”

મોહનરાય, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને સુરેખા, મણિધરની ખોલીમાં ગયાં. તેમાં કાંઈ ઝાઝો સરસામાન બાકી રહ્યો ન હતો. એક નાનું લાકડાનું કપાટ, બે ખુરશીઓ, એક નાનું સરખું મેજ, એક ચઢાઈ, ત્રણ ગાદલાં અને બે પેટીઓ પડેલી હતી. કપાટમાં તેઓએ જોયું તો, સુરેખાનાં થોડાંક ફાટેલાં કપડાં, થોડીક પરચુરણ ચોપડીઓ અને જુનાં પુરાણાં છાપાં હતાં પણ તે સિવાય ખીજ કાંઈ પણ મહત્વની ચીજ ન હતી ! મેજને કાંઈ ખાનાં ન હતાં. ફક્ત તેની ઉપર એક પેન્સિલ, એક હોલર અને ખડીઓ પડેલાં હતાં. એ સિવાય એની ઉપર કાંઈ જ ન હતું. પેટીઓમાં ભાંગેલાં તુટલાં થોડાંક પિત્તળનાં વાસણો અને લોખંડની સાંડસી-કડછી વગેરે હતાં. પરંતુ એક પણ આખું વાસણ તેમાં હતું નહીં !

“ બધું સફાઈ કરી નાંખવામાં આવ્યું છે ! ” મોહનરાયે ઉદગાર કાઢ્યા. એમની નજર એ વખતે સુરેખા તરફ ગઈ. બિચારી એક દિવાલને અઢેલીને પડેલી એક ખુરશી પર બેસીને પોસ પોસ આંસુ પાડતી રડતી હતી ! કઠૂણ કાળજીનો અને કડક સ્વભાવનો મોહનરાય તેની પાસે દોડી ગયો અને તેને આશ્વાસન આપતો બોલ્યો : “ પુત્રી, ના રડીશ. સંતાપ કરવાથી કશું વળશે નહીં. મને તારા પિતા જેવાજ ગણજે. હું હયાત છું ત્યાં સુધી તને કે તારા પિતાને હવે કશી વાતની મુંઝવણ નહીં રહે. તારા હૃદયમાં ભારે મંથન થઈ રહ્યું હશે, એ હું સમજી શકું છું. તારી લાગણીઓનો મને ખ્યાલ આવી શકે છે. પણ અત્યારે એનો ઉપાય રડવામાં નથી. અમે બનતા ચલે તારા પતિને શોધી કાઢીશું અને તારા સંસાર પુનઃ સુખરૂપ આલે એવી રીતે તેને સુધારીશું. માટે પુત્રી, લગાઈ મુંઝાઈશ નહીં. ” મોહનરાયની નજર એ વખતે દિવાલ પર ટાંગેલી છબીઓ પર ગઈ. એક છબી બરાબર સુરેખા બેઠી હતી તેની ઉપર ટાંગેલી હતી, જેમાં ત્રણ જુવાનોનો એક સાથે ફોટો હતો.

“ હં... ...શાસ્ત્રી ! ” મોહનરાયે તે છબી ઉતારીને પોતાના હાથમાં લેતાં વ્રજલાલને પૂછ્યું : “ આ ૩ જણમાંથી સુરેખાનો પતિ કોણ ? ...પણ...સખર ! ”

તેઓ થઈ ગયા. એ તથા જુવાનોમાંના એક જુવાનની છબી નેષ્ટને મોહનરાયની મુખમુદ્રા ઉપર કોધની રેખાઓ તરબરી નીકળીઃ
“આ બદમાશની છબી આમાં ક્યાંથી?”

“કોની?” પ્રજલાલે પૂછ્યું. સુરેખા તે વખતે પોતાની ખુરશીમાંથી ઉઠીને તેમની નજદીક જઈને ઉભી રહી અને છબીમાં જોવા લાગી.

મોહનરાયે છબીમાં જેની આકૃતિ નેષ્ટને આ પ્રશ્ન કર્યો હતો તેની ઉપર આંખથી મૂકતાં કહ્યું: “આની?”

“એજ! એજ!” સુરેખા બોલી.

આશ્ચર્યચકિત થતા મોહનરાય પૂછવા લાગ્યા: “શું આ મણિધર છે?”

સુરેખાએ હકારમાં માથું હલાવ્યું. પ્રજલાલે કહ્યું: “હા. એજ મણિધરજી છે.”

“નહીં. એ તો મારો પરિચિત બદમાશ મુકુન્દ છે!”

“ના હોય. એજ મારા જમાધરાજ અને એજ મારી સુરેખાને છોડી જનાર તેનો પતિ છે!”

હવે મોહનરાયની આંખમાંથી અંગારા નીકળવા માંડ્યા. તેમણે કહ્યું: “શાસ્ત્રીજી, તમે જેને મણિધર કહો છો તેને જ હું મુકુન્દ કહું છું. એજ તે બદમાશ છે, જે મારા અનિરૂદ્ધના મિત્ર તરીકે મારે ત્યાં છ વર્ષ ઉપર આશ્રિત તરીકે રહેલો અને મારા ખિરસામાંથી મધરાતે અંધારામાં દશ રૂપિયાની નોટની ચોરી કરતાં પકડાયેલો. મેં એને એ વખતે પોલિસને સોંપ્યો નહીં, એ મારી ગંભીર ભૂલ થઈ. એ બદમાશને મેં દયાભાવથી જવા દીધો તેનું પરિણામ બેશક ઉત્કુંડ આવ્યું. તે એ કે-આજે આ બિચારી સુરેખાનું જીવન તેણે ધૂળધાણી કરી નાંખ્યું, એમ મારે સાંભળવું પડે છે!”

“આપ ચોક્કસ આ વ્યક્તિ મુકુન્દ છે એમ કહો છો?”

“ચોક્કસ. ચોક્કસ, જેટલો મને મારા નામનો વિશ્વાસ છે; જેટલો મારી હયાતીનો વિશ્વાસ છે તેટલો જ વિશ્વાસ આ વ્યક્તિના સંબંધમાં છે કે-તે મુકુન્દ જ છે. તેણે મણિધર એ ખોટું નામ ધારણ કર્યું હોવું નેષ્ટએ. કહો નેષ્ટએ, સુરેખાનું લક્ષ કયારે થયું?”

“ચાર વર્ષ ઉપર.”

“હં.....” બરાબર મેળ મળ્યો. છ વર્ષ પર તે મારે ત્યાંથી નીકળ્યો. ત્યાર પછી આડાં અવળાં કર્તુકો કરીને તે મણિધર નામ ધારણ કરીને અહીં રહ્યો હશે અને પોતાના વિષે સારી છાપ પાડી હશે.”

“અરે કેવી સુંદર છાપ કે વાત નહીં! મુંબઈના પ્રસિદ્ધ રૂના વેપારી તાપીદાસભાઈને ત્યાં તે માસિક રૂ. ૨૦૦ ના પગારે નેરકર હતો અને એ શેઠના મુનિમોમાં તે વિશ્વાસપાત્ર ગણાતો હતો. શેઠે એના ચારિત્ર માટે પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું. તેનાં લગ્નમાં શેઠે જાતે હાજરી આપી હતી અને તેને તેનો એક પગાર રૂ. ૨૦૦) નો ચાંદલો કર્યો હતો. આવો એક જમાઈ મળવા માટે મને તો તે વખતે ઘણીજ ખુશાલી થઈ હતી.”

“પણ શાસ્ત્રીજી! એ મણિધર નહીં પણ ‘ફણિધર’ હતો. એજ એ દુષ્ટ મુકુન્દ હતો.”

પ્રકરણ ૬ હું.

મહાત્મા પ્રપંચ.

શી દુષ્ટતા આ વ્યવહારની છે ?
કેવી ગતિ નીચ રવભાવની છે ?
કેવા દિસે આ જગના તમાશા
ભાવી ખતાવે ભવરંજ શા શા ?

—મુકુન્દજી.

દુનીયાનો એક નિયમ છે કે, સખળો નખળોને ત્રાસ આપે; લગાર કોઇનું મંદ કે દીલું જોતાં ચપળદષ્ટિના ચપરખાઓ તેઓ પર સ્વાર થઇ બેસે. ઇશ્વરની કુદરત છે કે, આ નિયમને પ્રારંભમાં તે પિતા સફળતા અપાવે છે; પરંતુ અંતે તો તે સર્વદષ્ટા, સકળ જનમનસાતા અને સર્વ શક્તિમાન સર્વેશ્વર નિર્ભળને રંજડનાર સખળો જરૂર ગેબી કીનો લેછે. કહ્યું છે કે: “રાજા દંડે તે સહ કોઇ જાણે પણ મહ દંડે તે કોઇ ન જાણે.” એ મુજબ વિધિનો ગેબીમાર પાપીઓને પડે છે, ત્યારે તેઓ આપોઆપ ખુદાર થઇ જાય છે.

આપણી વાર્તાનો વેપધારી સરદાર ઉર્ફે મુકુન્દ કે જે અનિરૂદ્ધનો મિત્ર છે, તેને ઉદ્દેશીને ઉપલું કહેવામાં આવ્યું છે. મુકુન્દ બોલવામાં બાહોશ છે પણ કર્મે કાળો છે, એ ગત પ્રકરણમાં વાચકોએ વાંચ્યું છે. ગુરૂજી શ્રીધરશર્માને તેણે પોતાની છટાખંચ લુલી-બાઇના પ્રભાવથી આંજી નાંખ્યા છે પણ અનિરૂદ્ધના મનમાં તેના વિષે શંકા રહ્યાથી તેણે તેને સાદ વાત કહી દીધી છે કે-આવી

ધાંધલ બંધ પાડ. અનિરુદ્ધ અને શ્રીધરશર્માની સાથે સુકુન્દ દિલ્હીની વીસીમાં રહ્યો છે, એ પણ વાચકોએ વાંચ્યું છે.

તેને અને અનિરુદ્ધને ઘડબઝાટ થયો તે પછી સુકુન્દે પોતાનો સંગ્રહો વેષ તો છોડ્યો નહીં પણ તડાકા અને ફડાકા મારવા છોડી દીધ, તે ચૂપચાપ તેઓ સાથે રહ્યો. તેણે અનિરુદ્ધના મનપર એવી છાપ પાડી કે-તેની ચેતવણીની અસર તેના પર થઈ છે.

પાંચેક દિવસ દિલ્હીમાં રહીને તેઓ ત્રણે આગ્રા આવ્યા. બપોરે જમ્યા પછી અનિરુદ્ધ એકલો આગ્રામાં ફરવા નીકળી પડ્યો. તે સાંજ સુધી પાછો ફર્યો નહીં. તેનું શું થયું તે વાંચકોને હવે પછી જણાવીશું. દરમ્યાન એ સાયંકાલે કુદરતનો એક પ્રકાપ થતાં સુકુન્દને તેની કાળી દાનત અજમાવવાનો એક સુંદર મોકકો મળી ગયો.

પવનના પ્રચંડ તોફાન સાથે આગ્રામાં એ સાયંકાલે ખૂબ વરસાદ પડ્યો. સાયંકાલથી શરૂ થયેલો એ વરસાદ રાત્રિના નવ વાગ્યા તોપણ બંધ રહ્યો નહીં. આ વરસાદ તોફાની હતો. ચણા જેવડાં તો પાણીનાં તેનાં બિન્દુઓ હતાં. વાયનું પણ ખૂબ તોફાન તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો. વીજળીઓના ચમકાર અને વાદળોના કડાકા પણ પુષ્ટળ થતા હતા. આગ્રાની કંઈક ઈમારતો તેમાં પડી ગઈ, અને કંઈક જણને નુકશાન થઈ ગયું.

આ વરસાદે હવામાં એકદમ શરદી પ્રસારી દીધી. વૃદ્ધ ગુરુદેવ શ્રીધર શર્માની તખ્તીયત ઉપર હવાના અચાનક ફેરફારે અસર કરી. તેમને ટાઢ ચઢી; શરીર પાંદડાની માફક કંપવા લાગ્યું; દાંતની કચકચાટી બેલવા લાગી અને બીજા ગાત્રો કળી પડતાં હોય એમ લાગવા માંડ્યું. વૃદ્ધ પુરૂષ ગભરાયા. સરદાર પણ તેમની આ હાલત જોઈને મુંઝાયો. તેણે તેમને એક પથારીમાં સુવાડી દીધા અને વીસીવાળા પાસેથી ગોદડાં મંગાવ્યા. બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ગોદડાં એકાડવા છતાં ટાઢ શમી નહીં.

ગુરુદેવે આર્તસ્વરે સરદારને કહ્યું કે, “વૈદ વૈદ.” સરદાર સાહેબનું મોં કંઈક કટાણું થયું. આ લોચ વળી પોતાને શિરે ક્યાંથી પડી ?

વીસીવાળાને તેમણે કહ્યું: “કોઈ વૈદ આટલામાં હોય તો બોલાવ.”

તેણે બેશીકરાઈથી હિસાર દીધો: “આવા સખત તોફાનમાં કોઈ વૈદ ડાકદર આવતો હશે ? અને કદાચ આવશે તો શીના રૂપીઆ બમણા માગશે.”

સરદાર: “બમણા એટલે કેટલા ?”

વીક્ષીવાળો: “સાધારણ રીતે પાંચ રૂપીઆ શી હોય છે. પણ આપારે કહાવ્ય હશે મામશે. ગાડીનું ખર્ચ જુદું અને ગાડીવાળો પણ રહેજ આવતા જતાના જે ત્રણથી ઓછા નહીં હો.”

સરદાર વિચારમાં પડ્યો. ઉપરથી પોતે સરદાર કહેવસવતો હતો; પણ તેનાં ખિસ્સાં તો કાણું હતાં! તેમાં એકાદ ચવડી કે અધેસો હોય તોયે નસિય! તે ગુરૂ પાસે ગયો.

તેણે બહાનું કહાડ્યું: “ગુરૂ થોડાક છુટા રૂપીઆ આપની પાસે હશે? મારી પાસે સો રૂપીઆની નોટ છે અને વીક્ષીવાળો કહે છે કે ડાકટરના ૧૫ અને ગાડીવાળાના પાંચ એમ મળી વીસ રૂપીઆ જોઈશે! તેની પોતાની પાસે પણ છુટા રૂપીઆ નથી.”

ગુરૂએ પોતાના જનોઇને છેડેથી પોતાની પેટીની કુંચી છોડી લેવા સરદારને કહ્યું. તેઓ બોલ્યા: “મારી પેટીમાં...છે. તેમાંથી...કા...ટો અને સરદાર મહા...શ...ય! વત્સ અનિરૂદ્ધ ક્યાં...છે?”

સરદાર: “હમણાં આવશે. આ વરસાદના તોફાનને લીધે તે કોઇક જગાએ ખેસી રહ્યા હશે.”

ગુરૂ: “મને...તેની...ચિંતા પહેલી છે. થોડા રૂપીઆ વધારે લ્યો...પણ...તેને ગમે ત્યાંથી શોધી...લા...વો.”

સરદારે આશ્વાસન આપ્યું કે: “એ માટે નિશ્ચિંત રહો. હું વૈદ કે ડાકટર જે કોઈ મળે છે, તેને લઈ આવું છું. તે પછી અનિરૂદ્ધને પાતાળમાંથી પણ શોધી લાવીશ.”

ગુરૂની જનોઇએથી સરદારે, એ બાદ, કુંચી છોડી અને ગુરૂની પેટી ઉઘાડી. એક કોથળામાં તેણે નોટોના ચોડેચોડા અને કેટલાક રોકડા રૂપીઆ જોયા અને એ જોતજ સરદારશ્રીની દાનત ફેંકી!

‘લક્ષ્મી દેખી મુતીવર ચળે’ એવી અતુલવજ્ર-વ્ય વાપકાથી કોણ અજાણ્ય છે? અનિરૂદ્ધ અહીં નથી. ગુરૂને ટાંઠ ચઢી છે—કહાવ્ય તાવ પણ આવ્યો હશે. વૃદ્ધ છે—એકલા છે અને રૂપીઆ તથા નોટો તેમની પેટીમાં પુષ્કળ છે! આલાક સરદારે જે મિનિટમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે, એ પેટીમાંના રૂપીઆ કઈ રીતે પોતાના ખિસ્સામાં નાખવા? આજ રાત્રિનો અતુકુળ સંયોગ જવા દે, એવો આ કાચો પોચો સરદાર ત હતો! તેના મુખપર લામંકર કાચા છવાઈ રહ્યું, તેણે એક બે વખત ગુરૂ તરફ તિરસ્કારપૂર્ણ નજર નાખી. તેઓ બિચારા ઉદ્ધારા બોલાવતા હતા. જેના દિલમાં કંઈ હોય, જે

માનવી હોય તે તો જરૂર આ વખતે આ વહની સેવા તેમનમનથી કરે; પણ સરદાર સાહેબ એવા ન હતા. તેમણે ૫૦ રૂપીઆ હાલ તુર્ત લીધા અને પેટીની કળને ચાવી વાસ્યા વિનાજ એમને એમ રહેવા દીધી. ચાવી ગુરૂતી જનોમએ પાછી આંધી દઈને સરદાર ડાક્ટરની તપાસમાં નીકળ્યો.

બહાર વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો. એક ગાડી વીશીથી થોડેક દૂર આવેલા વાહનોના મથકે ઉભી હતી. સરદાર તેમાં બેઠો અને ગાડીવાળાને કહેવા લાગ્યો; “તને બે રૂપીઆ આપીશ; પણ હું કહું ત્યાં એકદમ લપ્ત જા.”

ગાડીવાળો—“તમારે જવું છે ક્યાં?”

સરદારે તેને કાનમાં કાંધક કહ્યું. શું કહ્યું? વાચકશ્રદ્ધ! થોડી વાર પછી બનનારા બનાવોથી તમે સહજમાં અનુમાન કરી શકશો કે, ક્યા બેતથી સરદાર કામ કરે છે.

ગાડી પૂરપાટ દોડવા લાગી. આશરે ૦૧ કલાક બાદ એક લતા આગળ તે ઉભી રહી. “આ એ લતો” એમ કહીને ગાડી-વાળાએ સરદારને મકાન બતાવ્યું. તેમાં તે પેટો. મકાનમાં એક ઓરડામાં છ સાત માણસો પત્તાં રમતા હતા. સરદારને જોતાં દરેક જણ તેમના તરફ ધડીભર જોઈ રહ્યો અને એકે પૂછ્યું—“કિસિકા કામ હૈ?”

સરદાર: “આપમેંસે દો આદમી મેરેકો કુચ્છ કામકે લીયે ચાહીયે. મેં તુમકો અહેલેકો જ્યાદા હકીકત કહેનેકો તૈયાર હું.”

આટલાં વાક્યો તેઓને તેમના કાર્યની અગત્ય સમજવા માટે બસ હતાં. માહોમાંહે તેઓએ ઇશ્વારા કર્યા અને વાત કરનાર શખ્સ ઉઠીને સરદાર પાસે આવ્યો. બીજાઓ ન સાંભળે એવી રીતે તેઓ જરાક દૂર જઈને એક બારી આગળ ઉભા રહીને વાતચીત કરવા લાગ્યા. શું કરવાનું છે અને કેવી રીતે કરવાનું છે, તેના ખ્યાલ સરદારે આ શખ્સને આપી દીધો.

તુરતજ તે શખ્સે જવાબ દીધો: “ઉફ! યે કુચ્છ બડી બાત નહીં હૈ! ચલો હમ આતે હૈ, મગર—”

સરદારે તેના હાથમાં ૨૦ રૂપીઆ મૂક્યા અને કહ્યું: “આ બહાનાના રૂપીઆ. કામ પૂરું થતાં બાકીના તમને તરતજ આપી દઈશ.”

તે માણસ તેની દરખાસ્ત કબૂલ રાખીને એક બીજા માણસને લઈને ઓરડામાં ગયો. થોડીવાર અંગ્રેજી લખનાં કોટ પાટલુન, હેટ તથા મોઢો વોલ્ટરબ્રુક્ ઝબ્બો વિગેરે પહેરીને તથા એક “બેગ”

હાથમાં લઇને તે બહાર આવ્યો; અને હસીને સરદારને કહેવા લાગ્યો: “ પેશન્ટ ક્યાં છે ? ” પોતાની સાથેના માણસને તેણે કહ્યું: “ કમ્પાઉન્ડર, એ ‘ બેગ ’ લે લો ! ”

વેપધારી સરદાર સાહેબ આ પ્રમાણે વેપધારી ડાક્ટર અને વેપધારી કંપાઉન્ડરને લઇને બિચારા ભોળા અને લલ્લા ગુરૂદેવની દવા કરવા માટે ગાડીમાં બેસીને વીંશીમાં પાછા આવ્યા !

શું આ વેપધારી ડાક્ટર ગુરૂદેવની દવા કરીને તેમને આરામ કરવા આવ્યો છે ? નહીં.

સરદાર સૌથી પહેલો ધીમે પગલે ગુરૂજીની ઓરડીમાં દાખલ થયો. તેણે જોયું કે હજી પથ્થુ તેઓ ઉલ્કાશ નાંખતા પડ્યા છે. જ્યાં તે પેટી પડી હતી ત્યાં ધીમે પગલે તે ગયો અને તેમાંથી નોટો તથા રૂપીઆની કોથળી કાઢીને તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી. બાદ પુનઃ ધીમે પગલે બહાર આવીને તેણે પેલા બે જણને અંદર મોકલ્યા. પોતે બહાર ઉભો રહ્યો.

ડાક્ટર ધમકારાબંધ અંદર દાખલ થતાંજ બોલ્યા: “ ડાસા, તુમકો તાપ આયા હય ! ”

ગુરૂજી- ‘ કોણ ? ડા... ..કટ.....ર ’

ડાક્ટર- ‘ તુમારા સાથી નહીં હય ? ’

ગુરૂજી- ‘ સરદાર.....તમને.....બોલાવવા આવ્યા હતા તે ? ’

ડાક્ટર; ‘ હો ? અચ્છા; દૂસરા કોઈ નહીં હય ! ’

ગુરૂજીને ટાઢને લીધે બોલવામાં બહુ શ્રમ પડતો હતો; તેથી તેઓ કાંઈ જવાબ ન આપતાં પડી રહ્યા. ડાક્ટરે પોતાના કમ્પાઉન્ડરને ઘસારત કરી. બન્ને જણુ તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા.

સરદારે ઓરડીનું બારણું વાસી દીધું અને તેઓ ત્રણે જણુ દર્દીને લગતી વાતચીત કરવા બહાર નીકળ્યા.

વીંશીવાળો પૂછવા લાગ્યો: “ કેમ, કાકાની તબિયત કેવી છે. ”

સરદારે જવાબ દીધો, “ ઠંડીને લીધે ન્યુમોનીઆ થઇ ગયો છે. પથ્થુ આ ડાક્ટર સાહેબ હોશિયાર છે. હમણાંજ દવા લઇને હું પાછો આવું છું. તમે મારી ગેરહાજરીમાં એમના ઉપર ધ્યાન આપજો. ”

તેઓ ગાડીમાં પુનઃ બેઠા. આ પ્રમાણે ડાક્ટરને બતાવવાના દારસ નિમિત્ત પૈસાની ચોરી કરીને મુકુન્દ રવાના થઇ ગયો.

વેપધારી ડાક્ટરનું મગન આવતાં તેઓ ઉતર્યા અને અંદર ગયા. મુકુન્દ બીજા ૩૦ રૂપીઆ આ બેને આપ્યા.

એકે પૂછ્યું: “યે મામુલી કામકે લીયે આપકો પદ ફાળીયા ખર્ચનેકી ક્યોં ઝુરત હુધ ?”

સરદારે હસીને કહ્યું: “એમાં કેટલોક ભેદ છે.”

પેલાએ કહ્યું: “તુમને ઉરકો ઝેર દિયા હોગા; ઓર વો મર જાવેમા તખ તુમકો કુચ્છ કાયદા હોગા ! યે ભેદ હય યા નહીં ?”

સરદાર—“નહિ; નહિ; એવું કપિંચુ કામ થાય ? એમની દવા ન કરવી અને એમને એમ એ મરી જાય તે બાદ મને એમનો વારસો મળે એટલોજ એમાં ભેદ છે.”

“વો તુમારા પિદર હય ?”

“હા; એ મારા પિતા થાય છે; પણ એવા કંજુસ છે કે, મને પુરતા પૈસા પણ વાપરવા આપતા નથી !”

“અચ્છા તખ તો એ તુમારા રાસ્તા ઠીક હય. દેખો ; ! એસા કુચ્છ દુસરા કામ હોવે તો કહેના; હાં....ક”ી ઉરસે ખી જ્યાદા કંડક કામ હોવેગા તો કર દેજે.”

“કાંઈ ચિંતા નહી”

સરદાર સાહેબ હસીને મનમાં ખુશી થતા તે મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા.

તેઓ બહાર નીકળ્યા કે, પેલા શખ્શે, તેની નજરે ન પડાય એવી રીતે તેની પાછળ લાગુ રહીને તેની કિલ્યાત તપાસવા મા? પોતાના એક સાથીદારને તેની પુઠે મોકલ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

દુર્જનના છાંટા.

હોત સુસંગતિ સહજ સુખ

દુઃખ સુસંગતી ખાન

ગંધી ઓર હુદારકી

જેકો દેખ દુકાન

મયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી રાત્રિ પસાર થઇ અને પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે ઝુરજ જે વીંશીમાં ઉતર્યો હતા તેનો માલીક તેમની ઓરડીમાં ગયો. તેને જણાયું કે, બિચારા વૃદ્ધ ડોસાને સખ્ત તાવ ચઢી ગયો છે, અને તેઓ લગભગ એશુદ્ધ હાલતમાં છે. પાસે કોઇજ સારવાર કરનાર નથી,

તે અજમ થયો કે, તેની સાથેના એ જુવાન સાથીદારોમાંથી એક આગલી સાંજનો કેમ પાછો ફર્યો નથી અને બીજો ડાકટર સાથે રાત્રે ફવા લેવા બહાર ગયો હતો તે પણ કેમ અહીં જણાતો નથી ?

તે ગુરૂની પથારી પાસે ગયો. તેણે તેમને ઢંઢોળ્યા અને હાંક મારીને બોલાવ્યા; પણ તેમણે કશોજ જવાબ દીધો નહોતો.

વીશીના માલીકે તેમના નાક આગળ આંગળી અડકાડી તો જણાયું કે શ્વાસોશ્વાસ ચાલે છે ખરો. શરીર ઘાતુંજ ગરમ-જાણે એક તપાવેલા લોઠા જેવું હતું. છાતીના ધબકારા પણ ચાલતા હતા. વીશીનો માલીક વિચારમાં પડ્યો કે, હવે શું કરવું ? આમ તેમ તે વિચારમાં ને વિચારમાં ફરવા લાગ્યો. એટલામાં તેની નજર ગુરૂની પેટી ઉપર પડી. એ પેટીનું ઢાંકણું ઉઘાડું હતું તથા તેની પાસે એક કાગળનો ટુકડો પડ્યો હતો. આશ્ચર્ય સહિત તેણે તે ટુકડો ઉઠાવ્યો, તેમાં નીચેનું લખાણ હતું:—

“ ગુરૂદેવ, હું સાંજના ફરવા ગયો હતો ત્યારે કેટલાક બદમાશોએ મને બળાત્કારે પકડી લીધો હતો અને મારી પાસેથી નાણાંની માગણી કરી હતી. જે હું નાણાં આપું નહીં તો તેઓ મને મારી નાંખવાની ધમકી આપતા હતા. આથી મારે લાચારીથી આ વીશીનું અને તમારી ઓરડીનું ઠેકાણું આપવું પડ્યું. જે માણસ આ ચિઠ્ઠી લખને આવે તેને તમારી પાસે હોય તેટલા રૂપીયા આપજો. ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૦૦૦ તો આપજોજ. તે સિવાય તેઓના બંધનમાંથી મારો છુટકારો થશે નહીં અને તેઓ મને મારી નાંખશે. લી. તમારો શિષ્ય, અનિરુદ્ધ. ”

વીશીવાળો આ ચિઠ્ઠી જોઈને ગભરાઈ ગયો. તેને મૂંઝવણ એ ઉપજી કે, સાંજવાળો યુવક ક્યાં ગયો ? આ ચિઠ્ઠી શું તેણે નહોં જોઈ હોય ? બદમાશોનો માણસ કયારે આવ્યો હશે ? રાતના ડાકટર અને તેના કંપાઉન્ડર સાથે કોઈ બદમાશો આવ્યા ન હતા. તો પછી આ ચિઠ્ઠીનો અમલ થયો કે નહીં ? તેણે પેટી તપાસી. કપડાં વિગેરે આમ તેમ ઉથલાવી જોયાં પણ એક દમડી સુદ્ધાંત તેમાંથી નીકળી નહીં ! નક્કી, રૂપીયા તો ગયા. પણ કોણ લખ ગયું, એની સમજ વીશીવાળાને પડી નહીં. તેને શંકા ઉપજી કે શું રૂપીયા લેવાના કાવતરામાં રાત વાળો યુવક સામેલ હશે ? પોતાની વીશી બદનામ થતી અટકે તે સારૂ આ બાબતમાં પોલિસખાતાને

તાજાંતેજા અખર આપવાનો નિશ્ચય તેણે કર્યો. એકદમ તે જોરડીની બહાર નીકળ્યો અને તેને બહારથી સાંકળ વાસીને તરતજ પોતાના એક મદદનિશને વીશી સાંભાળવાનું સોંપીને પોલિસ ચોકીએ ગયો.

સહવારનો વખત હતો. પોલિસનો એક સિપાઇ ચોકીમાં બેઠો હતો અને કોઇ અમલદાર ન હતો. વીશીવાળાએ સિપાઇને ચોરીની હકીકત કહી અને ફોજદાર સાહેબને ખબર આપવા જણાવ્યું. ટેલીફોનથી સિપાઇએ ઇન્સ્પેક્ટરને મકાને ખબર આપતાં તેઓએ વીશીના માલીકનું નામ, ઠેકાણું, અને હકીકત ટેલીફોન મારફતજ પૂછ્યાં અને અર્ધા કલાકની અંદર ચોકી ઉપર આવું છું, એમ આશ્વાસન આપ્યું. પણ પોતે આવે ત્યાં સુધી વીશીવાળાએ ચોકી ઉપર બેસવું, એમ તેમણે ફરમાવ્યું.

ખાસો દોઢ કલાક વીતી ગયો ત્યાં સુધી વીશીવાળો ગમે તેટલો ઉંચો નીચો થયો પણ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબનાં દર્શન થયાં નહીં. ફરીથી ટેલીફોન કરવા તેણે સિપાઇને વિનંતિ કરી ત્યાં તેણે જવાબ દીધો:—

“સાહેબ બધું જાણે છે. એમની મેળે આવશે. એમને ફરીથી માફ આપનાર હું કે તમે કોણ?” વીશીવાળો લાચારીથી બેસી રહ્યો. બે કલાક બાદ સાહેબ આવ્યા અને તેને બધી હકીકત ફરીથી પૂછી.

ગાડીમાં બેસીને તેઓ વીશીમાં ગયા. પેડીમાંની વસ્તુઓ, કામળની કાપલી વગેરેની તેમજ ગુરૂની જે કાંઈ બીજી ચીજો હતી, તેમની નોંધ સાહેબે પંચકયાસથી કરી લીધી અને ગુરૂને સરકારી હોસ્પિટલમાં દવા માટે મોકલી આપવા વીશીવાળાને ફરમાવ્યું.

એક અનુભવીએ કહ્યું છે કે:—“દુર્જનના છાંટા સજ્જનને જે ઉડે છે.” કાળજની કોટડીમાં પ્રવેશ કરનારનાં કપડાંને કાળજની એક કાળી રેખ પણ લાગ્યા વિના રહેવાની નહીં. આ પ્રમાણે વેશધારી સરદારનો સંગ ગુરૂ અને અનિરૂદ્ધે કર્યો તો તેઓને આ વિપત્તિ પડી. પૈસા લઇ ગયો સરદાર અને નાંખ્યું તેણે અનિરૂદ્ધને માથે! ગુરૂ માંદા પડ્યા તો તેમની સારવાર કરવાને બદલે તેમને ખૂણે નાંખી મૂક્યા અને આ વીશીવાળાને રખડપટ્ટી થઈ. તદુપરાંત ગુરૂને સરકારી હોસ્પિટલમાં મોકલવા માટે ખર્ચ કરવું પડ્યું તે બુદ્ધ. તેના બિલનાં નાણાં તો હજી બાકીજ હતાં; પણ ક્યાંથી લે?—કોની પાસેથી લે?

આ બાબુ જે વખતે ગુરૂને વીશીવાળાની મહેનતથી સરકારી હોસ્પિટલમાં “ઇન્ડોર પેશન્ટ” તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા

ત્યારે બીજી બાજુ વેશધારી સરદાર, અપ-ટુ-ડેઈટ ઇંગ્લીશ ધોવાકમાં નિરાંતે આગ્રાની એક ભવ્ય ઇંગ્લીશ ઢાળની હોટેલમાં બેઠેલો હતો. તેની ગાંઠે ગુરૂ પાસેથી ચોરી લીધેલું તમામ ધન હતું.

પણ અનિરૂદ્ધની એ વખતે શી દયા હતી ? એ ક્યાં હતો ? શું મળી આવેલી ચિટ્ટી મુજબ, અનિરૂદ્ધ બદમાશોના હાથમાં ફસાયો હતો !

પ્રકરણ ૮ મું.

કુદરતી ફોપના પ્રવાહમાં !

ઉંડી છાથી નભ ધનધડા, બેરી અંધારી ખાળે,
ચૂરે-હીલી રસબળહીણી, ભૂમિ ઝાંખી શી આળે,

* * * * *

ધીમા ને ઝીણુઝીણુ ઝરમર ઝરતા ચોમથી નાદ આગ્યા.
અંધારાંધાર વાધ્યાં, ધૂળધૂસર બધાં, ગાંઠ ભૂકંપ લાગ્યા,
ચૂલી વીળે કરાળી, નભભૂમિ ધરતા જળસ્થંભ ઉભા,

* * * * *

—(તરંગાવલી)

આગ્રામાં સાંજે ૭ વાગ્યાને શુમારે મેઘ અને વાયુનું તોફાન શરૂ થયું તે પહેલાં અનિરૂદ્ધ તે દિવસે ચાર વાગ્યાનો આગ્રા શહેરમાં એકલો ફરવા નીકળી પડ્યો હતો. શહેરમાં ફરતો ફરતો તે શહેર બહાર જંગલો તરફ ચાલવા લાગ્યો. શુમારે એક એ ગાઉ તે આલ્યો ત્યારે યમુના નદીના પ્રદેશના રમ્ય જળનટે જઈ પહોંચ્યો. એ સ્થળ તેને એવું અમી ગયું કે તે ત્યાંજ બેઠો અને કુદરતી લીલા નિરખવામાં તક્તીન થઈ ગયો. નદીની સાંતતા, આસપાસની વનશ્રી, ઝાડો ઝુકાવીને આવતી પવનની મંદ મંદ મીડી લહરીઓ અને નદીના પટમાં તરતી અનેક હોડીઓ વગેરેના આકર્ષણથી તેને ત્યાંથી ખસવાનું લગીરે મન થયું નહીં. તોફાન થવાનું છે એવો બિંદુકેવ આભાસ એ સમયે ન હતો. અનેક હોડીઓ યમુનામૈયાના ખોળામાં નાચતી ફફટી વિહાર કરી રહી હતી. તે જોઈને અનિરૂદ્ધને પણ હોડીમાં બેસવાનું મન થયું. તે કિનારા ઉપર જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંથી થોડેક દૂર એક નાની સરખી હોડી બાંધેલી હતી. અનિરૂદ્ધ તે હોડીમાં

ઝુકાવ્યું. પરતંત્રતા રૂપ દોરડાથી બંધાયેલી એ હોડીનું બંધન તેણે હોડી નાંખ્યું અને જલપ્રદેશ પર તેને સ્વતંત્ર બનાવી દીધી ! એ જડ લાકડાની હોડીને જેમ ખબર નહતી તેમ તેમાં એટલી ચેતન-મૂર્તિને પણ ખબર નહતી કે-એકાદ કલાકના અરસામાં આ સ્વતંત્રતા જરૂર ભારે પડી જવાની છે !

સૂર્ય આથમી ગયો. અન્ધકારની શરૂઆત થઇ. અનેક બીજી હોડીઓ પાછી વળાને કિનારે નાંખરી; પણ અનિરૂદ્ધની હોડી તો આગળજ વધી. અનિરૂદ્ધ પાસે હલેસું હતું અને એણે તેના વતીજ તે નદીના પટમાં આગળ ને આગળ હોડી હંકારતો હતો. એનું હૃદય આનંદથી પ્રયુક્ત હતું. જગતની કોઇ જન્મલની કશીજ ચિન્તા તેને ન હતી. એ ગર્ભશ્રીમંત જીવાન આજે પોતાના જીવનમાં પહેલી જ વાર નદી-પ્રદેશમાં નૌકાવિહારનો ઉલ્લાસ અનુભવી રહ્યો હતો અને એમાં એના ઉલ્લાસની માત્રા વધી જાય અને રમ્યજલમાં આગળ ને આગળ વધવું એને ગમે એમાં શી નવાઇ ?

પણ દૈવની ગતિ ન્યારી છે. એકાએક પશ્ચિમ બાજુનું આકાશ મેઘાચ્છાદિત થયું અને પવન જોશભેર ઝુકાવા લાગ્યો. ગાજવીજ શરૂ થઈ અને વરસાદ એકદમ તુટી પડ્યો. જોતજોતામાં તો કુદરતે રમ્યતાને બદલે ભયંકરતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી દીધું.

વરસાદનાં મોટાં મોટાં ફેરાં જોશબંધ પડતાં હતાં તેથી અનિરૂદ્ધ ભીંભઈ ગયો એટલુંજ નહીં પણ અકળાઇ ગયો. તે સાથે સાથે પવનના સૂસવાટાઓ એવા આવવા લાગ્યા કે જાણે તે હમણાં જ હોડીમાંથી ઉથલી પડશે. હોડીનાં હલેસાં તેના હાથમાં રહ્યાં નહીં. પાણીનાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. હોડી પણ ઉછળવા અને હાલમ-ડોલમ થવા લાગી. અનિરૂદ્ધ હલેસા વડે તેને કાણુમાં રાખવા કોશિશ કરવા લાગ્યો પણ તેની કોશિશ બંધ નીવડી. એકાએક જખરા સૂસવાટાને લીધે હોડી ઉંધી વળી અને અનિરૂદ્ધ નદીમાં પડ્યો. તે તરી જાણતો હતો એટલું સાફ હતું પણ મૂશળધાર વરસાદ, અજાણ્યો નદી-પ્રદેશ, પાણીનું એકજ બાજુએ વહેવું વગેરેને લીધે લીધે એને માટે ખરી કસોટીનો સમય આવી પહોંચ્યો અધૂરામાં પૂરો અન્ધકાર પણ જાગી ગયો હતો. યોગરહમ નજર કરતાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અન્ધકાર અને અન્ધકાર. કોઇ માનવીનું નામોનિશાન જણાતું નહતું. મેઘગર્જનાઓમાં, પવનના અને વરસાદના આ જખર તોફાનમાં એવે સમયે અનિરૂદ્ધની હિમ્મત જતી રહી. પ્રજાનું નામ લઇને તેણે પાણીમાં તરવાનું આજી રાખ્યું. એમ કહીએ કે, તે પાણીમાં તરવાને બદલે યમુનાના પુરમાં ધસકાવા

લાગી તો તે બંધબેસતું થઇ પડશે, કારણ કે હાથ પગ દલાવવા છતાં પણ તેનું શરીર પાણીના પ્રવાહની અંદર એકજ દિશામાં જતું હોય અને તેને પોતાને બળ કરવું પડતું ન હોય એમ લાગ્યું. તરતાં તરતાં અધવચ નદીમાંનાં ઝાડીઝાંખાં પણ વચ્ચે આવતાં હતાં.

આ પ્રવાહની સામે જવું એ બચ્ચાસહી ખેલ ન હતો. અનિર્ણ્ય મુઝાયો કે ભારી શી દશા થશે ? કિનારો હાથ લાગશે કે નહીં ? વરસાદનું વરસવું અને ગીજવીજ બંધ રહેશે કે નહીં ?

લગભગ બે કલાક તે પાણીના પ્રવાહમાં ધસડાયો; એટલામાં વીજળીના ચમકારમાં એ અન્ધકારમય પ્રદેશમાં તેને જમીનનો એક મોટો ટેકરા દેખાયો. જાણે એક નાનો સરખો પહાડ હોય એવી તેની ઉંચાઇ હતી. નદી ત્યાંથી વાંકી વળતી હતી. જ્યારે અનિર્ણ્ય ધસડાતો તે ટેકરા આગળ આવ્યો ત્યારે પોતાનું તમામ બળ વાપરીને તેણે પોતાનું શરીર તે ટેકરાને ઓથે રાખ્યું; હાથથી ફાંફાં ભારીને ટેકરા દેરા જેવું કાંધક તે શોધવા મથ્યો. કંઈક આશા પડી. તે ટેકરામાં એક પથ્થર એવી રીતે બહાર નીકળ્યો હતો કે જે એકાદ દિવાલની એક બાજી ખીટી જેવો હતો. વીજળીનો એક ચમકાર હતો. અનિર્ણ્ય પોતાના બન્ને હાથથી તે પથ્થરને ચૂડ ભરાવી દીધી. એ બાદ પોતાના શરીરને બળપૂર્વક તેણે પાણીમાંથી બહાર કાઢ્યું અને પગ તેજ ટેકરા પર ક્યાંક ટેકવવાને ફાંફાં ભારવા લાગ્યો. એક વધુ આશાસ્પદ સંજોગ બન્યો. તેના પગ એક બખોલમાં જઇને અટક્યા. “ હાશ, ઠીક થયું ” એમ તે સ્વગત બોલ્યો. તે ટેકરામાંની બખોલ પાણીના પટથી બહુ ઊંચી ન હતી. કારણ કે, તેના પગ તેમાં ટેકાવી શક્યા છતાં પણ પાણીની છોળો તેમને લાગવી ચાલુ રહી. ફક્ત તેનું શરીર પાણી-પ્રદેશથી બહાર રહ્યું. સરિતાનું એ વેળાનું જોશ એક જગી મહાસાગર સમું હતું; કારણકે અનિર્ણ્યના પગ કોઇ વાર પાણીના જબરા જોશથી સરકી જતા હતા અને તે વખતે જો ટેકરા પરના પથ્થરને તેણે પોતાના હાથથી મજબૂત પકડી રાખ્યો, નહોત તો જરૂર તે પુનઃ ધસડાઈ જત.

વાંચક ! અનિર્ણ્યનું ચિત્ર કદપી લ્યો. લરકરી સિપાઇઓ જ્યારે ગોળીબાર કરે છે ત્યારે એકાદ માણસને એકાદ ઝાડ કે થાંભલા સાથે બાંધે છે તેમ અનિર્ણ્ય અત્યારે પથ્થરને બાંધી રહ્યો છે. લરકરીઓની ગોળી કઇ ખડીએ એ બાંધેલા માણસના શરીરને વાગશે અને તે જમીન પર કઇ ખડીએ તુડી પડશે એનો જેમ વિશ્વાસ નથી હોતો તેમ પાણીની છોળોનું જોશ કઇ ખડીએ અનિર્ણ્યને

પાછો તાણી જશે, એનો વિશ્વાસ નથી. પાણીનાં કંઈક મોળ તેના શરીરને અથડાવે તેને ભીંજવીને ચાલ્યાં જાય છે.

અહા! દૈવની કેવી લીલા છે? આ ગર્ભશ્રીમંત, લાડકોડમાં અને સુખ સંપત્તિમાં ઉછરેલો આ યુવક, જેને કદી સૂર્યના પ્રખર તેજમાં કે કડકડાટી ટાઢમાં રહેવું પડેલું નથી તેને અત્યારે અતિશય વૃષ્ટિ, વાયુનું પ્રચંડ તોફાન અને મોત તથા જીવનના મહા પ્રશ્નવાળી અકાસ્તિક આપત્તિમાં સપડાવું પડ્યું છે !

અનિરૂદ્ધનાં તમામ કપડાં ભીંજાઈ ગયાં છે. તેના શરીરમાં ઠંડી પ્રવેશી ચૂકી છે. દાંતની કડકડાટી, શરીરમાં કમ્પારી અને હાથ પગના સાંધાઓમાં કળતર શરૂ થઈ ગયાં છે. માત્ર એક બે કલાક નહીં પણ છ ઉપરાંત કલાક સુધી તેની આ સ્થિતિ રહી.

મધ્યરાત્રિ વીત્યા પછી લગભગ બે વાગ્યાને સુમારે પવન બંધ થયો. વરસાદનું જોર કમી થયું. એ વખતે અનિરૂદ્ધ હોશકોશ વિનાનો પણ પથ્થરને હાથની મડગાંઠથી બાંધેલી સ્થિતિમાં તે ટેકરાને વળગી રહેલો હતો !

એ જીવિત હતો કે મૃત ?

એનો કાષ્ઠએ બચાવ કર્યો કે નહીં ?

પ્રકરણ ૯ મું.

નહાસલાગની તજવીજમાં ?

(હસ્તાય)

પૃથ્વી કેરો પ્રજ્વલ્ય થાય,
સૂર્ય-ઉદય પશ્ચિમ થાય;
તોય ક્યાં શું સિદ્ધ થાય,
જય જયકાર પાપીનો ?

રેતીમાંથી તેલ લાવો !
શશ્યશૃંગ શોધી લાવો !
પણ શું પાપ ખુન્યરૂપ
હરવી આપથી શકાય ?

આગ્રામાં પોલીસ ખાતાને વીક્ષીવાળાએ બતાવેલી નિશાનીઓ મુજબ તે ખાતા તરફથી અનિરૂદ્ધ અને સરદારની શોધ શરૂ થઈ. શરૂ શ્રીધર સર્માના રૂપીઆ બદમાશે લઈ ગયા હોય એમ અનિરૂદ્ધની સહીની મળી આવેલી ચિટ્ટી ઉપરથી અનુમાન થઈ શકતું હતું.

પરંતુ ઝૂંડેની સાથેનો સરદાર રાત્રે ડાકટર સાથે દવા લેવા ગયો હતો તે હજી સુધી કેમ પાછો ફર્યો નહતો ? આ શંકા પોલીસ ખાતાને ઉપજી. એ ડાકટર કોણ હતો ? સંલગ્ન છે કે, તેજ કોઈ બહાસ હોય. પોલીસ ખાતાએ આગ્રાના બહાસોનાં મકાનોમાં તપાસ કરેલા માંડી, બે દિવસ વહી ગયા પણ પોલીસને કશોજ પત્તો મળ્યો નહીં.

વેશધારી સરદાર આ દરમ્યાન બાહોશીથી આગ્રામાંજ રહેતો હતો. તેણે એવી ચાલાકીથી વેષપટ્ટો કપ્યો હતો કે, તેના સ્થાનમાં તપાસ માટે પોલીસ આવી શકે નહીં. એ સ્થાન કીયું ? એક યુરોપીઅન હોટેલ ! બ્રાહ્મણ જાતિનો આ મુકુન્દ ઉર્ફે અધિષ્ઠર ઉર્ફે યશવન્તસિંહ એક યુરોપીઅન હોટેલમાં વસતો હતો ! શા માટે ? કેવળ હરામખોરી માટે !

જગતમાં મનુષ્યની નીતિ કેવા કેવા સંજોગમાં કેવી કેવી રીતે પડતાં જાય છે, એનો કશો જ નિયમ નથી. વૃદ્ધો જેને ‘કળ્યાણમુખ’ કહે છે તે આનું નામ ! જુવાનો જેને ‘વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય’ કહે છે તે આનું નામ !

સરદાર હોટેલના માલીકને રૂ. ૧૦૦) અગાઉથી અનામત તરીકે આપ્યા હતા. દરરોજનું રૂ. ૨૫) ખર્ચ એ હોટેલમાં આવતું. સરદારને તે હોટેલમાં રહે આજ ચાર દિવસ પુરા થયા છે. હવે નવા અનામત રૂપીઆ આપવા કે અહીંથી મજબૂતિ કરવી એવા વિચારમાં સરદાર સાહેબ પડ્યા છે. પણ આજ તેમની સામે એક નવી ‘બલા’ ઊભી થનાર છે એનો એમને લગીરે ખ્યાલ નથી.

સરદાર સાયંકાલે પોતાની રૂમમાંથી નીકળીને જમવા જતો હતો, તે વખતે એ ‘બલા તેમની કોટે વળગી !’ કેવી રીતે ?

તેમની જોડેની રૂમમાંથી એક લપકાદાર મુસલમાની પોશાકમાં સળંગ થએલો યુવક પણ તેજ વખતે બહાર નીકળ્યો અને સરદારની સાથે ચાલવા લાગ્યો. હોટેલની રચના વિષે થોડુંક જાણવું જરૂરી છે. એક લાંબી ચાલી જેવી એ હોટેલ હતી. તેને ત્રણ ભાગ હતા. તેની દરેક ઓરડી એક સરખી અને એકજ હારકટારમાં આવેલી હતી. તેની બહાર એક લાંબી ‘લોખી’ હતી. સરદારને પહેલા ભાગમાં વચગાળેની એક ઓરડી અપાઈ હતી અને તેની જોડેની ઓરડીમાંથી મુસલમાની યુવક નીકળ્યો હતો. ‘લોખી’ માં તેઓ દાદરથી સહેજ દૂર રહ્યા હશે એટલામાં તે મુસલમાની યુવકે સરદાર મહાશયને સંબોધીને અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું : “સલ્જન, તમારી પાસે દવાસળીની પેટી છે ?”

“એ પ્રશ્ન પૂછતી વખતે તેની નજર આ ઇંગ્લિશ મેરાઈની સરદારના તરફ રહી. સરદારે પોતાની પાસે ચેટી નથી એવો જવાબ આપીને બાલવા માંડ્યું.”

આ મુસલમાન યુવકે પ્રશ્ન કર્યો: “તમે યુરોપીયન છો ?” સરદારે શરૂ કરીને અંગ્રેજીમાં જવાબ વાળ્યો: “એવો પ્રશ્ન પૂછવાની હિંમત તમે શી રીતે કરી શકો ?”

યુવકે સામે પ્રશ્ન કર્યો: “શું એમાં તમારું હું અપમાન કરું છું ?”

સરદાર: “એશક. તમારો અને મારો પરિચય યુરોપીયન સિસ્ટીમાર પ્રમાણે કેમ ત્રીજો આસામી કરાવે નહીં ત્યાં સુધી તમે એવો સવાલ પૂછી જ શકો નહીં? વળી સવાલ પૂછવાની ઢબ અપમાનજનક છે.”

મુસલમાન યુવકે હસીને કહ્યું: “જસ. હવે આપની ખાનદાની સમજાઈ ગઈ! ચિ. મુકુન્દ, હું તમને બરાબર ઓળખી ગયો છું !”

આ સાંભળતાંજ સરદાર ચોંક્યો. તે ઉતાવળે ઉતાવળે બાલવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “હું તે માણસ નથી.”

મુસલમાન યુવકે કહ્યું: “તમે નથી તો પોલીસને બોલાવીશ એટલે ખાત્રી થશે; સમજ્યા ? સીધી વાત કરવાને બદલે આઠી વાત કરો છો કે મહેરબાન ! આ સેવકની પિછાન પડે છે ! મુમ્બઈમાં મુસલમાન નાયકને ત્યાં આપ સાહેબ તરફથી લાવતા હતા ત્યારે જુમારમાં આપ સાહેબ દાદુમિયાનાં રૂ. ૧૦૦૦ના દેરાદાર બન્યા હતા. તે આ સેવક પોતેજ ! આપના હાથની રટાંપ સાથેની ચીઠ્ઠી મારી પાસે મોકલે છે. તેમાં આપે દખા આપેલું છે કે ‘તમે મારી પાસે રૂ. ૧૦૦૦ માગો છો અને તે તમે માગો ત્યારે આપવા’ યુરોપીયન સંજ્ઞન ! એ રૂપીઆ અત્યારે ને અત્યારે ચૂકવી આપો.”

સરદાર સાહેબ ઠંડાગાર થઈ ગયા ! મુસલમાન યુવકે કરડાઈથી તેની સામે દબોર રમે અને બોલ્યો: “કેમ, હજી પતરાજ કરવી છે કે ?”

સરદારે જવાબ દીધો: “મને અધી કશાક બાદ મારી ‘ફર્મા’ મળ્યો.”

મુસલમાન યુવક: “એ તો હવે ‘રાષ્ટ્રના પાડ ચાલે વહી મમા’ રમમાં આવવું હોય તો હમણાંજ બાલો અને રૂપીઆ ચૂકવી આપો. નહીંતર હોટેલવાળાને જાહેર કરીને તમારો વેશ ખુલ્લો પાડું છું.”

સરદાર જવાબો: હવે આની સખ્તાઈ આવડે પોતાની નબળાઈ આપ્યા સિવાય છૂટકો નથી, એમ જોઈને તે બોલ્યો: “હોસ્ત,

આટલા બધા હાહમ ધીજ ધારી અને હવે અર્ધા ક્લાક માટે મને ત્રાસ આપીશ ? રૂપીઆ મારી પાસે છે અને તે આપવા હું કશું કરું છું અને વળી તે ઉપરાંત અત્યારનું તારું ભોજન-ખર્ચ હું આપીશ. તું મારો મિજબાન. ખસ ! હવે કૃપા કર."

મુસલમાન યુવક હસ્યો અને ટાણો મારીને બોલ્યો: "કેવો 'આઈસ્ક્રીમ' બનાવી દીધો છે ! ચાલ, તારી માગણી કશું રાખું છું."

વાચક વંદ ! આ વેશધારી બ્રાહ્મણ, આ યુરોપીઅન હોટેલમાં તેની સાથેના મુસલમાન સાથે એક ટેબલ ઉપર બેસીને યુરોપીઅન ખનુ ભોજન જમ્યો ! અને તે બાદ પોતાની રૂબરૂ જમીને તેણે હાફુમિયાને તેના મામતા રૂપીઆ ચૂકવી આપ્યા; રીતસર પહોંચ લીધી અને હેજુની ચિઠ્ઠીનો નાશ કર્યો.

હાફુમિયાને આ રીતે ઠંડો પાડ્યા પછી તેણે તેને પૂછ્યું: "દોસ્ત, કહે તો ખરો કે, અહીં તે' મને શી રીતે શાંતી કાઢ્યો ?"

હાફુમિયાએ જવાબ દીધો: "બરાબર આજથી દશેક દિવસ ઉપર તે' જ્યારે સુલક્ષણના મકાનમાં રૂ. ૫:૦) સાથે પગ મૂક્યો અને મારી સાથે જુગાર ખેલતાં તું આ ચિઠ્ઠીમાંના રૂપીઆ હારી ગયો ત્યારથી જ હું તારી પાછળ પડ્યો છું. તે' મને ચિઠ્ઠી લખી આપી અને પછી તું રંગરાગમાં પડ્યો, ત્યારે સુલક્ષણાએ મને ચેતાવ્યો કે: 'આ ભાઈસા'ય તો આજ પોતાની સ્ત્રીને સુતી મૂકીને અને ધરમાંનું બધુંએ વેચી સાડીને અહીં પધાર્યો છે. હવે પોતાને ઘેર પાછો પગ મેલનાર નથી. માટે તમારા હેજુ રૂપીઆની સાવચેતી રાખજો--"

"વિશ્વાસઘાતી ! " મુકુન્દ બોલ્યો: "આ બધું' તને સુલક્ષણાએ કહ્યું ? એણે ઇશ્વરના સોગંદ ખાધને મને કહ્યું હતું કે એ વાત તે કાઢને નહીં કહે."

"હા...હા...હા..." હાફુમિયા હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો "વેશ્યા અને તે વળી 'ખુદા' ના નામના સાચા સોગંદ ભે ? કદી નહીં અને એના સોગંદપર મૂકીને પણ રાખી શકાય ? કદી નહીં. નાદાન ! એણે જે વખતે સોગંદ લીધા હશે તે વખતે એના મનમાં ઇશ્વરના એટલે 'ખુદા'ના નહીં પણ દુનિયાના કે.ઇ તારા જેવાજ તેના ઉલ્ટું મિત્ર નામે ઇશ્વરભાલ કે ઇશ્વરરાયના સોગંદ પોતે ભે છે એવા તેના ધરાદો હશે !"

"અરેબર, મેં જીલ કરી કે તેના પર ઇતખાર રાખ્યો ! " મુકુન્દ બોલ્યો: "હિજા જ્યારે આમણે જુગાર રમ્યા ત્યાર પહેલાં ૧૪ દિવસથી હું તેને ત્યાં આવતો નહતો. તું એ જાણે છે. એ દિવસે ક્રેકત તેની એક ચિઠ્ઠીથી ભોભાધને હું આવ્યો હતો."

“એની ચિટ્ઠીથી ? શું લખ્યું હતું તેમાં ?” દાદુમિયાએ પૂછ્યું.
 “મારી માસે હજીયે એની ચિટ્ઠી હશે” મુકુન્દે કહ્યું. તેણે
 પોતાનું પાકીટ ખદાર કાઢ્યું અને તેમાં મૂકેલાં કેટલાંક કાચળાંમાં
 તપાસ્યાં. એક કાગળ જોઈને તે બોલ્યો : “આ રહી એ ચિટ્ઠી !
 સાંભળ મિત્ર, એ પાછી સ્ત્રીએ કેવાં ભાળવનારાં વેણુ તેમાં લખ્યાં
 છે ?” તેણે ચિટ્ઠી વાંચવા માંડી :—

“શ્રીમાન, રાત દિવસ આપની રાહ જોઈને હું ચાકી ગઈ.
 આજ કાલ કરતાં પંદર દિવસ થયાં આપે માફ આગળ પાવન
 નથી કર્યું તેનું કારણ શું ? દાસીનો એવો ક્રિયો મોટો અપરાધ થયો
 છે, કે દર્શન વિનાની રાખી છે ? માફ મેં જોવું ન હોય તો બલે;
 પણ પત્ની આપની કુશળતાના સમાચાર જરૂર લખશો. આપ
 અગાઉ મને કહેતા હતા કે—“તારે ત્યાં આવું છું ત્યારે પૈસા બહુ
 ખર્ચાઈ જાય છે !” શું એ કારણસર નથી આવતા ? મારે ત્યાં
 આવીને આપના દોસ્તદારો સાથે આપ જુગાર ખેલો છો તેથી
 આપના પૈસા ડૂલ થાય છે. તેમાં આ દાસીનો શો અપરાધ ? એમાં
 આ દાસીને શું મળે છે ? એક રાત્રી બદામ પણ નહીં ? જુગારમાં
 પૈસા ખોતા ન હો અને આ દાસીને થોડાંક ધરેણાં માટે આપતા હો, તો
 તો જૂદી વાત; પણ તેવું કાંઈ કરતા નથી અને ‘ઉંદો ચોર
 કાટવાલને દંડે’ એ ઉધા ન્યાયે આપ મને બદનામ કરો છો એ
 શું બાજબી છે ? આ બાબતમાં ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને વિચાર કરી
 જોશો. વિશેષ શું લખું ?

લી. આપની રાહ જોતી દાસી

સુલક્ષણા”

“દોસ્ત” દાદુમિયાએ આ ચિટ્ઠીની હકીકત સાંભળીને કહ્યું :
 “આ ચિટ્ઠીથી તું ફસાયો એમ તું કહે છે ને ? હું કહું છું કે—તારા
 જોવા મૂર્ખ કાંઈ નથી. તારી ખાનદાન ઓરતને છોડીને તું વેશ્યામાં
 ફસાયો એ તારો પ્રહેલો વાંક અને વેશ્યાના શબ્દો પર તે ઇતિબાર
 મૂક્યો એ તારો સૌથી મોટો વાંક !”

“અને તમે તો બિદ્યુલ વાંક વિનાના હશો; ખરું કે મહેર-
 ખાન ?” મુકુન્દે પૂછ્યું.

“હા. મારે નસિબે મને ઓરત નથી. જો મને ઓરત
 હોત તો હું આવી બાજફ સ્ત્રીઓનો એક મિનિટ પણ સંગ
 કરત નહીં. અને મારી ઓરતને વફાદાર રહેત. પણ તને ખબર
 છે કે—હું કાંઈ તારી માફક તેનો સંગ, ફસવા માટે કરતો

નથી. હજી તેને ત્યાં જુગાર ખેલવાની મને અમ્મી તક મળે છે એટલાજ ખાતર હું જાઉં છું. મારી કમાઇમાંથી ફક્ત દસ ટકા લેને આપું છું. એ સિવાય એક રાત્રી બઢામ પણ નહીં અને એટલોયે ભાગ શા માટે આપું છું ? એટલા માટે કે-જુગાર ખેલવાની તે જગ્યા આપે છે. મુકુન્દ, વેશ્યાના સંગમાં હું ફસાયો એવું પુસ્વાર કરી આપનારને મારી એલેજ છે કે-હું રૂ. ૧૦૦૦ આપીશ. ફસાવાનો વાંક મારા પર કોઇ મૂકી શકે તેમ નથી. મારી અછલ ગુમ કરી દઇને એના વચન પર હું કદી કુરબાન થયો નથી. એનાં નાણાં મેં હજમ કર્યા હશે પણ જુગારની કમાઇના દસ ટકા ઉપરાંત મારી તો એક દમડી પણ તે લઇ ચકી નથી. મારામાં અને તારામાં આટલો તફાવત; સમજ્યો ?”

મુકુન્દ એના તરફ આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો. દાદુમિયાએ એને પૂછ્યું: “અહીં પણ તું એવા કોઇ ધંધા કરે છે કે ?”

“નારે, એક વાર ઠગાયા પછી હવે હું કદી એ રસ્તે જાઉં જ નહીં ને !”

“તો પછી અહીં શી મતલબથી તું રહ્યો છે ? અને જાતે ખામણુ થઇને આ યુરોપીઅન હોટલમાં કિયા બિઝલુને ફસાવવા માગે છે ?”

“હું તો અહીં એક યુરોપીઅન પેઢીમાં નોકરી કરું છું તેમાં રહ્યો છું.”

“એમ કે ?” દાદુમિયાએ તેના તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યા બાદ પૂછ્યું: “અને તારી ઓરતનું શું ?”

“દોરત, થોડાજ વખતમાં તેને બોલાવીશ.”

“તું સાચું કહે છે ?”

“ચોક્કસ સાચું” કહ્યું છું. હું કામમને માટે કાંઇ આમ ને આમ માફ જીવન ગુજારીશ નહીં.”

દાદુમિયાએ થોડીવાર ચૂપકાદી પકડીને આ હોટેલ વિષે વાત કાઢી અને તેની વ્યવસ્થા વગેરેનાં વખાણુ કર્યાં. મુકુન્દ પણ તે મુદ્દામાં વખાણુ કરવામાં સામેલ થયો. કેટલીક વાર સુધી એ વિષે વાતચીત ચાલ્યા બાદ દાદુમિયાં તેની રજા લઇને ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળીને તેણે સ્વગત કહ્યું: “એ ચોક્કસ જુદું બોલ્યો છે. એની બરાબર પૂઠ લઇને જોઉં તો ખરો કે ભાઇ સાહેબ કેવા ધંધા કરે છે ?”

આ બાબત સરદારે મુસલમાન યુવકને તેનાં મામતા રૂપીઆ આપી દીધા અને તેની સાથે તેને વાતો થઇ તે પછી તેના દિલમાં પથરા પડ્યો. તે મુંઝાયો કે, હવે અહીં રહેવામાં માલ નથી. આ

માણસ મારી પૂર્વસ્થિતિ જાણી ગયો છે, તેથી સ્નેહ પણ મેં મને વાત કરે તો તેથી અનર્થ થવાનો સંભવ છે. આ કારણે તેણે આ રથજેથી ઉઠાંતરી કરવાનો મનસુબો કર્યો. પણ તે પહેલાં ગુરજની શી હાલત છે, તેની તપાસ કરી લેવા અને પછી જ પોતે ક્યાં જવું એનો નિર્ણય કરવા તેણે ઠરાવ્યું.

રાત્રિના લગભગ રહાડા આઠનો શુભાર થતાં આ યુરોપીઅન સજ્જન પોતાની રૂમમાંથી બહાર નીકળ્યા. અને એક ભાકુલી ગાડીમાં બેસીને રવાને થયા. એજ વખતે એક કંગાલ દેખાવનો મુસલમાન જે બહાર ઉભેલો હતો તે આ ગાડીની પાછળ દીગાઈ રહ્યો.

થોડીવારે એજ હોટેલ માંહેલો પેલો મુસલમાન યુવક પણ હોટેલ માંથી બહાર નીકળીને એક ગાડીમાં બેઠો અને યુરોપીઅનની ગાડી પાછળ ગાડી હાંકવા તેણે ગાડીવાનને તાકીદ કરી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પથાવ.

જાનકીનાથ સહાય કરે જખ

કૌન ખિગાડ કરે નર તરો ?

પ્રકરણ ૮ માંમાં અનિરૂદ્ધને આપણે યમુના નદીમાં એક ટેકરાને વળગેલી હાલતમાં જોયો; તે પછી ત્રીજે દિવસે આપણી દૃષ્ટિ તે રથજેથી થોડેક દૂર આવેલા એક નાના ગામડામાં એક ઝુંપડીની અંદર જાય છે.

અરણોદય થયો હતો. એ ઝુંપડીમાં જમીન ઉપર એક પથારીમાં કોષ્ટક યુવક પડેલો છે. તેની પાસે એક ડોશી અને એક જુવાન બાળા બેઠેલાં છે. તેઓના બન્નેના મુખ ઉપર ચિન્તાની નિશાનીઓ જણાય છે. તે ડોશી અને જુવાન બાળા વચ્ચે કાંઈક વાતચીત ચલી નથી. ફક્ત તેઓની નજર ધડીકમાં બારણાં તરફ તો ધડીકમાં પથારીમાં સુતેલા યુવક તરફ જાય છે. એટલામાં બારણું ઉઘડ્યું; અને એક નાનો છોકરો તથા એક વૃદ્ધ પુરુષ આવ્યા.

ડોશીએ તે વૃદ્ધને કહ્યું: “આવો વૈદ્યાયા! હજી આને કાંઈ જાન આવ્યું નથી.”

વૈદે તેને ધસારત કરી જ્ઞાંત રહેવા સૂચવ્યું અને પથારીમાં પડેલા યુવકની નાડ પોતાના હાથમાં લીધી. પાંચેક ક્ષણ ધ્યાનપૂર્વક ચિકિત્સા કરીને તેણે કહ્યું: “આજ એને જાન આવશે. મેં ઉત્તમ માં ઉત્તમ દવા આપી છે અને અત્યારે પણ તે જ આપતો જાઉં છું. ધન્યર કરશે તો આજ તેને સંપૂર્ણ આરામ થઈ જશે.”

ડાશી: "એમ માથ તો બહુ સાફ લાગે છે તો કાંઈ મારા માથુસનું છોકડું."

વેદ: "હું પણ એમજ ધાઈ છું. તમે એના જીવની સલામતી કીક રાખો છો. અને આ છોકરી પણ જબરી હિમ્મતવાળી છે, એટલે તેને આરામ મળ જશે."

ડાશી: "એની હિમ્મતમાં શું પૂજા મૂકે? એનું રૂપ, એના ગુણ એ બધું સાફ છે પણ એનું મોટું દુઃખ કાંઈ મટે?"

વેદ: "ના. એમાં તો ગમે તેવા મોટામાં મોટા વેદ હશે તોપણ કાંતે હાથ દેશે."

આ વાતચીત પછી વેદ દવા આપીને ગયો. ડાશીએ છોકરીને ધક્કરત કરતાં તે હઠીને પાણીનો કોટો તથા એક ખાલો લાવી. વેદની દવા ખાલામાં મોડીક નાંખીને તેમાં જરાક પાણી મેળવીને ડાશીએ યુવકનું મોં ઉધાડ્યું અને તેમાં દવા રેડી દીધી. ઉપમત્સવી ખાત્રી તેજ ક્ષણે થઇ. રોડી વારે યુવકે આંખો ઉધાડી; અને ટગર-ટગર આસપાસ જોયા કર્યું. ડાશીએ તેને કહ્યું: "ભાઈ, તમને કેમ છે?"

યુવક: "હું ક્યાં છું? તમે.....કેણી?"

તેની નજર ડાશી પાસે ખેંઠેલી યુવતી તરફ મઘ. તે યુવતી ટગર ટગર ડાણાથી જાણે એક પાપાણીની પુતળા હોય તેમ તેના તરફ જોઈ રહી હતી.

ડાશીએ યુવકને જવાબ દીધો: "ભાઈ, કાલે સવારે નદીના ટેકરાને ટીંચાયલા ખેલાન હાલતમાં તમે હતા. ત્યારે હું અને આ છોકરી ત્યાં આગળથી પસાર થતાં હતાં. તે વખતે આ છોકરીએ તમને ટેકરી પર જોયા. તેણે મને તમારી હાલત બતાવી. એ ઉપરથી અમારા ગામઝાના માણસોને મેં એકા કરીને ટેકરા નીચે હોડી મોકલી. રાતના નદીમાં જે પૂર આવ્યું હતું તે સહવારે એસરી મળ્યું હતું. આથી માણસોએ તમને હોડીમાં લઈ લીધા અને પછી તમને આ ઝુંપડીમાં આપ્યા છે. એક હોશીઆર વૈદને જોણવીને તમારો દવા કરાવી છે. તમે એક આખો દહાડો અને એક આખી રાત ખેલાન રહ્યા છો."

યુવકની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તે જોડ્યો: "માજી, તમે મારો જીવ બચાવ્યો તે માટે હું તમારો જન્મજન્મની કામી રહીશ."

"ભાઈ, આ છોકરીએ પહેલાં તમને જોયા, એટલે તમે તેના આભારી છો."

યુવકે તે યુવતી તરફ નજર કરી. આહા ! પણ અત્યારની નજર માં તે કેમ ચમક્યો ? શરૂઆતમાં તે પાપાણી પુતળા જેવી; રે, હાવભાવ વિનાની તેને લાગી હતી. હવે તેણે જોયું કે, તેની આંખમાં અમુનાં ઝળઝળાયાં જણાય છે ! વળી, તેનું વદન એટલું બહુ સ્વરૂપ-સુંદર અને કાન્તિમાન છે કે, જાણે તે સાક્ષાત વનદેવી ન હોય અથવા સ્વર્ગમાંની અમ્સરા ન હોય ! એક ઝુંપડીમાં રહેતી બાળા આટલી બધી કાન્તિમાન ! જરૂર તે મનુષ્ય કોટિની નહીં હોય પણ દેવ કોટિની જ હશે; એમ ધારી તેણે આભારભર્યા ઉદ્ધાર કહ્યા : “ સન્નારી ! હું તમારો દેવાદાર છું. મેં તો મારા જીવનની આશા જ મૂકી દીધી હતી. નદીના પૂરમાં તણાઇને, ટાઢમાં હેરાન થઇને મેં પથરાતો ટેકો પકડ્યો ત્યારે પણ કંઈ ધડીએ પાછો ધસડાઈ જઈશ તેની બીજ જ રહ્યા કરતી હતી. વરસાદ જરાક કમી થયો એ અને યાદ છે, પણ તે પછી શું થયું તેની મને યાદ નથી. ખરેખર, મારો જીવ બચાવવા માટે હું તમારો જીવનપર્યંત આભારી રહીશ. ”

તે બાળાએ પોતાની એક આંખળા ઉઘી કરી અને આંખો ઉઘી કરીને આકાશ તરફ તે જોઈ રહી.

ડોશી બોલી : “ બાઈ, ઇશ્વરનો જ તમારે આભાર માનવાનો છે. અમે ગરીબ લોકોએ તો અમારી જે ફરજ હતી તે બજવી છે. તમે કાણ છો અને ક્યાંના રહીશ છો ? ”

યુવક : “ હું મોહનરાય નામના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થનો છેકરો છું. મારા બાપે પંજબમાં લશ્કરી નોકરીમાં સારી નામના મેળવેલી છે. હાલમાં તેઓ મુંબઈ રહે છે. હું દેશાટન કરવા નીકળ્યો હતો. આત્રામાં આવી પહોંચતાં પૂર આવ્યું તે સાંજે યમુના નદીમાં હોડીમાં સ્કેલ કરવા નીકળેલો. નદીમાં હું અધવચ્ચ પહોંચ્યો ત્યારે વરસાદ પડ્યો એટલે હોડી તણાઈ ગઈ. આખરે તમારા હાથમાં હું આવ્યો. ”

ડોશી : “ નામ ઉપરથી તમે બ્રાહ્મણ લાગે છે. ”

યુવક : “ હા. હું ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ જાતિનો છું. ”

ડોશી : “ તમે છેક આત્રાથી અહીં આવ્યા ? અહોહો ! બાર માહિના પટ સુધી તમે ધસડાયા ! ”

યુવક : “ શું આત્રા અહીંથી બાર ગાઉ દૂર છે ? ”

ડોશી : “ હા. આ તો એક નાનું સરખું ગામડું છે. ”

યુવક : “ એમ ? કાંઈ ચિન્તા નહીં. અત્યારે ત્યાં જવા નીકળીશ તો સાંજ સેરો પહોંચી જઈશ. ”

ડોશી : “ તમે એમ જવાની ઉતાવળ ન કરશો. વૈદ બાપાને મળીને તેની સલાહ લઇને તે પછી જ જાઓ. ”

યુવક: “વૈઃ કમારે આવશે ?”

ડાશી: “હું હમણાં જ તેને જમને બોલાવી લાવું છું.”

ડાશીમા ઉઠીને વૈઠને બોલાવવા ગઈ. યુવતી અને આ યુવક એકલાં પડ્યાં.

વાંચક ! આ યુવક આપણી કથાનો નાયક અનિરૂદ્ધ છે, એ, ડાશી સાથેની તેની વાતચીત ઉપરથી તમે જરૂર કહી શક્યા હશે.

ડાશી ગઈ અને અનિરૂદ્ધ અજણી પણ પોતાની ઉપકારક યુવતી તરફ એકાદશે મીટ માંડીને જોઈ રહ્યો.

આ યુવતી કોણ ?

ડાશી વૈઘરાજને બોલાવવા ગઈ; એટલે અનિરૂદ્ધે તે યુવતીને કહ્યું: “તમે અત્યાર સુધીમાં કેમ એક પણ શબ્દ સુદ્ધાંત બોલ્યાં નથી ? તમારી આંખમાંથી મેં એકવાર આંસુ નીકળતાં જોયાં છે. શું તમારા ઉપર કોઈ દુઃખ આવી પડ્યું છે ? તમે મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. મારા ઉપર આવો મોટો ઉપકાર કરનાર દુઃખમાં રહે, એ હું સહન કરી શકું નહીં. કૃપા કરીને તમારું દુઃખ તમારું કરો. તમને મારાથી બની શકે તેટલી મદદ હું જરૂર કરીશ.”

તે કુમારિકાએ અનિરૂદ્ધનું આ કહેવું સાંભળ્યા બાદ પુનઃ રૂદન ચાલુ રાખ્યું.

અનિરૂદ્ધે પૂછ્યું: “પણ તમારા દુઃખનું કારણ શું છે, તે તો કહો ?”

કુમારિકાએ ઉત્તર દીધો નહીં.

અનિરૂદ્ધના મનમાં અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ થઈ રહી. તે જોતાજોતાં પડ્યો કે: “આ સુંદર અને શાંત તરૂણી જવાબ કેમ દેતી નથી ?” તેણે કહ્યું: “જુઓ તમે જવાબ દેતાં નથી તો પછી મારે આવી રોકાવું નકામું છે.” આ વાતથી: “તે પોતાની પથારીમાંથી ઉઠવા મત્ન કરવા લાગ્યો એટલે તે સુંદરીએ તેનો હાથ જાલીને તેને ઉઠવા દીધો નહીં અને પોતાનું મોં ઉધારીને પોતાની આંખથી તે તરફ ધરી તથા તે બાદ પોતાના હાથથી નકરાતમક ધસારો કર્યો અને ઉપર આકાશ તરફ દ્યાજનક દષ્ટિપાત કરીને દીનવદનથી તે જોઈ રહી. અનિરૂદ્ધને આ ઉપરથી કલ્પના સ્ફુરી. શું આ તરૂણી મૂંગી હશે ? મોં તરફ આંખથી કરીને હાથથી ના કહે છે, એનો અર્થજ એ કે, તેને વાચ્યા નથી !

મારે પ્રભુ ! જો તેમ હોય તો આ બિચારીની કેવી અવદશા ! આઠકું બધું જળાવે એવું મનોહર રૂપ અને છતાં વાચ્યા બિનાની ? ધન્યરતો આવો પ્રદોષ આ કોમળાંગી પર શા કારણે ઉતર્યો હશે !

તેણે પૂછ્યું: “ શું તમે બોલી શકતાં નથી ? ”

તે સુન્દરીએ ડાકું ધુણાવ્યું. અનિરૂદ્ધના ખ્યાલમાં હવેજ આવ્યું કે શા કારણે આ બિચારી અત્યાર સુધી બોલતી નહતી અને રડતી હતી. તેણે તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને દયાની લાગણીથી તે બોલ્યો: “ હજારને જે ગમ્યું તે ખરું. મારી તમારા તરફ દિલસોજી છે. મારો જીવ બચાવવા બદલ આપણે તાંત્રી સરખા ઉપહાર ગૃહણ કરશો ? ” પોતાની આંગળી ઉપરથી એક કીંમતી રતનજડિત વીંટી કાઢીને અનિરૂદ્ધે તે તરણીની આંગળીએ પહેરાવી. તે બિચારી શરમાતી શરમાતી અને પોતાનું ડાકું ધુણાવીને ના પાડવા લાગી; પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છોડાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી; પણ અનિરૂદ્ધે તે વીંટી પહેરાવ્યા બાદ જ તેનો હાથ છોડ્યો.

એટલામાં પેલો નાનો છોકરો કે જે વૈદ્યરાજ સાથે આ ઝુંપડીમાં આવ્યો હતો અને પછી જે જતો રહ્યો હતો તે પાછો આવ્યો અને તરણીને પૂછવા લાગ્યો: “ મારી મા ક્યાં ગઈ? મને ભૂખ લાગી છે. મારે ખાવું છે. ”

અનિરૂદ્ધે તે છોકરાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું. “ ખાલક, આવ બેસ. જો તું વૃદ્ધ સન્નારી વિષે પૂછતો હોય તો તેઓ વૈદ્યરાજને બોલાવવા ગયાં છે. હમણાં આવશે. પણ તેઓ આવે તે પહેલાં મને જરાક આ તરણી વિષે અને તારા વિષે કંઈ વૃતાંત કહે. ”

છોકરો: “ એમાં શું કહેવાનું હતું? હું જન્મ્યોહન છું. હું અમે મારી દાદી મા લક્ષ્મી, આ ઝુંપડીમાં રહીએ છીએ. આ છોકરી બોલતી નથી. અમે બોલીએ છીએ. પણ એ બહુ લુચ્ચી છે અમરી સાથે રમવા આવતી નથી. આખો દહાડો ઘરમાં બેસી રહે છે; અમે જો એને રમવા આવવા અમે કહીએ છીએ તો રડવા કરે છે. મને કોઈ વાર ભૂખ લાગી હોય છે ત્યારે આ લુચ્ચી છોકરી મને ખાવાનું આપતી નથી. હા, એરી એ લુચ્ચી છે. હું તો બહુ ડાલો છું, હોં! મારી દાદી માયે બહુ ડાહી છે. તમે અમને પૈસા આપશો? હું તો તે ઘડીએ વૈદ્યકાકાને બોલાવવા જતો ન હતો પણ દાદી મા કહે કે: ‘આ માંદા માણસ પૈસા આપશે માટે જ’ એટલે ગયો. તમે તો આ છોકરી જેવા લુચ્ચા નથી ને ? ”

અર્થ વર્ગરતું, અસંબદ્ધ અને નિરર્થક છતાંયે નિર્દોષ એવું આ છોકરાનું છોકરવાદીભર્યું સંભાષણ સાંભળીને અનિરૂદ્ધને હસવું

આન્યું. આ છોકરા પાસેથી તેણે સુવર્ણનો વૃતાંત માગ્યો હતો. આ છોકરાએ તેને બદલે પોતાનો પટપટારો બતાવ્યો !

બાળકો એવાજ હોય. બાળકો પાસેથી ગંભીર વાતોની આશા કાણુ રાખી શકે ? અનિરૂદ્ધે ગ્લાનિભરેલો દષ્ટિપાત અનાયક અમળો તરફ નાંખ્યો : “ હા પ્રભુ ! આ કોમળ કદળીમર્બ પર આ અતિકંઠાર મેધવૃષ્ટિ ! બિચારી પર કેવી અસહ્ય આપત્તિ ! ”

આ છોકરાના સંભાષણમાથી અનિરૂદ્ધે એક ઉડતો સાર કંઠ્યો કે, “ વૃદ્ધ સ્ત્રી આ બાળાની માતા નહી હોય. ”

ત્યારે શું આ બાળા અખોલા હોવા ઉપરાંત અનાથ પણ છે ? માતાપિતા બાઈબાંડુ ઈત્યાદિથી વિમુખ રહી, એકલવાયું અને તે પણ વાચા વિનાનું જીવન શું આ સ્વરૂપસુંદરીને ગાળવું પડતું હશે ? !

અનિરૂદ્ધે પુનઃ પુનઃ તે તરૂણી તરફ જોઈને નિસાસા ઉપર નિસાસા નાખવા માંડ્યા.

પોતાનું દુઃખ તે વિસરી ગયો. પોતાને જાણે હવે કંઈજ માંદગી નથી, એમ તેને લાગ્યું. તેનું સર્વ ધ્યાન આ બાળાનો વૃતાંત જાણવા અને બની શકે તો તેનું કલ્યાણ કરવા તરફ કેન્દ્રિત થઈ રહ્યું. વિચારો પર વિચારો આવતાં તેની દયાવૃત્તિ ઉરકેરાઈ ગઈ. તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં. તરૂણીએ તે જોયાં. તેણે અનિરૂદ્ધનો હાથ ઝાલ્યો. પોતાનાં કમલનયન તેનાં નેત્ર સામે રાખી ને તે તરૂણી તેના તરફ ક્ષણભર જોઈ રહી; જાણે તેના શોક વિદારવા તે માગતી હોય; તેમ તેણે એક લાગણીભર્યું સ્મિત કર્યું નાકે આંગળી અરકાડી અને પોતાના વસ્ત્રના પાલવવત્તી અનિરૂદ્ધની આંખમાંનાં આંસુ લ્હોપ નાંખ્યા. જાણે તે એમ કહેતી હોય કે મારા દુઃખ માટે તમે દુઃખી ન થશો એવી રીતે તેણે પોતાના શરીર તરફ આંગળી કરીને અનિરૂદ્ધની આંખ તરફ તે ધરી અને હાથવતી ના પાડવી ચાલુ રાખી.

તેની આ પ્રકારની લાગણી તેનું સ્મિત અને પાલવથી પોતાનાં આંસુ લ્હોવાની રીતથી અનિરૂદ્ધ છક્ક થયો.

આ મુંગી છોકરીનું હૃદય મુંગું નથી. એમાં જગદીશ્વરની બક્ષિસ કરેલી પવિત્ર અને પ્રેમલ લાગણીઓનો વાસ છે, એવી તેને ખાત્રી થઈ.

તે બોલ્યો : “ બાળા, તમારા દુઃખનું નિવારણ કરવા હું આકાશ પાતાળ એકઠાં કરીશ. હું લાચાર છું કે, તમારો વૃતાંત હું તમારા મુખથી સાંભળી શકું તેમ નથી. પણ પૂછપરછ કરીને હું તે જાણીશ

અને ખાત્રી રાખશે કે, મારા પ્રાણ બચાવનારના પ્રાણનું હું હરકોઈ ભોગે પણ જતન કરીશ. ”

એ શબ્દો પોતે સમજી હોય તેમ હાથ જોડીને તેણે અનિરૂદ્ધના ચરણ આગળ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું.

વાચકવૃન્દ ! કદપી થો આ સમયનું ચિત્ર. એને માટે અમારી પાસે શબ્દો નથી. એક અનાથ અને અબોલ ચોપગા પ્રાણીને પણ વિપત્તિમાં જોઈને આપણી દયાનો ઝરા ખુલી જાય છે તો આ તો એક અતિસ્વરૂપતરી અમળા છે; એટલુંજ નહીં પણ જેવી શરીરે કાન્તિમાન છે તેવીજ તેની લાગણીઓ અનેરી તેજસ્વી હોવાની ખાત્રી અનિરૂદ્ધને થઈ છે. આવી એક અમળા ઉપર જન્મભર વાચારહિતતાની શિક્ષા પરમાત્માએ કરી છે અને તેને અનાથ રાખી છે !

કિયા કૂરમાં કૂર માણસને પણ આ વસ્તુસ્થિતિમાં દયા ન ઉપજે ?

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કેરૂણ કથા.

Teach me to feel another's woe

To hide the faults I see ;

That mercy I to others show,

That mercy show to me. —Pope.

આ યુવતી વાચા વિનાની છે. એ જાણીને અનિરૂદ્ધના હૃદયમાં કંઈકના ભાવો ઉડી રહ્યા. એને લગતા વિચારોમાં તે તક્ષિન થઈ ગયો, એટલામાં ડોશી વૈદરાજને લઈને આવી પહોંચી. અનિરૂદ્ધ તે વખતે પથારીમાં બેઠો હતો.

તેને જોઈને વૈદ બોલ્યો : “ અહો ! તમે તો બેઠા થઈ ગયા છો ! એટલો બધો શ્રમ ન લેશો. ફરીથી ઉઠ્યો ખાશો તો પાછી પંચાત થઈ પડશે. ”

અનિરૂદ્ધને વૈદે સુરાડી દીધા પછી થોડીક વાર રહીને તેણે તેની નાહી જોઈ અભિપ્રાય આપ્યો : “ હજી તમારા શરીરમાં તાવ છે. તમને તે માલુમ ન પડે. પરંતુ જે મુસાફરી કરો તો એ તાવમાં જરૂર વધારો થાય. માટે હું તમને મુસાફરીની સલાહ આપતો નથી. ”

અનિરૂદ્ધ: “પણુ આગ્રામાં મારા સાથીઓ છે. તેઓને મારી ચિન્તા થતી હશે. મારા વિષેના સમાચાર તો તેમને કહેવરાવવા જ જોઈએ.”

વૈદે થોડોક વખત વિચાર કર્યો અને તે પછી ડોશીને કહ્યું: “લક્ષ્મી મા ! શું કરીશું ?”

ડોશી: “બ્રાહ્મણનો છોકરો છે અને વળી કાંઈ ભાગ્યશાળી સરદારનો દીકરો છે. એને આટલી મદદ કરી તો પછી તેટલીયે કરવી જોઈએ. આપણા ગામના પેલા લક્ષ્મણ ખેડૂતના છોકરાને આગ્રા મોકલીને ખખર કહેવરાવીએ.”

અનિરૂદ્ધ: “તો તો બાળું જ સારું. મારા ગુરુ અને મારો એક મિત્ર જ્યાં રહે છે, ત્યાંનું શરણામું હું આપું છું. જે માણસ અહીંથી જશે તેને ફેરાનો બદલો પણ મારા ગુરુ આપશે.”

ડોશી: “ભાઈ, અમારે ગરીબોને એવા ફેરાની શી વિસાત છે ? અમે કાંઈ બદલા માટે કે પૈસા માટે કામ કરતાં હોઈશું ?”

અનિરૂદ્ધને આ વખતે પેલા નાના બાળક જગમોહનનો પદ-પટારો યાદ આવ્યો. તે છોકરાએ ડોશીને માટે કહ્યું હતું કે, ‘આ માણસ પૈસા આપશે.’ પૈસાનો લોભ ડોશીને હોય કે નહોય, પણ તે કામ કરે છે તે કરવા દેવું અને છૂટા પડતી વખતે તેની મહેનતનો બદલો આપવો, એવો નિર્ણય અનિરૂદ્ધે પોતાના મનમાં કર્યો.

વૈદરાજે ફવાનાં પડીકાં આપ્યાં અને અનિરૂદ્ધ પાસેથી આગ્રાની વીશીનું શરણામું જ્યાં ગુરુ તથા મુકુન્દ ઉતર્યા હતા તે લીધું. અનિરૂદ્ધે ગુરુ ઉપર એક પત્ર પણ લખી આપ્યો. વૈદરાજ તે લઈને લક્ષ્મણ ખેડૂતના છોકરાને આગ્રે મોકલવાનું વચન આપીને ગયા.

તેમના ગયા પછી બાળક જગમોહને ડોશી પાસે આવવાનું માંગ્યું. ડોશીએ ઝુંપડીની અંદરના ભાગમાં જઈને આવવાનું લખ આપીને છોકરાને સંતોષ્યો.

અનિરૂદ્ધે ડોશીમાને કહ્યું: “માજી ! આ છોકરાના કહેવાથી મેં જાણ્યું છે કે તમે આ વાચા વિનાની બાળાનાં માતા નથી અને તે અનાથ છે. મને એ ઉપરથી તેના જીવનનો ઇતિહાસ જાણવાની જગાસા થઈ છે. શું તે ખરેખર આ જગતમાં અનાથ છે ?”

“ભાઈ” ડોશીએ નિસાસો નાંખીને કહેવા માંડ્યું: “તમે જેમ અહીં અજાણ્યા છો તેમ તે પણ અજાણી છે. અમે એને જોળખતાં નથી. ગઈ સાંજે વરસાદના તોફાનની શરૂઆત થઈ એટલામાં આ છોકરી પોતાના હાથમાં બે વર્ષના એક બાળક સાથે મારી ઝુંપડીમાં

હાંકળા હાંકળા પેઠી. એ વખતે તો તે બોલતી હતી. તેણે ખબરાટ બરેલા અવાજે મને કહ્યું: “ માણ, બચાવો, બચાવો, પેલો કાષ ખરાબ માણસ ક્યારનો મારી પાછળ પડ્યો છે અને વરસાદ પડે છે તોયે મારો કેડો મૂકતો નથી ! હું જેમ જેમ નાસું છું તેમ તેમ તેમ તે મારી પાછળ દોડે છે. હું બહુ દોડી છું અને હવે તો ચાકી મધ છું. ”

એ છોકરીનું આ કહેવું સાંભળીને હું બહાર આવી એટલે એક મસ્તામ પાડા જેવા માણસને મારી ઝુંપડીની બહાર મેં ઉમેલો દોઢો. તે બોલ્યો: “ પેલી છોડી તમારી ઝુંપડીમાં પેઠી છે, તેને બહાર કાઢો. તે મારી છોડી છે. ”

એ માણસનો દેખાવજ કહી આપતો હતો કે-એ તેની છોડી ન હોય. આ છોકરી મારી આગળ જે દયાભર્યા અવાજે બોલી હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં મેં આ માણસને ત્યાંથી ચાલ્યા જવા અને વરસાદ બંધ રહે ત્યારે આવવા જણાવ્યું. પણ તેણે હઠ કરવા માંડી. એટલામાં મારી પાડોશની ઝુંપડીમાં રહેતો મારો એક સગો આવી પહોંચ્યો. એને મેં આ છોકરીની તથા એ અલમસ્ત માણસની વાત કહી. મારા પાડોશી સગાએ તે ઉપરથી મારા મત સાથે મળતા થઈને એ છોકરીને લગતી પૂરી તજવીજ કર્યા વિના આ માણસને તો નજ આપવી, એમ ઠરાવ્યું અને મને સૂચના આપી કે-આપણી આસપાસની ઝુંપડીઓમાંના બધાએ પાડોશીઓને ખબર આપીને અહીં બોલાવી લાવ. જરૂર પડશે તો એને માર મારીને અહીંથી નસાડીશું. ” હું તરતજ તે મુજબ ઝુંપડે ઝુંપડે આ વાત કહેવા દોડી ગયું અને મારો પાડોશી સગો પેલા અલમસ્ત માણસ સાથે વાતોએ વળગ્યો.

હું જ્યારે પાછી ફરી ત્યારે મારી ઝુંપડી આગળ ધણીક લોકો એકઠા થઈ ગયા હતા અને મારો પાડોશી સગો તથા ખીજા બે લોહી-લુહાણ હાલતમાં પડ્યા હતા. આ છોકરી ઝુંપડીના બારણામાં ઉભી ઉભી રાત્રી હતી અને પેલો અલમસ્ત માણસ ત્યાં નહોતો.

હું આ છોકરી પાસે ગયું અને એને પૂછવા લાગી: “ શું થયું બહેન ? ” તેણે કાંઈ જવાબ ન દેતાં રડવુંજ ચાલુ રાખ્યું. આસપાસના લોકોએ જણાવ્યું કે: “ પેલો માણસ નક્કી કાષ બદમાશ હતો. અમે અહીં આવ્યા ત્યારે ગણેશ અને તેની વચ્ચે છુટ્ટે હાથે મારામારી થતી હતી. અમાને જોઈને તે તમારી ઝુંપડીમાં નાઠો અને પોતાની બજલમાં તેની સાથેના નાના બાળકને રાખીને એક હાથે તે આ છોડીને ધસકતો ધસકતો બહાર દોડવા લાગ્યો. તે વખતે

તેના મ્હેંમાં તેણે એક મોટા છરો રાખેલો હતો. અમે લોકો એની પાછળ પડ્યા. અને છોડીને તથા બાળકને તેના હાથમાંથી ઝુંટવવા કૌશિય કરવા લાગ્યા. છોડીને અમે તેનાથી છુટી કરી શક્યા પણ બાળકને તો તેણે છોડ્યું નહીં અને પોતાના મ્હેંમાંનો છરો કાઢીને અમારામાંના ત્રણને તેણે જખમો કર્યા. આથી અમે અમારાં ઝુંપડાંમાંથી ડાંગો લઈ આવવા દોડ્યા; એટલામાં એ નાસવા લાગ્યો. અમારામાંના કેટલાક તેની પાછળ ગયા છે તે જરૂર હાથ આવશે.’

ડોશી બોલી: “ પાડોશીઓએ આમ કહ્યા પછી મેં રડતી છોડીને છાની રાખવા માંડી અને વરસતા વરસાદમાં મારી ઝુંપડીમાં શ્રેણે ધવાયલા માણસોને દાખલ કર્યા અને તેમની સારવાર પાછળ ધ્યાન આપ્યું. રાત વીતી ગઈ. છેક મોડી રાતે પેલા જે પાડોશીઓ બદમાશની પાછળ ગયા હતા તે બાળક સાથે પાછા ફર્યા; પણ હા ! એ બાળકને તો પેલા બદમાશોએ મારી નાંખ્યું હતું !

પાડોશીઓએ જણાવ્યું કે: “ અમે એને રસ્તામાં પકડ્યો અને જ્યારે એનાપર ડાંગો ચલાવી ત્યારે તે ખૂબ મરણુતોલ થઈ ગયો પણ એ હાલતમાં આખરે તેણે પોતાની કબજત બતાવી ! આ બાળકને તેણે છરો ભોંકીને મારી નાંખ્યું.”

જ્યારે આ છોડીએ એ મરેલા બાળકને લોહીથી તરબોળ થઈ ગયેલો અને મરેલો જોયો ત્યારે ખૂબ રડવા માંડ્યું. પણ રડતાં રડતાં કોઈ શબ્દો નહીં બોલતાં “ આ...આ...આ ” એમજ તે કર્યા કરતી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે કારમી ચીસો નાંખતી હતી.

અમે એને છાની રાખી; એની સાથેના બાળકનો અને એનો પરિચય પૂછ્યો; પણ તે તો “ આ...આ...આ ” જ કર્યા કરતી અને રડતી રહી.

એ પછી તે અહીં રહી છે અને અમે એ કોણ છે તેની તજવીજ આગ્રામાં કરાવવા માગીએ છીએ. જે વૈદરાજ તમારી દવા કરે છે તેમની પાસે આ છોડીની ચિકિત્સા અમે કરાવી તો તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે-‘હૃદયપર આઘાત થવાથી આ છોકરીની વાત્યા બંધ થઈ ગઈ છે. હવે એ ક્યારે ખુલશે એનો કશો નિશ્ચય નથી. કદાચ જન્મારા સુધી તે મૂંગી રહેશે.’ કમનસિખ બિચારી છોકરી ! અમે એને અહીં રાખી છે અને એની સંભાળ લઈએ છીએ. ગઈ કાલે અમે બધાં પાડોશીઓએ એકઠાં થઈને તેને હસાવવા અને આનંદ આપવા બહુ યત્નો કર્યા હતા એનું મન ખુલ્લ થાય તો એ કદાચ બોલે એમ અમારું ધારણું હતું પણ બિચારીપર પ્રભુના ધરનો કોપ વરસ્યો જણાય છે ! તે બોલતી જ નથી પણ એક બાળક

મેં મોઢી છે. જ્યારથી તમને બચાવી આપ્યા છે, ત્યારથી આ છોકરી તમારી સારવારમાં અમને આનંદથી મદદ કરે છે અને અહીં તમારી પાસેજ બેસી રહે છે. તેનું દિલ તમને જોઈને રાજી થતું જણાય છે. કંઈક કરતાં બિચારી ખુશી રહે તો હીક, એમ ધારીને હું એને અહીંજ બેસી રહેવા દઉં છું અને જેમ એની મરજી પડે તેમ વર્તવા દઉં છું. બાઈ, તમને તે ઓળખતી જણાય છે. શું તમે તેને ઓળખો છો ? ”

“ ના, માજી ” અનિરુદ્ધ બોલ્યો : “ હું એને બિલકુલ ઓળખતો નથી. ”

“ ત્યારે તો હવે એ ડાણુ છે એની તપાસ કરવી રહી ” ડાશીએ કહ્યું.

“ માજી ” અનિરુદ્ધે સૂચના કરી : “ આગ્રાના પોલિસ ખાતાને ખબર આપીશું એટલે તરતજ તેઓ એનાં માબાપને શોધી આપશે. અને વળી પેલો અલમસ્ત માણસ કે જે તેની પાછળ પડેલો તમે કહો છો, તેને પણ શોધી કાઢશે ”

ડાશીએ ડોકું ધુણાવ્યું.

“ કેમ, મારો આ વિચાર તમને પસંદ નથી પડતો ? ”

“ ના બાઈ ” ડાશી બોલી : “ અમારા ગામના લોક પોલિસની મદદ લેતા નથી. તેઓ જતેજ આ બાબતમાં પૂરી તજવીજ કરવાના અભિપ્રાયવાળા છે. જે પોલિસને ખબર આપવી હોત તો આ છોકરી સાથેના નાના બાળકને તે લોકો અહીં પાછોજ ન લાવત અને બારોબાર આગ્રે જઈને પોલિસને સ્વાધીન કરી દેત. પણ, મેં કહ્યું તેમ, અમારા લોક ટેકીલા છે. એક-બે દહાડામાં બધાયે ફરીથી બેગા થઈને આ બાબતમાં શું કરવું તે નક્કી કરશે. દરમ્યાન, આ છોડી જણે અમારા ગામનીજ હોય એમ અમે એની સંભાળ લઈશું. એના ખાવા-પીવામાં, કપડાં-લૂતામાં, કસામાં અમે એને દુઃખી નહીં કરીએ. અવાચક ઢેરને અમે પાળીએ છીએ ને ? અમારી જાત કરતાંયે જેમ અમે તેમનું વધુ જતન કરીએ છીએ તેમ આ બિચારીનું અમે જતન કરીશું. ”

ડાશીએ આ વખતે તે બાળા તરફ વહાલભરી નજર નાંખી અને પોતાની પાસે તેને ધસડીને પોતાના હૃદય સાથે આંપતાં કહ્યું : “ માઈ નસિબ ક્યાંથી કે, મને આ પરી જેવી છોડી મળે ? મારે એકંકે છોડી નથી. હવે આ જ મારી છોડી. મારા જીવ કરતાંયે વધારે હું એને જાળવીશ. ”

ડોશીમાના વકાલની માન્યા વધી ગઈ. તેણે સ્નેહપૂર્વક તે વાત્યા વિનાની બાલિકાના કપાળમાં ચૂમી કરી અને જનેતા જેવું વાતસલ્ય દાખવ્યું.

એ અખોલ યુવતીની આંખ એ વેળા અશ્રુથી ભીની થઈ. ડોશીની આંખમાં પણ અશ્રુ દેખાયાં અને અનિદ્રરતું હૃદય પણ રડી ઉઠ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પ્રીતિની વાંસલડી.

પ્રીતિની વાંસલડી વાગી,
હૃદયમાં અજબ થયો ચમકાર—પ્રીતિ
અજબ ભાવના અજબ ભામિની
અજબ ગણું ભણકાર
પ્રેમી જનના ચિતકામાંહી
પ્રેમ કરે ચમકાર—પ્રીતિ

(' સારદા ' નાટકમાંથી)

પ્રીતિ, એક દેવતા છે. એ દેવતા મનુષ્યને જ્યારે ખરેખર પોતાનો ભક્ત બનાવે છે ત્યારે અન્ય વસ્તુઓનો કિંવા ભવિષ્યના સંયોગોનો લગીરે વિચાર કર્યા વિના એ પ્રીતિભક્ત એક પ્રકારે તેનામાં જ તલ્લીન થઈ જાય છે. પ્રીતિબદ્ધ થયેલો મનુષ્ય તેના પ્રીતિરત્નમાંજ સમરત જગતનો વાસ જીએ છે. એ રત્ન સિવાયનું જગત તેને મન ઉજળડ બની જાય છે. પર્વત, નદી, સમુદ્ર અને ઝાડી જંગલ પણ ખુદીને મનુષ્ય પોતાના રત્નને જળવવા મથે છે. તેને નિદ્રા, ભય કે શ્રમ જણે અરિતત્વમાં નથી એમજ લાગે છે.

કલિયુગમાં સાચી પ્રીતિનો અભાવ છે, એમ કહેવાય છે. કલિયુગમાં પ્રીતિને મોહનું નામ આપવામાં આવે છે; અને સાચી પ્રીતિનો વાસ સ્વર્ગમાં જ છે, એમ ગણવામાં આવે છે. પણ આપણી કથાના નાયક અનિદ્રના સંબંધમાં શું કહેવું એ અમે વાંચકદૃષ્ટી છપ્પા પર નિર્ભર રાખીએ છીએ. તે પોતે એક શ્રીમંત કુશોત્તમ ગ્રેન્ડ્યુએટ છે. સંસ્કૃત વિદ્યામાં પારંગત છે. તેને તેના પિતાએ એક શ્રીમંતની કન્યા સાથે પરણાવવા ધાર્યો હતો. તેણે કદાચિત ખુદી રીતે તેનો અસ્વીકાર કર્યો હોત તો તેને બીજી કોઈ શ્રીમંત

કન્યા સાથે પરણાવવા તેના પિતા જરૂર બાવરૂથા કરત. તેણે એ વિષયને અદ્યત્ન રાખ્યો છે. દરમ્યાન તે પ્રવાસે નીકળ્યો છે. પ્રવાસમાં એક ગરીબની મદુલીમાં એક સ્વરૂપવતી પણ અખોલ અબળા તેણે જોઈ છે. તેને તેના ઉપર દયા ઉપજી છે; પણ દયા સાથે તેના હૃદયમાં એક કામળ ભાવ પણ ઉત્પન્ન થયો છે. એ ભાવને અમે પ્રીતિ કહીએ છીએ. આ સ્વરૂપવતી કન્યા કોણ છે, તેનાં માતાપ કોણ છે, એ જો કે બેશક અત્યારે જણાયું નથી પરંતુ તે અખોલ છે અને અત્યારે તો અનાથ જેવી છે કેમકે ગામડીઆ લોકો તેનું ભરણપોષણ કરવા તૈયાર છે અને પોલીસને ખબર આપ્યા વિના તેણી પોતાની મેળે તેનાં માતાપની શોધ કરી લેનાર છે.

અનિરૂદ્ધ શ્રીમંત છે. તેણે ધાર્યું હોત તો પોતે સાચે થતાં તેની ઉપકારક કન્યાને તેમજ આ ગામડીઅણુ વૃદ્ધ બાઈને પૈસા આપીને તે તેમનાથી છુટો પડ્યો હોત; પણ ના. તેના હૃદયમાં જગેલા નવા કામળ ભાવોએ તેને રાકી રાખ્યો છે. અનિરૂદ્ધ અહીં રહ્યો છે અને તેણે ગુરૂજને સંદેશો કહાવીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા છે. તેનો ઈશદો આ કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો છે. વાચકવૃન્દ ! આપને વિચારવાનો પ્રશ્ન રજુ કરીએ છીએ કે, આ વસ્તુસ્થિતિને આપ મોહ કહો છો કે પ્રીતિ ?

આ કથામાં કમલઃ બનતા બનાવોથી આપ નિર્ણય કરી શકશો કે વસ્તુતઃ આ પ્રીતિ કે મોહ ? ગત પ્રકરણમાં ડોશીએ આ બાળાની કહેલી કણ્ઠકથાથી અનિરૂદ્ધના હૃદય ઉપર આઘાત થયો. જે સમયે ડોશીએ તેને છાતી સરસી ચાંપી. એ સમયે તે બાળાની આંખ માંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. અનિરૂદ્ધ જે વખતે કથા સાંભળવા તત્પર થયો તે વખતે તેના શરીરમાં જરાક તાવ તો હતોજ. વૈદે તેને બેઠા થવાની અને શ્રમ લેવાની ના પાડી હતી છતાં તે બેઠો થઈને આ કથા સાંભળતો હતો. એ કથાની મર્મધાનક અસર, તેણે લીધેલો શ્રમ અને યુવતીની આંખમાંથી આંસુની વહેતી સતત ધારા—આ ત્રણે સંયોગને પરિણામે અનિરૂદ્ધના મોહલા શરીર ઉપર અને કામળ દયાભર્યા હૃદય ઉપર આઘાત થયો—જાણે તેના માથામાં કાંઈક વેદના થતી હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનાં અંગેમાં તાવની ખુમારી વધી ગઈ; તેની આંખો લાલચોળ બની ગઈ અને તે બેઠો બેઠો જ લલવા લાગ્યો.

“કાનો આધાર ? એમ કેમ ? આધાર મારો જ ગણુજો. હું એની સાથે લગ્ન કરીશ. હું એને સંસારમાં સ્વર્ગ બતાવીશ. શા માટે મુંઝાઓ છો ? મને કોઈની પરવા નથી. મારા પિતા ના પાકશે તોપણ હું તેનો પાણીચૂંકણ કરીશ.”

તેનું આ બોલવું બહુજ મોટા સ્વરથી થતું હતું. બોલતાં બોલતાં તે એકાદશે એ બાળા તરફ જોઈ રહ્યા હતા. બાળાની આંખમાં અત્યુ જોઈને તે કહેવા લાગ્યો : “શા માટે રૂએ છે ? મને તારો સર્વસ્વ ગણુ. હું જાતે મહેનત કરીશ, બુખ્યો રહીશ-ટાઠ તડકો વેઠીશ. પણ તને ઉની આંચ સુદાંત આવવા નહીં દઉં.”

ડાશી તેના તરફ આશ્ચર્યભાવથી જોતી આ બધું સાંભળી રહી; પણ અનિરૂદ્ધનો ધણો મોટો સ્વર અને લાલધૂમ આંખો જોઈને તેને વહેમ પડ્યો કે કદાચિત તે તાવના ઝામમાં તો આમ નહિ બોલતો હોય ?

તેણે તે બાળાને દૂર બેસાડીને અનિરૂદ્ધનો હાથ ઝાલ્યો. ખરેખર, ધગધગતા અંગારા જેવો એ હાથ હતો !

તેણે તરતજ તેને પથારીમાં સુવાડ્યો અને કહ્યું : “ભાઈ, હમણું સુઈ રહો. પછી નિરાંતે એ વિચાર કરીશું.” તેણે સમય સૂચકતા વાપરીને વૈઠવાળા દવાની ગોળી પાણી સાથે અનિરૂદ્ધને ગળાવી.

અનિરૂદ્ધ કેટલીયે વાર સુધી એના એજ ઉદ્ગારો કાઢતો રહ્યો. ધડીમાં પથારીમાંથી બેઠો થાય; ધડીમાં ઉઠવા પ્રયત્ન કરે; અને ધડીમાં શુંદમુંઢની માફક વિચારમાં બેસી રહે. ડાશી બની શકતી રીતે તેનું સાન્તવન કરતી રહી; તેને વારંવાર સુઈ રહેવાજ વિનંતિ કરતી રહી.

અનિરૂદ્ધને વૈદની જે ગોળી ડાશીએ ગળાવી હતી, તેમાં ઘેન લાવવાની દવાનું મિશ્રણ હોય એ બનવા જોગ હતું; કારણ કે આશરે કલાક-દોઢ કલાક ધણી તેનો લવારો જરાક ઓછો થયો અને આંખો અર્ધ મીચેલી બની.

તે ઉઘવા લાગ્યો. ડાશીએ હવે પોતાના કામકાજમાં પ્રવૃત્ત થવાનો વિચાર કર્યો. તે ઝુંપડીમાંથી બહાર આવી. તેણે જોયું કે પેલી બાળા બિચારી બારણા આગળ બેસી રહી છે. તેણે ધસારતથી તેને સમજાવ્યું કે, “પેલો અંદર સૂતો છે, તેને નિરાંતે ઉઘવા દેજે. ઝાઈ

જાતનો અખડાટ કે ગરબડ કરીશ નહીં અને તે એની મેળે જાગે તો મને પાસેની ઝુંપડીએ બોલાવતો આવજો.”

ડાશી ગધ અને તે અજાણી બાળા ઉઘતા અનિરૂદ્ધની પથારી પાસે આવીને બેઠી.

અનિરૂદ્ધની પથારી પાસે તે ચૂપચાપ બેસી રહી, ઘણા વખત સુધી તે એકીટશે તેના તરફ જોઈ રહી.

એ ઝુંગી છે; તદન નિર્દોષતાની મૂર્તિ છે; જન્મતના કાઈ પણ જાતના અનુભવ વિનાની છે; એના હૃદયના ભાવો આપણે કદ રીતે સમજી શકીએ? જાણે આરસપહાણની સુંદર પૂતળી અનિરૂદ્ધની પથારી પાસે મૂકવામાં આવી હોય તેમ તે બેસી રહી.

નથી ઉંઘનાર જાણતો કે નથી બેસનાર જાણતી કે, તેમનાં કિરમત એક સાથે સંકળાયેલાં છે અને તેઓ પર વિપત્તિના પહાડ પડનાર છે!

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બૂરા પર લલાઈ ?

તાખમ તજે ન તાખમી,
નેક તજે ન ખવાસ;
ભાગો પણ કૂવો જુઓ,
જુલવે સૌની પ્યાસ !

જે ગામડામાં અનિરૂદ્ધ ઝુંપડીમાં બિમાર પડ્યો હતો ત્યાંથી વૈદરાજે ગુરૂ શ્રીધર શર્માની શોધ માટે મોકલેલો વિજ્ઞા નામના ગામઠીઓ આગ્રામાં આવી પહોંચ્યો. જે વીશીનું શરણામું તેને આપવામાં આવ્યું હતું તેની પૂછપરછ કરતો તે અતે તેજ વીશીમાં જઈ પહોંચ્યો કે જ્યાંથી ગુરૂજને હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા.

વીશીના માલીકને વિજ્ઞ મળ્યો. તેણે તેને જણાવ્યું કે “અનિરૂદ્ધભાઈ નામના યુવકે આ ચિટ્ટી ગુરૂ શ્રીધર શર્માને આપવા કહી છે; માટે તેમની સાથે મારો મેળાપ કરાવો.”

વીશીવાળાએ પૂછ્યું: “એ અનિરૂદ્ધભાઈ કયાં છે અને શું કરે છે ?”

વિષ્ણુ: “અમારા ગામડામાં છે. બિચારા માંદા છે. નદીમાં પૂર આવ્યું અને વરસાદ પડ્યો તે રાત્રે તમારા સહેરમાંથી તણાઈને આવ્યા છે અને અમારા ગામના વૈદરાજ તેમની દવા કરે છે.”

વીશીવાળા આ વાતનો સંબંધ ગુરૂના બનાવ સાથે બેસાડવા બાંધ્યો; તો તેને કંઈ સમજ પડી નહીં. તેણે પૂછ્યું: “ત્યારે બદમાશ લોકોના હાથમાં એ અનિરૂદ્ધભાઈ સપડાયા નથી?”

વિષ્ણુ: “બદમાશો શું ને વાત શી? એ તો બિચારાને બે દિવસ સુધી બાન પથ્ય નહોતું. આખી રાત એક ટેકરા ઉપર વરસાદમાં ખળેલી તેથી તેને તો સરદી બરાઈ ગઈ હતી.”

વીશીવાળાએ આ માણસને ગુરૂ સાથે અને પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર સાથે મેળવવો ઉચિત ધાર્યો. તે તેની સાથે પ્રથમ તો હોસ્પિટલમાં ગયો. બે દિવસની કાળજીભરી સારવારને લીધે શ્રીધર શર્માની તબીબત સુધારા પર હતી. તેઓ બિછાનામાં બેઠા હતા. વીશીવાળાએ વિષ્ણુ સાથે તેમનો મેળાપ કરાવ્યો. વિષ્ણુએ અનિરૂદ્ધની ચિટ્ટી ગુરૂદેવના હાથમાં મૂકી. એ ચિટ્ટી આ પ્રમાણે હતી:—

“ગુરૂદેવ, મનુષ્ય ધારે છે શું અને ઇશ્વર કરે છે શું? હું યશુના નદીમાં સાંજે ફરના નીકળ્યો ત્યાં તોફાન શરૂ થઈ નદીમાં હોઠી ડુબી ગઈ અને બાર ગાઉ દૂર આવેલા એક ગામડામાં ધસડાઈ ગયો. ત્યાં એક મૂંગી બાલિકાના ઝૂંપડામાં વસું છું. તબીબત સાધારણ છે; પણ એ મૂંગી બાળાનો ઇતિહાસ એવો કરણ છે કે, તેના બવિષ્ય સંબંધમાં આપની સલાહ પ્રમાણે કામ લેવા મારો વિચાર છે. મારો જીવ ઉમારનાર એ બાલિકા છે. તેનું દુઃખ વિદારવું એ મારી ફરજ છે; તેથી આપને તસદી આપું છું કે, આ ચિટ્ટી લાવનાર સાથે જરૂર આવશે.

લીંબ આપનો આરાકિત શિખ,

અનિરૂદ્ધ.”

આ ચિટ્ટી આમ સાત્વિક પ્રકારની છે અને પેલી ચિટ્ટી કે જેમાં બદમાશોના હાથમાં પકડાવાની વાત લખી છે તે તો ઉત્પાતજનક હતી! આમ કેમ?

આ વહોતોવ્યાધાત કેમ? અને એમાં સાચું શું?

ગુરૂએ વિષ્ણુને બદમાશો વિષે પૂછ્યું. તે તો અજબજાબ રહ્યો! તેણે કહ્યું: “તમે લોકો મને આ શું પૂછો છો એજ હું તો સંમજતો નથી! અનિરૂદ્ધભાઈને કોઈ બદમાશો મળ્યા જ નથી. અમતે ગામડીઆઓને તમે બદમાશો ગણો છો? એ બિચારાનો તે રાત્રે તો

અમારી સાથે મેળાપ થયો નહતો. પણ સવારમાં અમે તેને ઢીઠો અને ત્યાંથી એક કુંપડીમાં લાવીને તેની સારવાર શરૂ કરી છે. જો એને તમે બદમાશી કહેો તો બસે !”

વીશીવાળાએ આ બેની વાતથીત દરમ્યાન હોસ્પિટલમાંથી પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર ઉપર ટેલીફોન કરીને તેને હોસ્પિટલમાં આવવા જણાવ્યું હતું; તેથી ગુરૂ અને વિષ્ણુ બંન્ને વિચારવમળમાં પડી ગયા હતા કે, બે ચિઠ્ઠીમાંથી સત્ય શું તારવવું, ત્યારે પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાં વેંતજ કહ્યું કે: “આ જે માણસ આવ્યો છે તેને મારે બેઠી પહેરાવવી પડશે અને તેને પોલિસ-પહેરા નીચે તેના ગામડામાં મોકલીને આ બાબતમાં તપાસ કરાવવી પડશે.”

ગુરૂએ કહ્યું: “આ માણસને બિચારાને શું છે ? તે તો એક ભોળો ગામડીઓ છે. તેને શા માટે કેદ કરવામાં આવે ?”

“તમારા રૂપીઆ બદમાશો લખ મયા છે તેટલા માટે.” પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે જવાબ દીધો: “આ માણસ બદમાશોમાંનો એક હોવો જોઇએ અને તમને પણ પોતાની જાળમાં સપડાવવા માટે આવી ચિઠ્ઠી સાથે તેઓએ આ માણસને મોકલ્યો છે. એમાં અમારા પોલિસ ખાતાને થાપ આપવાનો ઉદ્દેશ જણાય છે.”

ગુરૂ: “તમારે તપાસ એમને એમ કરવી હોય તો કરો; પરંતુ આ માણસને કેદ પકડવો, એ તો અન્યાય છે. માફ તો એમ માનવું છે કે, પહેલી ચિઠ્ઠી લખનાર કોઇ ત્રાહિત માણસ જ હશે. આ ચિઠ્ઠી લખનાર તો મારો શિષ્ય અનિરૂદ્ધ જ છે. આ માણસની હકીકત પ્રમાણે અનિરૂદ્ધ બદમાશોના હાથમાં સપડાયો નથી.”

“તો પછી પહેલી ચિઠ્ઠી લખનાર કોણ ?” પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું.

ગુરૂ: “જમે તે હશે. જન્મે ચિઠ્ઠીઓના અક્ષરો મેળવી જુઓ એટલે આપોઆપ ખુલાસો થશે.”

પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે તે બે ચિઠ્ઠીઓના અક્ષરો મેળવ્યા તો જન્મે જૂદા જ પડતા હતા !

વીશીવાળાએ ટાપશી પૂરી: “સાહેબ, પેલા સરદાર આમાં અંદરખાનેથી ઘેટાળાખાજ હશે તો ?”

ગુરૂ: “નહીં, તે માણસ એવો નહોતો. તે તો ખાનગી, કુળવાન અને વિદ્વાન છે.”

“પણ તેઓ સાહેબ તમારા માટે દવા લેવા ગયા છે, તે હજી પાછા કેમ ફર્યા નથી ?” પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો : “શું એ તમારા લાંબા વખતના પરિચિત માણસ છે ? એમનું મૂળ વતન અને ખીજી કાંઈ માહિતીઓ તમે આપી શકશો ?”

ગુરજીએ આ મુદ્દામાં લાચારી બતાવી. તેમણે કેવા સંયોગમાં સરદાર સાથે પોતાની મુલાકાત થઈ હતી તેની હકીકત કહી. પોલિસ અમલદારે તે બધી નોંધી લીધી અને અભિપ્રાય આપ્યો કે : “એ પહેલા નંબરનો બદમાશ હોવો જોઈએ.

બોળા ગુરજી આ સંભળીને અજબ થયા.

તેમણે કહ્યું : “આપ સાહેબ પુરાવાઓ વિના કોઈને માટે એવું કહો એ ઠીક નહીં.”

પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર બોલ્યો : “તમે આપેલી હકીકત જ તેનો પુરાવો છે. એક પૈસાદાર સરદાર એક જૂના ઠાઠીઆમાં બેસીને તમને મળે અને પરચુરણ ગપ્પાંસપ્પાં મારે, એમાં એની કાળી દાનત સિવાય અમે તો બીજું કાંઈ ગણીએ નહીં અને તેની એવી દાનતનો વધુ પુરાવો એ કે, તમારા માટે દવાનું બહાનું કાઢીને તે પસાર થઈ ગયો છે !”

શ્રીધર શર્મા : “અજબયું શહેર છે તેથી કદાચ તે બુલો પડ્યો હોય અને પછીથી તેની ઉપર કાંઈ આકત આવી પડી હોય એ શું સંભવિત નથી ? મારે મન તો જેમ મારો શિષ્ય અનિરૂદ્ધ નિર્દોષ છે તેમ આ સરદાર પણ નિર્દોષ છે.”

“ફુનિયાની પ્રકૃતિ કરતાં અમારા પોલિસ ખાતાની પ્રકૃતિ બુદ્ધિ છે.” પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું : “તમે અમારે ત્યાં ફરીયાદ કરવા આવો તો પહેલા જ અમે તમારા તરફ શકની નજરથી જોઈએ અને સંજોગો જોતાં તમે ગુન્હેગાર હો તો તમારી ફરીયાદ ખોટી ગણીએ.”

શ્રીધર શર્મા : “હું તમારી પાસે ફરીયાદ કરવા આવ્યો નથી. મારા રૂપીઆ ગયા તો જાણે જ્યાં; પણ મારા જ માણસોને તે માટે તમે ગુન્હેગાર ઠરાવવા માગો તે હું સહન કરી શકું નહીં.”

“ત્યારે તમારે આ બખતમાં કાંઈ ફરીયાદ નથી કરવાની ?”

“જે તમે આ ગામડીઆને હાથકડી કરીને અનિરૂદ્ધની તપાસ માટે લઈ જવાના હો અને જે મારા ઝાળખીતા પ્રતિષ્ઠિત સરદારને ગુન્હેગાર કહેતા હો તો મારે ફરીયાદ કરવાની નથી.”

ગુરજી ફરીયાદ કરવાની ના પાડે છે તેથી પોતાનાથે સ્થેષ્ટા પૈસા ફક્ત આપે છે, એવું જોઈને વીશીવાળો બોલ્યો : “મને થયેલું

તમામ ખર્ચ આપો. તમારા ખીલના તથા તમને હોસ્પિટલમાં લાવવા માટે મને ગાંડી વગેરેનું ખર્ચ થયું તેના પણ રૂપીઆ આપો.”

શ્રીધર શર્મા: “તે તમને હું આપીશ. મારા ખિસ્સામાંના રૂપીઆ હજી ગયા નથી.”

પોલિસ-ઈન્સ્પેક્ટરે જોયું કે શ્રીધર શર્માને ફરિયાદ કરવાની નથી; એટલે આ બાબતમાં વચ્ચે પડવું નિર્ણયક છે તેથી તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ જતાં જતાં તેણે શ્રીધર શર્માને કહ્યું: “મારો આ બોધપાઠ ધ્યાનમાં રાખજો કે, પહેલી ચિઠ્ઠી લખનાર તમારો સરદાર જ છે અને રૂપીઆ ઉઠાવી જનાર પણ તે જ છે. જો અમને તમે તપાસની સત્તા આપો તો તત્કાળ તેને પકડી પાડીએ પણ તમે ના પાડો છો તો અમે હાલતુર્ત વચ્ચે નથી પડતા. માફ ચોક્કસ માનવું છે કે-સરદાર તરીકે કોઈકે ઠગારો તમને મળ્યો હતો. દિલ્હીમાં તમને મળેલો એ ઠગ કોણુ હતો તેની અમારી તપાસ ચાલુ રહેશે. તમે નિશાનીઓ આપી છે તે પૂરતી છે.”

પોલિસ-ઈન્સ્પેક્ટર ચાલ્યો થયો. શ્રીધર શર્માએ પોતાના ખિસ્સામાં તપાસ કરી તો પચીસ રૂપીઆની નોટો તેમાં સલામત જણાઈ. વીશીવાળાએ કુલ પાંદર રૂપીઆ માગ્યા તે તેને તેમાંથી આપવામાં આવ્યા.

બાદ ગુરૂજીએ વિષ્ણુની સાથે અનિરૂદ્ધ જે ગામડામાં હતો તે ગામડામાં જવા દરાવ્યું. હોસ્પિટલના ડાક્ટરની રજા લઈને તેઓ નીકળ્યા અને વિષ્ણુની સાથે એક બજારગાડીમાં બેસીને તેના ગામડા તરફ રવાના થયા.

ગુરૂજી આ પ્રમાણે પોતાના ચોરાચલા રૂપીઆની ફરીઆદ પોલિસને નહીં કરવાનો નિર્ણય કરીને “ખૂરા પર ભલામ” કરતા ગયા. પણ એ ખૂરા કાંઈ પોતાનો રંગ બદલે એવો નહતો.

પ્રકરણ ૬ મામાં વાંચકોએ વાંચ્યું છે કે-મુકુન્દ યુરોપીઅન વેપે ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યો હતો. તેની ગાડીની પાછળ એક મુસલમાન ડીંગાઈ રહ્યો હતો અને તે જ ગાડીની પાછળ ફાફુમિયાંની ગાડી હતી.

આ વેપધારી યુરોપીઅનની ગાડી તે જ વીશી આગળ આવીને ઉભી રહી કે જ્યાં વેપધારી સરદાર તરીકે આ યુરોપીઅને ગુરૂજીના રૂપીઆ ચોરી લીધા હતા.

ગાડીમાં બેઠે બેઠે યુરોપીઅન સાહેબે વીશીવાળાને બહાર બોલાવ્યો.

એક અંગ્રેજ પોતાને બેઠાવે છે, એવું જાણીને વીશીવાળો તો ધ્રુજતો ગભરાતો બહાર આવ્યો અને ખૂબ નીચો નમીને સલામ કરીને ઉભો રહ્યો.

યુરોપીઅન સાહેબે ભાંગીતુટી હિંદીમાં વાત ચલાવી: “અંબકા એક બડા હિંદુ લશ્કરીકા ડીકરા તુમારી હોટલમાં હૈ ? તુમારા નામ બાબુ શિખર હૈ ?”

વીશીવાળાએ થડકતે અવાજે જવાબ દીધો: “બાબુ શિવદત્ત તો માફજ નામ. પણ મુંબાઈના લશ્કરી હિંદુ કોણ ? નામ આપો તો જણાય, સાહેબ.”

યુરોપીઅન: “અરુ, વો અંબવાલા લશ્કરીકા નામ મોહનરાય હૈ; એર ઉસ્કા ડીકરા અનિરદ્ધરાય, એક ડોસાકી સાથ ધધર આયા હૈ. તુમારી હોટલ મેં હૈ ?”

વીશીવાલો: “એ લોકો તો હમણાં અહીં નથી સાહેબ —”

યુરોપીઅન: “ક્યા નહીં હૈ ? ઉસ્કા બાપકા તાર મેરી પર આમ હૈ ઉસ્કા બાપ હમારા ખાસ દોસ્ત હૈ. મેં ક્યા જવાબ લીધું?”

વીશીવાળો: “સાહેબ, વાત એમ બની હતી કે, જે દહાડે અહીં વરસાદનું તોફાન થયું ને —”

યુરોપીઅન: “હાં...એકદમ બોલો.”

વીશીવાળો: “—તે દહાડે સાંજના તે અનિરદ્ધરાય નદીમાં ફરવા ગયા અને નદીમાં પૂર આવતાં તણાઈને એક ગામડામાં ધસડાઇ ગયા !”

યુરોપીઅન: “તુમકો કેસા માલુમ ?”

વીશીવાલો: “એ ગામડાનો એક માણસ અહીં આવ્યો હતો.”

યુરોપીઅન: “ગાંવકા નાંવ ક્યા હૈ ?”

વીશીવાલો: “ચીખલ.”

સાહેબે પોતાની ડાયરીમાં તે નામ નોંધી લીધું અને પૂછ્યું: “અરુ, દુસરા બી ઉસ્કી સાથ હૈ ?”

વીશીવાલો: “બીજો એક સરદાર હતો તે તો મડીઓ હતો.”

યુરોપીઅન: “હાં ? એસા ?”

વીશીવાલો: “હા જી. વૃદ્ધ ગુરુ અહીં માંદા થઇ ગયા હતા ત્યારે હવા ભેવાને બહાને તે તેમના રૂપીઆ ઉઠાવીને ચાલતો ગયો ! તે પછી મ્હોં દેખાડ્યું જ નથી ! વૃદ્ધને હું હોસ્પિટલમાં લઇ ગયો

જ.ને ત્યાંથી સાબળ બધને તેઓ મંખલ તરફ ગયા છે. પેલા ગઠીયા કોરેકરનો પતો નથી. પણ પોલિસ તેની શોધમાં છે. "

યુરોપીઅન: " જોસા ? હમ લરકરમેસે આતા હે. કારા પર તાર દા. અબ તુમારી હકીકતકા તાર માહદ દામ પર કરતા હું. વો લોક અબ વો ગાંવમે મીલેઆ ? "

વીશીવાલો: " હા, કહાય મળે ખરા. "

યુરોપીઅને " અચ્છા " એમ કહીને ગાડીવાળાને ગાડી હાંકવાનો હુકમ આપ્યો. વીશીવાળાને એક રાત્રી બદામ પણ તેણે આપી નહીં તેથી વીશીવાળો તે યુરોપીઅન માટે ખૂબ સ્વસ્તિવાચન લખતો બબડતો બબડતો વીશીમાં પાછો ગયો !

યુરોપીઅનની ગાડી ચાલી. એટલે પેલા કંઝાલ દેખાવેના મુસલમાન ફરીથી તેની પાછળ ટીંગાઈ રહ્યો અને દાદુમિયાની ગાડી તેની પાછળ ચાલી.

સરદારે ગાડીમાં બેઠે બેઠે વિચાર કર્યો કે, આ રાતના વખતે મીખલ તરફ જહું નકામું છે. તેથી યુરોપીઅન હોટેલમાં તે પાછો ગયો.

તે હોટેલમાં દાખલ થયો એટલે તેની ગાડી પાછળ ટીંગાઈ રહેલો મુસલમાન, રસ્તામાં ચાલવા લાગ્યો. આ વખતે દાદુમિયાએ પોતાની ગાડીવાળાને સૂચના આપી દીધી કે-એ મુસલમાનની પાછળ પાછળ ગાડી ચલાવ.

લગભગ ૧૧ કલાક બાદ તે મુસલમાન એક એવી જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યો કે જે વિષે વાંચકોએ અગાઉનાં પ્રકરણોમાં વાંચ્યું છે. તે એ ગલીમાં પેટા કે જે ગલીમાંથી મુકુન્દ ઉર્ફે વેપધારી સંદાર, વેપધારી ડાક્ટર અને કંપાઉન્ડરને લઈને બહાર નીકળ્યો હતો.

દાદુમિયા પોતાની ગાડીમાંથી ઉતર્યો અને તેની પાછળ ગયો. જ્યારે તે મુસલમાન, વેપધારી ડાક્ટરના મકાનમાં પેટા ત્યારે થોડીવાર રહીને દાદુમિયાએ પણ તેમાં પ્રવેશ કર્યો.

અહીં શું થયું ? દાદુમિયા શા હેતુથી તે મકાનમાં દાખલ થયો હતો ?

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કિયો માર્ગ સરસ ?

ન્યારે તને છે આર્થ દેશે પત્નીને કાંઈ પતિ,
રડતી સદા એકાન્તમાં કે આર્થતી અવનીપતિ;
લાગ્ય રહેલું ગણી આર્થ વિતાવે એ રીતે,
જાયે મરી એ વિરહ-દુઃખમાં, શૂન્યકાર વિષે જાણે !
પણ દેશ પશ્ચિમના બધામાં છે પ્રથા નહીં પડી,
અન્યાય એ નાશીદક ના સાંખતી રહેતી પડી
બળવે જમાવે, ન્યાય છે, પતિ અન્યાયને વશી છે મુખે,
હઠાયા લિયે સંસારના, નવ ઠલેસમાં દિવં પીતવે.
મહા પ્રશ્ન આજે છે ઉપરિથતઃ માર્ગ ઉત્તમ છે કિયો ?
મંથન કરે નરનાશ ધડવો કાયકમ બહેતર કિયો ?
અન્યાયા અન્યાયથી ન હબાઇ દુઃખી મનુ બહુ ?
કે રડવું-બુરવું-આર્થવું-ને મરવું : હા અને રડું ?

“ બહેનો અને બાપઓ, આપણી સમક્ષ આજે જેવા તેવા
સવાલ નથી. આર્થ સંસ્કૃતિની મહત્તાનાં બધામાં દુકનારા આર્થ
દેશનાં સંતાનો આજે ન્યારે એક ધરણીને એનો પતિ નિબુરતાથી
તણ જાય છે ત્યારે ‘ પોતાને કાંઈજ પડી નથી ’ એમ ગણીને ગેર-
કાળજી દાખવે છે; ‘ શધાકૃષ્ણ ’ ‘ સીતારામ ’ ‘ ગૌરીશંકર ’ એવી એવી
બારે માનસૂચક શબ્દગળો ગાઠવીને, સ્ત્રીઓનાં નામ પતિનાં નામની
પહેલાં તેઓ મૂકે છે; પણ વસ્તુતઃ એ નામ આગળ મૂક્યા પછી
પોતાની સર્વ કરજ પૂરી થઇ એમ ગણી લઇને તેઓ નારીઓનાં
જીવન કલુષિત અને દુઃખમય વીતાડે છે; આવા દંબી હિંદુ સમાજની
ઘોર નિંદ્રા તળવવા માટે આપણે આજે કાંઈક પણ કરવાનું છે-
એની સામે બળવો જમાડી, સ્ત્રી જાતિના હક્કને ખાતર, સમાનતાનો
કોલ એની પાસેથી લેવાનો છે અને જો તેની નિંદ્રા જતી ન હોય,
તેની ચેરકાળજી મિટતી ન હોય, તો તે સમાજને તોડી-ફેંડી નાંખીને
નષ્ટબ્રષ્ટ કરી દઇને, તેનું નામોનિશાન મિટાવી દેવું જોઈએ છે, એ
પછી રચાયેલો નવો સમાજ, નૂતની આંખ અને નવી પાંખથી કાર્ય કરશે;
નવી સૃષ્ટિમાં નવી સ્ત્રી, જગતના ઉદ્ધારના સુમતોમાં પ્રુષોત્તી
પંકિતમાં, રે, ચોક્કસ તેથી પણ વધુ ઉન્નત પંકિતમાં મિટાજશે.
એ દિવસ લાવવા માટે આજે તમારી સમક્ષ હું નીચેનાં દર્શવ
રણુ કરું છું:—

“ (અ) કહેવાતા હિંદુ-સંસારમાં જે જે સ્ત્રીઓને તેમના ધર્મ-ધણીઓ ત્રાસ આપે, તે સ્ત્રીઓના સુખી જીવનની લેશ પણ પરવા નહીં કરતાં પોતાના સ્વાર્થી પેટને ભરી કરે અને દિનરાત પાશવી જીવન વિતાવીને તે સ્ત્રીઓની હૈયા-હોળીમાં ઇન્ધન પૂર્ણ કરે, તેઓ તરફ મહિલાઓની આ સભા સખ્ત તિરસ્કાર દર્શાવે છે અને તેમને ચેતવણી આપે છે કે-તેવા ધણીઓએ એકદમ તેમની સ્ત્રીઓને છૂટા-છેડા આપી દેવા અને તેમને અન્ય સ્થળે વરવાની તક આપવી. ”

“ (બ) ઉપરાંત મહિલાઓની આ સભા ઠરાવ કરે છે કે, પોતાના લગ્નની સ્ત્રીને તજીને બ્રષ્ટ જીવન ગાળવા માટે નાસી જવાનો કોઈ પણ લગ્નિત પુરુષને હક્ક નથી. જ્યારથી તે પુરુષ તે સ્ત્રીને તજી જાય છે ત્યારથી તેને ‘પતિ’ તરીકે માનવા તે સ્ત્રી અધિકારી નથી. માટે હિંદુ સમાજે એવા દાખલાઓનું એક રીતસર રજીસ્ટર કરીને એવા દરેક દાખલામાં તે સ્ત્રી અને તે પુરુષના છુટાછેડા કરી દેખે, અન્યાય પાળી સ્ત્રીને અન્ય સ્થળે વરવાની એકદમ છૂટ આપવી. ”

ઉપર્યુક્ત ઠરાવ અને ઉપર્યુક્ત બાપણ મુંબાઈમાં માધવબાગમાં સ્ત્રીઓની મળેલી એક સભામાં રજુ થયો છે. એ ઠરાવ રજુ કરનાર અને બાપણ કરનાર, આ કથાના પ્રકરણ ૫ માં મોહનરાય સાથે હિંમતભેર ચર્ચા કરનાર કુમારિકા સુવિદ્યા સાકરવાળા છે. સભા સ્ત્રી-વૃન્દથી ચિત્કાર ભરાઈ યઇ છે. તેમાં મુંબાઈ શહેરના કેટલાક સંભાવિત સજ્જનોને પણ પ્રેક્ષકો તરીકે નિમંત્રવામાં આવ્યા છે અને સભાનું પ્રમુખસ્થાન એક મદ્રાસી દેશસેવિકા અને પ્રખર સમાજસેવિકા શ્રીમતી સુવાદિની નાયરને આપવામાં આવ્યું છે.

જ્યારે મોહનરાય અને ધ્રુવલાલ શાસ્ત્રી સુરેખાના માળામાં જઇને તેની ખોલીની તપાસ લઇને તેમાં ખાકી રહોસહો સર્વ સામાન જોઇ આવ્યા હતા, ત્યાર પછી તેમણે તે ખોલીનું ચઢેલું ભાડું ચૂકવી દઇને તે ખોલી કરી હતી. સુરેખા અને ધ્રુવલાલ શાસ્ત્રી તે પછી મોહનરાયને ત્યાં રહ્યાં છે. મોહનરાય ધારાસભાના સભાસદ હોવાથી તેમણે મુંબાઈના પોલિસ-કમિશનરની મદદથી એક ખાનગી ડિટેક્ટિવને મણિધર ઉર્ફે મુકુન્દની શોધખોળનું કામ સોંપાવ્યું છે. જે મુકુન્દે, ફક્ત સુરેખાને છાંડી જવા ઉપરાંત અન્ય કોઈ અપરાધ ક્યો ન હોય તો, તેઓ તેને આ અપરાધને ખાતર કમદાની અદાલતમાં ધસડવા માગતા નથી અને તે સુરેખાને પાછી ગ્રહણ કરીને તેની સાથે રહેલાવથી સુખી જીવન ગાળતો રહે એટલું જ ઇચ્છે છે.

જ્યારે માધવનામમાં મહિલાઓની સભા આવતી હતી ત્યારે સાયંકાલના ફાં વાગ્યા હતા. એ સમયે સુરેખા શું કરતી હતી ? તેને સભામાં આવવા માટે સુવિદ્યાએ આગ્રહપૂર્વક વિનયપત્ર લખી મોકલ્યો હતો; પણ તે ગઈ નથી. સહનશીલ વૃત્તિની એ સુંદરીને પોતાના કુષ્ટ પતિનું જૂંડું અન્નને મુખેથી સાંભળવું પણ ગમતું નથી. જ્યારે કોઈવાર મોહનરાય કોધના આવેશમાં મણિધર ઉકે મુકુંદને સખ્ત વિશેષણો લગાડતા ત્યારે મુકુંદથી વાસ્તવિક રીતે અતિશય અન્યાય પામેલી એવી આ આર્થઅપળાના હૃદયમાં બહુ ક્લેશ થતો અને ન સમજાય એવી રીતે એને એ વિશેષણો સાંભળવાં ગમતાં નહતાં—તે બોલાયાં ન હોત તો ઠીક થાત, એવુંજ તેનું અંતઃકરણ કહેતું. અત્યારે સુરેખા મોહનરાયના ધરની ખારીમાં ઉભી ઉભી અસ્તાયમાન થતા દિનકર ભગવાન તરફ નિહાળી રહી છે અને હૃદયમાં એકજ પ્રાર્થના કરતી રહી છે કે—“ હે પ્રભો ! એમને સન્મતિ આપજે. એમનું કષ્ટાણુ કરજે.”

આર્થસંસારે એવી ભાવના પોષી છે કે—

“ ચાહે ખૂરો કે ફૂડો અભાગી પતિ,
તહોય દેવ રૂપ ગણતી સદાયે સતી.”

આ ભાવનામાં ઉછરેલી ખાળાઓ એજ ભાવનાને અનુસરીને જીવન વિતાવતી રહી છે. સુરેખા જે વખતે પ્રાર્થના કરતી ઉભી છે, તે વખતે મોહનરાય પોતાના ધરની અંદર છે અને તેઓ એક પુસ્તક વાંચે છે. તેમને અને પ્રજલાલ શાસ્ત્રીને સભામાં આવવાનાં નિમંત્રણ હતાં. મોહનરાયે તે સભામાં જવું પસંદ કર્યું ન હતું પરંતુ પ્રજલાલ શાસ્ત્રી કેવળ ચિકિત્સાની ખાતર તે સભામાં ગયા હતા.

સભામાં તેઓ હાજર છે અને સુવિદ્યાએ શરૂઆતનું ભાષણ કરીને ઠસવ રજુ કર્યો છે. એ ઠરાવને શ્રીમતી ચક્ષુમતી મજમુંદાર નામની એક સન્નારીએ ટેકો આપ્યો અને વિવેચન કરતાં જણાવ્યું:—

“ આ ઠરાવ આ સ્વરૂપમાં આજે શા માટે રજુ થયો છે એ આપ સૌએ જાણવાની જરૂર છે. આ ઠરાવ આપણા હિંદુ સમાજની એકંદર ખરાબ રૂઢિઓ સામેના તિરસ્કારની દરખાસ્ત બરાબર છે; જેને Motion of Censure કહે છે તેવો છે. હિંદુ સમાજની રૂઢિઓ તરફ જરાક નજર કરો. એમાં જે હલકામાં હલકી અને બિસ્ફુલ હલકિરસા વિનાની અથવા અવાજ વિનાની કોઇ પણ જાતિને ગણવામાં આવતી હોય તે આપણી શ્રી જાતિ છે. એક

કન્યાનો જન્મ થાય છે ત્યારથીજ તેનું જીવન અપ ૨૫ મથુવામાં આમે છે. પુત્રનો જન્મ થાય છે ત્યારે માબાપો ઉત્સવો ઉજવે છે અને પુત્રીનો જન્મ થતાં તેમનાં માત્રો ડુંકાં પડી જાય છે. એ કન્યાના જન્મ સમયથીજ એની સામે મનુમહારાજનો મનાઇ હુકમ ધરવામાં આવે છે:—જ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય મર્હસિ! બહેનો, એ મનુમહારાજ, પુરુષ હતા તેથી જ તેમણે પુરુષોનો પક્ષપાત કરીને પોતાની સ્મૃતિ પડી છે. જે હિંદુ શાસ્ત્રો ધડવામાં સ્ત્રીઓનો અવાજ હોત તો જરૂર મનુમહારાજનો ઉપસો સ્લોક બેઠી કાળી ચોકડીઓથી રદ કરવામાં આવ્યો હોત. અત્યંત, સ્ત્રીઓને આડું હીણપદ તેઓ જન્મે છે ત્યારથી આપીને ઉછેરવામાં આવે છે, તેનું પરિણામ ખેસક બહુજ ખૂંડ આવે છે. એક કન્યા અથવા એક વરને માટે મહત્વમાં મહત્વનો પ્રશ્ન તેના લગ્નનો છે. હિંદુ સમાજે નથી કન્યાને કે નથી વરને એ એ પ્રશ્નમાં અવાજ કરવાનો હક્ક આપ્યો. “બાળકો લગ્નના પ્રશ્નમાં તે શું સમજે?” આમ કહીને માબાપો બાળકોને જન્મ આપીને ઉછેરવા બદલ જાણે હક્કશાઈ મેળવતાં હોય તેમ ગમે તે રીતે ગમે ત્યાં તેમને ફેંકી દે છે! આને પરિણામે હિંદુ સમાજમાં બાળલગ્ન કન્યા વિક્રમ, વર વિક્રમ, વદ લગ્ન, એક જીવતી સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાની પ્રથા વગેરે પુષ્કળ સંખ્યામાં પ્રવર્તી રહ્યાં છે. આ પ્રથાઓને બાળવિધવા પેદા કરતાં યંત્ર (machines) કહીએ તો ચાલે. લાંખોની સંખ્યામાં હિંદુ સમાજમાં આજે બાળ વિધવાઓ નજરે પડે છે. એમને પુનર્લગ્ન કરવાનો પ્રતિબંધ છે. આને પરિણામે સમાજમાં એટલાં બધાં અનિષ્ટ પ્રસરી રહે છે કે—જેનાં દષ્ટાંત જે વીણીને વીણીને બેઠાં કરવામાં આવે તો એક મોટી લામચેરી બરાબ એટલાં બધાં થોભાં થાય. હુપા બ્યબિચારો, અસંખ્ય વિધવાઓનાં હુપા બાળકોના પ્રસવ, એ કોમળ તંતુઓનાં ખૂન, અને જ્યાં શરમિદગી પ્રકટ થવાના બચ હોવા થાય ત્યાં બેશુમાર આપઘાત—આવા આવા બનાવો ચોગરદમ દિન ઉગ્યે આપણા હિંદુસમાજમાં બનતા રહે છે. આનું પાપ કોને શિરે છે? હું કહું છું કે—એનું પાપ પહેલે નંબરે, એ શાસ્ત્રો ધડનાર પુરુષપંડિતોને છે અને બીજે નંબરે સમસ્ત હિંદુસમાજ કે જે તે પંડિતોનાં વાક્યોને વેદવાક્યો માનીને પોતાની મનસ્વી રીતે આચારમાં મૂકી રહ્યો છે તેને છે. સ્ત્રીજીવનપર હિંદુસમાજ શા માટે ફરજિયાતપણાની ૧૪૪ મી કલમ મૂકી રહ્યો છે? સ્ત્રી-વર્ગને હમણે ને પગલે પ્રતિબંધ અને પ્રતિબંધનાજ વતુંબમાં તે શા માટે રોકી રહ્યો છે? પુરુષોને તે તમામ પ્રકારની આદે તેની છૂક આપે છે અને ફક્ત પ્રતિબંધ માટે સ્ત્રીઓને જ લે શા માટે

પસંદ કરે છે ? બહેનો, આ મનોમનો સામરો જવાબ મને તો એજ લાગે છે કે-પુરુષ વર્ગ પ્રિતાત્મી મોહલાલસાથે તમ કરવા મારે જી સ્ત્રીઓને તાસ આપી રહ્યો છે, પણ તે આપણે હવે ચાલવા કઇશું નહીં. હવે એ જમાનો આવી ભાગ્યો છે કે-જ્યારે આપણે સર્વ બહેનોએ એકત્ર મળીને પુરુષોને બાંધવી આપવું જોઈએ કે-અરોલે તાસ આપવાનો અને અમોને પરતંત્રતામાં રાખવાનો તમને બેશ માત્ર અધિકાર નથી. જે હરાવ આપણી સમક્ષ આજે રજુ થયો છે, તે આપણી પરતંત્રતાની બેઠીઓને તોડી નાંખવાની પ્રથમ શ્રેણીનો હરાવ છે. આ સ્વરૂપમાં તે પસાર થતાં, મને ખાતરી છે કે, આપણી હઠારો કુખી બહેનો આપણને આશીર્વાદ આપશે અને આ હરાવના જોરથી આપણે આમળ પગલાં સેવા સમર્થ થઇશું. ”

શ્રીમતી મજમુંદાર તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે બેસી જતાં શ્રીમતી બિન્દુમતી પંડિત નામે એક સભારીએ હરાવને ટેકા આપતાં જણાવ્યું : “ પ્રમુખ સાહેબ, બહેનો અને પ્રેક્ષક પુરુષબાહુઓ, બહેન મજમુંદારે પુરુષ વર્ગને અહીં ઉધડો લીધો છે અને સ્ત્રીસમાજ તરફના તેના સિતમ ખુલા પાડ્યા છે તે માટે હું તેમને અભિનંદન આપું છું. આજનો હરાવ લાવવાનો ખાસ પ્રસંગ અત્રે સમક્ષ સૌક્યમના અંતઃકરણમાં કોતરાઈ રહેલો છે. એક નાદાન પતિ એક બહીષોળી પત્નીને તજીને નાસી ગયો છે અને પાછળથી આક્રમ પાડ્યું છે કે-તેનું આખું જીવન જીવન તેણે બનાવટી નામથી અત્યાર સુધી પસાર કર્યું હતું ! અને તેનું પૂર્વજીવન એક ચોર તરીકે વધ્યું હતું ! આત્રા બ્રજચારિત્રના પુરુષોને શું લમના હક્ક ભોગવવાનો હક્ક છે ? આ દાખલામાં તો તે પુરુષ તેજ સ્ત્રીની જાતિનો માલુમ પડ્યો છે પણ કોઇ બીજી જાતિનો પુરુષ આવી રીતે જીવ વેષથી આવાં કામ કરી શકે એ સંભવિત છે કે નહીં ? ત્યારે હિંદુ સમાજની જાતિઓના ચોકડીઆતો-પટેલીઆઓ-અને ‘ જાતિ, જાતિ ’ ને નામે દાખવી દેનારાઓના સિદ્ધાંતો આવા દાખલાઓમાં ક્યાં ઉભા રહે છે ? બહેનો, આ એક દાખલા ઉપરથી આપણે અનેક આવા દાખલાઓ ઉપજતા હોવાનો સ્હેજ ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. મને એવા કેટલાએ દાખલાઓ યાદ છે જેમાં મનસ્વી તરંગથી પતિઓએ પત્ની ઓને તજી દઇને પાછળથી મનસ્વી જીવન ગાળ્યાં છે. ભાતૂદરી જેવા દૃષ્ટાંતથી વૈરાગ્ય સેવા ખાતર કોઇ પતિ ધરનાર તજી જાય એ સમજી શકાય; ગૈતમજુદની માફક કોઇ પતિ, પોતાનાં સ્ત્રી-પુરુષો જીવ જીવે તેના કદાપિ બચાવ થઇ શકે છે; મત્તીની સંમિતિથી દેશસેવાને ખાતર કે સમાજ સેવાને ખાતર સંન્યાસ-મત લઇને કોઇ પતિ

રણક્ષેત્રમાં ખુફી પડે, એની મારી આપી સકાય છે. પરંતુ જ્યેષ્ઠ નિર્દોષ, પતિને 'દેવ' રૂપે પૂજનાર, અને પતિના બોલને 'આજ્ઞા' રૂપે અણનારને બ્યારે તે તણ જાય એટલુંજ નહીં પણ જાણે તેની લગીર પરવા ન હોય તેમ તેને ફરમાવે કે "હવે તારે પિયર જ મોંધાઈ રહેજે," ત્યારે તો હું કહું છું કે એ નરરાક્ષસને ધોરમાં ધોર સંગ થવી જોઈએ. તેને બર ખગરમાં અર્ધો જીવતો દાટીને તેના ઉપર પંચ છટોળી કરવી જોઈએ. પણ કઠોર હિંદુ સમાજ, જઠ હિંદુ સમાજ સ્વાર્થી, હલારો અને મૂર્ખ હિંદુ સમાજ આવાઓની ખબર લેતો નથી અને 'ગાતિ, ગાતિ'ને નામે વાડાઓ બાંધી રહેલા કૂખ-મંડૂકો પોતપોતાનાં ધર સંજાળીને બેસી રહે છે ! એવાઓની આંખ દિધાડવાની જરૂર છે. એ ગાતિઓના વાડાના પહેરેગીરો જે આવા-ઓને શિક્ષા કરવા તૃપ્ત થતા નહોય તો તેઓને તેમના વાડા રાખવાનો કષ્ટજ હલ નથી. એ વાડાઓનાં બંધન તોડી ફેંટી નાંખવાં જોઈએ અને તેમાંથી સ્ત્રી-સેનાએ બહાર આવીને જેટલી પીડિત અને દુઃખી સ્ત્રીઓ હોય તેઓને સુખી બનાવવા માટે એકદમ ઉપાયો લેવા જોઈએ છે. આ ઠરાવ રજુ કરતી વખતે બહેન સુવિલા સાહરવાળાનાં હૃદયમાં જે કાખસો સર્વોપરિ હતો તે કાખસો સંબંધમાં, મને જણાવતાં ખેદ થાય છે કે, એ બહેન અને આખ્યાં નથી. મને જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, તે બહેન એક સુઝ પરમ ધાર્મિક, સંસ્કારી અને સરળ હૃદયી બાળા છે. એમના એવા ગુણો માટે માઈ મસ્તક તેમના પ્રત્યે નમે છે. પરંતુ એ બહેનમાં જાહેર હિંમત નથી. એ જણીને મને તેમના પ્રત્યે સખ્ત અણમરો ઉપજે છે. તે બહેને આ સભામાં આવવું જોઈતું હતું. તે બહેન, આ સભામાં નહીં આવીને એક પાપી પતિને આડકત્રી રીતે ઉત્તેજન આપી રહ્યાં છે; હિંદુ સમાજની એક શરમિદગી બરેલી પોમને છુપાવવાની પોકળ કોશિય કરી રહ્યાં છે, એમ હું આનાકાની વિના કહું છું. બહેનો, અત્રે તમે એ સૌએ હાજર રહીને જે જાહેર હિંમત બતાવી છે તે માટે તમને અર્ધો ધન્યવાદ આપું છું અને બ્યારે તમે સૌ એકમતે આ ઠરાવ પસાર કરશો ત્યારે હું અંતઃકરણપૂર્વક બાકીનો ધન્યવાદ આપીશ."

અત્રે વજલાલ શાસ્ત્રી સભામાં બાપજી કરવા ઉભા થયા; એટલે સભામાંથી પોકાર પડ્યા: "પુરોનાં બાપજી નહીં જોઈએ" 'બેસી જાઓ' 'Down with men' "પુરોને બહાર કાઢો."

પ્રમુખ શ્રીમતી સુવાદિની નામરે અંગ્રેજીમાં જણાવ્યું કે- "તેઓ છેલ્લાં બાપજીકર્તા બહેનના બાપજીમાં જે સન્માની વિશે

ઉલ્લેખ થયેલો છે તેમના પિતા છે અને કેટલીક ગેરસમજ દૂર કરવા માગે છે. આ સભામાં જો કે પુરોષોને ફક્ત પ્રેક્ષકો તરીકેજ આપણે બોલાવેલા છે અને તેઓને બાપણ કરવાનો હક્ક નથી તો પણ સભાની ધમ્મજ હોય તો, મેં કહેલી વસ્તુસ્થિતિમાં, આ મુદ્દરચનો ખુલાસો તે સાંભળી શકે છે.”

પ્રમુખના આ ખુલાસાથી સભા બે મતમાં વહેંચાઈ ગઈ. કેટલીક દિશામાંથી ‘હા’ ના પોઠાર આવ્યા અને કેટલીક દિશાએથી ‘ના’ ના પોઠાર ચાલુ રહ્યા. પાંચેક મિનિટ પછી સભા બોલાવનારાઓની સંમતિથી પ્રમુખે સભાનો મત જાણવા, સંમતિવાળા અને વિરોધી પ્રશ્નોના હાથ ઉંચા કરાવ્યા અને છેવટે પરિણામ વિરોધની બહુમતીમાં આવવાથી મજલાલ શાસ્ત્રીને બોલવાની પરવાનગી પ્રમુખે આપી નહીં. શાસ્ત્રીજી તરતજ સભામાંથી ચાલતા થયા એટલે અનેક સ્ત્રીઓએ તેમને હાંસી અને તિરસ્કારના શબ્દોથી વધાવી લીધા.

આ ઉપરથી સભામાં ઠરાવની તરફેણ કરનારાઓની બહુમતી છે એમ માલુમ પડ્યું. એક બે સ્ત્રીઓએ તે પછી ઠરાવને ટેકા આપનારાં બાપણો કયાં પછી પ્રમુખ-સન્નારી બાપણ કરવા ઉભાં થયાં. એમનો અવાજ ધણેજ મિટ્ટો મોહક અને વળી બુધ્ધ હતો. દેશભરમાં એક પ્રખર સ્ત્રીહિતચિંતક તરીકે તેમની ખ્યાતિ પ્રસરેલી હતી તેથી તેઓ શું કહે છે એ જાણવા આખી સભા આંતર હતી. તેથી પ્રમુખે અંગ્રેજીમાં પહેલુંજ સંબોધન sisters થી કર્યું કે-તરત શાન્તિ પ્રસરી ગઈ. પ્રમુખનું આખુલું બાપણ અંગ્રેજીમાં થયું અને તે બાપણનો સાર શુજરાતીમાં કુમારિકા મુવિલા સાંકરવાળાએ સભાને કહી સંભળાવ્યો. એ બાપણ નીચે મુજબ હતું:-

“બહેનો, જાહેર સભાઓમાં કોઈ વિષે વ્યક્તિમત ઉલ્લેખ કરવો, એ શિષ્ટાચાર નથી. એક બહેને એવો ઉલ્લેખ જો કે નામ-નિર્દેશ વિના કર્યો છે, તોપણ પાછળથી બનેલા બંનાવથી તમે જોયું છે કે-એ વ્યક્તિ કાણ છે તે લગભગ ખુલ્લું થઈ ગયું. આપણે એવાં કુરુખિતોની ફિલસોજી મેળવવાની છે; એવાં નાહિમ્મતવાનોમાં હિમ્મત પેદા કરીને તેમનો સાથ મેળવવાનો છે તેથી તેઓ વિષે ઉલ્લેખ કયાં વિના આપણે કામ કરીએ તો તેમની લાગણી પર અસર કરી શકીએ. તમારો આવજનો ઉત્સાહ હું વખાણું છું. સભાના કામકાજ દરમ્યાન મેં જોયું છે કે-અહીં આવેલી સર્વ બહેનો સમાજનાં કાળાં મેંદનો નાશ ધમ્મજે છે. બાપણોમાં મેં લાગણી જોઈ છે; સહાયતા જોઈ છે; સ્ત્રીઓના આત્માનો અવાજ સાંભળ્યો છે; સ્ત્રી-વ્યક્તિ શું કરી શકે તેમ છે તેની પ્રતીતિ નિહાળી છે.

તમારો આ ઉત્સાહ આજની સભા પૂરતો રહેવો જોઈએ નહીં. મને ધણી સલાઓનો અનુભવ છે; પ્રારંભશરની માફક સભાઓમાં ભાષણો અને ઠરાવો માટે સભાવૃન્દની ઇત્તેજારી વધી જાય છે પરંતુ સભામાંથી ઘેર ગયા પછી મનોદશા પલ્ટાઈ જાય છે. બહેનો, તમારે એ મનોદશાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે ઠરાવ અહીં ચાલે તે પૂરે-પૂરો પાળવા અને પળાવવા માટે તમારે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. અર્થાત પ્રત્યેક ઠરાવ પાછળ તેના પરિપાલનના મજબુત આગ્રહ અને સતત કાર્યની જરૂર છે. હરકોઈ સમાજ ઠરાવોથી કે ભાષણોથી એકદમ સુધરી જતો નથી. સમાજને આઘાત કરવાની અને તેના ઉપર હથોડાઓની સખત ટીપાટીપની જરૂર છે. જ્યાં જ્યાં સુધારાઓ થયા છે ત્યાં સમાજને સુધારકાની પ્રયત્ન ચળવળની અસરની ખાતરી થયા પછી તેમજ એ ચળવળ આગળ સમાજને પોતાની લાચારીનું જ્ઞાન થયા પછી જ થયા છે. તમારે એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી મૂકવાની જરૂર છે. હિન્દુ સમાજ જેવો ધોર નિદ્રામાં પડેલો સમાજ પૃથ્વીના પડમાં એકે નથી. હિન્દુ સમાજ કરતાંયે નરક વધારે સાફ હોય એમ હું તો માનું છું. હિન્દુ સમાજના પાપથીજ હિન્દુસ્તાનનો વહેલો ઉદ્ધાર થતો નથી અને સર્વત્ર લાચારી અને અપ્રોગ્રતિનાં દર્શન થાય છે. પાશ્ચાત્ય સમાજ આજે વિજ્ઞાન, વેપાર, ઉદ્યોગ, યંત્રવાદ વગેરેમાં આગળ કેમ વધી શક્યો છે ? બહેનો, મૂઠીનું કારણ આપનારાઓ તમને છેતરે છે. પાશ્ચાત્યોમાં શુદ્ધિ વિશેષ છે એમ કહેનારાઓ તમને છેતરે છે. પાશ્ચાત્યો પોતાના ધંધાઓમાં અને અનેક દિશાઓમાં પ્રગતિ કરી શક્યા છે તેનું કારણ ફક્ત એકજ છે અને તે એ કે, તેઓનાં ગૃહરાજ્યોમાં આનંદ અને પ્રેમનો વાસ છે; તેમને સામાજિક બંધનોની જાંજળ નથી; તેઓએ સમાજને લગતા ગુંચવણબરેલા તમામ પ્રશ્નોમાં સરળતા કરી મૂકી છે. આથીજ સમાજવિષયક બાબતોની ચિન્તાથી મુક્ત થઈને તેઓ પ્રગતિ કરી શક્યા છે. બહેનો, હિન્દુસ્તાન તેમ કરે તો અવશ્ય પ્રગતિની બીજી સર્વ દિશાઓમાં તે ધ્યાન આપી શકે. અહીં તો એક શુદ્ધો વેપારી વેપાર કરતો હોય છે તોયે તેનું ધ્યાન તેની એકાદ ઊંઘડીને પરણાવવા માટે પોતાના જ્યેષ્ઠ એકાદ શુદ્ધો પણ ખાલદાર ધણી કાણુ હશે, એની ચિન્તામાં પરાવાયલું રહે છે ! ખારસી પાંચ-સાત હજારની એકાદ કોથળી એ કન્યાવિકૃત મારફત મેળવેને તે જ્યાં નિશ્ચિત બન્યો એમ માને છે કે-તરતજ એની ઊંઘડી બાળવિધવા થાય છે ! આમ અમારા હિન્દુસમાજમાંના લોકોને સામાજિક જાંજળો એવી રીતે ઘેરતી ને ઘેરતી રહે છે કે જેને લાંબી

તેઓથી પોતાના દેશની પ્રગતિમાં ફાળો આપી શકાતો નથી. બ્હેનો, એટલા માટેજ હું પાશ્ચાત્યોને વખાણું છું કે, તેઓએ સાંસારિક ચિન્તાઓ નિવારવાની સર્વ સરળતાઓ કરીને પોતાનો ચારે બાજુનો ખીજો વિકાસ સાધ્યો છે. તેઓની બાળકીઓને અને તેઓનાં કુટુંબીઓને નિશ્ચિંતપણે એ સામાજિક સરળતાના વાતાવરણમાં રાખીને તેઓ હઝારો માઇલ દૂર જાય છે અને વર્ષો પછી તેઓને ખબર મળે છે કે-તેમને ત્યાં સૌ સુખરૂપ છે; તેમની બાળકીઓ તેમના મનપસંદ પતિને વરી ચૂકી છે અને બાનંદ કરે છે. હિન્દુ સમાજે શા માટે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું આ સુંદર અનુકરણ કરવું નહીં? બધું જ પાશ્ચાત્ય સરસ છે એમ હું કહેવા માગતી નથી અને પાશ્ચાત્યનો મોહ આપણને હોવો જોઈએ એવો મારો જરીકે આશય નથી. જે કહેલું સત્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં જ તમે અવલોકન કરશો તો જોઈ શકશો કે, જ્યાં જ્યાં ગૃહરાજ્યો પરમ સુખી હોય છે; જ્યાં સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય હોય છે; ને જ્યાં સ્ત્રીઓનાં કામમાં દબલ-ગિરી નથી હોતી ત્યાં પુરૂષોના ધંધામાં જરકત હોય છે. સ્ત્રીઓની આઝાદી પુરૂષોની આબાદી લાવનારી જ નીવડે છે. આથીજ “સાઈ તે આપણું” એ સાર આપણે લેવાનો છે અને સાઈ હરકોઈ સ્થળેથી ઉચકી લાવવું એ આપણી ફરજ છે. તમારે કાર્ય કરવાની આ એક ચાવી મેં તમને બતાવી દીધી. તમારા સમાજમાં જે સાઈ હોય તે રહેવા દો અને ખૂંડે હોય તેનો નાશ કરો. પારકા સમાજમાં ખૂંડે હોય તે ગ્રહણ ન કરો અને સાઈ હોય તે હરગીઝ લઇ લ્યો.

સમાજ સુધારાના અનેક પ્રશ્નો તમારે હજી છણવાના બાકી છે. સભામાં જે ઠરાવ રજુ થયો છે તે તો તેમાંનો એક છે. પણ એટલોયે હાલ તુર્ત તમે એકમતે પસાર કરવા શક્તિમાન થાઓ છો તે અભિન્દનીય છે.”

પ્રમુખનું બાપણુ પૂરું થયું અને સભામાં ઠરાવ વિષે મત લેવામાં આવતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થયો. પ્રમુખના આભારદર્શન પછી સભા વિખરાઈ.

સભાસ્થાનમાંથી જતાં કુમારી સુવિદ્યા પોતાની સહીપણીઓને એમ કહેતી સંભળાઈ કે: “હવેજ સુરેખાના પ્રશ્નમાં આ ઠરાવથી મોહનરામ અને વ્રજબાલ શાસ્ત્રી ઉપર આપણે દબાણ કરીશું. જો તેઓ નહીં માને તો પછી સ્ત્રી-શક્તિ શું કરી શકે છે, એ જરૂર તેઓને બતાવી આપીશું.”

સુવિદ્યાની આ મુરાદ બર આવી કે ?

અકરણુ ૧૫ મું.

ચિન્તા.

ચિન્તા ખડી અભાગિની

ચિન્તા ચિન્તા સમાન.

ગુરુ શ્રીધર શર્મા વિષ્ણુ નામના ગામડીઆ સાથે જ્યારે આગ્રાથી ચીખલ ગામડામાં પહોંચ્યા ત્યારે ડોશીની ઝુંપડીમાં તેમને લાઇ જવામાં આવતાં માલુમ પડ્યું કે—અનિરુદ્ધની તબિયત હજી સુધરી નહતી અને તેને બાન પણ નહતું. વૈદરાજ તે વખતે ત્યાં આવેલો હતો. તેના કહેવાથી શ્રીધર શર્માને માલુમ પડ્યું કે—અનિરુદ્ધ તો વિષમ-જ્વરની વ્યાધિમાં સપડાઇ ગયો છે. એ વ્યાધિ સહેજ ૧૪ દિવસ પછી જ મટે. વૈદે વધુમાં જણાવ્યું કે:

“આમાં કાંઈક ભાગ્યનો દોષ હોય એમ જણાય છે. દુર્ભાગ્યે અનિરુદ્ધરાયની માફક જ વરસાદવાવાઝોડામાં આપત્તિ પામેલી એક કન્યા આ ઝુંપડીમાં આશ્રયે રહેલી હતી.”

ગુરુદેવ આશ્ચર્યભાવથી આ વાત સાંભળવા લાગ્યા.

વૈદરાજે આગળ કહેવા માંડ્યું: “એ કન્યા પ્રથમ તો વાચાવાળી હતી પણ તેની સાથેના એક નાના બાળકનું ભયંકર રીતે મૃત્યુ થવાથી તેના આઘાતને પરિણામે તે અખોલ બની ગઇ. એ કન્યા સ્વરૂપવતી અને મમતાળુ હતી. અનિરુદ્ધરાયે તેને જોઇ. તેઓ તેનામાં મુગ્ધ થયા—”

“અરેરે!” ગુરુદેવથી બોલી જવાયું. પણ તેમણે જણાસાથી પૂછ્યું: “પછી શું થયું?”

વૈદ બોલ્યો: “એ કન્યા કોણ હતી એ તો અહીં કોઈ જાણતું નહતું પરંતુ એનાપરના આપત્તિના પ્રસંગોનું રજૂરજ પ્ત્યાન આ ડોશીમાએ અનિરુદ્ધરાય સમક્ષ કર્યું. એ સાંભળતી વખતે એમના શરીરમાં તાવ હતો. એક દોઢ કલાક સુધી પથારીમાં બેઠે બેઠે શ્રમ લઇને તેમણે એ કથા સાંભળી અને તેનું મર્મઘાતક પરિણામ જાણ્યું. તેને લીધે તેમના ઉપર પણ અસર થઇ. તેમનો તાવ વધ્યો અને એમાંથી લવારી થઇ આવી. હું દવા આપીને ગયો હતો અને વિષ્ણુને પણ એમનાજ કહેવાથી મેં તમારી પાસે મોકલ્યો હતો. મારી તબિયત અસ્વસ્થ થઇ જવાથી હું બપોરે તેમને જોવા આવી શક્યો નહીં અને ડોશીમાના કહેવાથી દર્દાની વિગત જાણીને મેં દવા મોકલાવી હતી. અત્યારે જ્યારે તેઓ અકળાયાં ત્યારે મને

કહેવા આવ્યાં અને હું અહીં આવીને જોઉં છું તો વ્યાધિ એકદમ વધી ગયો છે અને સામાન્ય શીતજ્વર, વિષમ-જ્વરમાં પડ્યાં ગયો છે. જુઓ, બિચારાને અત્યારે હાન પશુ નથી. વ્યાધિ અને શત્રુ આમ એકાએકજ વધી જાય છે પરંતુ આપણે શાન્તિથી અને ધીરજથી આ વ્યાધિને નિર્મૂળ કરીશું. ”

ગુરૂએ વૈદમાં વિશ્વાસ ખતાવ્યો.

અનિરૂદ્ધના માથાપર માટી બાંધવામાં આવી હતી કે જેથી તાવ મગજે ચઢી જાય નહીં. ગામડા ગામમાં શહેરોના જેવા બરફ તો હોય નહીં અને માટીની ઠંડક બરફ જેવી તેમજ ગામડાંમાં તો લગીરે ખર્ચાળ નહીં હોવાથી વૈદે આ ઠીક પ્રયોગ અજમાવ્યો છે એવો ગુરૂએ અભિપ્રાય આપ્યો અને પૂછ્યું:

“અત્યારે હવે એને અહીંથી લઈ જવાય તો નહીં જ ને?”

“ક્યાં લઈ જશો?”

“મુંબાઈ-એના પિતાને ત્યાં.”

“અરર! એટલે બધે દૂર લઈ જવાનું જોખમ ખેડી શકાય? હું તો કદાપિ એની આ સ્થિતિમાં એવી સલાહ ન આપું. સહેજ ૧૪-૧૫ દિવસ તો આપશ્રીએ અહીં રોકાવું પડશે. દુર્ભાગ્યે, એની સેવા-શુશ્રુષામાં મદદ કરનાર પેલી કન્યા પશુ અહીંથી જતી રહી છે એટલે આપ તેમના ગુરૂ અહીં રહો એજ ઇષ્ટ થઈ પડશે. ”

“એ કન્યા ક્યાં જતી રહી છે?”

“એ એક ગુંચવણભરેલો પ્રશ્ન છે.

આ ડોશીમાં મને બોલાવવા આવ્યાં ત્યારે તે કન્યાને અહીં બેસાડીને આવ્યાં હતાં. તેઓ મારી સાથે અહીં પાછાં ફર્યા અને જુએ છે તો તે કન્યા ન મળે! તરતજ ડોશીમાએ બહાર નીકળીને ગામડીઆઓને બોલાવ્યા અને તેઓને તજવીજ કરવા મોકલ્યા. તેઓને ગયે બહુ વખત થયો નથી. હવે તેઓ તજવીજ કરીને, જો તે કન્યા અહીં તહીં જ સહેજ ફરવા ગઈ હશે તો, પાછી લાવશે.”

વૈદરાજ એ પછી પોતાને ઘેર ગયા અને ગુરૂ તે ઝુંપડીમાં રહ્યા. તેમની સાથે અનિરૂદ્ધની સેવા માટે વિજ્ઞાને પણ રાખવામાં આવ્યો:

સહેજ એક કલાક વીતી ગયો—એ વીત્યા અને રાત્રિ વધતી ચાલી. આખરે લગભગ મધ્ય રાત્રિ વેળાએ ગામડીઆઓ બહીલે મ્હોંચે પાળા ફર્યા. તેઓએ જણાવ્યું કે—આસપાસ ચોખ્ખરૂમ સર્વત્ર તપાસ કરી તોપણ તે કન્યાનો મેળાપ થયો નહીં.

ડોશીમા લક્ષ્મી આ સાંભળીને રાઈ પડી: “કેવું જખરું સ્વપ્નું! થોડાક દિવસ માટે એ છોકરી અહીં આવી; અમો સૌપર પોતાના પ્રત્યે વહાલ ઉપજાવ્યો; મેં એને મારી દીકરી બરાબર ગણી; આ બિચારો લલો માંદો જીવાન એને અનાથ જાણીને પરણવા તૈયાર થયો; એના બાપ ના પાડે તોપણ પોતે એને પરણશે એવો તેણે આગ્રહ કર્યો અને હવે તે છોકરી મને અને તેને બન્નેને નિરાશ કરીને ચાલતી થઈ! તે આવી હતી અજાણી; ગઈ પણ અજાણી અને છતાંયે એની માદ, એક સુંદર કુલની સુગંધની માફક, અમો બૂલીશું નહીં.”

આ ડોશીના વિલાપ પરથી શ્રીધરશર્માને વિચાર સ્ફુર્યો કે: “જો આ ડોશીને કુદરતી રીતે વિના સ્વાર્થે એ કન્યા પ્રત્યે લાગણી ઉપજી હતી અને તે આમ વિલાપ કરે છે તો અનિરૂદ્ધને લગના સ્વાર્થથી ઉપજેલી કામળ લાગણીને પરીણામે કોણ જાણે કેટલુયે દુઃખ થશે. સાઈ છે કે હમણાં તેને જ્ઞાન નથી; પણ જ્ઞાન આવશે ત્યારે તેને પ્રબળ સંતાપ થાય એ સંભવિત છે. માટે એ કન્યા કોણ અને એનું શું થયું તે સંબંધી તપાસ કરવી જોઈએ. પણ...”

વળા તેમને વિચાર આવ્યો: “એ તપાસ તો પોલીસ ખાતા મારફત કરવી પડશે ને? અને પોલીસ ખાતા સંબંધી આગ્રાના પોલીસ અમલદારનો તો મને અસંતોષકારક અનુભવ થયો છે! તેણે કરેલી એ વાત મારા મનમાંથી ખસતી નથી કે: તમે ફરીયાદ માટે આવો તો શકદાર તરીકે અમે તમનેજ પહેલા જાણીએ’ માટે એ લોક મારફત તો તપાસ નજ જોઈએ.”

ગુરૂજીએ ડોશીમા સાથે એ મુદ્દામાં વાતચીત કરી જોઈ અને તેમને માણસ પડ્યું કે: પોલીસ મારફત તપાસ કરવાનો મત તો આ ગામડાના લોકોનો પણ નથી.

“પરંતુ તમારા ગામના લોકો આ તપાસમાં પાછા પડ્યા છે અને તે કન્યાને શોધી શક્યા નથી ને?”

“એ તો હવે તે બધાને જોવાનું છે, મહારાજ. સહવારે એ વિષે તેઓ વિચાર કરશે જ.”

વિષ્ણુએ ગુરૂદેવને ધીરજ આપી કે: “આપ શાન્તિ રાખો. અમે એ કન્યા અને એનાં માબાપની બરાબર જાળ કોઈ પણ રીતે લાવીશું.”

તેઓ શું કરશે અથવા શું કરી શકવાના હતા, એ સંબંધી તર્કવિતર્ક કરતા તે રાત્રે તો ગુરૂજી સુઈ રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સરદારને હંટરનો માર.

માનૈ ના હરામખોર તૂતન તે મારે ખિન
ચુમલ વોલાક લાત ખાએ ખિન માનૈ ના
માનૈ ના કુચાલી ખલ ખાલ ખિચખાએ ખિન
ઘોર ખદ-માર જેલ જાએ ખિન માનૈ ના
માનૈ ના બુઆરી વ્યભિચારી ઠોકે પીટે ખિન
નારકી શરાબી ખોત ખાએ ખિન માનૈ ના
માનૈ ના કુરાહી શીશ લકકે લખાએ ખિન
'વિજય' નીચ કીચ મે' ફંદાએ ખિન માનૈ ના

આગ્રામાં જે ગલીમાંથી વેપધારી ડાકટર અને કમ્પાઉન્ડરને લઇને એકવાર વેપધારી સરદાર બહાર નીકળ્યો હતો તે ગલીમાંના એક મકાનની અંદર જ્યારે દાદુમિયાં ગયો ત્યારે તેણે ત્યાં મરાલી-ઓને ગંજી ખેલતા દીઠા. તેઓ અંદરના ઓરડામાં રમતા હતા. દાદુમિયા બહારના ઓરડામાં ઉભો રહ્યો. જે મુસલમાન તેની અગાઉ યુરોપીઅનની ગાડી પાછળ ટીંગાઇ રહીને આ મકાનમાં પેઠા હતો તે જ્યારે ગંજી ખેલનારાઓ પાસે જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેઓએ તેને “ક્યા હુવા ?” “ક્યા ખખર લાયા ?” વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા.

બહારના ઓરડામાંથી દાદુમિયાંએ કાન શરવા કર્યાં. મુસલમાને એ તમામના પ્રશ્નોના જવાબમાં યુરોપીઅન અને વીશીવાળાને થયેલી વાતચીત અને તેને પરિણામે ‘ચીખલ’ ગામતું નામ પોતાની નોંધ-પોથીમાં યુરોપીઅને નોંખ્યા વિષેની હકીકત કહી.

આ ઉપરથી તેઓએ સંતલસ કરી કે, જરૂર આ યુરોપીઅન વેપધારી કોઇ જખરો નટખટ છે અને તે યુરોપીઅન ટપ્પમાં રહે છે માટે નક્કી તેણે પોતાના સાથીદારોને અને ખાસ કરીને તે ડોસાને લુંટીને નાણાં હજમ કર્યા હોવાં જોઇએ. ટોળાંએ મસલતને પરીણામે એવું ઠરાવ્યું કે-થોડાકે યુરોપીઅન હોઠલની તપાસ રાખવી અને થોડાકે ચીખલ જવાના રસ્તામાં ધુપાઇને તપાસ રાખવી અને આ માણસને લુંટી લેવા. એ નિર્ણય પછી પશુ, તેઓ કેટલોક વખત મસલત કરતા રહ્યા. એ દરમ્યાન દાદુમિયાં તે મકાનમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને હોટેલમાં પાછો ફર્યો.

પ્રાતઃકાળના પાંચ વાગ્યા પછી જે વખતે મુકુન્દ એક બળદગાડીમાં બેસીને ચીખલ તરફના માર્ગે સરદાર યશવંતસિંહના વેષમાં પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો તે વખતે એકાએક એક સાંકડા રસ્તામાં તેના ગાડીવાનને પકકાર થયો કે: “ખડે રહો.” થોડીક જ વારમાં ગાડીની અંદર બેઠેલા સરદારના મોઢાપર એક કપડું નાંખવામાં આવ્યું અને તે ખૂબ પાડે નહીં તે માટે તેના મોંએ કુચો દેવામાં આવ્યો. એને તે પછીથી ગાડીમાંથી ઉત્થકીને દૂર લાઇ જવામાં આવ્યો.

ગાડીવાનને પૂછવામાં આવ્યું, “તારું ભાડું શું ઠરાવેલું ?”

“રૂ. ૧૦”

તેને તે રકમ આપવામાં આવી અને આ બનાવ સંબંધી કશીજ ગરબક નહીં કરવા જણાવી આગ્રા તરફ તેની ગાડી સાથે તેને પાછો રવાને કરી દેવામાં આવ્યો.

સરદારને ઉત્થકી જનારા આગળ ને આગળ ચાલ્યા. એક જાડી જેવા ભાગમાં તેને લાઇ જઇને તેના મોંનો કુચો ખોલવામાં આવ્યો અને વીજળીની બેટરીની નાની નાની દીવાખત્તીઓનો પ્રકાશ તેના ઉપર નાંખવામાં આવ્યો.

સરદારે જોયું કે, પાંચ કાળા ખૂરખાવાળી વ્યક્તિઓ તેની આસપાસ ઘેરાઈ વળેલી છે. તેના શરીરે દોરડાં બાંધેલાં હોવાથી તે ચરફી શક્યો નહીં; પણ મોઢું ખોલેલું હોવાથી તેઓની સાથે વાત ચીત કરવા આવુર છે, એમ તેને લાગ્યું. તે બોલ્યો: “તમે કોણ છો ? મને શા સારું હેરાન કરો છો ?”

એક જણે જવાબ દીધો: “તું અમને છેતરનાર અને અમારી સાથે દગો રમનાર આસામી છે; એટલે અમને ઝોળખી શકીશ.”

“હું દગો રમનાર ? ! મેં કોઇની સાથે દગો કર્યો નથી.”

પુનઃ પેલી વ્યક્તિએ કહ્યું: “ખોટી ચલણી નોટો આપવી એ દગો છે કે નહીં ? એક ડાકટરને તેં ૫૦ રૂપીઆની ખોટી નોટો આપી છે.”

સરદાર: “તદ્દન જુઠું. મેં સાચીજ નોટો આપી છે.”

ખોલનાર વ્યક્તિએ વીજળીની ખત્તી તેની આંખ આગળ ધરી અને પોતાના ખિસ્સામાંથી કેટલીક નોટો કાઢીને તેને બતાવતાં કહ્યું: “જો, આ રહી તે નોટો. કોઇ પણ સરકારી અમલદારને આ નોટો બતાવ અને તે સાચી કહે તો અમે તને ઉશ્કેરી એથી બમણી નોટો આપવા બંધાઇએ છીએ.”

સરદાર: “ મને લાગે કે મારી સાથે તમે વાત કરનાર આત્રાની ગલીમાંના મકાનના ગંજી ખેલનાર છો. મેં તમને જે વખતે નોટો આપી તે વખતેજ તમે મને કેમ કહ્યું નહીં કે તે ખોટી છે ? ખોટી નોટોની પરીક્ષા થું તમે સહેલાઈથી કરી શકો નહીં ? તમે તે વખત મને ન કહ્યું અને હવે કહો છો તે ઉપરથી મને શક જાય છે કે તમે આ ખતાવરી તરફ પાછળથી ઉભું કર્યું છે અને મારી આપેલી ખરી નોટો છુપાવીને ખોટી રજુ કરો છો. ”

ખેલનાર વ્યક્તિએ સરદારને એક ચપ્પડ લગાવી દીધી અને ખીજ કાળા ધુરખાવાળાએ તરફ જોઈને કહ્યું: “ દેખો ચારો ! કેસી ખાત કરતા હય ? ઉલ્ટા ચોર કોઢવાલ કે ગલે લગતા હય ! લેકીન ઉન્કો આજ ખરાખર સિખાઉગા કી ગલત ખાત કરને મેં કયા કાયદા હોતા હય. ”

તેણે બધાઓ સાથે મસલત કરી અને તે બાદ કહ્યું: “ તુમને વો ખુદ્દકી પાસસેં કુચ્છ માલ યુરાયા હય. હમકો પછી ખાતમી મીલી હય. પોલીસ વો રૂપીયેંકી તલાસમેં હય. તુમ્હારે સિવા કોઇને વો રૂપીયેં નહીં યુરાયા; ઇસ્કી હમકોં ખાત્રી હય. ”

સરદાર: “ એ વાત ખોટી છે. ખુદ્દાજનો વારસો મળવાની મને આશ્વા હતી; પણ પાછળથી એ જીવતા રહ્યા એટલે મને કશું મળ્યું નથી અને હું લાચાર બની રહ્યો છું. ”

“ સખ મલત હય. ”

એક ખીજ કાળા ધુરખાવાળાએ કહ્યું: “ ઉન્કો કુંદીપાક દો. ઐસા જુદા લોકકા મગજ વે સિવા કબી ઠિકાનેપેં આતા નહીં. ”

“ એ રાસ્તા ખરાખર હય. ચલાઓ, હંટરકા માર ઉસ્કે ઉપેં ચલાઓ. ”

સરદાર મહાશયનું આવી બન્યું. ત્રણચાર જણાઓએ તેને મોઢે ફરીથી કુઓ મારી દીધો અને તેની આસપાસ ફરી વળીને હંટરના માર લગાવવા માંડ્યા. સખત માર મારીને તેઓએ તેને હોશકોશ વિનાનો બનાવી દીધો અને એ બાદ તેઓ તેને ઉઠાવીને ઝાડીની અંદર ગુફા જેવી એક જગ્યામાં લઇ ગયા.

ગુફામાં જઈને તેઓએ તેનાં ખિસ્સાં તપાસ્યાં; તો તેમાંથી બેંકની ચોપડી અને ચેક-બુક મળી આવ્યાં. ચેક-બુકમાં એક ચેકની અંદર અંગ્રેજીમાં સહી કરેલી હતી. તેઓમાંનો કોઇ અંગ્રેજ બાણેલો ન હતો એટલે તેઓ શુંચવાયા કે-આ નામ કેનું હશે ? સરદાર મહાશયને પૂછવામાં આવતાં તેમણે ના પાડી એટલે તેને વધુ માર મારવામાં આવ્યો.

આ માર તેને પડતો હતો તેવામાં તે યુદ્ધના આરણ્ય આગળ કાળા ઝબ્લાવાળી એક આકૃતિએ આવી પહોંચીને પોતાના હાથમાંની રિવોલ્વરની નળી બતાવીને તમામ બદમાશોને પડકાર કર્યો: “એકદમ તાબે થાઓ!”

તરતજ સૌ થંબી ગયા.

આ વ્યક્તિ કોણ? શા માટે તેણે આ બધાને તાબે થવા કહ્યું?

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પ્રેમી શિક્ષક.

ભૂત લગે મહિરા પીએ
સખ મહુ શુદ્ધ હોય
પ્રેમ સુધારસ છન પીયે,
વાઠો શુદ્ધ ન હોય!

અમારા વાચકવૃન્દને અમે આ પ્રકરણમાં એક નવી દિશામાં લઈ જઈએ છીએ. એ દિશા, આ વાર્તાના પ્રકરણ ૧ લામાં જે ગોપાળરાય દેસાઈનો ઉલ્લેખ થયો છે, તેમના ધરતી છે. ગોપાળરાય દેસાઈને જમના અને ગોદાવરી નામે બે પુત્રીઓ હતી. આમાંની જમનાને તેઓ અનિરૂદ્ધ સાથે પરણાવવા માગતા હતા, એ ઉલ્લેખ થઈ ગયેલો છે. તેઓ અનિરૂદ્ધના પિતાને ત્યાં થયેલા હરિકીર્તનમાં હાજર હતા અને તેમણે બીજે દિવસે જ દશ વાગ્યા પહેલાં અનિરૂદ્ધનું વાઘાન જમના સાથે કરી દેવાની અને તે પછી પોતે બહાર ગામ જનાર હોવાની વાત મોહનરાયને કરી હતી, એનો ઉલ્લેખ પણ આ વાર્તામાં અગાઉ થઈ ગયેલો છે.

તેઓ તત્કાળ શા માટે આવું વાઘાન કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેમને બહારગામ જવાની જરૂર શા માટે ઉપસ્થિત થઈ હતી તેને લગતા અમુક બનાવો તે દિવસ પૂર્વે બની ચૂકેલા હતા. એ બનાવો ગોપાળરાય દેસાઈના મનતપ્ત મુજબ, કહવા પ્રકારના અને આપત્તિ-પરંપરા લાવનારા હોવાથી તેઓ એકદમ જમનાનું વાઘાન નક્કી કરીને બહારગામ ઉપડી જનાર હતા.

ગોપાળરાયે માત્ર જમનાનું વાઘાન એકદમ કરવા ઇચ્છ્યું હતું એટલું જ ન હતું પણ પોતાની બીજી પુત્રી ગોદાવરીનું વાઘાન પણ બહારગામ જતા પહેલાં પોતાની માતિમાંના રા. બા. વિદ્યાચતુરરાય નામના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં કરી દેવાનું નક્કી કર્યું હતું.

આમાંથી ગોદાવરીનું વાઙ્માન તો રા. બા. વિદ્યાચતુરરાયના પુત્ર મુન્દરરાય સાથે તે દિવસે થઇ ગયું; પરંતુ જન્મનાનું વેવિશાળ, અનિરૂદ્ધ અને ગુરુદેવ શ્રીધર શર્માની સમજુતીને પરિણામે મોકુફ રહ્યું.

ગોપાળરાયને તો તત્કાળ બહારગામ ઉપડી જ જવું હતું એટલે તેમણે એક કન્યાના હાલ પુર્તના વેવિશાળથી મોટા સંતોષ માન્યો અને તેની વિધિ તેમને ત્યાં સહવારના પહોરમાં આટોપવામાં આવ્યા બાદ તેઓ દશ વાગે પોતાના આખાથે કુટુંબ સાથે બહારગામ ઉપડી ગયા. તેઓ ક્યાં ગયા અને તેમને કેવા કેવા વિશેષ અનુભવો થયા એ સાથે આ વાર્તાને સંબંધ છે પરંતુ એને લગતી વિગતો આગળ ઉપર જણાવવાની મોકુફ રાખીએ છીએ. દરમ્યાન ગોપાળરાય દેસાઇ બહારગામ ઉપડી ગયા તે પહેલાં તેમના ઘરમાં શી ગડમથલ ચાલી હતી અને ક્રિયા બનાવોને તેઓ આપત્તિ-પરંપરા લાવનારા તરીકે ગણતા હતા, તે વિષેની માહિતી આપીએ છીએ.

ગોપાળરાયની બન્ને પુત્રીઓ જન્મના અને ગોદાવરી સમ-વયસ્ક હતી. બન્ને જોડે જન્મેલી હતી. તેઓ બન્ને દેખાવમાં અને રૂપરંગમાં તો એકસરખી હતી. પરંતુ જન્મના તરફ તેની માતાનું વિશેષ હેત હતું અને ગોદાવરી તેને અળખામણી લાગતી હતી. જન્મનાને તેની માતા હંમેશાં પોતાની સાથે ને સાથે રાખતી હતી, અને ઘરકામમાં પ્રવૃત્ત રાખી વહેવારમાં હોશિયાર બનાવવા મથતી હતી. ગોદાવરીને નિશાળે મૂકવામાં આવી હતી અને તે હંમેશાં લેસન કરવામાં અને પુરસદે નિશાળની છોકરીઓ સાથે રમવામાં જ દિવસો વિતાવતી હતી.

એક જ ઘરની છોકરીઓ માટે તે ઘરમાં બે તડ પડી ગયાં હતાં, એમ કહીએ તો ચાલે. જન્મના તરફ જેમ માતાનો પક્ષપાત હતો તેમ ગોદાવરી તરફ પિતાનો પક્ષપાત હતો. આથી કોઈ કોઈ વાર એ માતા-પિતા વચ્ચે એ બન્ને બાળકીઓ સંબંધી જબરો અઘડો જામતો અને ત્યારે “કુતરું તાણે નામ બણી તો શિયાળ તાણે સીમ બણી” એવો મામલો થઇ પડતો હતો !

આગળ કહ્યું તેમ, ગોદાવરી નિશાળે જતી. તે બહુવામાં નિયમિત રીતે લક્ષ આપતી; તેથી તેનો પિતા તેને ઉત્તેજન આપતો હતો. જન્મનાને કોઇવાર ઘરકામમાં પરાવાખરી હોવાને લીધે નિશાળે જવાનું મોકુફ થવું તો તેની માતા તે દિવસે તેને મોકલતી નહીં અને “હશે, કાલે જજે” એમ કહેતી. પણ આવો કાંઈ એક જ દિવસ

જતો નહીં. અઠવાડીઆમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણથી ચાર દિવસ એવી રીતે પડતા અને તે છતાંયે માતાને તેથી કાંઈ ચિંતા થતી નહીં.

આને પરિણામે જમના, ગોદાવરી કરતાં એક ધોરણ પાછળ પડી ગઈ. જમના જ્યારે ચોથા ધોરણમાં હતી ત્યારે ગોદાવરી પાંચમું ધોરણ પસાર કરી ચૂકી હતી. ગોદાવરીના અભ્યાસની આ પ્રમાણે પ્રગતિ જોઈને પિતા ગોપાળરાયે જમાનાને અનુકૂળ અંગ્રેજી શિક્ષણ તેને આપ્યું હોય તો ફીક, એમ ધારીને ગોકુલભાઈ નામના પોતાની જ યાત્રિના એક ગ્રેજ્યુએટ યુવકને ગોદાવરીના શિક્ષણ સાર રાખ્યો. ગોકુલ એક અંગ્રેજી શાળામાં અધ્યાપક હતો. સાહિત્ય-પ્રદેશમાં પણ તેણે કાંઈક સેવા બજાવી હતી. માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં તે કાવ્યો આપતો અને હિન્દુ સંસારનાં કેટલાંક અનિષ્ટ બંધનો દૂર કરાવવા વિષે કોઈ કોઈવાર લેખો લખતો.

ગોકુલે ગોદાવરીનું અધ્યાપનકાર્ય આરંભ્યું ત્યારબાદ પંદરેક દિવસ થયા પછી ગોકુલના હૃદયમાં ગોદાવરી માટે અનેરા ભાવ સ્ફુર્ધ્યા. ગોદાવરીના ગૌરવર્ણે તેને મુગ્ધ બનાવ્યો. ગોદાવરીની મંજુલ મિષ્ટ વાણીએ તેને ચકિત કર્યો. ગોદાવરીના સરલ હૃદયે તેના પર બદ્ધ કર્યું.

અને આને પરિણામે થયેલા હબરડાને લીધે ગોપાલરાયને વિદ્યાચતુરરાયના પુત્ર સુન્દરરાય સાથે ગોદાવરીનું વેવિશાળ પુર્તજ કરવું પડ્યું અને જમના માટે તેવું કાંઈ થાય નહીં તે સાર તેનું ચે વેવિશાળ તેઓ કરવા માગતા હતા. તેમાંથી ગોદાવરીનું ઝટ નક્કી થઈ ગયું એટલે મહાસંતોષ માનીને ગોપાળરાયે પોતાની બન્ને પુત્રીઓ અને પોતાની પત્ની સહિત બહારગામ પ્રયાણ કર્યું.

એ છબરડો શો હતો ?

ગોપાળરાય કેમ નારાજ થયા, એને લગતા બનાવોથી વાચક-વૃન્દને માહિત કરવા જોઈએ.

એક બાળુ અભ્યાસક્રમ ચાલતો ત્યાર પીછ બાળુ ગોકુલના હૃદયમાં મન્યન થતું. ગોદાવરીને બે કલાક બજાવવાનો ગોપાળરાયે સમય થોડો આપ્યો હતો; પણ સમયના બંધનની ગોકુલે દરકાર કરી નહી. બેના ત્રણ સાડાત્રણ કલાક પણ તે બેસતો. કોઈ દિન પ્રાતઃકાલે અને કોઈ દિન સાયંકાલે તે બજાવવા આવતો. કોઈ દિન બન્ને સમયે આવતો. એમ જૂદા જૂદા સમયે જ્યારે તેની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે બજાવવા આવતો.

ગોદાવરીને ગોકુલના હૃદયમન્યનની ખબર ન હતી. કદી ગોકુલે શિક્ષાત્યારની લદ્દ ઉલ્લંઘન કરીને વાક્યોચ્ચાર કર્યો ન હતો;

માત્ર પોતાના હૃદયની પીડા હૃદયમાં જ થવા દેતો અને ગોદાવરીનો સહવાસ વધારતો. ગોદાવરી માત્ર એટલું જોતી કે માસ્તર અતિશય મમતાળુ અને બહુજ બલા છે. અભ્યાસમાં તેને કાંઈ અધર્ષ લાગતું તો માસ્તરને પૂછતાં સહસા તે અતિ ઉત્સાહથી અને વિહ્વલ વાણીથી તેને સમજાવતો; એકની એક બાબતની પુનરૂક્તિ થાય તો શીકર નહી, પણ ઘણી વાર તેની તેજ બાબત ફરીને કહેતો.

એક દિવસ ગોપાળરાય તથા ગોદાવરીને એક મેળાવડામાં જવાનું હતું. સાયંકાલનો સમય હતો. માસ્તર તે વખતે ભણાવવા આવેલો હતો. પિતા ગોપાળરાય મેળાવડાના સમય પૂર્વે અર્ધા કલાકે પુત્રીને તૈયાર થઈ રહેવા માટે કહેવા સાર તેના ખંડ તરફ આવતા હતા. ત્યાં તે ખંડમાંથી તેમને કાને માસ્તરનો અવાજ નીચે મુજબ સંભળાયો: “તમે સમજ્યાં ને ? પ્રેમ એ પ્રભુની વિમલ અને પવિત્ર વિભૂતિ છે. આ સમસ્ત જગતનાં પ્રાણીમાત્ર, એ પ્રેમ પવિત્ર દોરીના બંધનથી બંધાયું છે. કુદરતને જોતાં મનુષ્યને કેવો પ્રેમ થાય છે ? કુદરત નિર્દોષ છે. આવીજ રીતે મનુષ્યને નિર્દોષ વસ્તુ તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.” ગોપાળરાય, પ્રેમ ઉપર વિવેચન ચાલતું સાંભળી ગુંચવાયો. એ વિવેચન અત્યારે તો શુદ્ધ સ્વરૂપનું હતું પણ મોટી ઉંમરની એક કન્યા અને વિદ્વાન પુરુષ, એ બન્નેનો વધુ પરિચય થતાં કદાચિત એ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં અશુદ્ધિનો અંગારો પડે એ સંભવિત છે, એમ ધારીને, તેણે આ વિષયમાં માસ્તરને અટકાવવાની જરૂર જોઈ. ગોપાળરાયે અભ્યાસગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. શિષ્યાગુરૂની નજર તેમના તરફ ગઈ. બન્નેએ ઉભાં થઈ ગોપાળરાયને વંદન કર્યું.

ગોપાળરાયે પૂછ્યું: “માસ્તર, શા વિષય પર ગોદાવરીને આટલું બધું સમજવું છે ?”

માસ્તરે જવાબ દીધો: “જી. Love અને Love એ બે શબ્દોનો ભેદ હું સમજાવતો હતો.”

ગોપાળરાય: “હમણાં તો તમે માત્ર તેને શબ્દજ્ઞાન અને બ્યાકરણજ્ઞાન આપ્યો. તેની જોડણી સારી બનાવો; પણ શબ્દોની વિસ્તૃત સમજૂતિઓ આપવા ઉપર અત્યારે ધ્યાન આપવું નિરર્થક થઈ પડશે. સમજૂતિ આપવાના ક્રમથી અભ્યાસ કરાવો તો તરતજ તેનું શબ્દજ્ઞાન વધશે નહીં.”

માસ્તર: “હું આધુનિક પદ્ધતિ અનુસાર શીખવું છું. પોપટીઆ જ્ઞાનની માફક શબ્દો ગોખી જાય, તો તે ચાર દિનમાં ભૂલી જવા સંભવ છે, પણ જો અર્થ સમજાવ્યો હોય, સમાન ઉચ્ચારવાળા

શબ્દોનો અથવા ભળતા ભૂલભયાં શબ્દોનો ભેદ સમજાવ્યો હોય તો ભણનારના મગજમાં તે બરાબર ઠસી જાય અને શબ્દજ્ઞાન પાકું થાય.”

ગોપાળરાયને માસ્તરનો આ બચાવ રૂચ્યો નહોતો. તે એકદમ તેનું અપમાન કરીને તેને રજા આપી શકતો; પણ તેમ કરવું ઉતાવળાઈ અને કદાચિત પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરાવનારું નીવડે, એમ ધારીને તેણે એ વિષયમાં એટલુંજ કહ્યું: “તમારી પદ્ધતિમાં મને મતભેદ છે. માટે હું કહું છું તે જ પદ્ધતિથી ભણાવો. તમારી પદ્ધતિ હાલમાં મોકુફ રાખીને ગોદાવરી જ્યારે વધારે શબ્દજ્ઞાનથી વાકેફ થાય ત્યારે તે અમલમાં મૂકજો.” ગોદાવરી તરફ વળીને તેમણે પૂછ્યું: “હું ખૂંદેન ! આપણે આજે પેલા મેળાવડામાં સાત વાગે જવાનું છે તો હવે તું કપડાં બદલીને તૈયાર થઈશ ?”

ગોદાવરી: “હીક સંભાર્યું, પિતાજી ! હું તો મેળાવડાની વાત જ ભૂલી ગઈ હતી. મને ભણવામાં એવો રસ પડે છે કે, હું હમણાં ખીજ બધી વાતો ભૂલી જઈ છું. માસ્તરને આપણી જોડે લઈશું, પિતાજી ?”

ગોદાવરીએ અતિ સરળ અને તદ્દન નિર્દોષ ભાવથી આ પ્રશ્ન કર્યો હતો. પણ તેનું પ્રથમ વાક્ય જેમાં ભણવામાં રસ પડતો હોવાની વાત તેણે કરી તે ઉપરથી તથા ‘પ્રેમ’ વિષયમાં થયેલી ચર્ચા ગોપાળરાયે ખંડ બહારથી સાંભળી હોવાથી ગોપાળરાયની શંકાઓમાં વધારો થયો. પોતાની ગેરકાળજીથી રખેને પુત્રી કુમારે વહે, એ શંકા તેને તત્કાળ થઈ. આથી તેણે કહ્યું: “માસ્તરને તો કેવી રીતે લઈ જવાય ? આપણે બેનેજ જવાનું છે !”

પણ માસ્તર સાહેબ બહુ ચતુર હતા. તેમણે કહ્યું: “રાવસાહેબ વિદ્યાચતુરરાયના મેળાવડામાં આપ જનાર છો ને ?”

ગોદાવરી: “હા. હા. ત્યાંજ.”

માસ્તર: “ત્યાં તો મારે પણ જવાનું છે. જુઓ, મારી પાસે આ રહી નિમંત્રણ-પત્રિકા” માસ્તરે નિમંત્રણ પત્રિકા બતાવી. ગોપાળરાય ગુંચાયો. તેણે ફેરવી તોળ્યું: “ત્યારે તો તમે ચાલો, અમારી સાથે નિમંત્રણ વિના કોઈને લઈ જવું મને હીક લાગતું ન હોવાથીજ મેં આનાકાની કરી હતી.”

અર્ધા કલાક બાદ તેઓ ત્રણે મેળાવડામાં જવા સાર એક ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યાં.

ગોદાવરી, તેના પિતા ગોપાળરાય અને માસ્તર, જ્યારે રાવસાહેબ વિદ્યાચતુરરાયના મેળાવડામાં જવા સાર એક ગાડીમાંબેસીને નીકળ્યા ત્યારે સાંચકાળના દાા નો સમય થયો હતો. મુંઝવે જવા શહેરમાં પાસ કરીને ચોપાટી રોડ ઉપર એ સમયે ગાડીઓની અવરજવર પુબ્ધળ હોય છે. ધણીવાર એવા સમયે બેકામ ચાલનારાઓને અને મફલતથી ગાડી હાંકનારાઓને અકસ્માત થાય છે. ગોપાળરાય ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે તેમણે સ્વપ્નમાં પણ નહોતું ધાર્યું કે આજે પોતાને જે ભય હતો તે ખરો પડવાનો છે. ઘેરથી ગાડી રીતસર ચાલી પણ એક જગ્યાએ ચાર રસ્તાઓમાંથી પસાર થવાનું હતું ત્યાં એક રસ્તામાંથી સપાટાભેર એક મોટર ગાડી આવી અને તે ગોપાળરાયની ગાડી સાથે અથડાઇ પડી. માસ્તરે આ વખતે સૌથી પહેલી નજર ગોદાવરી ઉપર ઠેરવી. અકસ્માતને લીધે ગાડી ઉધી વળી અને ઘોડો જમીન ઉપર ફસડાઈ પડ્યો. ઘોડાને ઘોડી ઈજા થઇ. ગોદાવરી વગેરે અંદર બેઠેલાં ઉથલી પડ્યાં.

માસ્તર, જળ અને હિંમતપૂર્વક એકદમ ગાડીમાંથી ફૂંકેા મારી પહેલો બહાર નીકળી ગયો. પછી ગોદાવરીને પોતાનાં બન્ને કાડાબાવડાં વડે ઉઠાવીને સહિસલામતિથી રસ્તાની એક સુરક્ષિત બાજુએ એક દુકાનના ઓટલા ઉપર તેણે બેસાડી દીધી. એ પછી તેની નજર ગોપાળરાય તરફ ગઇ. આસપાસ માણસો એકઠા થયા હતા. ગાડી ઉધી વળવાથી ગોપાળરાય તેની નીચે આવી ગયા હતા; પણ ગાડીનું છત્ર તેમના શરીરની ઉપર અદ્દર રહેવાથી તેઓને કાંઇ ઈજા થઇ ન હતી. માસ્તરે તેમને બીજાઓની મદદથી બહાર કાઢ્યા. આ દરમ્યાન પોલિસ સિપાઇએ મોટર અટકાવી હતી. તેના નંબર અને માલિકનું નામ લખી લીધું હતું. તે માસ્તર અને ગોપાળરાય પાસે આવ્યો અને તેઓનાં પણ નામકામ પૂછવા તથા ઇજા ક્યાં થઇ છે તે વિષે ચોકસાઇ કરવા લાગ્યો. ગોપાળરાયની નજર મોટર ગાડીના માલેક તરફ ગઈ. તેના તરફ જોતાંજ તે બોલ્યો: “કાણુ પ્રેમચંદ શેઠ ?” ઉભયે એક બીજાના ગાઠ પરિચિત નીકળ્યા. પ્રેમચંદ શેઠે કહ્યું: “ગોપાળરાયભાઈ, આપની હઝાર વાર મારી માથું પૂં. મોટર હાંકનારની મફલતનું આ પરિણામ છે. વિદ્યાચતુરરાયના મેળાવડામાં જવા માટે મોડું થયું એમ ધારીને મેં તેને જરાક ઝડપથી પણ સંભાળપૂર્વક મોટર છોડી મૂકવા કહ્યું હતું ત્યારે એ મૂર્ખાએ બિનસંભાળથી મોટરની ઝડપ વધારી.”

શેઠ પ્રેમચંદ પોતાના ઓળખીતા નીકળ્યા એટલે કાંઇ અકસ્માત માટે તેમના ઉપર ગોપાળરાયથી ફરિયાદ મંડાય નહી.

માસ્તરે આ વખતે વધુ સમયસૂચકતા વાપરી. તેણે કહ્યું: “આપ વિલાયતુરરાયને ત્યાં મેલાવડામાં જતા હતા ને? અમે પણ ત્યાંજ જતાં હતાં.”

“તો આની જવ મોટરની અંદર” પ્રેમચંદ શેઠે ઉત્તર વાળ્યો, અને તે સાથે માસ્તરના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. માસ્તર ગોપાળરાયને શેઠની મોટરમાં બેસાડીને, જે ઓટલા ઉપર ગોદાવરીને બેસાડી હતી તે તરફ ગયો. ગોદાવરી હવે સ્વસ્થ થઈ હતી. માસ્તરે પૂછ્યું: “કેમ, વખતસર બચાવ્યાં છે ને?”

ગોદાવરી: “માસ્તર, આ ઉપકાર હું કદી નહીં ભૂલું. આજે તમે મને મોટી આફતમાંથી બચાવી છે.”

માસ્તરે જવાબ દીધો: “ઉપકાર શ્રીહરિનો. ચાલો, પેલી મોટરમાં આપણે જવાનું છે.”

બન્ને જણ ચાલીને મોટર પાસે ગયાં અને ગોદાવરીને મોટરમાં બેસાડવામાં આવી. માસ્તર, પોલિસમેન અને ઉંધી વળેલી માડીની વ્યવસ્થા કરવા ત્યાંજ રોકાયો અને મોટર પસાર!

પોલિસમેન ખૂંસો પાડવા લાગ્યો: “અરે બાબા! તુમિ કરતે કાય! પોલિસ સ્ટેશનવર જવાલા પાહિજે ના?”

માસ્તરે તેને સમજ પાડી: “અકસ્માત માટે કોઈ પણ પક્ષને એક બીજા સામે ફરીઆદ કરવાની નથી. મજ્બુરો મારફત આ માડી હું હમણાંજ એક બાજુ કરાવી દઉં છું.”

આ બધા વખત દરમિયાન માડીવાળાએ જમીનપર ફસડાઈ પડેલા ઘોડાને માડીથી છુટો કરી ઉઠાડવાની તજવીજ કરી હતી અને આસપાસના બીજા માણસોની મદદથી તે આખરે તેમાં ફેતેહમંદ થયો. ઘોડાને બરાબર હોંસિયાર કરીને એક બાજુએ ઉભો રાખવામાં આવ્યો અને માડીને બરાબર પાછી સવળી ઉભી કરવામાં આવી. તે વખતે માલુમ પડ્યું કે માડીને મોટી નુકસાની થઈ છે. ફરીથી ઘોડો જોડીને તે ઘેર લઈ જઈ શકાય તેમ નથી. તરતજ પાસેના એક મોટર-હાઉસમાંથી એક બાકુતી મોટર-ખટારો માસ્તર લઈ આવ્યો અને તેમાં માડીના ભાંગેલા ભાગો નાંખી દીધા; મોટર-ખટારાવાળાને ગોપાળરાયના મકાનનું સરનામું આપ્યું અને રવાને કર્યો. માડીવાન ઘોડાને લઈને તે બાદ ઘર તરફ ગયો.

પોલીસમેન બડબડવા લાગ્યો: “હે બાબદયી જોખમદારી તુમચા મેઠ વર આહે; બાબા! અમિ સમઘા રિપોર્ટ વિજતવાર કરેલા.”

માસ્તર: “ તું તારી ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવજે. ”

એટલામાં એક યુરોપીઅન પોલિસ સર્જન્ટ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. માસ્તરે બપકાબંધ ઇંગ્લીશમાં તેને અકસ્માતની બંધી વાત કરી અને ઉમેર્યું કે, “બન્ને પક્ષોનાં નામ-ઠામ આપના પોલિસમેન પાસે છે. તેઓને અગત્યની રોકાણ હોવાથી તેઓ ગયા છે. બન્નેને એક ખીજ સામે ફરિયાદ કરવાની નથી. કોઈને કાંઈ ઇજા થઈ નથી; એટલે આપને પોલિસખાતા તરફથી કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી, એવો મારો નમ્ર મત છે; છતાં પણ આપ અમેાને જે સમયે બોલાવશો તે સમયે આવતી કાલે અમે હાજર થઈશું. ”

બધા સંજોગો ઉપર વિચાર કરીને સારજન્ટે હસીને માસ્તરને જવા રજા આપી.

માસ્તર, વિદ્યાચતુરરાયની પાર્ટીમાં પગપાળો જવા લાગ્યો. એના હૃદયમાં આ વખતે નીચેની બાબતો તરવરી રહી હતી: (અ) પોતે ચપળતાથી ગોદાવરીને ઉઠાવીને એટલા ઉપર સુરક્ષિત મૂકી આવ્યો તે, (બ) ગોદાવરી સ્વસ્થ થતાં આઝારની જે વાતચીત તેને અને પોતાને થઈ હતી તે, અને (ક) એ સમયે તેના નિદોષ વદન ઉપર જે કોમળભાવ પોતાના જોવામાં આવ્યો હતો તે, તેમજ (ડ) તેની આંખોમાં કોઈ અજળ તેજ તેને બારસું હતું તે.

ગોકુલનું હૃદય આ સ્મૃતિઓ વિસરી શક્યું નહીં. એ આખોયે પ્રસંગ જાણે દેવોએ પોતાના પ્રેમ-દેવતાને પોતાના હૃદયમંદિરમાં પધરાવવાની અનુકુળતા કરી આપવા માટે નીપજાવ્યો ન હોય એમ તેને લાગ્યું. તેની નસેનસમાં આનંદ ઉભરાઈ ગયો. તે જગન્નિયંતાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે: ‘આ પ્રસંગ ઉપરથી એના દિલમાં હું વસું એવી મારી વાંચના પૂરી કરજે.’

આનંદનાં મધુરાં તરંગોમાં તક્ષીન થયેલો માસ્તર, વિદ્યાચતુરરાયના મકાન આગળ ગયો. પોતાની નિમંત્રણપત્રિકા બતાવીને તે મકાનમાં દાખલ થયો પણ દાખલ થતાંજ મકાન બહારના વિશાળ બગીચામાં એક બારે કોલાહલ મચેલો તેના જોવામાં આવ્યો. “ શું છે ? શું છે ? ” એમ કહેતો તે ટાળામાં પેઠો.

એકે કહ્યું: “ કોઈ બાળાને અચાનક સર્પદંશ થયો છે ! ”

ગોકુલે પૂછ્યું: ‘ કોણ છે તે ? ’

ખીજાએ જવાબ દીધો: ‘ ગોપાળરાયની પુત્રી ગોદાવરી. ’

ગોકુલ: ‘ હે ? શું ગોદાવરીને સપદંશ થયો છે ? બિચારી હોલામાંથી ચુલામાં પડીને ? ’

મહેમાનોની જામેલી ગીર્દીમાં ધુસીને પોતાના બન્ને હાથની કોણીથી જગ્યા કરતો, પાગલ માદક, એ પ્રેમી આગળ વધ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

હૃદય-સમર્પણ.

હૃદય આપ્યાં વિના હૃદયો જીતેલાં કોઈએ દિઠાં ?
 વિના પ્રેમી પ્રણયિ-ઉરે ત્રિઉલાં કોઈએ દિઠાં ?
 કહો દિલ્લહાર વિષ્ણુ દિલ્લ-દાન શું આપી શકે કોઈ ?
 વિના રસિયાં વિમલ-રસ-પાન કરતાં કોઈએ દિઠાં ?
 મુના આંતર મહીંથી દનેહની આવે જલક કયાંથી ?
 વિના જલ વાહલો કયાંએ વરસતાં કોઈએ દિઠાં ?
 અબુલ રસહીન હૈયામાં સ્ફુરે શું ભાવના રસની ?
 મુકાં સરવર મહીં કમલો વિકસતાં કોઈએ દિઠાં ?

—જ. ના. અઢીઆ.

વિદ્યાચતુરરાયને ત્યાં આપવામાં આવેલી પાર્ટીમાં ગોદાવરીને સર્પદંશ થયો અને એ અખર સાંભળીને માસ્તર લોકોની ગીર્દીમાં ઘર્મને તેના તરફ દોડ્યો, એ ગયા પ્રકરણમાં વાચકજનને વાંચ્યું છે.

માસ્તરે જ્યાં ગોદાવરી હતી ત્યાં જઈને જોયું તો આસપાસ બધાં જલરાયણી હાલતમાં હોવાં છે અને ગોદાવરી આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ છે. તેના પગના અંગુઠાને સર્પદંશ થયો હતો. માસ્તરે લગીરે વિચાર કરવા થોભ્યા વિના તરતજ તેના પગનો અંગુઠો પોતાના હાથમાં લીધો અને ઝેર ચૂસવા માંડ્યું. દશ મિનિટ સુધી તે ધડીએ ને પહેકે મોં વતી ઝેર ચૂસતો જાય અને પાછો થુંકી નાંખે એવો ક્રમ ચાલુ રહ્યો; અને બાદ માસ્તરે એક નવો અખતરો અજમાવ્યો. વિદ્યાચતુરરાયના નોકરો મારફત તેણે ગોદાવરીના શરીર ઉપર પુષ્કળ ધડા ઠંડુ પાણી રેડાવ્યું અને તે બાદ મીઠું નાંખેલી દૂધ વિનાની ગરમ કોણી પાછ દીધી.

સૌ કોઈ, એ જોઈને તાબુબ થયાં કે ગોદાવરી સ્વસ્થ બની ગઈ છે! તેને ઘરની અંદર લઈ જવામાં આવી અને કપડાં બદલાવી એક કાચ ઉપર આરામ આપવામાં આવ્યો. તેના શરીરમાં ઝેરનાં કણાં જ ચિહ્ન રહ્યાં નહોત, એમ માલુમ પડ્યું.

ગોપાળરાય, વિદ્યાચતુરરાય અને પાર્ટીમાં આવેલાં સર્વ મિત્રોનો માસ્તરને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં. આ પાર્ટીનો નાચક ગોકુલ બન્યો અને નાચિકા ગોદાવરી બની. જે માસ્તરે ઝેર ચૂસી લીધું નહોત અને ઠંડા પાણીનો અખતરો અજમાવ્યો ન હોત તો

આજે આ આનંદના ઉત્સવમાં આવેલાં સહિનાં હસ્તાં મોઢાં રડતાં બની જવાનાં હતાં અને ગોદાવરીના પ્રાણાત્મા તેના દેહપિંજરથી વીખુટી પડી જવાનો હતો. મિજમાનો માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યાં : “છોકરો કોઈ બડો હિંમતવાન છે !”

એક જણે પૂછ્યું : “કોણ છે એ ?”

બીજાએ જવાબ દીધો : “એ તો તેનો શિક્ષક છે.”

દુનિયાને મ્હોંચે ઓછું જ ઢાંકણું છે ? એક ત્રીજી વ્યક્તિએ દોઢચતુરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો : “એને બચાવવાની એને શી જરૂર ?”

બીજાએ જવાબ દીધો : “વાહ ! કોઈ પીડાયલાને મદદ કરવી એ માણસોનો ધર્મ નથી શું ? કોઈ ત્રાહિત પણ આવી વેળાએ મદદ કરે.”

ત્રીજી વ્યક્તિ : “હવે એ તો બધું જાણ્યું ! સાપનું ઝેર ચૂસવું અને પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખવો એ કામ આટલાં બધામાંથી માત્ર તર શિવાય કોણે કર્યું વાર ? ભાઈ, એ તો અંતરની લાગણી હોવી જોઈએ તેથીજ માસ્તરે આવું સાહસ ખેડ્યું ?”

પ્રથમ સવાલ કરનારે કહ્યું : “એમ હોય તોપણ શું થઈ ગયું ? એ તો માથા સાટે માલ છે ને ભાઈ ?”

બીજી વ્યક્તિ : “જાઓ, જાઓ, તમને તો કાંઈ ધંધોજ નથી પારકી નિંદા કરી નરકમાં પડશો.”

માંહોમાંહે આવી વાતો ધણાઓ કરતા આખરે પાર્ટી બલાસ થતાં પોતપોતાને ઘેર ગયા. ગોદાવરી જે આનંદથી પાર્ટીમાં આવી હતી તેજ આનંદ ઉપરાંત માસ્તરની હિંમત અને પોતાના દેહની રક્ષાના પ્રસંગની ઔર આનંદભરી વધારાની યાદી સહિત પોતાને ઘેર પાછી ફરી.

*

*

*

*

એ ત્રણ દિવસ એ પ્રસંગને વીતી ચૂક્યા પછી ગોદાવરી એક દિવસે સાયંકાલે પોતાના મકાનના બગીચામાં બેઠી બેઠી એક નવલકથા વાંચતી હતી ત્યારે માસ્તર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દૂરથી ગોદાવરીને જોતાં તેના દિલમાં અતેરા તરંગો ઉઠ્યા. જે લાગણી પોતાના દિલમાં ગોદાવરી માટે છે તેજ લાગણી ગોદાવરીના દિલમાં પોતાને માટે થાય તો કેવું સાઈ ? આવા તરંગો કરતો તે ધીમે પગલે આવીને જે બાંકડા ઉપર ગોદાવરી બેઠી હતી તે ઉપર બેસી ગયો. ગોદાવરી વાંચવામાં એવી તક્લીન હતી કે તેનું ધ્યાન પણ નહોતું. માસ્તર પાંચેક ક્ષણ બેસી રહ્યો; તેવામાં સામેના ડુવારા પર થોડાંક પક્ષીઓએ કીલકીલાટ કરી મૂકવાથી ગોદાવરીએ ચોપડી

માંથી ડોકું બહાર કાઢ્યું અને માસ્તરને પોતાના ખાંકડા ઉપર બેઠેલો જોયો.

“અહો ! તમે ક્યારના આવ્યા છો, માસ્તર !” તેણે પૂછ્યું.

“હું હમણાંજ આવ્યો. શેનું પુસ્તક વાંચો છો ?” માસ્તરે વાત છેડી.

“રઝળતી રાજકુમારી નામે એક નવલકથા છે. બહુજ સરસ છે હોં; માસ્તર ?”

“એ ચોપડી મેં વાંચી છે. એમાં કશો જ માલ નથી.”

“તમારી ભૂલ છે, માસ્તર ! એમાં વસ્તુગુંથણી અજબ છે. એક રાજકુમારીનો જીવ એક સાધારણ કોટિનો માણસ બચાવે છે. ખરું જોતાં તે કુમારીનો વિવાહ એક બીજા રાજકુમાર સાથે થયેલો પરંતુ પોતાના જીવ બચાવનારના ઉપકારના બદલાને ખાતર રાજકુમારી જ્યારે તેને પૂછે છે કે હું તને શો બદલો આપું ત્યારે પેલો તેના હાથની માગણી કરે છે. રાજકુમારી તરતજ પોતાના રાજકુટુંબનો ત્યાગ કરી તે માણસને પોતાનું જીવન સમર્પે છે. કુમારીનો પિતા ગુસ્સે થઈ તેને દેશપાર કરે છે. થોડોક વખત એ રાજકુમારી અને પેલો માણસ ગરીબીમાં રજો છે; પણ આખરે તે માણસ પણ એક બીજા રાજ્યનો વારસ જાહેર થાય છે અને એ રીતે બન્ને પ્રેમીઓ સુખી થાય છે. માસ્તર ! આ કેટલી બધી સુંદર વસ્તુસંકલના છે ! સાચાં પ્રેમીઓની પવિત્ર લાગણીનો જય છે, એમ આ કથા શીખવે છે.”

માસ્તરે પૂછ્યું, “પણ એવું વાંચ્યાથી શો લાભ ? નવલકથાઓ તો માણસોને ઉશ્કેરી મૂકનારી અને ભમાવનારી કહેવાય છે. વિચાર કરો કે, એમાંથી તમારા જીવનનો સાર તમે શું લઈ શકો ? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કાંઈજ નહોં.”

ગોદાવરી માસ્તરના મુખ તરફ ઘડીભર જોઈ રહી અને પછી બોલી : “મારા જીવનનો સાર આ ઉત્તમ નવલકથાએ મને સુઝાડ્યો છે. ઉપરાંત, મારી વિસરાયલી ફરજનું લાન મને આ નવલકથા વાંચવાથી થયું છે. જે વખત મારો જીવ બચાવનાર તમે છો. તમારા આભારનું ત્રણ મારા ઉપર ચઢેલું છે. મેં એ ત્રણ અદા કર્યું નથી. મારી એ ફરજનો ખ્યાલ આ નવલકથાએ મને આપ્યો છે. મારા આપને સિધ્ધો પ્રશ્ન છે કે, જીવનસંરક્ષક ! હું આપને બદલામાં શું આપું ?”

બન્ને જણની નજર આ વખતે એક થઈ. એકની આંખમાંનું તેજ બીજીની આંખમાં લળ્યું અને બન્નેનાં હૃદય ખળભળી ઉઠ્યાં, માસ્તર જે લાગણીની રાહ જોતો હતો તે ગોદાવરીના હૃદયમાં માલુમ પડી આવી. ગોદાવરીને માસ્તરે તેની કસોટી કરવા કહ્યું: “હું માગું તે તમે આપી શકો તેમ નથી.”

ગોદાવરીએ જવાબ દીધો; “ મેં કહ્યું ને કે મારો જીવનપંથ મને આ નવલકથાએ સુઝાડ્યો છે ! ! હું શું આપી શકું તેમ નથી ? માસ્તર ! તમને તમારામાં વિશ્વાસ નથી. મને મારામાં વિશ્વાસ છે.”

માસ્તર: “ વિશ્વાસ ! એ લાગણી કદાચ મારામાં ન હોય એમાં મને ખેદ નથી થતો પણ બીજી લાગણી તો છે. અને વિપરીત સંજોગો જોઈને મારી લાગણી બકાર કાઢવા કરતાં અવિશ્વાસ રહેવું મને પસંદ છે. ”

ગોદાવરી: “ શંકાશીળનો નાશ થાય છે. હિમ્મતવાનનો વિનય થાય છે. ”

માસ્તર: “ નદીના પ્રવાહમાં તણાવા જતા પહેલાં પોતાના સંજોગોનો વિચાર કરવો, એ શંકા નથી પણ ડહાપણ છે. એકદમ નદીમાં પડવું એ હિમ્મત નથી પણ અવિચારીપણું છે. મને ભય રહે છે કે હું જે માગું તે તમારાથી આપી ન શકાય અને ઉલટું મને કે તમને નુકશાન થાય તો પછી માગ્યું શા કામનું ? ”

ગોદાવરી: “ માસ્તર ! પોતે જેનો જીવ બચાવ્યો તેની પાસેથી બહુ ભાગતાં નુકશાનનો વિચાર શા ? જુઓ ‘રઝગતી રાજકુમારી.’ રાજકુમારે એવો વિચાર કર્યો હતો ? ”

ગોદાવરીનો આ પ્રશ્ન માસ્તરને તેના હૃદયની લાગણીની વધુ સાબિતી આપનારો નીવડ્યો.

પોતાનો હેતુ ગોદાવરી સમજી ચુકી છે એમ તેને લાગ્યું અને તેથી તેણે બહુ ધીમા સ્વરે કાંઈક માગ્યું. મંદ હાસ્ય સહિત ગોદાવરીએ તરતજ તેને વચન આપ્યું અને કહ્યું: “ એમાં ગભરાતા શું હતા ? આપે હૃદય આપ્યું તો મારી પણ હૃદય અપવાની ફરજ છે.”

હૃદય-સમર્પણથી પ્રેમીઓનાં અંતર અને નયન એ સમયે દિવ્ય આનંદમાં રસભોગ થઈ રહ્યાં.

વાચકવૃન્દ ! ટૂંકમાં એ કહેવું બસ છે કે, એ પછી ગોદાવરી અને માસ્તરનાં હૃદય એક થયાં. તેઓએ ભગભગ અર્ધો કલાક વધુ વાતચીત કરી અને બન્ને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યાં કે, “ ગોપાળરાયને કાને ખુલ્લી વાત નાંખવી કે, અમે એકમેક સાથે લગ્ન કરવા માગીએ છીએ. ”

તેમની આશા પાર પડશે કે ?

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ગરીબી એ ગુન્હો !

ગરીબી ! તું છે કાગડી કાળી !

લાખ ટકાના જનને જખમાં

કોડીનું કરવાવાળી !—ગરીબી !

તનમનની સુંદરતા હોયે

આત્મ-ત્યાગ ઉર અપાર હોયે

અણુ અણુમાં ઓજસ્ સોહે પણ

અપયશ દેવાવાળી !—ગરીબી !

હોય બુદ્ધિ આતુર્ય ને

નીતિ ન્યાય વિવેક

તોપણ હાય ! ગરીબીમાં

ગણાય તે નિરતેજ !—ગરીબી !

માસ્તર અને ગોદાવરીએ એક બીજા સાથે લગ્ન કરવાના નિશ્ચય ઉપર બે ત્રણ દિવસ સુધી લાગલાગટ વિચાર કરી નેયો અને આખરે એક દિન માસ્તર હિમ્મત કરીને ગોપાળરાય પાસે ગયો. ગોદાવરી તે વખતે ગોપાળરાય જે ખંડમાં બેઠા હતા, તેની બહાર બારણાની આડમાં ઉભી રહી. માસ્તરે ગોપાળરાયને પ્રણામ કર્યો અને કહ્યું : “આપને એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.”

ગોપાળરાય : “આવો, આવો, માસ્તર ! હું તો તમારા ઉપકારના બોળ નીચે છું. તમારી તે વિનંતિ હોય ? કહો, તમારે શું કહેવાનું છે ?”

માસ્તર : “મેં આપના ઉપર કે કોઈના ઉપર કશોજ ઉપકાર કર્યો છે એવો ખ્યાલ કૃપા કરીને દિલમાંથી દૂર કરશો. મનુષ્ય માત્રની જે ફરજ છે તેજ મેં બજાવી છે.”

ગોપાળરાયે હસીને કહ્યું : “ઠીક; ત્યારે તમે એમ માનો કે તમે ફરજ બજાવી અને અમે એમ માનીશું કે તમે ઉપકાર કર્યો; પછી છે કંઈ ?”

માસ્તર : “મારે જે વિનંતિ કરવાની છે તે બહુજ સાદી અને સરળ રીતે હું કરું છું. જો આપની સંમતિ અને કૃપા હોય તો હું આપનાં વિદુષી પુત્રી ગોદાવરીના હાથનો ઉમેદવાર છું.”

“શું કહ્યું ?” લવાં ચઢાવીને ગોપાળરાયે પ્રશ્ન કર્યો.

માસ્તરે બહુજ શાન્તિથી પુનઃ જવાબ દીધો; “આપના ભુદ્ધિમતી કન્યારત્નના હાથની હું માગણી કરું છું. હું બી. એ. થયેલો છું, કુંવારો છું, આપની જ જ્ઞાતિનો છું, કુળવાન અને મધ્યમ આર્થિક—”

“સખરૂ” ગોપાળરાયે કહ્યું: “એ બધું હું જોઉં છું અને જાણું છું, પણ તમે કેવા નાદાન છો કે, મારી પુત્રીના શિક્ષક તરીકે તમને નીમ્યા પછી તમે તેના હાથની માગણી કરો છો ? શિક્ષક એટલે ગુરૂ. ગુરૂ એટલે પિતા. શું પિતા પુત્રીને પરણે ?”

માસ્તર: “આપ પૂર્વ કાલના ઋષિ મુનિઓના સમયની વાત કરતા હો, એમ લાગે છે. આધુનિક કાલમાં તો પરિણિતા પત્નીને પણ પતિ, સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન, વાંચન લેખન ઇત્યાદિ જાતે શીખવી શકે છે. એ પૂર્વ કાળના ગુરૂઓ અને હાલના શીખવનારા ઓ વચ્ચે આસ્માન જમીનનો તફાવત છે.”

“સખરૂ” ગોપાળરાયે જવાબ દીધો: “મારે ને તમારે મતભેદ છે. જુઓ; આપણા વચ્ચે આ બીજા બાબતનો મતભેદ પડેલો. તે દિવસે તમે Love શબ્દ ઉપર ગોઠાવરી આગળ વિવેચન કરતા હતા ત્યારે મારે મતભેદ પડેલો. મને જે શંકા તે વખતે થઇ હતી તે આજે ખરી પડી ! મારતર, તમને હું મારી ગોઠાવરીના હાથ આપી શકું નહીં.”

“પણ તેનાં કારણો ?”

“ધણાં છે. પ્રથમ તો શિક્ષણ વિષે તમારા વિચારોમાં મને મતભેદ છે. બીજું ગુરૂ શબ્દ સંબંધી મતભેદ છે. ત્રીજું, તમારી આર્થિક સ્થિતિ વિષે—”

“હું મારા કુટુંબનું પોષણ કરી શકું અને જીવન સુખચેતથી વિતાવી શકું તેમ છું.”

“નહી; એમ ન ચાલે. ગાડીધોડામાં પોતાના બાલપણમાં જેણે જીવન વિતાવ્યું હોય તેને એક ગરીબ, (જારે તિરસ્કારસ્પ્યક રીતે તેમણે આ શબ્દ ઉપર જાર મૂક્યો) અને એક મારક પમારદાર (ગર્વથી તેમણે પોતાનું માથું આ શબ્દ ઉચ્ચારતાં ઉંચું કર્યું) સાથે પરણાવું ? નહીં જ. વળી એક વાત વિચારવાની છે કે, ગોઠાવરીને હું એક શ્રીમાન, ધીમાન, વિદ્વાન, ભુદ્ધિમાન અને કુળવાન સાથેજ પરણાવવાનો છું; માટે તમે આ વિષય ન છેડશો.”

“સાહેબ, ગરીબો પર આપને જે તિરસ્કાર છે, તેનો પરિચય મને આજે થયો ! આપને માટે ગરીબો તન તોડીને પ્રાણ પાથરે તોપણ આપને તેમની કીમત નથી, એ મેં આજે જાણ્યું ! આપની જ્ઞાતિના

નીતિમાન અને રીતસર જીવન ચુભરી સાદી રહેણી કરણીમાં કરનાર ઉમેદવાર વરને બદલે આપ કહેવાતા ખાનદાનો અને ‘બડે બાપકા પૂત’ પર વારી જીવ છે, એ હું ખુલ્લું સમજ્યો। પણ તેમ છતાં આજે હું આપને પણ એક વાત બહુજ સ્પષ્ટ રીતે કહી દઉં છું કે-આપની વિદુષી પુત્રી મારા સિવાય અન્ય કોઇને સ્હાતી નથી. હું પણ તેના સિવાય અન્ય કોઇને સ્હાતો નથી. અમારાં બેના અંતઃકરણ એક છે. અમે પરસ્પર પતિપત્ની થવા ભગવાન સૂર્યનારાયણની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. માટે અમને ના દૂરબો.”

ગોપાળરાય થોડીવાર સુધી આ બધું સાંભળી રહ્યા બાદ એકદમ છલાંગ મારીને પોતાની ખુરસી ઉપરથી ઉભા થયા અને કોથથી માસ્તરનો કાન ઝાડીને બોલ્યા: “ચિઆવલા ઉદત જીવાન! આખરે મારી છોકરીને તે હેલારે ચઢાવી કે? સૂર્યનારાયણની સામે પ્રતિજ્ઞા લેનાર મોટા જોયા ન હોય? શું બળજેરીથી તું મારી છોકરીનો હાથ મેળવવા માંગે છે? માસ્તર તરીકે તે તારી આવી ફરજ બજાવી કે? નાદાન છોકરા! ચાલ્યો જ, મારા મકાનમાંથી! ફરીથી કદી પણ અહીં આવવા ચત્ત કરીશ તો મફતીઓ ખીચડો ખાવો પડશે! વગર ભાડાની કોટડીમાં પુરાવું પડશે! હાથ પગમાં લોદાનાં આબૂપણ પહેરવાં પડશે! ઉપરાંત સમજી જ, કે, મારી છોકરીને અત્યાર પછી કોઇપણ જગ્યાએ ક્યાંએ મળીશ અથવા ચિટ્ટીચપાટીથી તેને ફંદમાં ફસાવીશ તો તારી ખૂરી દશા થશે. જા, ચાલ્યો જા.” ગોપાળરાય એમ બોલીને ગુસ્સાથી કંપતા મજકુર ખંડમાં ફરવા લાગ્યા.

માસ્તરે કહ્યું: “પૂજ્ય રાયજી, આપને મારા વિષે ખોટી ગેરસમજુત થાય છે. હું નિર્દોષ છું. આપની પુત્રીને બોલાવીને પૂછી જુઓ કે મેં તેને ફસાવી છે?”

“ખબરદાર! એના વિષે હવે એક પણ શબ્દ નહીં બોલતો. એને મારે-તેના પિતાએ-શું પૂછવાનું હતું? તેં એના હૃદયમાં વિષ ભરીને એને હુલ્લડાવી મારી છે, એ વિષે મને ખાત્રી થઇ ચુકી છે.”

આ વખતે ગોદાવરીએ મજકુર ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગોપાળરાયને કહ્યું: “પિતાજી, હું એમના સિવાય બીજા કોઇને પરણનાર નથી. એજ મારા પતિ છે અને બીજા સૌ મારા ભાઈ-બાપ છે.”

ગોપાળરાય અત્યંત કોથથી દાંત કચકચાવતો તેની સામે જોઈ રહ્યો. ગોદાવરી નીચું જોષનેજ કહેવા લાગી: “માસ્તરનો કાંઈજ

દોષ નથી. મારો જીવ એ વખત બચાવનાર એજ છે. એમને મારો જીવ ફરતાં જે કાંઈ આપું તે આપું જ છે.”

ગોપાળરાય પુનઃ ક્રોધથી બંને સામુ જોઈ રહ્યો. આ માસ્તરને અત્યારે હલો ને હલો ચીરી નાંખવો જોઈએ, એટલો બધો ક્રોધ તેને વ્યાપી ગયો ! પણ ક્રોધથી દિવાનપણા જેવું અવિચારી કૃત્ય કરી એસવું એ ઠીક નહીં એમ ધારીને તેણે ક્રોધને કટાક્ષમાં ફેરવી નાંખ્યો અને હસીને કહ્યું:—“એમ કે, બેટા ! આ તારા માસ્તરે તારો જીવ ઉઘાર્યો છે. ખરુંને ? અને એટલા માટે તું તેને કાંઈ બદલો આપવા માગે છે ! બહુ સાર ! હું વિચાર કરી જોઈશ. હાલ તુર્ત તું જ અને માસ્તર ! આ તારા પગારના રૂપીઆ બધને અહીંથી વિદાય થા.” પોતાના ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢીને તેમાંથી તેમણે થોડીક નોટો કહાડી અને તે ટેબલ ઉપર મૂકીને પુનઃ કહ્યું:—“તારા પગારની નોટો સંભાળી લે-નહીંતર ક્યાંક ઉડી જશે ને તું ગરીબ માણસ રોઈ રહીશ !”

‘ગરીબ’ શબ્દથી જે અર્થસૂચક મરકેરી અને અપમાન ગોપાળરાયે કર્યું તે ગળી જઈને માસ્તરે પ્રશ્ન કર્યો: “મારી માગણીનો આપ શા ઉત્તર આપો છો ?”

ગોપાળરાયે દાંત કચકચાવીને મૂઠી વાળીને અંગૂઠો તેને બતાવ્યો.

એ અંગૂઠો જોતાં જ સહુદયી પણ ગરીબ આર્થિક હાલ-તના પ્રેમીનો પુન્યપ્રકોપ ઉછળી નીકળ્યો. તે બોલ્યો:

“ત્યારે પગારના રૂપીઆ મારે નથી જોઈતા. મારી ગરીબી કાંઈ તમારા પગારથી દૂર થઈ શકે તેમ નથી. હું ગરીબ છું. હા, એકવાર નહીં પણ હઝારવાર ગરીબ છું; અને ‘ગરીબ’ કહેવરાવવામાં ગર્વ લઉં છું. હું ગરીબ હોવાથી આપ અંગૂઠો બતાવી રહ્યા છો અને શ્રીમંતાઈના તુમાખથી મારા આભારો વિસરી જઈ મારી લાગણીઓને ઠોકરે મારવા તત્પર થાઓ છો; પણ યાદ રાખજો કે-ગરીબોથી જ શ્રીમંતો ઉજળા છે. ગરીબોનાં પરસેવાનાં ટીપાંમાંથી શ્રીમંતોના પૈસા પેદા થાય છે. મારી આત્મ-પ્રશંસા કંઈ એ ગેર-બાજબી છે પરંતુ આપની કઠોરતા આગળ તે કરવી પડે છે. મેં આપનો પ્રાણ ઉઘાર્યો છે; આપની દિવ્ય ગુણોવાળા પુત્રનો જીવ બચાવ્યો છે. શી રીતે ? મારા જીવને જોખમમાં નાંખીને ! એમ છતાંયે મારા મનોરમ કેવળ મારી ગરીબીને કારણે આપ ઉથલાવી પાડો છો ! પૈસા વિના મારામાં બધુંયે છે છતાં આપને તે જોવું નથી ! પણ મને મારામાં આત્મ-વિશ્વાસ છે; હું જોને ચાહું છું

તેનામાં આત્મ-વિશ્વાસ છે અને તેથી, ઓ કઠોરહૃદયી શ્રીમંતજન ! હું ભવિષ્યવાણી બ્રાહ્મુ. હું તે સાંભળી લ્યો:—આખરે મારા મનો-રથ ફળીભૂત કરવામાં ગરીબોનો બેલી પ્રભુ મને સહાય કરશે અને આપ ડાચું વિકાસીને જોતા રહેશો !”

આટલું કહીને માસ્તર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એના જવા પછી ગોપાળરાયે ગોદાવરીને ખૂબ ધમકાવી પણ તે ‘એકની બે’ થઈ નહીં. તેણે કહ્યું: “આપ મુરખી છો, ચાહે તો મને મારી નાંખો; પણ આ બાબતમાં તો મારી પ્રતિજ્ઞા નહીંજ ફરે. એજ મારો પતિ અને એજ મારું સર્વસ્વ.”

ગોપાળરાય ગુસ્સામાંજ રહ્યા.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

તિરસ્કૃત પણ આશાન્વિત.

The heart that is sinking with sorrow,
May mourn but need never despair.
The night may be dark but to-morrow,
The sky may be smiling and fair.

ભાવાર્થ: “જે હૃદય શોકમાં ડૂબ્યું હોય તે કદાપિ વિહ્વલ અને તોપણ તેણે હતાશ થવું ન ધરે. આજે રાત્રિ અંધકારમય છે પરંતુ આવતી કાલે આકાશ હસતું અને નિર્મલ હોય પણ ખરું.”

ગોપાળરાયની પુત્રી ગોદાવરીએ માસ્તર ગોકુળભાઈને પોતાના પતિ તરીકે અને જમતના બીજા સૌ પુરૂષોને ભાઈ-આપ તરીકે જણાવ્યા તેથી ગુસ્સે થયેલા તેના પિતાએ પોતાની પત્ની પાસે જઈને બધી હકીકત કહી. એટલે તે બોલી: “હવે બહુવજને અંગ્રેજ !”

“અંગ્રેજ બહુવજને અને આ બાબતને શું લાગે વળગે ? તું કેવું માંડું ગાંડું બોલે છે ?” ગોપાળરાયે પૂછ્યું.

“કેમ નહીં ?” તેની પત્નીએ જવાબ દીધો: “આ મહોકાણુ થવાનું કારણ જ તે ! તમે જો એ માસ્તરને બહુવજ રોક્યો ન હોત તો આવી ધાંધલ હિંબા થાત ?”

ગોપાળરાયે કહ્યું: “એવી ખોટી રીતે કાઈ વાતો સાંધીને

તેમનો મેળ બેસાડ નહીં. એ મૂર્ખ માસ્તર એવો નીકળ્યો તેમાં આપણે શું કરીએ ? આ તો અંગ્રેજી બણાવવા એને રોક્યો; પણ ગુજરાતી બણાવવા રોક્યો હોત તો એ તે આવાં કારસ્થાન કરત નહીં કે ?”

“ માટે જ બધું બણતર ખોટું એમ માઈ કહેવું છે. છોકરી-ઓને બણાવવાની જરૂર શી છે ? ”

“ તારી તો વાત જ અછલ વિનાની છે ! ” ગોપાળરાય બેલ્યા: “ પહેલાં અંગ્રેજીને નિંદવા લાગી અને હવે બધી જાતના બણતરનો વાંક કાઢવા લાગી ! ”

“ હા. હા. માઈ કહેવું લગીરે અછલ વિનાનું નથી. આ જુઓ મારી જમના, બણવામાં સાધારણ છે તેથીજ તે ધર કામમાં કેવી ખબરદાર થઇ છે ? એનો લગીરે આવા વાંક કાઢવો પડે તેમ છે ? ”

“ હવે તું સિદ્ધી સમી વાત કરીશ ? ” ગોપાળરાયે ચિદાધને પૂછ્યું: “ આનો ઉપાય આપણે શો કરવો ? તે માસ્તર ફરીથી આપણી છોકરી તરફ નજર પણ નાંખી શકે નહીં, એવો કોઇ રસ્તો કરવો જોઇએ. ”

ગોપાળરાયની પત્નીએ વિચાર ચલાવી જોયો અને પછી પતિ સાથે મસલત કરીને તેણે ઠરાવ્યું કે, બંને પુત્રીઓના વિવાહ આવડી કાલે કરી દઇને આપણે અહીંથી થોડીક મુદત માટે આપણા પુત્રને ત્યાં જવું. એક બે માસ તેને ત્યાં રહી આવીશું એટલે બધો ઓલાળો વિસારે પડી જશે.

અને આ મસલતને પરિણામે પતિ-પત્નીએ બંને પુત્રીઓને માટે વર નક્કી કર્યા. ગોપાળરાય તરતજ પોતાને ઘેરથી નીકળ્યો. અને પહેાંચ્યો વિદ્યાચતુરરાયને ત્યાં. વાતચીત કરીને તેણે તેના પુત્ર સુન્દરરાય સાથે ગોદાવરીના વિવાહ નક્કી કરી દીધો અને પછી તે ગયો મોહનરાયને ત્યાં; અને અનિરૂદ્ધ માટે તેણે જમનાની દરખાસ્ત મૂકી. આ બે દરખાસ્તોમાંથી જમના વિષેની ઇચ્છા મોકુફ રહી અને ગોદાવરી સંબંધીની ગોઠવણમાં ગોદાવરીના વિરોધ સિવાય બધાંની સંમતિ મળી. ગોદાવરીને જ્યારે વિવાહની વિધિ દરમ્યાન સાસરે જવા કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે બોલી: “ માઈ સાસરું શું અને વાત શી ? હું તો સુન્દરરાયને મારા ભાઇ તરીકે ગણું છું. ”

ગોપાળરાય આ સાંભળીને ખીજવાયો. ગોદાવરીની મા ગોદાવરીને આવા બોલ બોલવા માટે લપડાકો મારવા લાગી. પણ ગોદાવરી મક્કમ રહી. જમનાનું દિલ આથી દુઃખી થયું. આ કલેશ તેનાથી સહન થયો નહીં. તેણે કાંઇક તોડ કાઢવા યત્ન કર્યો. તેણે ગોદાવરીને એક જુદા ખંડમાં લઇ જઇને સમજાવી કે-“ તારી ઇચ્છા

તેં જાહેર કરી દીધી છે એટલે હવે તો તું આમાં કોઇ રીતે બંધાઇ જતી નથી. આ વિવાહનો દોષ આપણાં માતા-પિતાનો જ ગણાશે. ”

“ પણ એમ કહતા તેઓનો દોષ મોટેથી કહેવરાવ્યાનું કળ શું ? મારે આ વિવાહમાં સક્રિય ભાગ લેવો જ શા માટે ? ”

“ બહેન ” જમનાએ તેને પુનઃ સમજાવ્યું. “ કારણ કે હજી આપણે બે નાદાન ઉંમરનાં ગણાઇએ. મેં બધો વિચાર કરી જોયો. આપણે ૧૫ વર્ષની ઉંમરનાં છીએ. ૧૬ વર્ષે આપણે પુરૂષ ઉંમરના ગણાઇએ. ત્યાં સુધી આપણને કોઇ ન્યાયની અદાલત પણ માત્ર પિતાના કલાસર રહેવાની ફરજ પાડી શકે. ”

“ એવું કોણે કહ્યું ? ” ગોદાવરીએ કહ્યું.

“ પિતાજીએ. તેઓ તો એટલે સુધી પણ કહે છે કે—
માસ્તરને અદાલતમાં લઇ જઇને હું શિક્ષા કરાવી શકું. ”

એ વખતે તેની માતા ત્યાં આવી અને ગોદાવરીને ધમકાવતાં બોલી: “ તારે અમારું કહ્યું માનવું છે કે નહીં ? જો નહીં માને તો તારા બાપ હવે કડક ઉપાયો લે ત્યારે મારી દયા માગવા આવીશ નહીં ”

“ પણ બા, મારી લાગણીઓનો વિચાર નહીં કરો ? ” ગોદાવરીએ પૂછ્યું.

“ લાગણીઓ ? ” તેની મા ગુસ્સે થતી બોલી: “ એ લુચ્ચા માણસ તરફ તારી લાગણીઓ ? ચોરી કરીને જેમ એક ચોર શાહુકાર થવા જાય એવી રીતે તો તે વર્ત્યો છે ! તને ફાસલાવતા પહેલાં તારા બાપ કને કે મારી કને તેણે કેમ તારું મારું કર્યું નહીં ? સિદ્ધીસમી રીતે તેણે વાત કેમ કરી નહીં ? તમે આજ કાલનાં છોકરાં ગમે તેવો બકવાદ કરો છો પણ જો હવેથી તું એ છોકરા માટે કાંઈ કહીશ તો યાદ રાખજે કે તારા બાપ એકદમ તેને જલમાં મોકલી દેશે. ”

અને એના એ શબ્દોને ટેકા આપતાં ગોપાળરાયે ત્યાં આવીને ગોદાવરીને કહી દીધું કે: “ તું શું મ્હોં લઇને અમારો વિરોધ કરે છે, એનું તને ભાન છે ? તને આટલાં બધાં વર્ષ પાળી પોષાને ઉછેરી અને ભણાવી ગણાવી તેનો આવો બદલો આપવા બેસી છે ? માઆપ તરફની ફરજ તું ભુલી જાય છે અને પંદર-વીસ દહાડાનો આજખીતો રસ્તે જતો એક છોકરો તને બચાવવા તૈયાર થઇ ગયો તેના તરફ પક્ષપાત કરતાં શરમાતી નથી ? તેં અમને શરમિંદા બનાવ્યાં છે. જાતિમાં કોઇએ આવું પગલું ભર્યું નથી અને તેં ભર્યું છે. એનો અર્થ તારા કહેવા મુજબ એટલોજ કે આખી જાતિના લોકો અને અમે તારાં માઆપ મૂર્ખા અને તું એકલીજ ડાહી; એમ કે ? તારી બહેન જમના તરફ જો, એણે અમને કરીજા ઉપાધિમાં નાંખ્યાં નથી.

તું દુર્ભાગ્યે કુળભોળ નીકળી ! શરમ છે તને કે મેં તને તારી માની મરણ નહીં છતાંયે વ્હાલથી લણાવી ગણાવી તેનો તું આવો બદલો આપે છે ! ”

માતા-પિતાની આ ધમકાની અસર ગોદાવરી પર થઈ. કુદરતી છે કે, આવી એક નાની બાળાને આવા પ્રસંગમાં શું કરવું એની સમજ પડે નહીં. ગોદાવરી પોતાનો વિરોધ મ્હોંથી દાખવતી હતી અને વિવાદમાં સક્રિય ભાગ લેવાની ના કહેતી હતી પણુ જ્યારે તેન માઆપે તેનો પોતાની ઉપરનો હક્ક હોવાનું કહ્યું અને ગોકુળને જેલમાં મોકલવાનું જણાવ્યું ત્યારે તે ગુન્ધવાઈ ગઈ. ગોકુળનો અને તેનો મેળાપ, પિતા આગળથી ગોકુળના જવા બાદ થયો નહતો એટલે ગોકુળનો હવે શો ઇરાદો છે, એ તેના જણવામાં નહતું, અને પોતે મ્હોંથી વિરોધ દાખવવા સિવાય બીજું શું કરી શકે, એની તેને ખબર ન હતી. સગાંસંબંધી ઓનું આવવું જવું અને ચોપાસ આનંદ ઉત્સવ જેવી ખુશાલીમાં જો તે એમજ એક વાત કહ્યા કરે કે: “ ગોકુલ માઈ સર્વસ્વ છે અને બીજા સૌ મારા ભાઈ-આપ છે ” તો કોઈની પણ દિલસોજી પોતે મેળવી શકશે નહીં એમ તેને લાગ્યું. આને પરિણામે ગોદાવરીનો અંતઃકરણથી વિરોધ હોવા છતાં પણુ તેને વાગ્દાન વિધિમાં ભાગ લેવો પડ્યો. સહવારના દશ વાગ્યાની અંદર એ સર્વ વિધિ આટોપી લેવામાં આવી અને ૧૨ ભાગે ગોપાળરાયનું કુટુંબ રેસ્વે-ટ્રેનમાં ચઢી બેઠું.

ગોપાળરાયે આગ્રાની ટીકટી લીધી. ગોપાળરાયનો પુત્ર નામે ગુણવંતરાય આગ્રા કેલેજમાં પ્રોફેસર હતો. તે એમ. એ. થયેલો હતો. ધણા વખતથી તેમને તે લખ્યા કરતો હતો કે, આખાંયે કુટુંબને લઈને બે ત્રણ મહિના આગ્રામાં ગાળી જવ. પણુ ગોપાળરાય તેને ત્યાં જઈ શક્યા નહતા. હવે જ્યારે બહારગામ જવાની તેમને અચાનક ફરજ પડી ત્યારે તેઓ પોતાના પુત્રને ત્યાં જવા નીકળી પડ્યા. તેમણે ટ્રેન ઉપડતા પહેલાં પોતાના પુત્રને તાર કરી દીધો કે, અમે આવીએ છીએ.

ટ્રેનમાં આખીયે મુસાફરી દરમ્યાન માતા-પિતાએ પોતાના મ્હોંમાં એક મિનિટ પણુ જીભ ધાલી રાખી નહીં અને ગોદાવરીને જોટલાં કહેવાય એવાં વચનબાણુ મારીને પાણીછલ્લી કરી નાંખી.

એ નાની હલેતી સહાયી બાળાનું આવાં ઉગ્રપ્રકૃતિનાં માઆપ આગળ શું જોર આલે ? કંઈક વાર તે બિચારી રડી દેતી અને મનમાં ને મનમાં અકળાતી કે, પોતે આવાં મા આપને પેટ ક્યાંથી

જન્મી કે જેઓ પોતાની લાગણી સમજતાં નથી અને જેઓને પોતાની (ગોદાવરીની) પ્રતિજ્ઞાની પણ દરકાર નથી? એનું હૃદય રહતું હતું. એની આંખોમાંથી આંસુ ષડતાં હતાં; એમ છતાં પણ એનું મન એજ પોતાના માનેલા પતિ તરફ-ગોડુલ તરફ-જ આકર્ષાએલું રહ્યું હતું. માતા-પિતા માંહોમાંહે ધણીવાર વિદ્યા-ચતુરરાયના કુટુંબનાં વખાણ કરતાં, સુન્દરરાયની લાયકી અને વિદ્યાભ્યાસની પ્રશંસા કરતાં; પરંતુ ગોદાવરીને તે વાતો કડવી ઝેર જેવી લાગતી. એનું દિલ પોક્કારી ઉઠતું કે-એ સુન્દરરાય આહે તેવો હોય; પણ મારો 'લાઠ' છે; છતાં એનું શું જોર? માતા-પિતાની મરજીથી કંઈ સક્રિય રીતે વિરોધ દાખવવો, એની તેને ખબર નહતી. ખિચારી આથી એક પણ વેળુ કાઢ્યા વિના જેમ એક ગાયને તેના માલેકો જ્યાં દોરવી જાય તેમ માતા-પિતાની સાથે મુસાફરીમાં પ્રવૃત્ત રહી.

મુસાફરી પૂરી થઈ અને આગ્રા સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. પ્રોફેસર ગુણવંતરાય સ્ટેશનને આવેલો હતો. પ્રોફેસરનું વય આશરે ૩૫ વર્ષનું હતું. તેના હાથમાં તેનો એ વર્ષનો બાળક હતો અને તેની સાથે તેનો એક નોકર હતો. માતા-પિતા બહેનો સાને જોઈને પ્રોફેસરે આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. એની માતાએ પૂછ્યું: “કેમ, ઈન્દુ-મતી ન આવ્યાં?”

જમનાએ એ વખતે પ્રોફેસરના હાથમાંથી બાળકને લઈને રમાડવા માંડ્યો.

“મેં તમને લખેલું હતું ને કે?” મધૂરા અને મોદક અવાજે પ્રોફેસરે જવાબ દીધો: “એની તળિયત ખિમાર ચાલે છે.”

“હા. હા.” ગાંધારાએ ટાપશી પૂરી: “તારી મા તો બૂલકણી જ છે. તું શહેરથી થોડાક ગાઉ દૂર આવેલા કોઈ ખંજલામાં રહેવા ગયો છે એવું તેં લખ્યું હતું એ મને તો ખરાખર યાદ છે.”

“તમેયે કેવા છો?” તેની પત્નીએ તેને ટાંચો મારતાં કહ્યું: “હું બૂલકણી ને તમે તો મોટા જખરદસ્ત યાદગિરીવાળા; ખરેખર? મેં જ તમને આજથી આઠ દહાડા ઉપર તો કહ્યું હતું કે-હવે મારી ઈન્દુમતીની તળિયત સુધરતી જાય છે, એમ મારો ગુણવંત લખે છે તેથી મને નિરાંત થઈ. મેં તો તેની તળિયત ખરાખર સુધરી ગઈ હશે, એમ ધારીને જ ગુણવંતને સલાહ કર્યો હતો.”

પ્રોફેસર હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “બા, તમારો ગરમ સ્વભાવ હજીયે સુધર્યો નથી કે?”

“એનાં ધુડકીયાં કદીએ મટવાનાં નથી ! ” ગોપાળરાયે ટીકા કરી અને ખીજી ત્રીજી વાતો કરતાં સૌ સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને ગાડીમાં બેસીને પ્રોફેસરને અંગલે ગયાં.

પ્રોફેસરની સ્ત્રી ઈન્દુમતી એક સુશિક્ષિત કુટુંબમાં જન્મી હતી. તે પોતે પણ કેળવાયેલી હતી. એ જોડું પ્રેમાળ હતું. ઈન્દુમતીને બે વર્ષ ઉપર બાળકનો જન્મ થયા પછી તેની તબિયત બિમાર આલ્યા કરતી હતી. ડાક્ટરોની દવા કરવા છતાં તેને આરામ થયો નહોતો; આથી તેને શહેરની ગીરદીમાંથી અને અશુદ્ધ હવામાંથી કાંઈક શાન્ત, એકાન્ત અને શુદ્ધ હવા વાળી જગ્યાએ લઈ જવાની ડાક્ટરી સલાહને પરિણામે પ્રોફેસરે પોતાના એક શિષ્યના શ્રીમંત પિતાના અંગલામાં થોડાક વખતથી રહેવાનું રાખ્યું હતું. આ અંગલો આગ્રાથી લગભગ ૧૧ માઇલ દૂર આવેલો હતો. પ્રોફેસર ગુણવંતરાય આગ્રામાં એક લોકપ્રિય અધ્યાપક ગણાતો હતો. તેનો સ્વભાવ શાન્ત, મિલન-સાર અને હસમુખો હતો. તેની વિદ્વતા અપાર હતી. જ્યારે તે શિષ્યોને લણાવતો ત્યારે તેની આનંદી પ્રકૃતિને પરિણામે તેના વર્ગમાં શિષ્યો તોફાન કરતા નહીં અને વાણીની નિર્મળ ધારાનું રસપાન કરતા. આગ્રામાં વસતી ગુજરાતી પ્રજાનું તે ગૌરવ ગણાતો અને ધણા ગુજરાતીઓ ગુજરાતથી દૂર દૂર રથળે આવી વસેલા આ પ્રોફેસરને જોઈતી સર્વ પ્રકારની સહાયતા પ્રેમથી આપતા હતા. જે શ્રીમંતનો અંગલો પ્રોફેસરને રહેવા આપેલો હતો, તે એક સારો વેપારી હોવાથી અંગલાનું કાંઈજ ભાડું લેતો નહોતો. તે વેપારીને ત્યાં એક મોટર અને એક ઘોડાગાડી હતી. આમાંથી ઘોડાગાડી તેણે પ્રોફેસરને ઉપયોગમાં લેવા માટે આપી હતી.

પ્રોફેસરને ત્યાં તેનાં માતા પિતા બહેનો વગેરે આવ્યાં તેથી અંગલામાં રસકલ્લોલ થઈ રહ્યો. સૌ કોઈ તેના બાળકને રમાડે અને આનંદ પામે. બિમાર ઈન્દુમતીને પણ સાના આવવાથી આનંદ થયો.

બે ત્રણ દિવસ વહી ગયા. આ દરમ્યાન ગુણવંતરાયે જોયું કે-માતા-પિતાનો પરસ્પર ચડલડાટ ચાલુ જ રહેલો છે. ઉપરાંત તેણે નિહાળ્યું કે-ગોદાવરીને તેની માતા ખૂબ છણક છણક કરે છે.

પ્રોફેસરને હિન્દુ માળાપોની કેટલીક કુટુંબોની ખબર હતી. ‘ચાલતા બળદને આર ખોસવા’ જેવી હિન્દુ માળાપોની ટેવ હોય છે અને તેઓ પોતાનું સર્વોપરિપણું સંતાનોના મનપર ઠસાવવા માટે બળી જોઈને ખોટી ધાકધમકી વાપરે છે, એવું પ્રોફેસરનું માનવું હતું. પોતાથી ખૂબી શકતી રીતે તે કલેશનું વાતાવરણ દૂર કરવા માટે મથતો અને ચડલડાટને ખુશ્મિજળ વાતાવરણમાં પલ્ટાવી

નાંખતો; પરંતુ ગોદાવરીના મુખપરથી ચિન્તાનાં વાદળ-દળ તેણે દૂર થયેલાં જોયાં નહીં. તે વિચારમાં હતો કે, આમ કેમ? એટલામાં એક સાયંકાલે એક નવીન ઘટતા બની. તેને પરિણામે તેની આગળ બધી બાબતોનો ખુલાસો થઇ ગયો અને તેના સમજવામાં આવી ગયું કે-માતા પિતા બે બહેનોને લઇને ઓચિંતા આગ્રે કેમ આવ્યા છે?

સાયંકાલનો સમય હતો. ઈન્દુમતી બંગલામાં ખાટલાવશ પડી હતી. જમના તેની પાસે બેસીને એક પુસ્તક વાંચતી હતી. તેની માતા પણ તે સાંભળતી હતી. પ્રોફેસરને ત્યાં એક રસોઇઓ અને બે નોકરો હોવાથી તેની મા બહેનોને રસોઇની કે ધરકામની જંજાળમાં અહીં આવ્યા પછી ગુંથાવું પડ્યું નહતું.

પ્રોફેસર અને તેનો પિતા ગોપાળરાય બંગલાના બગીચામાં ફરતા હતા અને વાતચીતમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. એ સમયે બંગલાની બહારથી એક સિસોટી સંભળાઇ. આ સિસોટીએ પુત્રની વાતોમાં કશો જ વિશ્લેષ નાંખ્યો નહીં તેમજ તેને તેની કાંઇ દરકાર રહી નહીં. એ સિસોટી વિશે તેને કશો ખ્યાલ પણ આવ્યો નહીં પરંતુ પિતાએ તે સાંભળીને ટીકા કરી: “ગુણવંત, આ શેની સિસોટી થઇ? જો, જો, કોઇ શંકા પડતો માણસ આટલામાં ક્યાંયે દેખાય છે?”

“અંહ. કશુંયે નથી, પિતાજી” પ્રોફેસરે કહ્યું: “આસપાસનાં ગામડાંઓના અહીંથી પસાર થતા ગામડીઆઓ માંહોમાંહો પોતાના સાથીદારો સાથે ગમ્મત કરતા હશે.”

“હ. એમ કે?” આટલું કહીને, ગોપાળરાય વાતોમાં પ્રવૃત્ત થયા.

વસ્તુતઃ આ સિસોટી એક યુવક તરફથી વગાડવામાં આવી હતી અને જેની તે વાગી કે, પ્રોફેસરના બંગલામાંથી એક બારીએ એક બાળાએ દેખા દીધી. તે બાળાની દૃષ્ટિ સિસોટી વગાડનાર યુવક તરફ જતાં જ તેના મુખ ઉપર આશ્ચર્ય અને આનંદનાં ચિહ્નો દેખાયાં.

સિસોટી વગાડનાર યુવકે બારી બહાર લટકતી વૃક્ષવેલીઓને આધારે બારી તરફ કંઈ ચઢવા માંડ્યું. બાળા, બંગલાની અંદર અને બહાર, આમ તેમ જરાક જરાકવારે ગભરાયેલી દૃષ્ટિથી જોતી રહી. યુવક બારી ઉપર ચઢ્યો અને તેની કિનાર પર બહારના ભાગમાં પગ લટકતા રાખીને બેઠો. બાળા બારીની અંદરની કિનાર પર બેઠી.

આ બે કોણુ છે ? એમની વાતચીત જ એમનો પરિચય આપશે. યુવકે બાળાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. બાળાએ કહ્યું: “ગોકુળ, તમે અહીં !—”

યુવકે જવાબ દીધો: “ગોદાવરી, તારી ખાતર આકાશ કે પાતાળમાં જવું પડે તોયે હવે તો હું આવવાનો. મેં બધી વાત બાણી છે. તારી વિશ્વતા છતાંયે સુન્દરરાય સાથે તારું વાઙ્માન તારાં માબાપે કરી દીધું છે અને મને દૂર કરવા માટે પોતે તને અહીં લાવ્યાં છે. પણ જો, હું તો દૂર ન થયો. જે ટ્રેનમાં તમે સૌએ મુસાફરી કરી તેમાં હું ચઢી બેઠો હતો અને સ્ટેશન પર તારા વિદ્વાન ભાઈને તમને સૌને લેવા આવેલો જોઈને તમારું ઠેકાણું ક્યાં હશે એની કલ્પના કરી લીધી હતી. ત્રણ ચાર દિવસ મેં વીતવા દીધા અને હવે તારી મુલાકાતે આવ્યો છું. કહે, તને એ ગમ્યું ?”

“હૃદયને એ ગમે છે; પણ...”

“કશી ચિન્તા નહીં. મેં મુરકેલીઓ નિવારવાનો પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો છે. ગોદાવરી, ઈશ્વરે તો આપણું જ યુગ્મન નિર્મિત કર્યું છે—પછી બલે, માનવીઓ તેમાં વિધન નાંખે—”

તે આગળ કાંઈક બોલવા જતો હતો એટલામાં નીચેથી અવાજ સંભળાયો: “હુમ્મા ગોકુળ, તું અહીં આવ્યો છે કે ? નીચે ઉતર.”

એ અવાજ ગોપાળરાયનો હતો. મારતરે નીચે જોયું તો, પ્રોફેસર અને ગોપાળરાય બારી નજદીકની જમીન ઉપર ઉભા હતા. ગોદાવરી તરતજ ત્યાંથી ધરના અંદરના ભાગમાં જતી રહી અને ગોકુળ કૂદકો મારીને જમીન ઉપર આવ્યો. ગોપાળરાયે તેનો કાન ઝાલીને કહ્યું: “બદમાશ, ફરીથી તું મારી છોકરીને ફોસલાવવા આવ્યો કે ? સિસોટી વાગી ત્યારનો જ મને શક ઉપજ્યો હતો. તેને ખબર છે કે, ગોદાવરીને અન્ય સ્થળે વરાવી દેવામાં આવી છે ? તું ભૂલી ગયો કે, મેં તને ચોખ્ખો ઇન્કાર કરીને ફરીથી ગોદાવરીનું નામ નહીં લેવાની તાકીદ કરી હતી ? તેં કેટ મુંબઈથી અહીં સુધી મુસાફરી કરી લાગે છે પણ એ મુસાફરી આજ તને ભારે પડી જાય એવું ક્યાં વિના હું રહેનાર નથી. એક સગીર વિવાહિતા કન્યાને ફોસલાવવાના આરોપસર હું તને પોલિસને સ્વાધીન કરવા માગું છું.” ગોપાળરાયે પ્રોફેસર તરફ જોઈને કહ્યું: “ગુણવંત, પોલિસને બોલાવવા માટે તારા એક નોકરને મોકલ. આ લફંગા જીવાનને આપણે પોલિસને સ્વાધીન કરીશું નહીં ત્યાંસુધી તે સખણો રહેશે નહીં અને ગોદાવરીને સતાવ્યાજ કરશે.”

ગોપાળરાયે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાને જોટલું કહેવાનું હતું તેટલું બધુંએ કહી દીધું ત્યાં સુધી માસ્તર કશું બોલ્યા વિના ચૂપ રહ્યા; અને પછી બોલ્યા: “ મુરબ્બી શ્રી! મને પોલિસના તાબામાં સોંપવો હોય તો હું તૈયાર છું. આપ કહો છો કે એક કન્યાને ફોસલાવવાનો મેં ગુન્હો કર્યો છે. પણ ના, હું એમ માનું છું કે ઈશ્વરે મારા માટે જેને નિર્માણ કરી છે તેના અંતઃકરણના પવિત્ર અવાજને અનુકુળતા કરી આપવાના યત્નો હું કરી રહ્યા છું. ભલે, હું તેમાં ફના થઈ જઈ-મને પરવા નથી. ”

પ્રોફેસર ગુણવંતરાય એના જવાબથી ચકિત થયો. તે ક્યારનો ઉભો ઉભો ગોકુળ સંબંધી વિચાર કરી રહ્યો હતો. પ્રોફેસર ગુણવંતરાય, માસ્તર ગોકુળભાઈને નાનપણથી સારી રીતે ઓળખતો હતો. ફક્ત પોતાના યાતિબંધુ તરીકેજ નહીં ફક્ત એક ગ્રેજ્યુએટ અધ્યાપક તરીકેજ નહીં; પણ ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક ઉગતા કવિરત્ન તરીકે તે ગોકુલભાઈને ઓળખતો હતો. ધણાં ગુજરાતી માસિકોમાં અને સાપ્તાહિકોના ખાસ અંકોમાં “ગોકુલ”ના, ટૂંક નામથી ગોકુળભાઈની લાવવાહી કવિતાઓ પ્રગટ થતી હતી. ધણાં ચોપનીઓમાં તેના સમાજ સુધારાને લગતા મનનીય લેખો પ્રકટ થતા હતા. પ્રોફેસર ગુણવંતરાય તે વાંચતો હતો. ગોકુલભાઈ માટે તેને માન હતું. ગોકુલભાઈનો મેલાપ જો કોઈ બીજા સંજોગમાં થયો હોત તો જરૂર સૌથી પ્રથમ પ્રોફેસરે ગોકુલભાઈની સાહિત્યસેવા માટે તેને અભિનંદન જ આપ્યું હોત; પણ અત્યારે તેનો મેળાપ વિચિત્ર સંજોગમાં થયો હતો !

શાન્ત પ્રકૃતિના આ ધીર અને વિચારશીલ વિદ્વાન પ્રોફેસરે પોતાના પિતાને કહ્યું: “ આપ શાન્ત થાઓ, પિતાજી. હું એ યુવક સાથે વાતચીત કરી સઘળી વ્યવસ્થા કરું છું. ”

પ્રોફેસર ગોકુલને એક બાળુએ પિતાથી જરાક દૂર લઈ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: “ ગોકુલ, આ બધું શું ધાંધલ છે? તારા જેવો એક કવિ—”

“ ગુણવંત ભાઈ, ” માસ્તર ગોકુલે કહ્યું: “ આપ આ બધી પંચાતથી અણવાકેફ લાગો છો. શું આપને આપના પિતાએ આ સંબંધમાં કંઈ કહ્યું નથી ? ”

“ ના. તારા વિષે તેઓએ અત્યાર સુધીમાં મને કંઈ જ કહ્યું નથી. હમણાં મેં તને ગોદાવરી સાથે બારીમાં જોયો અને પિતાએ તે પછી તને ધમકાવ્યો. તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે—તું અને ગોદાવરી એક બીજાને રહાતાં હશે. ”

“પ્રિય ભાઈ, વસ્તુતઃ તેમ જ છે. માફ અહિં આવવું શા માટે થયું છે? એટલાજ માટે કે—

પ્રિય વૃક્ષપર ફળ દેખી સુંદર કરથી ગૃહવા હું ગયો,

પવન સર સર આવી, તોડી, તે જ રે! હુંટી ગયો!

ભગ્નાશ હું દેખું બહુ વૃક્ષો, ફળો, પણ હાથ રે!

પ્રિય વસ્તુ હું ભાળું ન ત્યાં-અપ્રિય શું સુખ આપશે?”

“ત્યારે તું” પ્રોફેસરે કહ્યું: “પ્રણય-વેદનાતી વ્યાધિથી પીડાયલો જણાય છે. પણ ભાઈ, હવે તારો શો ઉપાય ચાલી શકશે? પિતાજીએ ફક્ત એટલીજ વાત મને કહી છે કે—ગોદાવરીનું વાન્દાન વિદ્યા-ચતુરરાયના પુત્ર સુંદરરાય સાથે કર્યું છે.”

“પણ તે ક્યારે?” માસ્તરે કહ્યું: “ગોદાવરીએ તમારા પિતાજીને મારા દેખતાં મોઢામોઢ કહી દીધું કે—ગોકુલ મારો પતિ છે અને જગતના અન્ય સૌ પુરુષો મારા ભાઈ-બાપ છે, તે પછી જ.”

“એમ? ગોદાવરીએ એટલી બધી હિંમત બતાવી હતી?”

“હા” આમ કહીને ગોકુલે તમામ ઘટના કે જે અત્યાર સુધી ઘડાઈ ચૂકી હતી તેનું વર્ણન પ્રોફેસર આગળ કર્યું.

પ્રોફેસર વિચારતંદ્રામાં પડી ગયો. તેનું દિલ કહેવા લાગ્યું કે—આવો એક લાયક પતિ ગોદાવરીને મળે તો તે બિચારી કેવી સુખી થાય? જ્યાં પતિ પત્ની ઉભયેનાં મન દુઃખ અને સાકરની પેઠે એક થયાં હોય ત્યાં એમનો ગૃહસંસાર કેવો નન્દનવન સમો ચાલે? અંતઃકરણથી તો પ્રોફેસરે પોતાના પિતાનું કૃત્ય વેરથી ભરપૂર અને અતિ સંકુચિત હૃદયવાળું ગણ્યું. તેમજ ભારતરને ‘ગરીબ’ કહીને પિતાએ જે વેળુ કહ્યાં હતાં તે જાણીને તેનું દિલ દુઃખી થયું. શા માટે કોઈ ગરીબને પણ વિદ્યાસંપન્નને કોઈ સંપત્તિવાનની કન્યા મળવી ન જોઈએ? દરિદ્રતા દૂષણ નથી. દરિદ્રતા અપરાધ નથી. દૈવે કોઈને દ્રવ્યવાન તો કોઈને દરિદ્ર બનાવ્યાં, એમાં દેહધારીનો શો દોષ? આવા સહાનુભૂતિભરેલા વિચારોમાં પ્રોફેસર નિમગ્ન થઈ ગયો.

આ બેની વાતચીત લંબાઈ તેમજ તેઓ વચ્ચે કોઈ બળબળાટ કે ધાંટાધાંટ માલુમ નહીં પડતાં ઉઠ્યો પ્રોફેસર વિચારનિમગ્ન થઈ ગયો એવું દૂરથી જોઈને ગોપાળરાય તેઓ બન્ને તરફ ધસી આવ્યા અને પોતાના પુત્રને કહેવા લાગ્યા: “શું એક બાયડીની માફક વિચારમાં પડી ગયો છે? જા, તારા નોકરને પોલિસને બોલાવવા મોકલ.”

પ્રોફેસરે પિતાના અવિચારી શબ્દો સાંભળી ધડીભર કંટાળા-ભરેલી નજરે તેમની સામે જોયું; પણ પછી તરતજ પોતાનો

સ્વાભાવિક શાન્ત સ્વભાવ ધારણ કરીને તેણે કહ્યું: “હું ગુંચવાયો છું તેનું એકજ કારણ છે. આત્રા અહીંથી લગભગ ૧૧ માઇલ દૂર છે. રાત્રિ થવાની તૈયારી છે. માણસ જાય, ને આવે તે દરમ્યાન ધણોક વખત વીતી જશે—”

“તો હું જ આ બદમાશને તારી ગાડીમાં નાંખીને પોલિસ-સ્ટેશને ધસડી જઈ.”

“પણ ક્રિયા આરોપસર અને કંઈ સત્તાથી આપણે એને પકડી શકીએ?”

“કેવું મૂર્ખાઇભરેલું બોલે છે? આરોપ મારી પુત્રી ગોદાવરીને ફોસલાવવાનો અને વળી તારા બંગલામાં તે તારી પરવાનગી વિના દાખલ થયો એટલે ધર-પ્રવેશનો.”

પ્રોફેસરે ડોકું ધુણાવ્યું: “આપણને એ જાણતું નથી.”

“એટલે? શું આ બદમાશને બધું જાણે છે?”

“પિતાજી, આપ અકળાયા વિના વાત કરો. તો ધણું સાંઠ. આત્રામાં મારી ખ્યાતિ કેવી છે, તેનો વિચાર કરો. આપણા વતનથી આપણે અહીં આપણી આખર અદાલત સમક્ષ લલકી પાડવા આવ્યા નથી—આપણાં ધજ્જત અને માનમાં વધારો કરવા આવ્યા છીએ. આ નજીવી બાબત માટે આપણે અદાલત સમક્ષ જઈએ? કદાપિ હેદાર મન રાખીશું તો શું નુકશાન થવાનું છે?”

“નુકશાન? અરે, પૃથ્વી રસાતાળ થાય એટલું બધું નુકશાન થવાનો સંભવ છે. આ નાદાન જરૂર મારી ગોદાવરીને લઇને નાસી જવાનો અને ગિચારીનો ભવ બગાડવાનો.”

“વાર; તમે એની પાસેથી એવું વચન મેળવો કે—એ ગોદાવરીને લઇને નાસી નહીં જાય તો?”

“મારો એવો વિચાર નથી.” ગોકુલે તરતજ ખુલાસો કરી દીધો.

પ્રોફેસરે કહ્યું: “સાંભળો, તે ગોદાવરીને નસાડવાનો ઇરાદો રાખતો નથી.”

“પણ તેણે મારી મનાઇ છતાં અહીં પગ શા માટે મૂક્યો?”

“વહેતી નદીના ઘાઘને, મુરખી, આપ નહીં ખાળી શકો” ગોકુલે જવાબ દીધો.

“સાંભળ” ગોપાળરાયે પોતાના પુત્રને કહ્યું: “એ ઉદ્ધતના શબ્દો સાંભળ. હું તો એને પોલિસને સ્વાધીન કરવા માગું જ છું. તું ગાડી બેઠાવી આપવા માગે છે કે નહીં?”

“શ્રીમાન,” માસ્તરનો પિતો ઉછળ્યો: “મગજમાં તોર રાખીને ક્યારના ગમે તેવી ગાળો શું સુણાવી રહ્યા છો? હૃદયી જમાદા એટલા બધા શબ્દો બોલવાનો તમને મુદ્દલે અધિકાર નથી.”

“અધિકાર અને વગર અધિકારની વાતો મને શીખવનાર તું કેણુ?” એમ કહીને ગોપાળરાય ગોકુળ તરફ મુક્કી ઉગામીને તેને મારવા ધસ્યા. પ્રોફેસર એકદમ વચ્ચે પડ્યો અને પિતાને રોકતો બોલ્યો: “પિતાશુ, આપ મિળજ બોધ નાંખો છો એ ઠીક નથી. પોલિસ કને આપ તેને ગુન્હેગાર તરીકે લઇ જવા માગો છો, પણુ તેને મારીને તો આપ જ ગુન્હામાં આવો છો એ ભૂલી જાઓ છો!”

“પ્રોફેસર સાહેબ,” ગોકુળે કહ્યું: “શું કરવા એમને રોકો છો? શ્રીમંતાઇના તોરમાં ગરીબોને મારવાનો એમને હક્ક છે! ભલે મને તેઓ મારે! હું પોલિસને એમ નહીં કહું કે-મને તેમણે માર્યો છે! કારણ કે, મારા શરીરપરનો એમનો એકે એક ફટકો ગરીબોના બેટી અને સાચના પક્ષપાતી શ્રી પરમાત્માએ નિર્માણ કરેલા એક યુગલ ઉપરનો ફટકો છે. એનું પરિણામ અવશ્ય એ જોડી અખંડ અને અવિચ્છિન્ન રહેવામાં જ આવશે.”

“તમે બન્ને કૃપા કરીને શાન્ત થાઓ તો ધાણું સાઈ” પ્રોફેસરે કહ્યું: “પિતાશુ, આજના ધાંધલનો એકજ તોડ મને સુઝે છે. તે એ કે ગોકુળને ચેતવણી આપીને અહીંથી વિદાય કરવો. એ ચેતવણી છેલ્લીજ ગણાશે. જે હવે પછી તે અહીં મારા કે તમારા જોવામાં આવશે તો આપણે તેને પોલિસને સ્વાધીન કરી દઇશું.” પ્રોફેસરે ગોકુળ તરફ વળીને કહ્યું: “જાઓ, મિ. ગોકુળભાઈ, મારી ‘જેનતું’ વાન્દાન અન્ય સ્થળે થઇ ગયું છે; એટલે હુનિઆની નજરે તમે એની પાસે આવો, એ અનિચ્છનીય છે. ફરીથી આવો યત્ન કરશો નહીં અને નિરર્થક મારા પિતાના હિદ્દેગમાં વધારો કરશો નહીં.” ગોકુળ એક પણુ શબ્દ બોલ્યા રિના ત્યાંથી જતો રહ્યો. જતાં જતાં તેણે અંતઃકરણમાં એ નોંધ લીધી કે-મારા કારણમાં સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓમાં આજે એકનો ઉમેરો કરતો જાઉં છું. પ્રોફેસરે તેને મૃદુ અને સંલાળભર્યા શબ્દોમાં આપેલી ચેતવણી તેની સાબિતી રૂપ હતી. ગોકુળે જતાં જતાં પોતાના અંતઃકરણમાં એ પણુ નોંધ્યું કે-ગોદાવરીનો હજીયે પોતાના તરફ પ્રેમ છે, તેથી નિરાશ થવા જેવું નથી. અત્યારે ભલે અધિકાર છવાયલો દીસે છે. પણુ ભવિષ્યમાં ઉગ્મસ થવોજ જોઇએ. કોઇ નવી યુક્તિ શોધવાનું તે નક્કી કરતો ગયો.

ગોપાળરાયે તેને મારવા જવામાં પોતેજ ગુન્હેગાર ઠરતા હોવાનું જાણ્યું ત્યારથી ઠંડાગાર બની ગયા હતા. પુત્રે ઇજ્જતઆપર વગેરે સંબંધી જે કાંઈ કહ્યું હતું તે પણ તેમને વિચારના ખોરાકરૂપ થઈ પડ્યું હતું. તેથી ગોકુળ વિદાય થયો એટલે જ્યાં પુત્રે ધરમાં જવા માંડ્યું કે તરતજ તેઓ પોતે પણ વિચાર-મનસ્ક દશામાં તેની પાછળ ધરમાં ગયા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

મૂંગી બાળાની પિછાન.

I would that my tongue could utter;
The thoughts that arise in me.

—Tennyson.

પ્રો. ગુણવંતરાયે પોતાની બહેન ગોદાવરીને પોતાની પાસે બોલાવી અને તેને મારતર ગોકુલ સંબંધી પ્રશ્નો કર્યા. તેના જે જવાબો ગોદાવરીએ આપ્યા, તે ઉપરથી પ્રોફેસરને ખાત્રી થઈ કે, તેની બહેન મક્કમ છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો આ એક જખરો પ્રભાવ છે કે જ્યારે તેના સંસર્ગમાં આવેલો એક યુવક, એક યુવતીના અંતઃકરણનો અવાજ નજીક છે ત્યારે તે તેના પક્ષપાતી બની જાય છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો હક્ક પ્રત્યેક જણને છે એવું સમજી તેના હક્કની આડે આવવું તેને પસંદ પડતું નથી. પ્રો. ગુણવંતરાયે ગોદાવરીના મુખથી એ મક્કમ શબ્દો સાંભળ્યા કે: “ મેં તો આખાં જગતના પુરૂષ વર્ગને-ફક્ત ગોકુલ સિવાય-ભાઈ-બાપ સમાન ગણ્યો છે. ગોકુલ જ મારો હૃદયનાથ છે અને એના સિવાય અન્ય કોઈને વરવા કરતાં હું મોત બહેતર ગણું છું. પિતાજી કહે છે કે હું ૧૫ વર્ષની છું એટલે સગીર છું. ૧૬ વર્ષે હું પુખ્ત ઉંમરની થઈશ. મને એક વર્ષનો તે તફાવત નજીવો લાગે છે. હું કાંઈ તે દરમ્યાન અન્યની આહના આ ભવે તો નથીજ કરવાની-ઉલ્લેખ, મારા વિચારો ગોકુલ તરફ દબતર બનશે. સુંદરરાય સાથે મારું વેવિશાળ પિતાજીએ કેવળ મારા પર જીલ્મ ગુજારીને અને મારી અનિચ્છાએ કર્યું છે. મેં તો એ વેવિશાળ પહેલાં તેને ‘ભાઈ’ કહ્યો અને હવે પણ ‘ભાઈ’ કહું છું. માતા પિતા બંને મને ફરજ પાડશે તો આત્મહત્યા સિવાય બીજો માર્ગ હું નહીં લઉં.”

આ શબ્દો પ્રોફેસરને માટે પૂરતા હતા. ગોકુલમાં પ્રોફેસરને કાંઈ દૂપણ ભાસ્યું ન હતું તેણે ધૃષ્ટ્યું કે, પિતાએ આ બેની નેડી તોડતા પહેલાં અને સુન્દરરાય સાથે પોતાની બહેનનું વેવિશાળ કરતા પહેલાં પોતાને પૂછ્યું હોત તો ધણું સાઈ થાત.

“બહેન” તે બોલ્યો: “તારા પ્રત્યે મારી દિલસોજી છે. જો તારા આ વિચારો હું પહેલેથી જાણતો હોત તો ધણું સાઈ થાત. પિતાજીએ મારો સ્વેજ અભિપ્રાય પૂછ્યો હોત તોપણ ધણું સાઈ થાત.”

“ભાઈ” ગોદાવરીએ જવાબ દીધો: “હું હિંદુ સંસારની પ્રકૃતિ સંબંધમાં તમારા જેટલું જાણતી નથી પરંતુ ગોકુલના સંસર્ગમાં આવવાથી હું એટલું તો જાણી શકી છું કે હિંદુ માળાપો એટલે રૂશિઆના રાજ્યના ઝાર અથવા તો રોમના નિર્દય નિરો! એમનાં અંતઃકરણની કઠોરતા પારાવાર હોય છે. સંતાનોનાં હૃદય બળીને ખાખ થઈ જતાં હોય, સંતાનોની આશાઓ છુંદાઈ ચુકે થઈ જતી હોય તોપણ હિંદુ માળાપો નિર્દયપણે પોતાનું ધાર્યું કરે છે, અને જાણે પોતાનાં કુટુંબીઓ ગમે તેટલા બણેલાં ગણેલાં કે સમજી હોય, જગતમાં યશ અને માન મેળવીને મોટાં ગણાતાં રહ્યાં હોય તોપણ, તેમને મન તેઓનો હિસાબ હોતો નથી. તેઓ તો ફક્ત પોતેજ મોટી વયને લીધે પૂરાં સમજી અને અનુભવી છે, એમ ગણીને તેમનાં સંતાનોના અભિપ્રાયની કશી દરકાર કરતાં નથી. ભાઈ, તમને પિતાજીએ પૂછાવ્યું હોત તો કેટલું સાઈ થાત? પણ શેના પૂછાવે? એમના મગજમાં કાંકો છે કે પોતે મહાશાની અને અનુભવી છે! દીકરો પ્રોફેસર છે; એમ. એ. થયેલો છે, તેમાં શું થઈ ગયું? આથીજ તેમણે તમને પૂછાવ્યું નથી.”

“માતાપિતાને દોષ દેવો એ આપણા તેમના પ્રત્યેના ધર્મથી વિચલિત થવા બરાબર છે.” પ્રોફેસરે કહ્યું: “ગોદાવરી, તારા વિચારો સાથે જો કે હું સંમત થાઉં છું, તોપણ પિતાજીનો વાંક કાઢવા આપણે તત્પર થવું જરૂરી નથી. જુના જમાનાની લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી પ્રણાલિ અનુસાર તેઓ વર્ત્યા છે અને હજીયે ગોકુલ ઉપર એમને કોઈ છે એવું મેં જોયું છે. હું એમને સમજાવવા કોશીલ કરીશ. દરમિયાન તારે કોઈ જાતનું સાહસ કરવું નહીં, એવું વચન હું તારી પાસેથી માગી લઉં છું. તને સુંઝવણ થાય તો મારી સલાહ લેજે; તારી બાબીની સલાહ લેજે; પણ મનસ્વીપણે ઉતાવળ પગલું ભરીશ નહીં.”

ગોદાવરીએ પોતાના માડીજયાને તેના કહેવા મુજબ વચન આપ્યું અને લાઇ બહેન છૂટાં પડ્યાં.

બેચાર દિવસ વહી ગયા. એ દરમ્યાન ગોકુલ શું કરી રહ્યો હતો ? તે કાંઈક એવી યુક્તિ શોધી રહ્યો હતો કે, ગોદાવરી સાથે નારી જવું પડે નહીં અને તેના પિતા દબાઈ જઈને પોતાની સાથેના લક્ષ્મી મંજુરી આપે એવું કાંઈક કરવું તે સાંજ સહવાર પ્રેક્ષિસરના બંગલાની આસપાસ આંટો મારી આવતો અને પછી યુક્તિ શોધવા માટે એકાન્ત જંગલમાં ભ્રમણ કરતો રહેતો. આખરે એક દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે દૂર દૂર એકાન્તમાં યમુના નદિના કિનારા પર લક્ષ્મી એક યુક્તિ શોધી શક્યો. તેણે ઠરાવ્યું કે, મારે સુન્દરરાય પાસે જવું અને તેને પોતાના તથા ગોદાવરીના પ્રેમની બધી હકીકત કહી દેવી. જરૂર પડે તો તેને આગ્રે લાવવો અને ગોદાવરી રૂબરૂ મેળવીને ગોદાવરીના મુખથી તેને ખાત્રી કરાવવી કે, લક્ષ્મી કોઈ પણ સંજોગમાં નહીં થવા દેવા ગોદાવરી મક્કમ છે તે સુન્દરરાયને 'લાઇ' તરીકે ગણે છે અને જો તેને ફરજ પાડવામાં પાડવામાં આવશે તો તે આત્મહત્યાનો માર્ગ લેશે.

ગોકુળ આ નિર્ધાર અમલમાં મૂકવા માટે મુંબઈ તરફ ઉપડી જતા પહેલાં ગોદાવરીને ખબર આપવા માટે પ્રેક્ષિસરના બંગલા તરફ જવા લાગ્યો.

બંગલાથી તે ઘણે દૂર હતો. જ્યાં તે ફરતો હતો ત્યાં કેટલાંક ઝૂંપડાં આવેલાં હતાં. એ ઝૂંપડાંમાંના કેટલાંક છટાંછવાયાં તો કેટલાંક પાસે પાસે હતાં. કેટલાંક ઝૂંપડાં સરાંડીઓ ખપાડીઆં વગેરેનાં હતાં; તો કેટલાંક માડીનાં હતાં. એમાં પણ કોઈ કોઈ ઇંટોનાં ચણેલાં નાનાં નાનાં ઘર પણ હતાં. પોતે ફરતો ફરતો એકાદ ગામડા પાસે આવી લાગ્યો છે એમ તેને લાગ્યું. જે રસ્તેથી તે ત્યાં આવ્યાં હતા તે રસ્તેથી તે પાછો ફરીને પ્રેક્ષિસરના બંગલા તરફ જતો હતો, તેવામાં બે સ્ત્રીઓ એક ખેતરમાંથી નીકળીને તેને સામી મળ્યા. એમાંની એક જુવાન હતી અને એક વૃદ્ધ હતી. તેનું ધ્યાન તેઓ તરફ કદાચ પડ્યું નહોત પણ તેમાંની જે જુવાન હતી તે એકાએક બેસી પડી અને “આ આ આ” એમ ખૂસ મારતી પોતાના પગને ઝાલી રહી, તેથી ગોકુલે તેના તરફ જોયું. તેની સાથેની વૃદ્ધ સ્ત્રી તે જુવાન સ્ત્રી પાસે બેસી ગઈ અને તેનો પગ તપાસવા લાગી. ગોકુલની નજર જ્યાં તે જુવાન સ્ત્રી પર પડી કે તરતજ તે ચોક્યો !

તે જાને સ્ત્રીઓની નજદીક તે ગયો. જુવાન સ્ત્રીના પગમાં કાંટો ભોંકાયો હતો. વૃદ્ધ સ્ત્રી તે કાઢવા મથતી હતી. કાંટો ભોંકા-

વાથી તે જુવાન સ્ત્રીના પગમાં લોહી નીકળ્યું હતું. ગોઠુલે વૃદ્ધ સ્ત્રીને કાંટા કાઢવામાં મદદ કરવા કહ્યું એટલે તેણે ધુરડાઉં કરીને જવાબ દીધો: 'જા, જા, હવે ! તારા જેવા તો બહુથે મદદ કરનારા જેવા' ગોઠુલને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. એ હરમ્યાન જે યુવતીને કાંટા વાગ્યો હતો તે તેના તરફ જોઈ રહી. જેમ જેમ ગોઠુલે તેને જોઈ તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ આશ્ચર્યચકિત થતો ગયો અને આખરે અમુક નિર્ણય કરીને તેણે તેને ઉદેશીને કહ્યું: "જમના બહેન, તમે તમે અહીં ક્યાંથી ?" તે જ્યાં એવું બોલ્યો તે વખતેજ જુદા સ્ત્રીએ તેના પગમાંનો કાંટો કાઢી નાંખ્યો હતો અને તેને સ્વસ્થતા થઈ હતી પણ ગોઠુલે તે યુવતીને પ્રશ્ન કર્યો તે સાંભળીને ડાશીએ પોતાના હાથમાં એક લોટો હતો તે ગોઠુલ તરફ ઉઘાડીને કહ્યું: "પીટ્યા ! અહીંથી જામ છે કે નહીં ? નહીં તો આ લોટો છુટા મારીશ."

"પણ આઈ; ગુરસે શું કરવા થાઓ છો ? તે આરી બોલમણી છે કે નહીં એ તેનેજ પૂછી જુઓને ?" ગોઠુલે ડાશીને સમજાવવા માંડી.

"એને શું પૂછે ? એ તો મૂંગી છે ! તારા જેવા તો કંઈક પાછું અહીં આવી ગયા ! કોઈ એને દીકરી કહે અને કોઈ બહેન કહે ! એવાઓ પર હું વિશ્વાસ મૂકુંજ નહિને ! ચાલ, છોડી, આપણે જતાં રહીએ."

આમ કહીને ડાશી તે જુવાન બાળાનો હાથ ગ્રાહીને સેને લગભગ ધસડીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ.

ગોઠુલ વિચારમાં પડી ગયો કે, આમ કેમ ? આ બાળા ગોઠાવરીની બહેન જમના જેવીજ લાગે છે અને તે અહીં ક્યાંથી ? વળા તે મૂંગી છે એમ આ ડાશી કહે છે એ શું ! તે મૂંગી હોય એ તેને સંબંધિત લાગ્યું કેમકે જ્યારે તેને કાંટા વાગવાથી દુઃખ થતાં તે ખેસી પડી ત્યારે "ઓ મા રે !" અથવા "ઓ બાપ રે !" એવા દુઃખપ્રસંગના સહજ ઉદ્ગારો તેના મોંમાંથી નીકળ્યા નહતા પણ 'આ આ આ' એમ તેણે કર્યું હતું અને ડાશી સાથે સંવાદ જવાબ થયા તે હરમ્યાન તેણે એક પણ હરફ પોતાના મોંમાંથી નહીં કાઢતાં ફક્ત બહુચકની માફક પોતાના તરફ તથા ડાશીની તરફ જેવા કર્યું હતું. મતલબ તે મૂંગી હોઈ શકે. પણ તેનું ક્ષેં તો ચોક્કસ ગોઠાવરીની બહેન જેવું હતું. અને જો તે જમનાજ હોય તો અહીં કેવી રીતે આવે ?

ગોઠુલે ડાશીના તમામ ઉદ્ગારો ઉપર મનન કરવા માંડ્યું અને તેમ કરતાં તેણે એ જે જથ્થો જતાં હતાં તે તરફ પોતાની નજર

શાખી તે બાળને તેણે એક ઝુંપડીમાં પેસતાં જોયાં. ગોઠુસને કાંઈ સમજ પડી નહીં. “કહાય તે જમના ન પશુ હોય.” તે બચુ-મધ્યો: “ફુનીયામાં એક સરખાં મેઠાવાળાં ઘણાંએ હોય છે તે મુજબ આ ગામડીઅણુ પશુ જમના જેવી હોય એ સંભવિત છે.” વળી તેને વિચાર આવ્યો: “પશુ તે જમના ન હોય એમ પશુ કેવી રીતે કહી શકાય? બનવા જોગ છે કે, તે કહાય આ કાંઈ પદ્માશ ગામડીઅણુના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોય અને તેથી મૂંગી હોવાનો ઠોંગ કરીને કાંઈ ત્રાહિતની મદદની રાહ જોતી હોય.”

કંઈકવાર સુધી ગોઠુએ આ ગડબાંગમાં વખત પસાર કર્યો. પશુ તે નક્કી નિર્ણય કરી શક્યો નહીં કે, તે જમના જ છે. દિવસનો પ્રહર ચલ્યો જતો હતો. “વખત વખતનું કામ કરે છે. અને હું અહીં એક બાળાને જોઈને નક્કામો ગડબાંગ કરી રહ્યો છું! મને તે હશે એની ચિન્તામાં મારે શા માટે માંડે કામ ચૂકવું?” બાણ નક્કી કરીને તે પ્રોફેસરના બંગલા તરફને રસ્તે ચાલ્યો. ખમખાળો અને પોતાનાજ વિચારોમાં ઝરત થયેલો આ અધ્યાપક ધીમેધીમે જ્યારે પ્રોફેસરના બંગલા આગળ આવ્યો ત્યારે એ બંગલા-માં સુન્સાન જેવું જોઈને તેને શંકા ઉપજી કે-શું બધાં અહીંથી આવી ગયાં હશે? તેણે પોતાના રિવાજ મુજબ ‘સિટી’ મારવી કે નહીં એ વિષે વિચાર કરી જોયો. એકવાર ‘સિટી’ એ ગાદાવરીના પિતાને શંકાખોર બનાવ્યો હતો અને ગાદાવરી સાથે પોતાને નિશ્ચિંત મને પૂરી વાતચીત થઈ શકી નહતી. એ અનુભવ ધ્યાનમાં લઈને ગોઠુએ એક નવી યુક્તિ અમલમાં મૂકી. તેણે બંગલાના બાપરા પર કાંકરીઓ નાંખવા માંડી. થોડી થોડી વારે ત્રણચાર કાંકરીઓ નાંખી એટલામાં બારીમાં ગાદાવરીનું ચંદ્ર-મુખ દેખાયું. ગાદાવરીએ નાકે આંગળી ચરકાડી અને હાથથી જતા રહેવા ઇશારત કરી. સાંઈ થયું કે, માસ્તર તેજ વખતે એક ઝાડની આડમાં છુપાઈ ગયો, કેમકે તરતજ તે બારીમાં ગોપાળરાયે દેખા દીધી, અને પિતાપુત્રી વાતોલાપ કરવા લાગ્યાં. બે ત્રણ મિનિટ પછી તેઓ ધરતી અંદર પાછાં જતાં રહ્યાં.

આશરે એક કલાક વહી ગયો. એટલે ગાદાવરી ધરતી બહાર આવી. ઝાડને ઓથેથી માસ્તરે દૂર થઈને તેને પોતાની પાસે બોલાવી. તે તેનો હાથ ખેંચીને બંગલાથી દૂર લઈ ગઈ. માસ્તર વિચારમાં પડ્યો કે: “આમ કેમ? શું તેણે આજે મારી સાથે નાસી જવાનો નિર્ણય કર્યો છે?”

લગભગ દોડતી હોય એવી રીતે ગાદાવરી માસ્તરને ખેંચી જતી હતી. એક ખેતર જ્યાં કોઈની અવરજવર નહતી ત્યાં જઈને

ગોદાવરી એસી પડી. ગોકુલે પૂછ્યું: “ શું છે ? કંઈ માઠો બનાવ બન્યો છે કે શું ? ”

ગોદાવરી એકદમ રડી પડી. તેણે પોતાનાં બન્ને હાથથી પોતાનું મોં ઢાંક્યું. ગોકુલને એવી શંકા ઉપજી કે-ચોક્કસ ગોપાલ-રાયે સુન્દર સાથે ગોદાવરીનું લગ્ન ઘણાજ નજદીકના દિવસે કરી નાંખવા ઠરાવ્યું હશે તેથી તે મુંઝાઈ ગઈ છે. તેણે પૂછ્યું: “ શું તારે લગ્ન કરવાનું હતું છે ? ”

ગોદાવરીએ ડોકું ધુણાવી ના પાડી અને રડતાં રડતાં કહ્યું: “ માસ્તર ! મારી બહેન જન્મના અને લાઇનો બાપુ ક્યાંક ગુમ થયાં છે—”

“ હેં ? ! ક્યારે ? ”

“ તમે જે દિવસે મને મળવા આવ્યા તેને બીજે દિવસે સાંજે સખ્તના તોફાન વાવાઝોડા સાથે વરસાદ તુડી પડ્યો હતો ત્યાર પછી બહેન અને બાપુનો પત્તો નથી. બહેન બાપુને રમાડતી રમાડતી તે સાંજે બહાર લઈ ગઈ હતી. બાપુ તેની પાસેજ હતો. ”

ગોકુલને એકદમ જંગલમાંના ઝુંપડાનો આજ સહવારનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. તેણે જન્મના જેવી કોઈ બાળાને એક ડોકી સાથે જોઈ હતી; પણ તેની સાથે પ્રો. ગુણવંતરાયનો પુત્ર નહતો અને તે બાળા તો મૂંગી હતી !

“ તમે તપાસ કરાવી ? ” ગોકુલે પૂછ્યું.

“ હા. લાઇ અને પિતાજી રોજ આગ્રે જઈને પોલીસનાં માણસો સાથે તપાસ ચલાવે છે. આખા આગ્રા શહેરમાં ઠાંડી પીટાવરાવી. પોલીસોએ લુચ્ચા લકઁગાઓનાં ઘર તપાસ્યાં; પણ કોઈ સ્થળે હજી સુધી પત્તો મળ્યો નથી. લાઇ સહવારના પાછા આગ્રે ગયા છે અને હજી સુધી આવ્યા નથી. મારી લાલી આમો દિવસ રોયા કરે છે. મારા પિતાજીનો મારા ઉપરનો ગુસ્સો જતો રહ્યો છે અને ગરીબ ઘેટા જેવા થઈ જઈને તે બિચારા પણ નિસાસાઓ ઉપર નિસાસાઓ મૂક્યા કરે છે. માસ્તર, ઓ માસ્તર ! મારી બહેન ક્યાં હશે ? અને બાપુ ? એ તો ભૂલ્યો ભૂલાતો નથી ? કેવો હસતો રમતો પુલ જેવો બાળક ? ”

“ તમારી બધાંતી તપાસ અધૂરી છે ” ગોકુલે કહ્યું: “ એક ચોક્કસ સ્થળે જન્મના હોવાનો મને વહેમ છે—”

“ હેં ? એ ક્યાં છે, તે તમે જાણો છો ? ”

“ એ તેજ છે એવી મને ખાત્રી થતી નથી પણ જો તું મદદ કરે તો એ ખાત્રી થાય. ”

“તમે શું કહો છો એ હું નથી સમજી શકતી. માસ્તર, શું મારી બહેન ક્યાંક બૂલી પડી છે? આટલા બધા દિવસ તે બિચારીનું શું થયું હશે? અને પેલો નાનોકડો બાણુ બિચારો અમારા બધાનાં વિના કેની સાથે રમ્યો હશે?”

ગોકુલે સહવારની પોતાની વીતકની વાત, ડાશીના ગુસ્સાભર્યા શબ્દો, જીવાન બાળાની મૂકસ્થિતિ, અને બાળકની ગેરહાજરી વગેરે ગોદાવરીને કહીને સૂચના કરી: “જો તું મારી સાથે આવે તો આપણે બન્ને તે જગ્યાએ જઈએ; તે બાળાને મળીએ અને તે ખરેખર જન્મના છે કે કેમ તેની તજવીજ કરીએ.”

ગોદાવરીએ પોતાનાં આંસુ લુછી નાંખ્યાં. તે ઉભી થઈ મધ અને બોલી: “ચાલો એ મારી બહેન હશે તો જરૂર હું તેને ઓળખીશ.”

બન્ને જણ પગપાળાં ગામડા તરફ જવા લાગ્યાં. રસ્તામાં ગોકુલને આ બાબતમાં વધુ વિચાર કરતાં આનંદની કંઈક ઉર્મિઓ ઉઠી. તેને એમ લાગ્યું કે: “જો ખરેખર તે જન્મના જ હશે તો તેને તેનાં માતાપિતા સમક્ષ પાછી લાવી આપવાના મૂળ કારણરૂપ હું થઈશ; તેથી મારા ઉપરનો ગોપાળરાયનો તમામ રોષ ઉતરી જશે અને તેઓ મારી માગણી કબૂલ કરીને મને ગોદાવરી સાથે પરણાવવા મંજૂરી આપશે.”

આ વિચાર તેણે ગોદાવરીને જાહેર કર્યો. ગોદાવરીની આંખમાં તેથી અજબ ચમકાર દેખાયો: “હાશ, એ મારી બહેનજ હોય તો મને પોતાને પણ કેવો સરસ લાભ થશે!” એમ કહીને તે સ્ટુર્તિથી અને ઉતાવળી ચાલવા લાગી.

તેઓ બન્ને તે ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યાં ત્યારે ગોકુલે ડાશી સાથેનો પોતાનો સંવાદ ખ્યાનમાં લઈને વિચાર કર્યો કે, એકદમ તેની આગળ જાહેર થઈને જન્મનાની માગણી કરવાથી, ડાશીએ કહ્યું હતું તેમ, તે, ગામના લોકોને બોલાવીને નાંહક કોલાહલ મચાવી મૂકે, એ સંભવિત છે. એથી જન્મના હાથ આવે નહીં અને તેને પોતાની મારફત મેળવવાનો યશ ખાટી જવાને બદલે પોલિસની મદદથી મેળવવી પડે. આથી કોઈ ચાલાકી કરીનેજ જન્મનાને ઝુંપડી બહાર લાવવી જોઈએ.

જે ઝુંપડામાં સહવારે તેણે ડાશીને જતાં જોઈ હતી તેના તરફ આંખળી ચીંધીને માસ્તરે ગોદાવરીને કહ્યું: “એ બાળા આ ઝુંપડામાં ? તું પ્રથમ જોઈ આવે કે, તેમાં કોણુ કોણુ છે? કોઈને પણ તારા આવવાની ખબર પડે નહીં એવી સાવચેતીથી જજો. કારણુ કે, ડાશી ખરાબ સ્વભાવની છે એ મેં તને કહ્યું છે.”

ગોકુલ ઝુંપડાથી જરાક દૂર ઉભો રહ્યો અને ગોદાવરી ઝુંપડામાં ગઈ. તે ઝુંપડાની આસપાસ સફાઈમાં કાંઈ માણસનો અવરજવર ન હતો. માસ્તર આશરે બે ક્ષણ થોભ્યો હશે ત્યાં તો ગોદાવરી અને પેલી બાળા બન્ને જણ બહાર આવી પહોંચ્યાં.

“માસ્તર” ગોદાવરી બોલી: “નહી, આ મારી બહેન જન્મના છે. પણ તમે કહો છો તેમ મૂંગી છે! હું ઝુંપડીમાં ગઈ ત્યારે ત્યાં તે બેઠેલી હતી અને એક પથારીમાં કાંઈક માણસ સુતો હતો. મને જોઈને જન્મના તરતજ મને ભેટી પડી અને પોતાના મોં તરફ આંગળી કરીને ડોકું ધુણાવતી અને હાથથી નકારતો ધંધારો કરતી રડવા લાગી. મેં તેને પૂછ્યું: “બહેન, શું તું ખરેખર મૂંગી છું?” તેણે હા પાડી. મેં બાણુની પૂછપરછ કરી; એટલે તો તે ખૂબ જ રડવા લાગી અને હાથ પહોળા કરીને તે હઠાવતી આકાશ તરફ ઉંચા કરવા લાગી. મને કશી સમજ પડી નહીં એટલે એને તમારી પાસે લાવી છું.”

માસ્તરે કહ્યું: “એ ધંધારાઓ મને કાંઈક કુશંકા ઉપજાવે છે. એનો અર્થ હું મારા મનમાં કંઈપી શકું છું પણ અત્યારે એ સમજાવવાની જરૂર નથી. હાલ તુર્ત આપણે સૌથી પહેલું કામ કરવાનું છે તે એજ કે-અહીં હવે એક પગ પણ ઉભા રહેવું નહીં. ડોશી ઝુંપડામાંથી કાંઈક કામસર બહાર ગઈ હોવી જોઈએ. જો તે કદાચ હમણાંજ પાછી ફરશે તો આપણો અર્થ સધાશે નહીં. માટે કાંઈ જાતની વાતચીત કર્યા વિના બસ એકદમ ધર તરફ આપણે દોટ મૂકીએ.”

ગોદાવરીએ આ વિચાર પસંદ કર્યો અને તે ત્રણે જણે દોડવા જ માંડ્યું. તેઓ આશરે ૦૧ માઇલ દોડ્યાં હશે એટલામાં સામેથી એક ઘોડાગાડી આવતી જણાઈ.

“એ બાઇની ગાડી છે” ગોદાવરી બોલી ઉઠી.

તેઓ ત્રણે થોભી ગયાં. ગાડી નજદીક આવી. ખરેખર, તેમાં પ્રોફેસર બેઠેલો હતો. તેણે તેઓને ત્રણેને ગાડીમાં બેસાડ્યાં અને પૂછ્યું: “મારો બાણુ ક્યાં છે?” અને એ પ્રશ્ન થતાં જ મૂંગી બાળાનું રૂદન શરૂ થયું. એ પોતાના વાળ પીંખવા લાગી. મોં પર અત્યંત કંટાળના ભાવ લાવીને આંસુભરી દ્રષ્ટિ બનાવીને પોતાના કોમળ કર પોતાની છાતીએ પીટવા લાગી અને ઉંચે આકાશ તરફ આંગળીઓ કરવા લાગી.

ગોદાવરીથી આ દ્રશ્ય જોઈ શકાયું નહીં. તે પણ રડવા લાગી. “આમ કેમ? ગોકુલ, આ બધું શું છે?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

ગોકુલે કહ્યું: “મોટી મુઝવણ એ છે કે-જમના બહેન મૂંગા થઇ ગયાં છે; અને તેઓનું આ કલ્પાંત તથા હાથના ઇશારાઓથી મને તો બાણ સંબંધી અત્યંત અનિષ્ટ અને અમંગળ શંકા ઉપજે છે. તમે જાણતા જ હશે કે, આવા ઇશારા બીજી કોઇ જ બાબતમાં ન થાય!”

“મૂંગી થઈ ગઇ છે? ! અમંગળ શંકા? !” પ્રેક્ટિસર પણ ખપ્પો. તેણે ગોકુલનો હાથ ઝાલ્યો અને કહ્યું: “હું તારા ઉપર મારા પિતાજીની માફક કોઇ આરોપ મૂકતો નથી; પણ કહે, થોડાક કલાક ઉપર ગોદાવરી સાથે તું ક્યાં નાસી ગયો હતો? અને અત્યારે તમે ત્રણ જણ ભેમાં થઇને મને મળ્યાં અને બાણ તમારી સાથે નથી, એનું શું કારણ?”

આ પ્રશ્નોએ ગોકુલના હૃદય પર આઘાત કર્યો. અચિંતી ધાડ પોતાની ઉપર જ આવશે, એવી તેને કલ્પના પણ નહતી. તેણે તો માન્યું હતું કે, ગોપાળરાયના કુટુંબપરના પોતાના આભારોમાં એક વધુ બોલે જમનાની શોધથી તેણે ચઢાવ્યો હોવાથી તેના બદલામાં આભારના શબ્દોની લ્હાણી મળશે; પણ આ તો ઉલટું તેના પોતાના તરફ જ શંકાસાગરની છોળો ઉડવા લાગી! પણ પ્રેક્ટિસર શાન્ત અને સમજી યુવક છે, એવું તે જાણતો હતો તેથી તેને ધીરેથી સમજાવવાનો ઇરાદો કરીને તેણે પ્રેક્ટિસરને પૂછ્યું: “આપને કાણે કહ્યું કે, હું ગોદાવરી સાથે નાસી ગયો છું?”

“મારા નોકરે. ગોદાવરીને તેણે ઘર બહાર જતી જોઇ હતી. તને એક ઝાડને ઓથેથી નીકળતાં તેણે જોયો હતો; અને આ દિશામાં તમે બે ગયાં હતાં, એ તેણે નિહાળ્યું હતું. મારા પિતાજીના ઉગ્ર સ્વભાવથી તે વાકેફ થઇ ગયો હોવાથી તેમને તેણે વાત કરી નહતી પણ હું જ્યારે આગ્રેથી આવ્યો ત્યારે તેણે મને એ વાત કરી અને તેથી તેને લઇને હું આ તરફ આવતો હતો. એ નોકર ગાડી બહાર કાચમેનની સાથે બેઠો છે. તે આ વાતની સાક્ષી પૂરશે.”

“ભાઈ,” ગોદાવરી રડતાં રડતાં અધવચ્ચ બોલી: “નોકરની સાક્ષીથી કશી જરૂર નથી. એની વાત ખરી છે એ હું કબૂલ કરું છું પણ ગોકુલ સાથે નાસી જવાના ઇરાદાથી હું બહાર નીકળી નહતી. આપણી મુઝવણના પ્રસંગથી તેને વાકેફ કરવા અને બહેન તથા બાણને શોધવામાં તેને મદદગાર બનાવવાના ઇરાદાથી જ હું તેની પાસે ગઇ હતી. પિતાજી બારીમાંથી કદાચ અમને એકઠાં મળેલાં જોઇને ગુસ્સે થઈ જાય તે બહીકે હું તેને એકાન્તમાં લઇ ગઈ હતી. મેં તેને બધી વાત કહી અને પછી તો તેણે પોતે જ જાણતો હતો તે મને કહ્યું, જેને પરિણામે અમે બહેનને શોધવા ગયાં.”

“તે શું બન્યું હો ? બહેનની આ સ્થિતિ કરવામાં શું તે સામેલ હતો ?”

હવે માસ્તરે ખુલાસો કરવાની જરૂર બોધ. ગાંઠાવરોને જવાબ દેતી અટકાવીને તેણે આ આખીયે ઘટનાનો રજૂ રજૂ ખુલાસો પ્રોફેસર આગળ કર્યો અને ચોક્કસ તેની અસર પ્રોફેસર ઉપર તે ધારતો હતો તેવી થઈ. પ્રોફેસરે સ્નેહપૂર્વક તેનો હાથ ઝાલીને કહ્યું:

“ગોકુળ, બેશક તેં મારા કુટુંબ પર એક વધુ ઉપકાર કર્યો છે. તને મેં સહેજ પલ્લુ વધારે પડતું કાંઈ કહ્યું હોય તો માફ કરજે. મને યોતાને તો તારા વિશે શંકા ન હતી પણ પિતાજીના દષ્ટિબિન્દુથી આ બનાવમાં જોયા સિવાય મારે માટે ક્ષ્ટકોજ ન હતો. વારં જમના તો મળી-બિચારી વાચા વિનાના મળી; પણ મારો બાળુ ?...પણ...આ...શું ? જમનાની આ હાલત...કેમ ?”

તેઓની સર્વની નજર જમના પર પડી. તે બિચારી યોતાની જગ્યાએ જડવત્ પડી હતી. તેના શરીર ઉપરનાં વસ્ત્રોનું તેને બાન ન હતું; તેના વાળ તેના ખભાની આસપાસ અને મ્હોં ઉપર વિખરાઈને છુટા પ્રસરી રહ્યા હતા.

પ્રોફેસરે તેના હાથ ઝાલીને તેને ઢંદોળી અને “જમના ! જમના !” એવી હાંકો મારવા માંડી; પણ તે બોલી નહીં.

ગોકુલે કહ્યું: “આઘાત, ગભરામણ અને મુંઝવણને લીધે તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. જલદી એનું હૃદય તપાસો. નાડી તપાસો અને પછી એકદમ ગાંઠી દોડાવી મૂકીને આપને બંગલે લઈ જાઓ.”

ગાંઠીના ખૂણામાં જડ જેવી પડેલા જમનાની નાડી પ્રોફેસરે તપાસી. તેને માલુમ પડ્યું કે-નાડી ચાલતી હતી. તેણે હૃદય તપાસ્યું. તે સહેજ ધડકતું હતું.

“ગોકુલ” પ્રોફેસરે પૂછ્યું: “તે બેશુદ્ધ થઈ ગયેલી માલુમ પડે છે. હવે અત્યારે તેને શુદ્ધિમાં લાવવાનો શો ઉપાય કરીશું ? આપ તો અહીંથી ૧૨ માઇલ દૂર છે. ડોક્ટરને બોલાવવા મોકલીશું તો કલાકોના કલાકો વીતી જશે.”

“લગીરે ગભરાશો નહીં” ગોકુલ બોલ્યો: “સેવક અનેક ધરગથ્ય ઉપાયો બોલે છે. આપને બંગલે આપણે પહેલાં જઈએ. તે પછી બધી વાત.”

કોમ્પોઝિટને માડી બંગલા તરફ લેવાનો પ્રોફેસરે હુકમ આપ્યો.

માડી બંગલા તરફ ચાલવા માંડતાં પ્રોફેસરના હૃદયમાં ચિન્તાનું

આવશ્યક પ્રમાણે અહીં પોતે બહેનને લઈ જાય છે પણ તે કેવી રીતે ? વાતચાટ અને બેશુદ્ધ ! ઉપરાંત પોતાનો જ પુત્ર કે જેને રમાડવા માટે તે જાંબલા અહાત્ત લઈ ગઈ હતી તે અત્યારે તેની પાસે નથી ! પુત્ર વિગતી હકીકત પૂછતાં તે અતિશય કદમાં કરતી, આકાશ તરફ આંગળીઓ ચીંચતી બેશુદ્ધ થઈ ગઈ છે ! ગોકુલ અમંગળ શંકા કરે છે : શું જાણુ સ્વર્ગલોકમાં ગયો હશે ? પ્રેક્ષિસરના હૃદયમાં એક જ પ્રશ્ન તરવરી રહ્યો કે : “ મારી ખિમાર પ્રેમાળ પત્નીને જાણુ વિશે હું શો જવાબ દઈ શકીશ ? જો ખરેખર આ દુર્દેવી થટના બની હશે તો, એ ખિચારીનું કુળ હૃદય એ આઘાત શી રીતે સહન કરી શકશે ? ”

ચણેર શિક્ષક ગોકુલ પ્રેક્ષિસરના મુખ ઉપરના શોકાતુર ભાવોથી તેના હૃદયમાંની ગડબાગ સમજી ગયો. એ સમયસૂચક હતો. એ હિમ્મતવાન હતો. એણે કહ્યું : “ શુભવંતભાઈ, તમારા હૃદયમાં તમારી બહેન અને તમારા બાળક માટે અપાર ચિન્તા ચાલી રહેલી હોય એમ જણાય છે : પણ કશી જ મંડવણ ન રાખશો. આપણે પોલિસને ખબર આપીને તેઓનાં માણસોને સાથે લઈને એ ગામડાનાં એકેકે એક મુંપડાં તપાસાવીશું અને—

“ પણ એ મુંપડાં મારા બાણના દેહ વિના ખાલી જ હશે તો ? એ કામળ તંત્રીને નિર્દોષ આત્મા જો પ્રજ્ઞાના ધામમાં પહોંચી ગયો હશે તો ? ”

“ હે ? શું બહેન એટલા માટે આકાશ તરફ આંગળીઓ કરતી હતી ? ” ગોદાવરી અધવચ્ચ પૂછવા લાગી : “ મારતર, મારતર, શું તમે એના ઇશ્વારોએનો એવો અર્થ કરો છો ? ”

“ હિમ્મત રાખો ” ગોકુલ બોલ્યો : “ તમે બંને જણુ હિમ્મત રાખો. પૂરી તપાસ વિના આપણે કશો જ અર્થ નહીં કરીએ. ”

“ પણ તમે કહેતા હતા ને કે, તમે તેનો અર્થ સમજ્યા હતા ! હવે પાછા બુકું બોલો છો ? મારતર, તમે મને ફોસલાવો છો. ”

મારતર શું બોલે ? જો ગોદાવરીને તેણે કદી ફોસલાવી હોય તો આ એક જ બાબતમાં પહેલીવાર અત્યારે ફોસલાવી છે, એ ખરી સાતને લીધે તે બોલી શક્યો નહી. જો આ ધડીએ મારતર ચાક્રસ એમજ કલા કરે કે, બાળક મરણ પામ્યું છે, તો ગોદાવરીનો આત્મા દુઃખી થાય અને તે અહીંની અહીં જ અપાર કદમાં કરી મૂકે. “ મુઠી વચ્ચે સોપારી ” જેવા આ પ્રસંગે ગોદાવરીને ખોટી રીતે ફોસલાવ્યા વિના તેને છૂટકો જ ન રહ્યો. તેણે બેશક

એ ફાસલામણુ આગળ ને આગળ ચાલુ રાખી અને સુઝ પ્રોફેસર પણુ ગોઠાવરી પર વધુ આધાત ન થાય તે કારણે ગોકુલની ફાસલામણુમાં લળી ગયો.

બંગલો આવી પહોંચ્યો. બંગલાનો રક્ષક, નોકરો અને કોચમેન વગેરેની મદદથી બેશુદ્ધ જમનાને ઘરમાં લેવામાં આવી અને હવે શું કરવું એની ગડબાંગ ચાલી. પ્રોફેસરે તત્કાળમાં ધરમથુ ઇલાજ કરવા સૂચના કરી અને ડાક્ટરને આવી પહોંચવામાં વિશ્વંબ શ્રવાની મુશ્કેલી રળુ કરી.

ગોપાળરાયે કહ્યું કે: “ગમે તેટલો વખત જમ તો જાલે પણ ડાક્ટરને આપ્રાથી બોલાવવો જ જોઈએ. કોઈ જાતના ધરમથુ ઇલાજ હું કામમાં લેવા માગતો નથી. ડાક્ટર કરતાં આપણે ભોંકો વધારે ડાહ્યા નથી.”

પ્રોફેસરે આ સાંભળીને ગાડીવાળાને આપ્રાના એક ડાક્ટર ઉપર ચિટ્ટી લખી આપી અને ભારતી ગાડીએ જમને જઈથી તેને બોલાવી લાવવા હુકમ આપ્યો. ગાડીવાળા ગાડી સાથે તરતજ ત્રિદાસ ગયો.

ગોકુલ નિરાશ થયો. તેણે બંગલાના રક્ષકને દર કાંઈ જમને પૂછ્યું: “અહીંથી એક માઇલ ઉપર જે ગામડું આવેલું છે તેનો ભોંકો કેવા છે, એ તું જાણે છે?”

“હું એ ભોંકો માટે થોડું થોડું જાણું છું” રક્ષકે જવાબ દીધો. તેઓ બહુ બલા માણસો છે. અને...” રક્ષકે પોતાને કાંઈક સાંભર્યું હોય તેમ કહ્યું: “એક બહુ હોશિયાર વૈદ ત્યાં રહે છે, બાઈબાળ ! જે માઈ માનો તો શેઠ સાહેબને સમજાવીને એને બોલાવવાં મોકલો. મારી ઐરી એક વાર માંઢી પડી હતી ત્યારે મેં તે વૈદની ઢવા કરી હતી અને તેને મટી ગયું હતું. આપ્રાનો ડાક્ટર કોણુ જાણે ક્યારે યે આવશે; પણ આ વૈદ તો સપાટામાં અહીં આવી જાયશે.”

“એમ ? ત્યારે એ ગામડામાં એક વૈદ રહે છે એ તું જાણે છે; ખરું કે ?”

“ચોક્કસ જાણું છું”

“ચાલ, આપણે બે ત્યાં જઈએ અને તેને બોલાવી લાવીએ. શેઠ સાહેબને એ વાત કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. વૈદને આવેલા જોશે એટલે તેઓ આપોઆપ એની ઢવા કરવા હા પાડશે.”

બંગલાનો રક્ષક તરતજ તૈયાર થયો અને ગોકુલ તથા તે બન્ને જથ્થુ વૈદને ત્યાં જવા નીકળી પડ્યા.

રાત્રિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ચોગરદમ અધકાર છવાઈ ગયો હતો. એ વખતે સ્ત્રીખસ ગામ તરફ આ બે જથ્થુ મુસાફરી કરતા જાય્યા.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

પરગણુ વૈદરાજ.

"Oh Lord, teach me to be thy glad and willing and perfect instrument.

Let me be thy ploughshare to plough the fields of love and service and renunciation.

Let me be thy flute through which will speed the melodies of Bliss to the heart of man."

ભાવાર્થ:—“હે સર્વેશ્વર, મને તમારૂં રાજી ખુશીનું, આપ ઈચ્છાનું અને સંપૂર્ણ હૃદયીઆર બનાવો.

મને આપના હજીનો એક ભાગ બનાવો કે જેથી પ્રેમ, સેવા અને ત્યાગના ક્ષેત્ર હું બેઠું.

મને આપનું વાજીત્ર બનાવો કે જેથી મનુષ્યનાં હૃદયમાં આશિષનાં સર હું પૂરી શકું.”

પ્રોફેસરના બંધાનો રખવાળ જાતનો એક ઠાકરડો હતો. તે ત્રણેક વર્ષથી આ બંધાની રખવાળી કરતો હતો અને આસપાસનાં મામોનો ભોગીયો હતો. તેની ઉંમર ૪૦ અને ૫૦ ની વચ્ચેની હતી. તેણે આ બંધકારમય રાત્રિને વખતે સાવચેતીની ખાતર એક ઘોઠા અને એક ફાનસ પોતાની સાથે રાખ્યાં હતાં. તેની કમરે એક છરી તો હંમેશા તે રાખતો જ હતો.

માસ્તરે રસ્તામાં તેની સાથે વાતચીત કરવા માંડી કે જેથી રસ્તો કાપવામાં સરળતા લાગે. એણે પહેલી વાત પ્રોફેસરની છેડી. રખવાળના કહેવાથી તે જાણી શક્યો કે, પ્રોફેસર અને તેની પત્ની બન્ને ધણાં સારાં સ્વભાવનાં છે અને રખવાળે આજ સુધીની પોતાની ઉંમરમાં આવાં ‘દેવ’ જેવાં ધણી-ધણીઆણી જેવાં ન હતાં. બાદ તેણે જમના વિષે વાત કાઢી. રખવાળના કહેવા ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે જમના અને બાલુના ગુમ થવા વિષેની પૂરી જાણ નોકરે સુદ્ધાને પણ અપાઈ નથી ! ફક્ત પ્રોફેસર અને તેના પિતા એ બે જાણુ જ આ ચાર પાંચ દિવસના અરસામાં વારંવાર ગાડી જોડાવીને આગે જતા હતા; અને જ્યારે જ્યારે તેઓ જતા ત્યારે નોકરોને અને રખવાળને પૂરી સાવચેતીથી બંધાણી તપાસ રાખવા કહેતા હતા.

ગોકુળે આ હકીકત જાણીને અભિપ્રાય બાંધ્યો કે, આ ગામડાંઓ તરફ ત્યારે તો મુદ્દલે તપાસ જ થઈ નથી એટલે શી રીતે જમનાને પત્તો લાગે ! પણ ગોકુળને એ જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે—નોઠરોને આ બે ગુમ થયેલાં સંબંધી તજવીજ કરવા કેમ કહેવામાં આવ્યું ન હતું અને બંગલાની ખાસ તકેદારી રાખવાની સૂચના પોતાની ગેરહાજરી દરમ્યાન આ પિતા-પુત્ર કેમ આપતા રહેતા હતા ? વિચાર કરતાં આ વિચિત્ર વર્તન માટે તેને ગોપાળરાયનો સ્વભાવ દોષરૂપ લાગ્યો. જ્યારે પોતે ગોદાવરી સાથે મૂંગી જમનાને ગામડાના ઝુંપડામાંથી લઈ આવ્યો ત્યારે રસ્તામાં પ્રોફેસરે તેના ઉપર આલેપાત્મક બે ત્રણ સવાલ કર્યા હતા તે તેને યાદ આવ્યા. ઉપરાંત તેણે તમામ ખુલાસો કર્યા પછી પ્રોફેસરે “ મારા પિતાના દષ્ટિબિન્દુથી મારે આ બનાવ તરફ જોયા વિના છૂટકો ન હતો ’ એમ કહેલું તે યાદ આવ્યું. ગોકુળને લાગ્યું કે : “ દૂધનો દાઝેલો છાશ કુંડી કુંડીને પીએ, એવી વહેમીલી પ્રકૃતિના ગોપાળરાયે ચોક્કસ મને જ આ બનાવના મૂળ કારણરૂપ લેખ્યો હોવા જોઈએ. આગળ્યે દિવસે હું ગોદાવરીને મળી ચૂકેલો હતો અને તે પછી જમના ગુમ થઈ એટલે ગોપાળરાય મને પકડાવવાની ધૂનમાં જમનાને ગુમ કરનાર હું જ છું એમ માની બેઠા હોવા જોઈએ. ” ગામડાંમાં તપાસ નહીં કરાવતાં કેવળ આગ્રામાં જ તપાસ કરાવી, એ ઉપરથી આ મુદ્દો ગોકુળને વધુ સાબીત થતો જણાયો. તેને ગોપાળરાયની દયા આવી. જુના જમાનાના માણસો પોતાની અમુક હઠને કારણે વહેમનું કેવું સામ્રાજ્ય ફેલાવી મૂકે છે અને પરિણામ કમનસિબે તેઓ પોતાની વિરૂદ્ધમાં જ કેવી રીતે ઉતારે છે, એ આ ઉપરથી તેને સ્પષ્ટ રૂપે સમજાયું. પોતે ખરેખર આ બાબતમાં સામેલ ન હતો તેથી અને પ્રોફેસરના દિલ-માંથી પોતાના માટેની શંકા તે દૂર કરાવી શક્યો તેથી તે પોતાના ભાગ્યને સખળ ગણવા લાગ્યો. અત્યારે પોતે વૈદને બોલાવવા જાય છે, એ પણ વિધિએ જ પોતાને સન્મતિ સુઝાડી છે એમ તેણે માન્યું. પણ હવે આ બનાવનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા અને ગોપાળરાયના વહેમી મન રૂપી મજબૂત કિલ્લાને સર કરવા તેણે વધુ સાવચેત રહેવા નક્કી કર્યું.

રખવાળ સાથે એ પછી આડી અવળી વાતો કરીને તેણે રસ્તો ખુટાડ્યો. જ્યારે તેઓ ગામડા નજદીક આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર કદાચ પૂરો થયો હશે, એમ તેઓને લાગ્યું ઝુંપડાઓમાં ચોમેર નિઃશબ્દતા છવાઈ રહી હતી.

બે-ત્રણ સિવાયે લગભગ તમામ ઝુંપડાંમાં અધિકાર હતો. રખવાળ વૈદના મકાનથી વાકેફ હતો એટલે કોઈને પૂછપરછ કરવાની તેને જરૂર પડી નહીં. વૈદનું મકાન ઇંટોના ચણતરનું હતું. તેનાં બારણાંનું કડું ખખડાવીને રખવાળે ખૂંચો મારી: “વૈદ બાપા, ઓ વૈદ બાપા!”

કોઈક સ્ત્રીએ અંદરથી પ્રશ્ન કર્યો: “કાણુ હશે?”

“એ તો અમે કોલેજના માસ્તરના બંગલામાંથી વૈદ બાપાને તેડવા આવ્યા છીએ.”

એ પછી કાંઈ સામો પ્રશ્ન થયો નહીં; પણ દીવા સાથે એક આધેડ વયની સ્ત્રીએ ઉઘાડયું અને કહ્યું: “એ તો અહીં નથી.”

“ક્યાં ગયા છે, માણ?” ઝાકુળે વિનયપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો: “એમની ઘણીજ તાકીદે જરૂર છે. એક જુવાન બાળા બિચારી મોત અને જીવન વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહી છે. વૈદરાજ એને ઉગારે તો પુન્યનું કામ થશે.”

“તમે કહો છો એવા જ એક દરદીને જેવા માટે પાસેના ગામડામાંથી ચાર પાંચ ગામડીઆઓ તેમને તેડવા આવ્યા હતા અને થોડીક જ વાર ઉપર એમને ગાડામાં બેસાડીને લઈ ગયા.” તે બાઈએ જવાબ દીધો.

“કિયા ગામડામાં ગયા છે?” રખવાળે પ્રશ્ન કર્યો.

“અહીંથી બે ગાઉ દૂર આવેલું એ કોઈક ગામડું છે. નામ તો મને બરાબર યાદ નથી; પણ કમળાઉ કે કખળાઉ એવું કાંઈક એ ગામડીઆ બોલતા હતા.”

“હં. હં. કચરીઉં કરીને એક ગામ ઓતરાતી બાળુએ આવેલું છે, ખરૂં. ત્યાંજ વૈદ બાપા ગયા છે ને? હમણાં અમે ત્યાં જઈ પહોંચીએ છીએ.”

“ભાઈ, માફ કર્યું માનો તો, એમને ન લઈ જશો. એક તો એમની અવસ્થા થઈ છે અને તેમાં વળી બેએક દિવસથી એ માંદા રહે છે તોયે પેલા ગામડીઆઓના કાલાવાલાથી ગયા છે.”

“બા, ‘દેવ’ જેવા માણસને કશુંયે ન થાય.” રખવાળે કહ્યું: “પારકાનું બહું કરવાવાળાપર પ્રભુ નીચેઆની જ રાખે. પહેલ મારા ઘરમાં મંદવાડ આવ્યો ત્યારે હું એમને બોલાવવા આવેલો અને ત્યાં એમનાં પગલાં મારે ત્યાં પડ્યાં કે, તરત મંદવાડ નાઠો! બા, એથી જ એમના જેવા પરગણુ પુન્યશાળીપર અમારા જેવાની ભક્તિ છે તો! એટલે એમને કશુંયે નહીં થાય.”

“ આ ઠાકોરનું કહેવું ખરું છે ” ગોકુળે તેને ખુદિ આપી અને રખવાળને ખુશ કરવા તેનો પક્ષ તાણતાં ઉમેર્યું: “ જ્યાં દરદીઓ અને તેમનાં બધાં કુટુંબીઓને વૈદરાજ પર વિશ્વાસ હોય ત્યાંથી હમેશાં દરદ રૂપ રાક્ષસો નાસી જ જાય છે. આ ઠાકોરના કહેવાથી મને ખાત્રી થાય છે કે-વૈદરાજને હાથે યશરેખા છે. ”

“ ઠીક ભાઈ ” તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “ તમે કહો તે ખરું. બાકી, અમારો તો એટલો નિયમ છે કે-સૌનું સરખી રીતે બહું કરવું અને દરદ પરખાયું કે, સારામાં સારી દવા તેને ઝટ આરામ થાય તે માટે આપવી. ”

“ અમે રજા લઈશું, બા ” રખવાળે કહ્યું. “ અમારે ત્યાં જે બાઈ માંદી છે તે તમારા જ ગામ તરફથી—”

ગોકુળે રખવાળને આગળ બોલતો અટકાવીને તેનો હાથ ખેંચીને કહ્યું: “ ઠાકોર, ચાલો, ચાલો, હવે આપણને વાર થાય છે. ”

રખવાળનું અધુરું વાક્ય પૂરું ન થયું અને ગોકુળ સાથે તે ચાલવા લાગ્યો. જે ગામ તરફ તેમને જવાનું હતું તેના રસ્તાથી પશુ રખવાળ વાકેફ હતો. તેઓ બન્ને ઉત્તર દિશામાં ચાલતા લાગ્યા. જરાક દૂર ગયા પછી ગોકુળે રખવાળને ચેતાવ્યો કે: ભૂલેચૂકે વૈદરાજને અથવા આ તરફના કોઈ પશુ ગામડીઓને એવું કહેવાની જરૂર નથી કે, જમના આ ગામમાં ડોસીને ત્યાં રહી હતી. રખવાળે તેનું કારણ પૂછતાં ગોકુળે તેને ડોસીના ધમકીના શબ્દો કહ્યા અને એ પછી રખવાળે સાવચેત રહેવા કબૂલ્યું.

કચરીઆ ગામ નજદીક તેઓ બ્યારે પહોંચ્યા ત્યારે વૈદરાજને લઈને પાછું ફરતું ગાડું તેમને સામું મળ્યું. તેઓએ તે ઉભું રખાવ્યું અને વૈદને આવવા વિનંતિ કરી. પ્રથમ તો તેણે ના પાડી; પશુ આખરે રખવાળના ખૂબ કાલાવાલાથી તે દયાળુ વૈદ પીગળ્યો અને તેણે આવવા કબૂલ કર્યું. ગોકુળરાય દેસાઈ કે જેઓ શ્રીમંતાધના તોરમાં ગરીબોનો તિરસ્કાર કરતા હતા, તેઓ જે અભારે અહીં હાજર હોત તો તેમને માલુમ પડત કે, જાણે પોતાની દીકરીને જેવા માટે આવવા વૈદને આમ્રહ કર્યો હોય તેમ આ ગરીબ રખવાળે વૈદને કાલાવાલા કર્યા હતા.

વૈદે હા પાડી એટલે ગાડાવાળાએ તેમને ત્રોફસરને બંગલે લઈ જવા આનાકાની કરી નહીં. ગોકુલ અને રખવાળ વૈદના ગાડામાં બેસી ગયા. તેમાં કચરીઆ ગામના ત્રણેક ગામડીઆ પશુ વૈદને પાછો મૂકી આવવા માટે એઠેલા હતા.

ગાડું પ્રોફેસરના બંગલાને રસ્તે આધું એટલે તેમાંના ગામડીઆ અને વૈદ વચ્ચેની વાતથી ગોકુળે પોતાના મનમાં એક નોંધ કરી લીધી કે, આ ગામડીઆઓને બદલે કાંઈ શહેરીઓ હોત તો કંઈને કંઈ દલીલો કરીને વૈદને અવશ્ય કહેત કે અમે તમને તમારે ગામ મૂકી જવા બંધાયલા છીએ કાંઈ પારકે સ્થળે જોવા લઈ જવા બંધાયલા નથી પરંતુ આ લલાભોળા ગામડીઆઓ હતા અને વૈદ પ્રત્યે તેઓને એવી લક્ષિત એવી હતી કે; તેનો બોલ તેઓ આજ્ઞા સમો ગણતા; જેથી તેમણે વૈદની ઇચ્છા સામે એક હરફ પણ કહ્યો નહીં.

ગાડું જતું હતું તે દરમ્યાન માર્ગમાં કેટલાક ગામડીઆઓનું ટોળું તેમના જોવામાં આવ્યું. તે ટોળું ગાડા આગળ આવ્યું અને તેમાં વૈદ વગેરેને બેઠેલા જોઈ પાછું જવા લાગ્યું. વૈદે એક જણને કહ્યું: “ત્રિકમ, હજી સુધી તમને કાંઈ પત્તો લાગ્યો જણાતો નથી, ખરું?”

તે માણસે જવાબ દીધો: “ના, વૈદ બાપા, અમે ખૂબ ખેતરો જોઈ વળ્યા; ઝાડીઓ; ઝાડવાં; ગરનાળાં બધુંયે તપાસી વળ્યા. એ બિચારી મૂંગીનો અમને ક્યાંયે પત્તો મળ્યો નથી!”

“મનુષ્ય યત્ન: ઇશ્વર કૃપા” વૈદે કહ્યું: “કોટિ યત્ન મનુષ્ય કરે પણ ઇશ્વરની કૃપા ન હોય તો તે ફેકટ જ નીવડે. હશે, તમે યત્ન કર્યો છે, એ ઓછા સંતોષની વાત નથી.”

“ખરું, વૈદ બાપા” એમ કહી ગામડીઆઓ વિદાય થયા. કચરીઆ ગામના ગામડીઆઓએ વૈદને આ બાબતમાં પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે: “અમારા ગામમાંથી એક મૂંગી છોકરી ખોવાઈ ગઈ છે. તેની શોધ કરવા આ બિચારાઓ ગયા હતા પણ તેમને યશ મળ્યો નહીં.”

ગોકુલે આ વખતે રખવાળનો હાથ દાખ્યો કે જેથી તે કાંઈ બકી મારે નહીં. સુભાગ્યે એ વાત ત્યાંથી અટકી અને ખીજ ત્રીજ વાતો ચાલી એટલે રખવાળને આ વિષયમાં કાંઈ બોલવાની જરૂર ઉભી થઈ નહીં.

જ્યારે મધ્યરાત્રી લગભગ તૈયારી હતી ત્યારે આ ગાડું પ્રોફેસરના બંગલા આગળ આવી પહોંચ્યું. ગોકુલ સ્ફુર્તિથી પહેલો ઉતરી પડ્યો અને રખવાળને વૈદરાજને લાવવાનું કામ સોંપીને પોતે પહેલેથી પ્રોફેસરને સમજાવવા ગયો. જ્યાં જમનાને સુવાડવામાં આવી હતી, ત્યાં તે ગયો; તો તેણે પ્રોફેસરને અને તેની માતાને

ત્યાં જંગતાં ખેસી રહેલાં દીકાં. ગોપાળરાય ત્યાં નહતા. “હં...તેઓ સુષ્ઠ ગયા હશે;” એમ ગોકુળ સ્વગત ગણગણ્યો અને પ્રોફેસર પાસે જઈ પોતે નજદીકના ગામના એક હોશીયાર વૈદને બોલાવી લાવ્યો છે, એમ કહ્યું.

પ્રોફેસર અને તેની માતા બન્નેને તે સાંભળી આનંદ થયો. પ્રોફેસર વૈદનો સત્કાર કરવા બહાર આવ્યો, તે દરમ્યાન ગોકુળે ગોપાળરાય વિષે પૂછપરછ કરતાં પ્રોફેસરે કહ્યું: “એ પણ માંદા થઈ ગયા છે. વૈદરાજની સલાહ એમને માટે પણ લેવી પડશે ગોદાવરીને એમની પાસે બેસાડેલી છે.”

વૈદરાજ જન્મનાના ખંડમાં આવ્યો અને તેના બિછાના આમળ જતાં તેનો ચહેરો જોતાંજ અચાનક ચોક્યો ! ગોકુલ એ સંબંધમાં કંઈ બોલવા જતો હતો પણ તેણે જોયું કે વૈદના મુખપરના અચંબાના ભાવ એકદમ શાન્ત થઈ ગયા અને ધીમેથી અને શાન્તિથી વૈદે જન્મનાની નાડી હાથમાં ઝાલી રાખીને પોતાની આંખો મીંચી દીધી.

ગોકુલને વૈદરાજ પ્રત્યે ઘણું માન ઉપજ્યું. આ માણસ ધણોજ પાકટ, અનુભવી, ગંભીર અને અદ્ભુત સંયમી છે એવી તેને ખાત્રી થઈ. તેણે ક્ષણાર્ધમાં એના મુખ પર બે ભાવ જોયા હતા. પ્રથમ અચિંતુ આશ્ચર્ય અને પછી એકદમ શાન્તિ ! આશ્ચર્યનું કારણ તે કળી ગયો. નકકી જન્મનાને તેણે ડોશીના ઝુંપડામાં જોઈ હોવી જોઈએ અને અત્યારે જ્યારે ગામડીઆઓ એક બાળુ તેની શોધ ચલાવે છે ત્યારે બીજી બાળુ આ દશામાં તેણે તેને અહીં જોઈ તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું હોવું જોઈએ. પણ એજ આશ્ચર્યને શાન્તિમાં તેણે એટલા માટે સંયમપૂર્વક ફેરવી નાખ્યું હોવું જોઈએ કે-તે પોતે અત્યારે મોત અને જીવન વચ્ચે ઝાલાં ખાતી એક બેશુદ્ધ બાળાનું ઔષધ કરવા માટે આવ્યો છે, જેથી એ કાર્ય પ્રથમ કરવાની તેને આવશ્યકતા સમજાઈ હોવી જોઈએ.

“ધન્ય છે આવા વૈદરાજને ને !” ગોકુલ મનમાં બોલ્યો: “કે જોઓ પોતાની આડી અવળી જગાસા દાખી દબને પણ, ભારે કુતૂહલ કારણે નાંખી દબને પણ, પ્રથમ પોતાની ફરજ તરફ દષ્ટિ રાખે છે.”

વૈદ બાહોશ છે, એની ખાત્રી ત્યાં ઉભેલાં સૌને સહસા થઈ. નાડી જોઈ રહ્યા બાદ તેણે પોતાની ઝાળીમાંથી એક ડબ્બી કાઢી અને તેમાંથી ચણેદી જેવડી એક ગોળી લઇને ગોકુલને આપતાં કહ્યું: “એ વાડીને આને પાણી સાથે પાઇ દો. પાંચ ક્ષણમાં તેને શુદ્ધિ આવી જશે.”

વૈદનું ફરમામ અમલમાં મૂકાયું અને જમનો તરફ સૌ જોઈ રહ્યાં. ત્રણ-ચાર-અને પાંચ મિનિટ થતાં તો જમનાએ આંખ ખોલી. તેની માતાને, તેના ભાઈને, વૈદને લાવનાર ગોકુલને અને રખવાળને અને ખીજાં જે ઉભાં હતાં તેઓને આશ્ચર્ય સાથે આનંદ થયો.

જમના આમ તેમ જોવા લાગી. વૈદે તેના કપાળ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં માથાળુ સ્વરે પૂછ્યું: “પુત્રી, કેમ છે તને હવે?” જમનાએ વૈદનો હાથ ઝાલી લીધો અને તેના તરફ ઉપકારની નજરથી તે જોઈ રહી. “ગલરાધશ નહીં હોં?” વૈદે એજ સ્વરે કહેવા માંડ્યું: “બધું મટી ગયું છે. હવે તને કશું નહીં થાય.” વૈદે પ્રોફેસર, ગોકુલ વગેરે તરફ જોઈને કહ્યું: “એનું ચિત્ત પ્રકુલ રાખજો. ખસ. એ સિવાય એને કોઈ જાતના ઔષધની જરૂર નથી.”

“પણ મારી દીકરી બિચારી બોલતી નથી એનું શું?” જમનાની માતાએ પૂછ્યું: “વૈદરાજ, પહેલાં તો તે બોલતી હતી. હવે અચાનક તે મૂંગી થઈ ગઈ છે.”

ઘડીભર વૈદરાજ તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો: “એ તમારી પુત્રી થાય છે?”

પ્રોફેસરે તેની માતાને બદલે જવાબ દીધો: “હા. એ મારી બહેન છે અને આ અમારાં માતૃશ્રી છે.”

વૈદે કહ્યું: “આ બિચારી હેતાળ પણ દુર્ભાગી કન્યાની મૂક-અવસ્થાનો કશોજ ઇલાજ ચાલી શકે તેમ નથી. કોઈ એવું ઔષધ નથી કે જે વાચા લાવી શકે; પણ આચાર્ય મહાશય, મારે આપની સુઘાથે ખીજા એક વાત એકાન્તમાં કરવાની છે.”

“પધારો, આપણે એક ખીજા ખંડમાં જઈએ.”

વૈદે ઉઠ્યો. “હું આવી શકું કે?” ગોકુલે પ્રોફેસરને પ્રશ્ન કર્યો. પ્રોફેસરે તેને સંમતિ આપી.

વાચકવૃન્દ! વૈદ અને પ્રોફેસરની વાત સંબંધી કશું લંબાણ કરવું જરૂરી નથી. આ તેજ વૈદરાજ હતો કે જે અનિરૂદ્ધની સાર-વારમાં હતો અને જે આ મૂંગી બાળા-જમનાનું ચીપલ ગામમાં જવું અને તેના પર વિપત્તિ પડવી વગેરે પ્રસંગોથી વકેફ હતો. પ્રકરણ ૧૫ માં આ જ વૈદરાજે શ્રીધરશર્મા આગળ જમનાના યુગ થવાની ઘટના વર્ણવી ખતાવી હતી. અચાનક તેને અહીં બોલાવવામાં આવ્યો અને જ્યારે તેણે જાણ્યું કે-આ તો પ્રોફેસરની બહેન છે ત્યારે તેને પેલા નાનકડા બાળકના કમનસિખ અવસાનની વાત

કહેવાની જરૂર જણાય. જમના તો અવાક હતી એટલે એ બાળક વિષે તે કશું જ કહી શકી નહીં હોય એવું વૈદે અનુમાન કર્યું. તે પ્રોફેસરને તેથી એદાન્તમાં લાઇ ગયો અને પ્રથમ થોડાક પ્રશ્નો પૂછીને તેણે જણાવી લીધું કે-ખરેખર, એ બાળક સંબંધી સત્ય વાતથી તે વાકેફાર નથી; ત્યારે તેણે જમનાનો આખોથે પ્રસંગ પ્રોફેસરને વિગતવાર કહ્યો. પ્રકરણ ૧૧ માંમાં ડોશીએ અનિરૂદ્ધને કહેલી ઘટનાની એ પુનરૂક્તિ હતી. એ ઉપરાંત વૈદરાજે પ્રોફેસરને અનિરૂદ્ધની માંદગીની અને જમના અને અનિરૂદ્ધ વચ્ચેના પ્રેમની તેમજ અનિરૂદ્ધ તેનો હાથ મેળવવા કેવો ઇન્તેજાર છે તે વિષેની વાત પણ કહી અને છેવટે ઉમેર્યું કે: “મારા ગામમાં જન્મને હવે હું તમામ ગામડીયાઓને આ કન્યાની ચિન્તાથી મુક્ત થવા કહી દઇને તેમનાં ઉદ્દેશભર્યા ચિત્તને શાન્ત કરીશ.”

વૈદરાજે આ ખુલાસાથી પ્રોફેસરને શાન્તિ થશે એમ ધાર્યું હતું; પણ તેના બાળકના અવસાનથી તે તો અમજવાર બની ગયો. વૈદરાજ કોઈ મૂઠ આદમી ન હતો. તેણે તો “દ્વદશપંચરિકા સ્તોત્ર” ચલાવ્યું: કા તે કાન્તા કર્ત્તે પુત્ર: સંસારોડયમર્ત્યેવ વિવિધ: । વિગેરે વિગેરે શ્લોક ગાઇને તેણે મિથ્યા માયામોહની ભ્રમણામાં નહીં પડવા પ્રોફેસરને સમજાવ્યો. વસ્તુતઃ પ્રોફેસર કાંઇ એ શ્લોકોથી અગ્રાત ન હતો. અધ્યાપક ગોકુલ પણ તેથી અજાણ્યો ન હતો. પણ પ્રોફેસરનો ખેદ કેવળ તેની માંદી પત્ની પર થનાર આઘાતને લીધે હતો એ વાતની જ્યારે તેણે વૈદરાજને સમજ પાડી ત્યારે વૈદ વિચારમાં પડી ગયો. એક જણ પર આઘાતનું પરિણામ તેની વાચારહિતતામાં તેણે અનુભવ્યું હતું. ખેશક, એવું અન્ય કોઇ પરિણામ અનુભવવા તે રાજી ન હતો. તે દયાળુ હતો તેથી તેણે સહસા કહ્યું કે: “જે તમને વિશ્વાસ પડતો હોય તો તમારી પત્નીની ચિકિત્સા કરીને હું તેને મટાડવા કોશિષ કરું-જે કે મૃતમાં પ્રાણ મૂકવાનું ઔષધ અથવા તો જેનું મૃત્યુ નજદીક આવ્યું હોય તેને જીવાડવાનું ઔષધ કયાંયે નથી.”

વાતચીતની આખરે વૈદને પ્રાતઃકાલ સુધી આ બંન્નલામાં રાખવાનું; પ્રાતઃકાલ પડતાં ઈન્દુમતીની ચિકિત્સા તેની પાસે કરાવવાનું અને તેનું ઔષધ લેવાનું હતું. કચરીઆ ગામના ગામડીઆઓને વિદાય કરવામાં આવ્યા પણ તેઓ સાથે વૈદે ચીખલ ગામમાં પોતાની પત્નીને સંદેશો પાઠવ્યો કે, પોતે આવતી કાલે સહવારે ઘેર આવશે અને અત્યારે તદ્દન સ્વસ્થ અને કુશળ છે.

વૈદરાજે એ બાદ ગોપાળરાયની તબિયત જોઈ. તેને સહેજ તાવ આવેલો હતો. દવા આપીને પ્રોફેસર અને ગોકુલ સાથે વૈદ કંઈ કંઈ વાતોએ ચર્ચ્યો. કહ્યું છે કે, જ્ઞાનીઓનો જ્યાં મિલન-પ્રસંગ થાય ત્યાં જ્ઞાનની ચર્ચાની છોળો જ ઉછળે. આ ત્રણે સંબંધમાં તેમજ બન્યું.

રાત્રિના એ વાગ્યા પણ તેમની વાતો ખૂટી નહીં. આઝા ગયેલો ગાડીવાન એ સમયે પાછો ફર્યો. ડાક્ટર વિના જ તે પાછો આવ્યો હતો. પ્રોફેસરના પૂછવાથી તેણે જણાવ્યું કે-જેના ઉપર ચિટ્ટી લખી આપવામાં આવી હતી તે ડાક્ટર બહારગામ ગયેલો છે. એ ખીજ ડાક્ટરોને ત્યાં જઈ તેઓને આવવા જણાવતાં તેમણે રાતને વખતે આવે બધે દૂર આવવા ના પાડી; પણ તેમાંના એક ડાક્ટરે પ્રોફેસર ગુણવંતરાયને ત્યાંથી ગાડીવાન આવ્યો છે એમ જાણીને બેથુદ્ધિ મટાડવાની દવા આપી છે અને તે દવાના પૈસા માટે કાંઈ ચિન્તા નથી, એમ કહીને દવા સાથે ખીજ આપ્યું છે!

ગોકુલે ચિકિત્સાની ખાતર ખીજ જેવા માથું તો રૂ. ૧૦ તું ખીજ જરાક જેટલી એક દવા માટે પ્રોફે. ગુણવંતરાયને નામે કરવામાં આવેલું તેણે જોયું! વૈદરાજને શહેરવાસી ડાક્ટરો માટે ખેદ ઉપજ્યો. તેમણે કહ્યું: “એ ડાક્ટરો, એક તો નફકરા રહે છે અને તે ઉપરાંત ખીજ પણ પુષ્કળ કરે છે. બપટા સપકામાં અને મિળનમાં જ તેઓ આમ પ્રજાની સાથે વર્તાવ રાખે છે; છતાં શહેરવાસીઓને ડાક્ટરોનો મોહ જતો નથી!”

ગોકુલે વૈદરાજના કથનને ટેકો આપ્યો અને એકાદ માસિકમાં તેઓની ઝાટકણી માટે એકાદ લેખ અથવા તો કાવ્ય લખવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો.

એ પછી જ્યારે આ ત્રણે જણુ આરામ માટે છૂટા પડ્યા ત્યારે ગોકુલ આજની આખીયે ઘટના પર વિચારો કરતો, મનમાં મનમાં આનંદ પામતો, આશાવાદી બન્યો કે, પ્રોફેસરના અંગતમાં પોતાને પેસવાની મનાઈ છતાં પોતે આવી શક્યો છે અને વળી પ્રોફેસર તથા તેની માતા તરફથી આવકાર પામવા ઉપરાંત અહીં આરામ પામી શક્યો છે, તો હવે ગોદાવરી સાથેનું લગ્ન નક્કી હાથ-વેંતમાં જ છે!

શું એની એ આનંદોર્મિભરી આશા સફલ નીવડશે ?

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પ્રત્યાગમન.

કરમજી શાન દિખાયે' ખુદાજી કુદરત હૈં,
નસીબે ખુદતા જગાયે' ખુદાજી કુદરત હૈં.
હમારે ઘર વો આયે' ખુદાજી કુદરત હૈં,
કભી હમ ઉઠેઠો, કભી અપને ઘરકો, દેખતે હૈં.

“શું આવો ઉદ્ધતાઈ ભર્યો અને સ્વચ્છંદ ઠરાવ એ માથાફરેલ સ્ત્રીઓએ કર્યો?”

“હા. આખુંયે વાતાવરણ એવું ઉરકેરાયલું અને તોફાની હતું કે, સમજી માણસોથી ત્યાં બેસાય જ નહીં.”

“અને છતાંયે તમે ચાલી આવ્યા ત્યારે ખીજા કેટલાક બેસી રહ્યા અને ઢંગધડા વિનાનાં ભાષણો સાંભળી રહ્યા?”

“હા. મારા તરફ કોઈએ સહાનુભૂતિ બતાવી નહીં!”

“ખરેખર, હળાહળ કળીયુગ વ્યાપી ચૂક્યો!”

આ વાતચીત મુંગધમાં મોહનરાય અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રી વચ્ચે થતી હતી. પ્રકરણ ૧૪ માં માધવગામમાં મળેલી જે સ્ત્રી-સભાનું વર્ણન છે, તે સભા સંબંધી આ વાતચીત હતી. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ ત્યાં જે સાંભળ્યું હતું અને પોતાના પ્રત્યે હાંસી અને તિરસ્કારનું જે વર્તન સ્ત્રી-સભાસદો તરફથી થયેલું અનુભવ્યું હતું તે રજેરજ મોહનરાયને કહેતાં તેઓ ઘણાજ ગુરસે થઈ ગયા હતા અને તેથી તેમણે ઉપલા પ્રશ્નો શાસ્ત્રીને કર્યા હતા.

કળીયુગ બેસી ચૂક્યાનો અભિપ્રાય આપીને મોહનરાયે ચૂપ નહીં રહેતાં આગળ કહેવા માંડ્યું: “શાસ્ત્રીજી, ક્યાં આપણો આર્થ-જમાનો અને ક્યાં આજનો વર્ણસંકર જમાનો! પૂર્વકાળમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ તો હતી પણ આવી ઉદ્ધત ન હતી. રામાયણનું દૃષ્ટાંત લ્યો. સીતાજીને ભગવાન રામચંદ્રજીએ દૂષિત હોવા માટે દોષિત ઠરાવી કાઢી મૂક્યાં પણ એમણે છૂટાછેડા માગ્યા ન હતા! રજપૂત જમાનામાં પણ આવી રીતે એકને બદલે ખીજો પતિ માંગવા કોઈ વીરાંગના તત્પર થઈ ન હતી; સંસાર છે: દુઃખ સુખ હોય. ક્યાંક સારાં જીવન વીતે. ક્યાંક નરસાં વીતે. પણ તેથી શું આમ માથાફરેલ માગણી થાય? આધુનિક જમાનો મને તો કેવળ ઢંગધડા વિનાનો લાગ્યો છે! હું નથી માનતો કે, જે સ્ત્રી-સભામાં આવેલી દરેક સ્ત્રીનું જીવન નીતિમય જ વીતતું હશે. મોટા ભાગની એમાંની સ્ત્રીઓના

“ પગ તળે રેલો ” હશે અને છતાં તેઓ પુરુષો પર દોષ નાંખીને છૂટાછેડાની માગણી કરવા તત્પર થઇ એ તો ‘ પારકાં છોકરાંને જતી ’ કરવા જેવી જ માગણી છે ! એ આજ કાલની છોકરીઓ જે આપણા જેવા અનેક દીવાળીઓ જોઇ ચૂકેલાઓને શિષ્યામણુ આપવા નીકળી છે તેઓ ઉપર હું બિહુલ વજન મૂકવા માગતો નથી. તેઓની સામે પડીને હું તેમને બતાવી આપીશ કે—તેઓ કરતાં આપણે વધારે સુચ, વધારે નીતિમાન અને વધારે જ્ઞાનવાન છીએ. ”

મ્રજલાલ શાસ્ત્રી ડોકું ધુણાવવા લાગ્યા. એ જોઇને મોહનરાયે પ્રશ્ન કર્યો : “ ત્યારે શું તમે સુરેખાને છૂટાછેડા અપાવશો ? એક ભવમાં એના બે ભવ કરશો ? વાહ ! તમારામાં પણ કળીયુગ પ્રસરવા લાગ્યો જણાય છે ! ”

મ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ કહ્યું : “ આપણી પરાપૂર્વની પ્રણાલિથી હું એક રતિભાર પણ દૂર જવા માગતો નથી. ફક્ત મને આપના “ સામે થવાના ” અને પરછિદ્ર નિહાળવાના વિચારો સાથે મતભેદ છે—”

“ હું પરછિદ્ર નિહાળતો નથી. જે સત્ય માનું છું તે જાહેર કરું છું. ”

“ નીતિ અનીતિની વાત આપ કરો છો, એમાં સત્ય શું અને અસત્ય શું એનો નિર્ણય આપણે કયા આધારે આપી શકીએ ? નિર્દોષ એકો હરિઃ માણસમાત્ર જૂલને પાત્ર છે. હું મારો દાખલો આપું. હું નથી માનતો કે—હું દોષમુક્ત છું. ”

“ એવી દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્ન તપાસવા બેસાય નહીં. એ રીતે તો આપણે કેવળ હતાશ થઇ જઇએ; નગ્નતા ગણાઇએ અને જગતના લોક અને આવી અદ્વંડ સ્ત્રીઓ આપણે માથે જાણું થાપે ! ”

“ સભામાંનો સ્ત્રીવ્રન્ધ જે કે સાહસિક હતો; એકપક્ષીય વિચારવાળો હતો; વિરોધીઓ પ્રત્યે અસહિષ્ણુનાવાળો હતો તોપણ એ સમસ્ત સ્ત્રીવ્રન્ધને અદ્વંડ કે અનીતિમાન તરીકે કહેવા હું તૈયાર નથી—”

મોહનરાય કાંઇક કહેવા જતા હતા તેમને અટકાવીને શાસ્ત્રીએ કહ્યું : “ માફ કરેલું સાંભળી લ્યો. સભામાંનાં બાપણોપર મેં મનન કરી જોયું છે. ઉદામ પ્રકારના હરાવને જે કે હું બહાલ રાખતો નથી તોપણ બોલનારાઓનું કેટલુંક કથન સત્યાંશવાળું હતું—”

“ વાહ ! શાસ્ત્રોનો એક અભ્યાસી આવું કહે છે એથી મને નવાઈ ઉપજે છે ! ” મોહનરાયથી અધવચ્ચ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યા વિના રહેવાયું નહીં.

શાસ્ત્રીએ આગળ કહેવા માંડ્યું: “ એ બાપણોના થોડાક મુદ્દા ઉપર હું મારા વિચારો દર્શાવું. આર્થસંસ્કૃતિના આપણે પૂજક ગણનારાઓની આજની કેટલીક ખામીઓ એ સભામાંની બહેનોએ બતાવી છે, તે ખરી છે. ”

“ શું કહો છો ?! તમે પટ્ટાઇ ગયા લાગો છો, શાસ્ત્રીજી ! ”

“ ના. હું લગીરે પટ્ટાયો નથી. પણ જમાનો પટ્ટાઈ ગયો છે એ જોઈને હું કહું છું. આપ સ્ત્રીઓનો દોષ જુઓ છો પણ આપણા પુરુષવર્ગ દોષ વિનાનો નથી. ક્યાં આપણા પૂર્વકાલના ઋષિમુનિઓ અને ક્યાં આજના આપણે તેમના સંતાનો ! ક્યાં તે તપસ્વીઓના શુદ્ધ આચાર-વિચાર અને ક્યાં આજનાં આપણાં વિચિત્ર પ્રકારનાં વર્તન ! “ રાધાકૃષ્ણ ” “ સીતારામ ” એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સહિતજ એમનાં મહાન જીવન આપણી સમક્ષ ખડાં થાય છે. અત્યારની આપણી પ્રજામાં એ મહાજીવોના અંશ નથી એ વાત કેવલ સત્ય છે. સભાની એક સ્ત્રી-વક્તા કહેતી હતી કે, હિન્દુસમાજની એકંદર ખરાબ રૂઢિઓ સામેના તિરસ્કારની દરખાસ્તરૂપ આ ઠરાવ છે. જે આ કથન ધ્યાનમાં લઈએ તો, ઠરાવ જે સ્વરૂપે રજુ થયો છે તે નહીં વિચારતાં તેનો મૂળ હેતુ આપણે વિચારવો જોઈએ. હું કહીશ કે, એ હેતુ વાસ્તવિક છે-સ્વરૂપ બેશક ગેરવ્યાજબી છે. પણ આ ઉદ્ધામ સ્વરૂપ કેવળ ભડકાવવા માટે રજુ થયેલું હોય એમ હું માનું છો, જેને એ સભાજન્ટે હિન્દુસમાજ કહ્યો છે તે સમાજનો પુરુષવર્ગ પોતપોતાના થોડાંક અનિષ્ટો દૂર કરવા તત્પર થાય તો એજ સભાનો સ્ત્રી-જન્ટ સંતુષ્ટ થશે એવું હું નક્કી માનું છું. બાળલગ્નો, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય અને વૃદ્ધલગ્ન એ ચાર કુરૂઢિઓ સામે એ સભાના વિરોધી ઉદ્ધારો મને ગેરવ્યાજબી નથી લાગ્યા. ”

“ ત્યારે તમે સ્ત્રીઓના પક્ષપાતી અને પુરુષોના નિંદક છો, એમ કહોને ? ”

“ હું ન્યાયનો પક્ષપાતી છું. સભાના બધાજ વિચારો મને માન્ય નથી એ એ કહું છો. હાખલા તરીકે, સભામાં મનુભગવાન સામે સ્ત્રી-જન્ટે રોષ બનાવ્યો હતો એમાં મને મત-ભેદ છે. મનુભગવાને તો ઘણા શ્લોકોથી સ્ત્રીસમુદાયને ન્યાય આપ્યો છે. યજ્ઞનાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા એ એકજ શ્લોક અત્યારના સ્ત્રીસમુદાયના અસંતોષને નિવારવા માટે પૂરતો છે. એનો પૂર્ણાંશે અમલ જો આપણા પુરુષવર્ગે કર્યો હોત તો આજે સ્ત્રીસમાજ તરફથી તેને મહેણાં સાંભળવાં ન પડત. મનુભગવાને કન્યાવિક્રયની

સ્પષ્ટ ના પાડી છે. વિક્રય માત્રને તેમણે વખોડ્યો છે. ન કન્યાયા: વિતા વિદ્વાન્ ગૃહ્ણીયાચ્છુકમખવિ । એવું તેમણે ફરમાવી દીધેલું છે, પણ દુહાંએ, આજની આર્યપ્રજા, પૂર્વકાલના ઋષિમુનિમણિસમ પ્રજા રહી ન હોવાથી મનુસ્મૃતિને પણ ઉવેખીને ગમે તેમ વર્તી રહી છે ! આપણા આવા આવા દોષ દૂર કરવા આપણે તત્પર થઈએ તો, મને ખાતરી છે કે, સ્ત્રીઓને આપણા સામે રોષ રહેશે નહીં. ”

અન્ને પક્ષ પ્રત્યે નીરક્ષીરન્યાયે નિરીક્ષા કરીને આમાં શાસ્ત્રીએ વચ્ચે ભાગ જતાવ્યો. પણ આવો વચ્ચે ભાગ લેવો એટલે પોતાનું કડકપણું તથા દેવું અને જીવાનોને નમતું આપવું-આવો અર્થ કરીને મોહનરાયે કહ્યું: “ તમે એમ દર્હી-દૂધમાં પગ રાખવા જાઓ, એ ન ચાલે. હું તો એકજ વાત સમજું છું. અત્યારે આપણા જેવડી ઉમ્મરના વૃદ્ધ જે કાંઈ આચરી રહ્યા છે તે શું ખોટું છે કે-આ ડીચકુડીઆં જીવાનીઆં આપણને ઉપદેશ આપવા આવે છે ? શાસ્ત્રીજી, તમે જેટલું શાસ્ત્રોનું દોહન કર્યું છે તેટલું તો શું પણ તેનાથી સહસ્રાંશનું દોહન પણ કરનાર તમે એ સભામાં કાંઈને જોઈ હતી કે જોયો હતો ? એ તો પશ્ચિમના સૂસવાટાનો ભોગ થઈ પડેલાં બધાં મગજને ભેગાં થયાં હતાં ! ટાપડીપ અને ફેશનમાં મોહાલાં અને સ્વચ્છંદતાપર શીદા થયેલાં પતંગીઆં એકલાં થયાં હતાં ! આપણે તેઓને કાખમાં રાખીએ છીએ; નીતિના કડક નિયમો પગાવીએ છીએ, એમના હિત માટે એમને બંધનરૂપ વર્તુલમાં ઘેરી રાખીએ છીએ, તે તેમને પસંદ નથી અને તેઓ અકળાયલાં, મુંઝાયલાં, તમારી મુરેખા જેવો એકાદ પ્રસંગ હાથ આવતાં, પોતાનો બધોયે રોષ હિન્દુસમાજ પર ઠાલવી દઈને બંધનમાંથી ચસકવા માગે છે ! નીતિથી ચલિત થવાની અબાધિત છૂટ મેળવવા માટે આપણાં કાંડાં કપાવવા માગે છે ! અને પોતાને બ્રહ્મ જીવન ગાળવું હોય છે તેથી કોઈ રડ્યાખડ્યા બ્રહ્મજીવનનું દર્શન આગળ લાવે છે ! બાકી, આપણી જ્ઞાતિઓનો અને આપણા હિન્દુઓનો લગીરે દોષ નથી. આપણે શાસ્ત્રાનુસાર જ વર્તીએ છીએ. આપણો વાંક કાઢવા જીવાનીઆં કશોજ અધિકાર નથી. ”

“ આપ તો બારે આગ્રહી છો ! ” શાસ્ત્રીએ ટીકા કરી.

“ બેશક. હું એટલો કડક છું કે, મારા વિચારોની વિરૂદ્ધ એ લોકોનું રતિમાત્ર પણ હું ચાલવા દઈશ નહીં. મને એ સભાના ફરાવની લગીરે પરવા નથી અને તે પાળવા માટે આપણે કોઈ કાયદાથી બંધાયેલા નથી. ”

“ હું આપ મુરખીના વિચારોની સામે પડવા માગતો નથી પણ ” શાસ્ત્રીએ કહ્યું: “ માફ હૃદય એ સ્ત્રી-વર્ગ તરફ કડક થવા ના પાડે છે. મારી સુરેખાના દાખલા ઉપરથી હું કહી શકું છું કે, આપણા દેશમાં પુરુષ-વર્ગથી અન્યાય પામેલી અનેક સ્ત્રીઓ વિદ્યમાન છે. તેઓનાં બળ્યાંઝળ્યાં હૃદયોને રાહત આપવી, એ આપણો ધર્મ છે. ”

“ નહીં, નહીં. તમે ભરમાઈ ગયેલા છો ! એ સ્ત્રીઓની જગી સભા જોઈ ગભરાઈ ગયેલા છો ! એમના તરફ લગીરે સમજાવ ન રાખશો અને જો ડાહ્યા હો તો, તમારી સુરેખાને હવેથી કદી પણ ઘર બહાર પગ મૂકવા દેશો નહીં. ખાસ કરીને એ સાકરવાળા કુટુંબની કન્યાઓ સાથે જોળાવા દેશો નહીં. એના વિચારો તેઓ પશ્ચાત્તી દેશ અને તે ક્યાંક ન કરવાનું કરી બેસશે. ”

મુજલાલ શાસ્ત્રીને આ સાંભળીને મનમાં તે મનમાં હસવું આવ્યું. સુરેખા કેવી છે, એનો અનુભવ શાસ્ત્રીને મોહનરાય કરતાં વિશેષ હતો. સુરેખા હજી પણ પોતાના નાસી ગયેલા પતિ પર અનન્ય ભક્તિ રાખે છે અને રાત દિવસ એ પાછો આવે તે માટે ઈશ્વરપ્રાર્થના કર્યા કરે છે, એ શાસ્ત્રી સારી પેઠે જાણતો હતો. શું એના પર કડક થવું ? શું મારીના કાચા ઘડા પર મેઘવૃષ્ટિ કરવી ? શું કામળ કદળીગર્ભ પર કુદારનો પ્રહાર કરવો ? નહીં. એના પ્રત્યે ક્ષણભર પણ કડક થવાય જ નહીં. દુઃખીઆરીને વળી ડહામ દેવા જેવા મોહનરાયના એ વિચારો શાસ્ત્રીને ગમ્યા નહીં પણ તેણે એ સામે કાંઈજ ન કહેતાં ફક્ત તેને રીઝવવા એટલું જ કહ્યું કે: “ આપની એવી જ ઇચ્છા છે તો એ સંબંધમાં બની શકતી સાવચેતી રાખીશ. ”

આ વાતચીતને બે ત્રણ દિવસ વહી ગયા પછી સ્ત્રીઓ તરફથી જાણે પ્રચાર-કાર્ય ચાલતું હોવાની ખબર મોહનરાયને અને શાસ્ત્રી મુજલાલને થઈ. દરરોજ પ્રકટ થતાં વર્તમાનપત્રોમાં માધવશાગની સભાના ઠરાવની તરફેણમાં લેખો ઉપર લેખો પ્રકટ થવા લાગ્યા. વળી એ ઠરાવનાં હસ્તપત્રો પ્રકટ કરીને બેરેલર વહેચાવવામાં આવ્યાં અને કેટલીક યુવતીઓ જુદી જુદી ટુકડાઓમાં જુદા જુદા મહેલાઓમાં ફરીને ઠરાવ ઉપર સ્ત્રી-પુરુષોની સહીઓ લેવા લાગી. મોહનરાયના સાંભળવામાં વળી એવું આવ્યું કે-ધારાસભામાં છૂટાછેડાનો ખરડો લાવવા માટે અને સરકાર મારફત તે કાયદા તરીકે પસાર કરાવવા માટે પણ હીલચાલ ચમ રહી છે અને ધારાસભાના એક સભાસદે એવો ખરડો તૈયાર કરવા માંડ્યો છે. મોહનરાયે તેની સામે હીલચાલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે મુંબાઈમાં રહેતા ધારાસભા-

ના કેટલાકે સભાસદોની મુલાકાત લીધી. તેઓમાંના કેટલાકે આવા ઠરાવનો વિરોધ કરવા સંમતિ આપી પરંતુ કેટલાકે આનાકાની કરી. એ આનાકાની કરનારાઓની દક્ષીણ એ હતી કે, પ્રજામતની વિરુદ્ધ જવું અમને પાલવી શકે નહીં. અત્યારે જે પ્રચાર-કાર્ય ચાલી રહ્યું છે તેમાં જો પ્રજાનો ટેકો જણાશે તો અમારાથી ઠરાવનો વિરોધ થઇ શકશે નહીં. મોહનરાયે તેઓને નિર્જળ મનના પુરુષો તરીકે જણાવ્યા; “પવન જોઇને પીક ફેરવનારાઓ” તરીકે ગણ્યા અને ધર્મને ડૂબાવનારા લેખ્યા.

ધારાસભાના સભ્યોની મુલાકાત લઇને તેણે સરકારના અધિકારીઓની મુલાકાત પણ લીધી. તે પોતે સરકારનિયુક્ત સભાસદ હતો; એટલે અધિકારીઓ આગળ તેનું વજન પડતું હતું. આ મુલાકાત દરમ્યાન મોહનરાયને નવો અનુભવ થયો. ધણીક અધિકારીઓએ અને ખાસ કરીને એક ઉચ્ચ યુરોપીઅન અધિકારીએ તો હિન્દુ સમાજની ખૂબ ઝાટકણી કાઢીને સ્ત્રીઓ તરફ તે સમાજ સન્માનહીન અને વિવેકહીન છે, એવું કહ્યું.

“પણ આ ખરડાનું શું?” મોહનરાયે પૂછ્યું: “મહારાણી વિક્ટોરીઆના વખતથી સામાજિક કે ધાર્મિક આગતોમાં દેશની અંદર હાથ નહીં નાંખવાનું વચન આપાયલું છે તેનું શું?”

આ પ્રશ્નનો ચોખ્ખો ઉત્તર કોઇજ અધિકારીએ મોહનરાયને આપ્યો નહીં. એ જાણત તો સરકારના હાથમાં છે પણ અમારાં અંતઃકરણ શા માટે આવા ખરડાઓની તરફેણમાં ન હોય?—આવો જવાબ તેને મળ્યો. જે ઉચ્ચ યુરોપીઅન અધિકારીએ મોહનરાય આગળ હિન્દુ સમાજની ઝાટકણી કાઢી હતી તેણે તો પશ્ચિમના દેશોનો દાખલો મોહનરાય આગળ ધર્યો અને અભિપ્રાય આપ્યો: “તમે હિન્દુઓ અમારા જેવા સુખી થાઓ, એવું હું તો ખાસ ઇચ્છું છું.”

પશ્ચિમના દેશોના રીતરિવાજ સામે મોહનરાયને ધણું કહેવાનું હતું; પણ ઉચ્ચ અધિકાર ઉપરના યુરોપીઅનની તેને શેઠ પડી અને તે પોતાનું વિરોધી વક્તવ્ય કહી શક્યો નહીં.

એકંદરે એ તમામ મુલાકાતોનો સાર મોહનરાય કાંઇજ ઉપજાવી શક્યો નહીં. સરકાર આવા ખરડાનો વિરોધ કરશે કે તેની તરફેણ કરશે એ તેનાથી સમજાયું નહીં અને ધારાસભાના સભાસદોમાં તેને મતભેદ માહુમ પડ્યાથી ખરડો ઉડી જશે કે મંજૂર થશે, એની કાંઇ સમજ તેને પડી નહીં. પણ મોહનરાય હિંમત હાર્યો નહીં. પોતે સ્ત્રીઓના હક્કનો વિરોધી છે અને વિરોધી રહેશે જ એવું

તેણે ઠરાવ્યું. એટલુંજ નહીં, પણ વિરોધી પ્રચાર-કાર્ય પણ ઉપાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તે સનાતન ધર્મવર્ત્તની પડિતો અને જ્ઞાતિ-પટેલોની મુલાકાત લઈ આવ્યો. તેઓએ તેના વિચારોને જોરશોરથી પુષ્ટિ આપી. આવો ખરડો ધર્મવર્ત્તતા વધારશે, એવા મોહનરાયના અભિપ્રાય સાથે તેઓ મળતા થયા.

આજ કાલની સ્ત્રીઓ સામે મોહનરાયે વાપરેલાં વિશેષણોથી પણ અતિથણાં સખત વિશેષણો વાપરીને માધવબાગમાં મળેલી સ્ત્રીઓની સભાના ઠરાવને સખત શબ્દોમાં ધિઃકારી કાઢવા તેમજ સરમજને આવેલો કોઈ ખરડો પસાર નહીં કરવાની ચેતવણી આપવા આટલે એક મોટું સંમેલન યોજવાનો વિચાર મોહનરાયે તેઓ આમળ જાહેર કર્યો. તેઓએ તેને સંપૂર્ણ સંમતિ આપી. મોહનરાયના પગમાં ખમણું જોર આવ્યું, તેણે વિરોધી પ્રચાર-કાર્ય શરૂ કરી દીધું. હવે પત્રકો મારફત “સનાતન ધર્મ સંમેલન”ની જાહેરાત કરી દીધી અને વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓને તે મળ્યો. વર્તમાનપત્રો સંબંધી તેને કંઈક ઔર અનુભવ થયો. મુબાઇમાં નીકળતાં લક્ષ્મણ દેવેક દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં સ્ત્રીઓની સભાના ઠરાવની તરફેણમાં લખાણો આવતાં હતાં. એ વર્તમાનપત્રોમાંનાં કેટલાકના અધિપતિઓએ તેને સલાહ આપી કે, આપ આ જુના સડેલા વિચારો પ્રસારો નહીં તો વધારે સારું. અત્યારે નવો યુગ ખેસી ચૂક્યો છે. તેને વેગ આપવાની અને અપનાવવાની જરૂર છે. મોહનરાયને પડિતો અને જ્ઞાતિ-પટેલોની પૂંઠ હતી; એટલે, યુરોપીઅન અધિકારીઓ આગળ જેવી શેહ તે ખાઇ ગયો હતો તેવી તેણે વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ આગળ ખાધી નહીં. પોતાના વિચારોમાં મજબૂત રહીને તેણે તે વિચારો પ્રકટ કરાવવા માગ્યા અને તેની પાછળ જેટલું ખર્ચ થશે, તે કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. અધિપતિઓમાંના કેટલાકે તેનો એ નિશ્ચય જોઈને નમતું મૂક્યું અને મોહનરાયની અને તેના જેડા વિચાર વાળાઓની નાજીની કાચળીનો લાભ લેવો શરૂ કરી દીધો. પણ બધાંજ દૈનિકો વિષે આવો અનુભવ મોહનરાયને થયો નહીં. એક એ પત્રોએ તો જુના વિચારોનું નિકંદન કાઢવાની પોતાની ચક્ષમતા આજ રાખવા જણાવી. એ-ત્રણ પત્રોએ જુના અને નવા બન્ને વિચારોને પોતાનાં પત્રોમાં સ્થાન આપવા જણાવ્યું. પણ મોહનરાયને ખરેખરી પુષ્ટિ એ સાપ્તાહિક પત્રોએ આપવા હિમ્મત બીડી. એકંદરે મોહનરાયને આ બધા સંજોગ આશ્ચર્યપ્રદ લાગ્યા.

એક બાળુ મોહનરાયનું વિરોધી પ્રચાર-કાર્ય અને બીજી બાળુ સ્ત્રી-વર્ગનું તરફેણનું પ્રચાર-કાર્ય, એ બે વચ્ચેની દોરખેંચ મુઝાઇ નગરીમાં ચાલી રહી. પ્રથમ પક્ષમાં વૃદ્ધો બળ્યા; ધર્મ શાસ્ત્રોના ધુરંધર અભ્યાસીઓ બળ્યા; અને બીજા પક્ષમાં અંગ્રેજી વિદ્યાનો પરિચય મેળવનારાઓ બળ્યા; અનેક વધીસો અને ડાકટરો બળ્યા; કોલેજોનો યુવક-વર્ગ બળ્યો અને યુવત્રી જગતમાંની બહેલી સ્ત્રીઓએ તેઓના સહકારથી જુદાં જુદાં કેં કેં બાષણોની હારમાળાઓ મોડવી દીધી.

સનાતન ધર્મ સંમેલન મળવાનો નક્કી થયેલો દિવસ આવી બાગવાને ફક્ત એક રાત આડી રહી. મોહનરાય તે રાત્રે ઘેર રહ્યા નહીં અને સંમેલનમાં રજુ થનારા ઠરાવો ધડવા તથા તે ઠરાવો ઉપર બાષણ કરનારાઓનાં નામો વગેરે નક્કી કરવા માટે સંમેલનની કાર્યકારિણી સભામાં ગયા.

રાત્રિના દશ વાગ્યાનો સમય છે. સુરેખા પાસે બેસીને તેના પિતા ઇજલાલ શાસ્ત્રી બાગવત વાંચે છે. એ વખતે “સરદાર સાહેબ, બારણું ખોલજો” એવો અવાજ બહારથી સંભળાયો.

ઇજલાલ શાસ્ત્રીએ બારણું ખોલ્યાં; એટલે બે યુવકો તેમના બેવામાં આવ્યા. એમાંના એકે હાફકોટ અને પાટલુન પહેરેલાં હતાં પણ તેના માથા ઉપર તુર્કીશ ટોપી હતી. બીજા યુવકે બદનપર મુખમલનું અંગરખું, માથે મંડીલ, અને પગે રેશમી સુરવાલ તથા ભરત કામવાળા મોજડીઓ પહેરી હતી અને એક રેશમી દુપટ્ટો જમણા ખભા ઉપરથી નીચે આડો લટકાવીને ડાબી બાજુની કેડ તરફ તેની ગાંઠ વાળેલી હતી.

આ બન્ને યુવકોમાંના તુર્કીશ ટોપીવાળાને તો તુરતજ શાસ્ત્રી ઓળખી ગયા; પણ તેની સાથેના બપકાદાર રાજશાહી ઠાઠવાળાને તેઓ તુરત વેળા ઓળખી શક્યા નહીં. તુર્કીશ ટોપીવાળાને ઉદ્દેશીને શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું: “કેમ ડિટકિટવ સાહેબ, કાંઈ પત્તો ?”

સાથેના યુવક તરફ આંગળી ચીંધીને તુર્કીશ ટોપીવાળાએ કહ્યું: “એજ આ !”

“એમ ? ઓળખાતા જ નથી ને કાંઈ ?! આવો, આવો, અંદર આવો.” એમ કહેતાં કહેતાં શાસ્ત્રીએ હથેલિયા બની જઈને રાજશાહી ઠાઠવાળા યુવકનો હાથ ઝાલીને તેને ઘરમાં લીધો.

બન્ને યુવકોને મોહનરાયના દિવાનખાનામાં બેસાડીને શાસ્ત્રીએ પોતાની પુત્રીને હાંકે મારી: “બેટા સુરેખા, આમ આવ તો ? જો, આ કાણ આવ્યું છે ? પ્રભુએ તારાપર કેવી કૃપા કરી છે ?”

સુરેખાને ખબર ન હતી કે-મેણુ આવ્યું છે. તે દિવાનખાનામાં આવી અને તરતજ લગ્નજી થી ધુંધટ તાણીને તે પાછી જતી રહી.

આ જોઇને તુર્કીશ ટોપીવાળો બોલી ઉઠ્યો: “ શાહબાસ ! ઔરત વો હય જિસ્મે શર્મ હો ” તેણે રાજવંશી ઠાઠવાળા યુવક તરફ જોઇને કહ્યું: “ જો નાદાન ! આ મારી બહેન તારા તરફ હજી પહોંચેલા માનથી નિહાળે છે ? ક્યાં તું ઉભો અને ક્યાં એ પાક ઔરત ! ”

“ હશે; હશે; મિયાં સાહેબ ! ” શાસ્ત્રીએ તેને કહ્યું: “ એમને હવે કશું કહેશે નહીં. એ લેમકુશળ પાછા આવ્યા એટલે અમને તો અધુરું મળ્યું. મારી પુત્રી તો એમની ચરણરજ છે. એમના વિના એને બિચારીને ક્યાં આરો છે ? ”

“ અમારા લોક તો આવને એકદમ તલાક આપી દઇને ફુનિયામાં તેને એવો ગેરઆખરવાળો બનાવી મૂકે કે, ફરીથી કોઇ ઔરત સાથે નિકાહ કરવાની ખો બૂલી જાય. ”

“ હોય. હોય. એ તો રિવાજે રિવાજેમાં ફેર છે ને લાઇ ? ”

સુરેખા એ વખતે ચ્હાના પ્યાલા લાવી. તેણે પોતાના મોં પર ધુંધટ તાણેલો રાખ્યો હતો. બન્ને યુવકોની આગળ પ્યાલા મૂકીને સુરેખા અંદરના ભાગમાં જતી રહી અને બારણાની આડમાં ઉભે ઉભે એ મંડીલધારી મહાશયનું વદન નિરખતી રહી અને બે હાથ જોડીને પ્રભુનો આભાર માનતી રહી કે: “ હે દયાળુ દેવેશ્વર ! આખરે તેં મારી ચરજ સાંભળી ખરી ! ”

વાચકોને ભાગ્યેજ આ બન્ને યુવકોની ઓળખાણ આપવી પડશે. તેમાંનો મંડીલધારી યુવક સુકુન્દ છે અને તુર્કીશ ટોપીવાળો દાદુમિયાં છે !

સુકુન્દનું પ્રત્યાગમન કેવી રીતે થયું, એ હવે પછીનું પ્રકરણ વાંચવાથી સમજાશે.

પ્રકરણ ૨૪ મું

એક અબળાને ખાતર !

તીવ્ર શક્તિથી અંગ લલિત હું દાષ જતાં,
ધનતાન વૈભવ સજ્ય લલિત નહીં જેવાં થાતાં;
પણ અબળાનું દુઃખ નિવારે માથા ઝાટે,
ભયથી પાછો હઠે અમર તો પૃથ્વી ફાટે.

(અમરસત્ર.)

પ્રકરણ ૧૬ માં જણાવ્યા મુજબ, આગ્રાથી ચીખલ નામના ગામડામાં જવા માટે મુકુન્દ, સરદારના વેષમાં બળદગાડીમાં બેસીને પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો. તેવામાં માર્ગમાં બદમાશોએ તેને શુદ્ધમાં લઈ જઈને હંટરનો માર મારીને તેની પાસેથી નીકળેલી ચેક-બુકમાંનું અંગ્રેજી નામ જણાવવા માગતાં તેણે તે આશું નહીં એટલે તેને વિશેષ માર મારવા માંડ્યો. તેને એ માર પડતો હતો. સારે શુદ્ધના બારણા આગળ કાળા ઝભ્ભાવાળી એક આકૃતિએ આવી પહોંચીને પોતાના હાથમાંની રિવોલ્વરની નળી બતાવીને તેઓને સૈને તાબે થવા કહ્યું; જેથી તેઓ સરદારને માર મારના થંભી ગયા.

રિવોલ્વર બતાવનાર વ્યક્તિ ત્યાં એકલીજ આવી નહતી. તેની સાથે એક પોલિસ-કન્સ્ટેબલ અને પાંચ-છ પોલિસનાં માણસો પણ હતાં. તેઓને તેણે શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવા હુકમ આપ્યો. સિપાઇ-ઓએ બદમાશોને ઘેરી વળીને તેમને હાથકડીઓ પહેરાવી દીધી. સરદાર મહાશય તો ખૂબ માર પડ્યો હોવાને લીધે હોશકોશ વિનાના બની ગયા હતા.

કાળા ઝભ્ભાવાળી વ્યક્તિએ તેને શુદ્ધમાં લાવવા સિપાઇઓને હુકમ કર્યો અને તે દરમ્યાન તેણે તથા પોલિસ-કન્સ્ટેબલને બેંકની ચોપડી તથા ચેક-બુક તપાસ્યાં. તે બંને ઉપર “આર્મ્સ વિલિયમ્સ” નામે એક યુરોપીઅનનું નામ હતું. તેનું શરનામું એજ યુરોપીઅન હોટેલનું હતું કે જ્યાં સરદાર યુરોપીઅન તરીકે ઉતર્યો હતો. આ બેંકની ચોપડી અને ચેક-બુકની વધુ તપાસ કરતાં એમ માલુમ પડ્યું કે-ખાતામાંથી ત્રણ દિવસ ઉપર રૂપિયા ૧૦૦૦ ચેક મારફત ઉપાડવામાં આવ્યા હતા અને ચેક તથા બેંકની ચોપડીમાં તેની તારીખ અને રકમ બરાબર મળી રહેતાં હતાં. આ જોઈને પોલિસ-

ઇન્સ્પેક્ટર બોલ્યો: “ ખસ; ફરીઆદીના કહેવા મુજબ જ આ શુક્રા
ખરાબર મળી આવી; પણ રૂપીઆ ? ”

“ તે શુદ્ધિમાં આવશે એટલે તે વિષે તેને પૂછીશું. ”

મુકુન્દ શુદ્ધિમાં આવ્યો, એટલે કાળા ખુરખાવાળો વ્યક્તિએ
તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ કેમ દોસ્ત ? મારી આગળ તેં હાંકેલી બધી
બડાશો ક્યાં ગઇ ? તું તો એક યુરોપીઅન પેટ્રીમાં નોકર
હતો ને ? ”

પોતાની આસપાસ પોલિસના માણસો હતા, એવું મુકુન્દે
જોયું; પોતાને માર મારનાર બદમાશો પોલિસના તાબામાં પકડાઇ
ચૂકેલા છે એવું પણ જોયું અને જે કાળા ખુરખાવાળો પોતાને
ઉદ્દેશીને બોલતો હતો તેના હાથમાં તેણે બેંકની ચોપડી અને એક
બુક જોયાં. તેના અવાજ અને તેના માર્મિક પ્રશ્નથી તે તેને ઓળખી
ગયો. તેણે પૂછ્યું: “ કાણુ દાદુમિયાં ? મિત્ર, દીક થયું કે, તેં મને આ
બદમાશોના હાથથી બચાવ્યો ! ”

“ પણ પોલિસ ખાતાના હાથમાંથી હું તને બચાવી શકું તેમ
નથી ” કાળા ખુરખાવાળો કે જે ખરેખર દાદુમિયાં હતો, તેણે પોતાનો
અબ્બો ઉતારી નાંખીને જવાબ દીધો: “ કારણ કે, તેં એક નહીં પણ
વધુ ઠગાઇઓ કરી છે, આ બદમાશોમાંના બેને બનાવટી ડાકટર
અને કંપાઉન્ડર બનાવીને તેં તારા મિત્ર અનિરૂદ્ધના બિમાર ગુરૂદેવને
દયા હતા; તેમના રૂપીઆની ચોરી કરી હતી. આ બધું તેં વેપ
ધારી સરદાર તરીકે કરેલું કે જે વેપમાં તું અત્યારે છે. સરદારના
વેપમાંથી તેં યુરોપીઅનનો વેપવટો કર્યો અને હોટેલમાં ‘ ચાલ્સ
વિલિયમ્સ ’ નામના એક યુરોપીઅનની બોલીમાં ઘુસીને તેં તેના
ખિસ્સા તથા રૂ. ૧૦૦૦) ની નોટો અને તેની બેંકની ચોપડી તથા
એક-૨ ચોરી લીધાં. તેણે તુરતનાજ એ રૂપીઆ બેંકમાંથી
આણેલા હતા. એ યુરોપીઅનને તાત્કાલિક કલેજ એ રૂપીઆની જરૂર
નહીં હોય એટલે તે દિવસે તેનું ધ્યાન તે તરફ ગયું નહીં પણ ગઇ
કાલે સાંજે તેણે પોલિસ ખાતાને ખબર આપી કે, તેના કોટમાંથી
ચોરી થઇ છે. પોલિસ તરફથી તપાસ માટે આ પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર
ગઇ. કાલે રાત્રે હોટેલમાં આવ્યા. એ દરમ્યાન મારે તેઓની મદદ
તારા સંબંધમાં જોઇતી હતી તેથી મારા ઓઢાની રૂબરૂ મેં તેમની
મદદ માગી—”

“ તારો ઓઢો ? શું તું કાંઈ ઓઢેદાર છે ? ” મુકુન્દે દાદુ-
મિયાંને પૂછ્યું.

“હા. હું મુંબઈની છુપી પોલિસમાં સબ-ઇન્સ્પેક્ટર છું. તારી જ પાછળ મને મોકલનારે અને તારા સસરાએ તપાસ કરવા મોકલ્યો હતો!”

“તું છુપી પોલિસનો અધિકારી છે? તો શું ગણિકાઓને ત્યાં જુગાર રમવાના ગુન્હામાં અપવાદ રૂપે તને એવો અધિકારી બનાવેલો છે?”

દાદુમિયાએ જવાબ દીધો: “જેટલી વખત હું મુંબઈમાં મુલ-ક્ષણી ગણિકાને ત્યાં જુગાર રમવા આવતો તેટલી વખત એક કે તેથી વધુ બદમાશોની પાછળ ભમતો રહેતો હતો અને એ દરેક વેળા મને કાંઈને કાંઈ વિશેષ ખાતરીઓ તેઓના સંબંધમાં મળતી. ગુન્હેગારને પકડવા માટે અમારે કોઈપણ વેષ લેવો પડે; અને કોઈપણ જાતનો ધંધો કરવો પડે. આપ્રામાં યુરોપીઅન હોટેલમાં માફ વસવું કેવળ તું કે જે ગુન્હેગાર છું તેને પકડવા માટે ખાતર થયું હતું. ત્યાં વસવાથી હું તારી અનેક ઠગાઈઓ જાણી શક્યો. તારી પૂઠ પકડીને મેં વીશીવાળા સાથે તને વાત કરતો સાંભળ્યો; બદમાશોમાંના એકની પૂઠ પકડીને તેઓના બેત જણ્યા અને તેઓની પૂઠે અહીં આવતાં તો તારી આગલી ઠગાઈઓ ઉપરાંત ચાક્સ વિલિયમ્સના ખાતાની ઠગાઈની વાત પણ જાણી! કહે, હવે આમાં તું મને કંઈ રીતે દોષિત ઠરાવવા માંગે છે?”

સુકુન્દે કપાળ કુટયું. દાદુમિયા ડીરેક્ટવ ખાતાના માણસ તરીકે પોતાનો મિત્ર થઈને રહ્યો હશે એની તેને ખબર જ નહતી. તે તો એમજ માનતો હતો કે-આ કોઈ પાકડો મવાલી મિયાં હશે. હવે તેણે જાણ્યું કે-તે તો પોલિસ-સબ-ઇન્સ્પેક્ટરનો ઓફિસ ધરાવે છે!

“તને પકડવાનું માન કદાચ અત્યાર અગાઉ હું ખાટી ગયો હોત.” આપ્રાના પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું: “પરંતુ જે ગુરૂ ઉપર તે સરદારના વેષમાં પ્રભાવ પાડ્યો હતો, તે ગુરૂએ તને પોતાના રૂપીઆની ચોરી માટે શકદાર ગણ્યો નહીં અને ફરિયાદ માંડવા ના પાડી એટલે મેં સત્તાવાર તપાસ છોડી દીધી હતી અને ચાક્સ વિલિયમ્સની તપાસનું કામ માથે લીધું હતું. સારે નસિબે આ મુંબાઈના છુપી પોલિસ ખાતાના અમલદારની મદદથી હું તને પકડી શક્યો. બોલ, હવે તારી ઉપરના આરોપો સંબંધી તું શું કહે છે? ગુન્હેગાર કે બિનગુન્હેગાર?”

મુકુન્દને પોતાના ગુન્હા કબૂલ્યા સિવાય છૂટકો ન રહ્યો. ચાર્લ્સ વિલિયમ્સની ખોલીમાંથી ચોરી કર્યાની વાત તેણે કબૂલ કરી અને જણાવ્યું કે-શ્રીધરશર્માની કાચળીમાંથી મને રૂ. ૪૦૦ મળ્યા હતા પણ તે યુરોપીઅન હોટેલમાં રહેવાને સખમે મને તદ્દન ઓછા પડ્યા અને વધુ રૂપીઆની જરૂર જણાઇ; તેથી હોટેલમાં જ રહેતા તે યુરોપીઅનની ગફલતનો લાભ લઈ તેની રમમાંથી તેની ટૂંક ગેરહાજરીમાં મેં આ ચોરી કરી છે. હું ખેંકની ચોપડી અને ચેક-બુક લેવાનો નહતો પણ તેની સહીને એક કાગળ તેની ઓરડીમાંથી મારા હાથમાં આવ્યો; જે ઉપરથી ભવિષ્યમાં તેના જેવી નકલી સહીથી હું તેના ખાતામાંથી રૂપીઆ ઉઠાવી શકીશ, એ મતલબે મેં તે ચોપડીઓ લઇ લીધી. રૂપીઆ મારા ફુર્લાંગે, મારે દાદુમિયાને તેના અંગત સ્થેષ્ટા બદલ આપી દેવા પડ્યા ! એટલે હવે તો હું ખાખી ખંગાળી થઇ ગયો છું ! ખેંકની ચોપડીઓ અને ચેક-બુકમાં મેં કશી ગડમથલ કરી નથી."

મુકુન્દનાં છેલ્લાં વાક્યો સાંભળીને દાદુમિયાના મનમાં ચોરી ગડબાંધ થઇ રહી. પોતાના અંગત સ્થેષ્ટા રૂપીઆ, આ બદમાશની કબૂલાત પ્રમાણે ચોરીના રૂપીઆ ઠપ્પાંથી જતા કરવા કે તેને બુકો ઠરાવીને એ રૂપીઆ વસુલ કરેલા રાખવા, એ સવાલોએ તેને મુંઝવી નાંખ્યો. અત્યારે મુકુન્દ 'ચોર' ઠપ્પાંથી તેની ઇજ્જત કાંપી રહેલી નથી; જેથી તેને તે બેલાશક બુકો ઠરાવી શકે; પણ તેણે તેમ કંઈ નહીં. તેને સુરેખા યાદ આવી. જ્યારે મિહનરાય અને પ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ તેને મુકુન્દને શોધવાનું કામ સોંપ્યું હતું ત્યારે સુરેખા ત્યાં હાજર હતી. તેનું મ્હોં દયાભર્યું હતું તેની આંખોમાં આસુ હતાં; અને કેવળ નિર્દોષતાની મૂર્તિ સમી તે લાગતી હતી. ઉપરાંત તેના પર મુકુન્દે વરસાવેલા સિતમની કહાણીઓ પણ તેણે પ્રજલાલ શાસ્ત્રી મારફત સાંભળી હતી. આ તમામ ખાતો પ્યાનનાં લઇને દાદુમિયાંએ નિર્ણય કર્યો કે-કોઇને ખાતર નહીં તો સુરેખાની ખાતર આ બદમાશને બચાવવો જોઇએ-તેને બીજા ગુન્હાઓમાંથી છોડાવવો જોઇએ-તેની પાસેથી વચન લેવું કે, તે હવે પોતાનો ભવિષ્યનો મૃદસંસાર સુબેહશાન્તિથી ચલાવશે અને તેની પત્નીને તે સુખી કરશે. આ ચોરીના ગુન્હામાંથી તેને મુક્ત કરાવવાની અનેક બાંસ્કીઓ હતી અને તે અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ કરીને દાદુમિયાંએ આત્મ-ત્યાગવૃત્તિથી પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરને જવાબ દીધો કે: "એ રૂપીઆ ચોરીના છે એટલે હું તે ફરીઆવી ચાર્લ્સ વિલિયમ્સને સોંપી દેવા ખુશ છું."

મુકુન્દને કાંઈ આ ઉપકાર લાગ્યો નહીં. તે બોલ્યો: “એ તો તમારે આપવા જ પડશે ને? મારી પાસે તે રૂપીઆની પહેંચ છે; એટલે હું અદાલતમાં રજુ કરી શકીશ.”

“પણ તેથી તું ચોરી માટે ગુન્હેગાર તો દરીશ જ.”

“એ તો હવે દેખીતું જ છે.”

મુકુન્દને ખબર નહતી કે-ચોરી માટે પણ અદાલત સમક્ષ તેને ઉર્મી કરવામાં ન આવે એવી એક ખારિકી દાદુમિયાં અજમાવવા બંધવા હતો. દાદુમિયાંએ એ વિષે અત્યારે કાંઈ ઉદ્દેશ્ય નહોતું કરતાં. પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર આગળ ખીજા બદમાશો વિષે વાત કાઢી. તેણે પૂછ્યું: “આ બદમાશો પર આપ શો આરોપ મૂકવા ધારે છો?”

“આ વેપધારી સરદારને સતાવવાનો; અને તે પહેલાં તેઓ માંતા બેએ ડાકટર અને કંપાઉન્ડરનો વેપ લઇને આ વેપધારી સરદાર પાસેથી રૂ. ૫૦૦ લાંચ લઇને શ્રીધરશર્માનાં નાણાંની ચોરીમાં આક્રમી રીતે મદદ કર્યો.”

દાદુમિયાંએ હસીને જણાવ્યું કે: “શ્રીધરશર્માએ તો ફરીઆદ કરવા ના પાડી છે.”

“પણ તમે મોઝુદ છોને? તમે બદમાશોની પાછળ જઇને તેઓની વાતચીત સાંભળી હતી. એમાંથી આ મુદ્દાના આરોપનો પુરુવો મળી રહેશે અને આરોપી સરદારે એ ખરી દકીકતનો ઉદ્દેશ્ય હમણાં જ આપણી આગળ કર્યો છે, તેને આધારે તેને ગુન્હેગાર દરાવી શકાશે.”

આ સંબંધમાં પણ અમુક ખારિકીઓ દાદુમિયાના ધ્યાનમાં આવી. એ વિષે અત્યારે કાંઈ ઉદ્દેશ્ય કરવો નક્કામો ગણીને તેણે બદમાશોને તથા મુકુન્દને આગ્રાના પોલિસ-થાણા પર લઇ જવા દીધા.

તેણે પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરને સૂચવ્યું કે: “હું ચીખલ ગામમાં જઈ શ્રીધરશર્મા સાથે વાત કરી આવું છું અને તે જો ફરિયાદ કરવા તત્પર થાય છે, તો તેને લઇને આગ્રા આવી પહોંચું છું.”

એક બાળુ બદમાશોને અને મુકુન્દને લઇને પોલિસ-ટુકડી વિદાય થઈ ત્યારે બીજા બાળુ દાદુમિયાં ચીખલ ગામમાં પહોંચ્યો. પૂછપરછ કરીને તેણે ડાશીના ઝુંપડામાં શ્રીધરશર્માને બિમાર અનિદ્રની પથારી પાસે બેઠેલા શોધી કાઢ્યા. સરદારની વાત તેણે છેડી. શ્રીધરશર્માએ તો તેનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં. એ સાંભળીને ધીરે

રહી. હાફુમિયાએ મુકુન્દની વાત છેડી. ગુરૂએ તેના વિષે ખરાબ અભિપ્રાય આપ્યો. તે ચોર છે, એમ કહ્યું. “ કેવી રીતે ? ” હાફુમિયાએ પૂછ્યું. વર્ષો પૂર્વે મુકુન્દે મોહનશંકરના ખિસ્સામાંથી અધ્ય રાત્રે રૂ. ૧૦) ચોરી હતા અને તે ઉપરથી તેને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો, એ વાત શ્રીધરશર્માએ કહી.

એકજ માણસ વિષે આ બે અભિપ્રાય આ બધા માણસે આપ્યા. ખરા મુકુન્દને તેણે ચોર કહ્યો; પણ તેના ખોટા સ્વરૂપ, સરદારને તેણે વખાણ્યું ! અદમાશે કેવી સફાઈથી બધા માણસોની આંખને અને હૃદયને છેતરે છે, એનો આ સજ્જડ પુરાવો હતો.

હાફુમિયાએ શ્રીધર શર્માને સૂચવ્યું કે : “ એ મુકુન્દ રૂ. ૩૦૦) ની ચોરી કરવા માટે આગ્રામાં હમણાં પકડાયો છે. મુન્દેગારનું ભૂતકાળનું જીવન પણ ચોરીમાંજ રીત્યું છે, એવું પુરવાર કરી આપવા માટે આપ ન્યાયાસન સમક્ષ જુઓની આપવા પધારશે તો ન્યાયને આપે મદદ કરેલી ગણાશે. ”

શ્રીધરશર્માને અદાલતનો કંટાળો હતો, પરંતુ ન્યાયને મદદ કરવા માટે સાક્ષી આપવા જવાનું હતું એટલે તેમણે હા પાડી. હાફુમિયાએ કહ્યું : “ આપ જાણો છો કે એણે કેવી સફાઈથી આ રૂપીઆ ચોરી છે ! એક રાત્રિએ આગ્રામાં મૂસળધાર વેરસાદ પડતો હતો ત્યારે એક બધા વૃદ્ધ મહારાજના સાથીદાર તરીકે તે એક વીંદીમાં રહેતો હતો. બિચારા મહારાજ માંદા પડ્યા. તેમની મીઠગીનો લોભ લઈને તેમની પેડીમાંથી તેણે રૂપીઆ ચોરી લીધા અને પછી ડાકેટરને ત્યાંથી દવા લાવું છું એમ કહીને તે પસાર થઈ ગયો ! એ બેનો પછીથી મેળાપ થયો નથી; પણ એ બાધસાહેબ તે પછી પકડાયા છે. ”

“ તમે કોની વાત કરો છો ! ”

“ મુકુન્દની જ. ”

“ મને પણ આવો જ અનુભવ એક સરદારના સંબંધમાં થયો છે. ”

હાફુમિયાએ અજાણપણું બતાવ્યું અને શ્રીધરશર્માએ પોતાની વીતક કહી. હાફુમિયા હસ્યો અને બોલ્યો : “ એજ એ મુકુન્દ ! ”

“ શું વેપારી સરદાર અને મુકુન્દ એકજ છે ? ”

“ હા જી. આપ તેને જોશો ત્યારે આપને જરૂર ખાતરી થશે. ”

“ જો તેજ મુકુન્દ હોય તો સરદાર વિષેનો મારો અભિપ્રાય મારે અવશ્ય ફેરવવો જોઈશે. ”

“ મને લાય છે કે, મુકુન્દને સહેજ બે-ત્રણ વર્ષની સખ્તે કેદની સજા થશે; પણ તેમ થતાં બિચારી સુરેખાની ખરાબ દશા થશે તેના પિતા વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને ખેદ થશે; અને શ્રીમાન મોહનરાયને પણ દુઃખ થશે. ”

“ એમ કેમ ? તમારું એ કહેવું મને સમજાયું નહીં. ”

દાદુમિયાંએ મુકુન્દના લખિત જીવનની કહાણી કહી અને પોતાને મોહનરાયે મુકુન્દને પાછો લાવવા મોકલ્યાનું જણાવ્યું. આ સાંભળીને શ્રીધર શર્માએ કહ્યું: “ હું સાક્ષી આપવા આવવા ના પાડું છું. ”

“ આપથી તેમ ન થઈ શકે. ન્યાયના કામમાં મદદ કરવા ના પ્રાડ્યાના આરોપસર આપની સામે કામ ચાલી શકે. ”

“ ત્યારે તો બિચારી સુરેખાની અને મારા મિત્ર વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની આપત્તિ હું શી રીતે ટાળી શકું ? મારા મિત્રના જન્મદિને મારે ચોર તરીકે ઠરાવીને સજા કરાવવી ? ! મારું અંતઃકરણ તેમ કરવા ના પાડે છે. ” શ્રીધરશર્મા સ્વગત બળાપો કરવા લાગ્યા: “ મુકુન્દ ! મુકુન્દ ! તું આટલો બધો દુષ્ટ હોઈશિ, એવી મને ખબર નહતી ! ”

તેઓ અનિરૂદ્ધની પથારી પાસે બેસીને આ પ્રલાપ કરતા હતા. માતઃકાળનો સમય હતો. દરદી અનિરૂદ્ધની તબિયત કાંઈક સ્વસ્થ હતી. “ મુકુન્દ, મુકુન્દ ” એવા શબ્દો સાંભળીને તેણે આંખો ઊધાડી અને કહ્યું: “ ક્યાં છે એ મુકુન્દ ? ”

શ્રીધરશર્માએ અત્યારે સૌથી પહેલીજવાર અનિરૂદ્ધને સ્વસ્થ સ્થિતિમાં બોલતો સાંભળ્યો, તેથી તેમને હર્ષ થયો. તેમણે તેને શાન્ત રહેવા સૂચના કરતાં કહ્યું: “ વતસ, તું એના વિષે કશીજ ચિન્તા કરીશ નહીં. તારી તબિયત સુધારવા માટે તારે કેવળ આરામની જરૂર છે. ”

“ પણ આપે હમણાં તેને દુષ્ટ કહ્યો અને તેના વિષે બળાપો કર્યો. એમ કેમ ? શું એણે સરદારના વેપમાં તમને દગો દીધો ? ”

શ્રીધરશર્માને અનિરૂદ્ધના પ્રશ્નોનો જવાબ દેવા કે કેમ એની સમજ પડી નહીં; પણ દાદુમિયાં આ પ્રશ્નો ઉપરથી સમજી ગયો કે, મુકુન્દના વેપાન્તરની અનિરૂદ્ધને ખબર હોય એમ લાગે છે. તેણે પ્રજ્ઞ્યું: “ સરદાર કાણુ છે એ શું આપ જાણો છો ? ”

“ એ મુકુન્દજ છે. એ ક્યાં ગયો ? બોલાવો એને મારી પાસે. ”

દાહુમિયાં અને શ્રીધરશર્મા બન્ને આ સાંભળીને એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. અનિરૂદ્ધની જાણ બહાર મુકુન્દનો વેષાન્તર રહ્યો નથી એવી તેમને ખાત્રી થઈ. અનિરૂદ્ધ આમતેમ જોવા લાગ્યો અને થોડીવાર પછી બોલ્યો: “ગુરૂદેવ, આપણે વીશીમાં નથી. પેલી ઝુંપડીમાં છીએ. આપ અહીં ક્યાંથી ? અને પેલી બાળા ? અવાક દીનહીન કામળ પ્રેમ-મૂર્તિ બાળા ક્યાં ? ડાશીમા લક્ષ્મી ક્યાં છે ?”

શ્રીધરશર્મા ઝુંપડીમાં આમતેમ ડાશીને શોધવા લાગ્યા. તે ત્યાં નહતી. થોડીવાર પહેલાં દાહુમિયાં આવ્યો ત્યારે તે ઝુંપડીમાં હતી પણ વાતચીત દરમ્યાન તે ક્યારે બહાર જતી રહી એની તેમને કાંઈ ખબર પડી નહતી. મૂંગી બાળાને લગતો ખુલાસો કરવાનું પોતાને માથે આવ્યું એવું જોઈને શ્રીધરશર્માએ કહ્યું: “તેઓ બન્ને બહાર ગયાં છે. હમણાં આવશે. પણ વત્સ, હું તને વિનંતિ કરું છું કે, તારી તબિયત ધણીજ ગંભીર છે, માટે તું અન્ય કોઈ વિચારો કરીશ નહીં અને મન સ્વસ્થ રાખ.”

“પણ આપ અહીં કેવી રીતે આવ્યા ? હં.....મારી ચિટ્ટી આપને મળી હશે. ઠીક થયું કે, આપ પધાર્યા. હવે—”

આ વાક્ય તેનાથી પૂરું થયું નહીં; કેમકે ઝુંપડી આગળ મોટો કાલાહલ સંભળાઈ રહ્યો. તે ત્રણેના કાન કાલાહલ તરફ શરવા થયા. “બસ એને ખૂબ મારજો.” એવો ડાશીનો સ્વર શ્રીધરશર્માએ સાંભળ્યો. “એણેજ એ છોડીને ક્યાંક સંતાડી હશે.” એવો સ્વર વળી કોઈ પુરુષનો સંભળાયો. “મારો, મારો બીજી વાત નહીં.” એવા અવાજે પણ સંભળાયા.

“આ શું છે ?” એમ બોલતો દાહુમિયાં પોતાની જાઆએથી ઉઠવા ગયો તેવામાં ઝુંપડીના બારણા આગળ ડાંગો સાથે અનેક ગામડીઆઓનું દળ દેખાયું. તેને મોખરે ડાશીમા હતી. તેણે તેઓને ઉદ્દેશીને દાહુમિયાં તરફ આંગળી સૂચીને કહ્યું: “આ રહ્યો એ લુચ્ચો માણસ !”

આ સાંભળીને દાહુમિયાંની આંખ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ. અંગારા વરસાવતી મોટી આંખોથી તે તેઓના તરફ જોઈ રહ્યો. એક ગામડીઆએ તેને સંબોધીને પૂછ્યું: “તું કોણ છે બદમાશ ? શા માટે અમારા ગામમાં આવીને વારંવાર અમને સતાવે છે ? બહાર આવ.”

દાહુમિયાં ઉભો થઈ ગયો અને ઝુંપડીના બારણા આગળ જઈ પ્રશ્ન કરનારને એક લપડાક ચોઢી કાઢીને બોલ્યો: “બદમાશ કહેતાં પહેલાં વિચાર કરતો નથી ?”

“ મારો, મારો ” એવા અવાજો થઈ રહ્યા અને દાદુમિયાના શરીરપર એક જણે પોતાની ડાંગ લગાવી. એ મારનારની ડાંગ દાદુમિયાંએ ઝાલી લીધી અને બળપૂર્વક તે ખેંચીને તેના હાથમાંથી વહોડાવીને પોતાના હાથમાં લઇ લીધી. એજ ડાંગથી એનો ખરડો એ ધોવા માગતો હતો તેવામાં ગુરૂદેવે ઉભા થઈને ખૂબ મારી: “ ઈશ્વરને ખાતર સૌ થંભી જાયો. શા માટે આ અજાણ્યા ગૃહસ્થ ઉપર તમે ગુસ્સે થયા છો ? ”

“ તમારી કોઈ મોટી ગેરસમજ થાય છે. ” અનિરૂદ્ધ પણ પોતાના બિછાનામાંથી બોલ્યો. પણ એ જેના અવાજો નક્કામાં નીવડ્યા. કારણકે મારામારી શરૂ થઇ ગઇ હતી. દાદુમિયાં ઝુંપડીની બહાર નીકળી પડ્યો હતો અને તેણે પોતાને ડાંગ મારનારને માથામાં એવો તો ધા કર્યો કે, તે બિચારો જમીનપર પટકાઈ પડ્યો. અને એ જોઈને બીજા ગામડીઆઓએ પોતાની ડાંગો દાદુમિયાંને લગાવવા કોશિષો કરી. પણ દાદુમિયાંના શરીરને એક પણ ડાંગ અડકી નહીં. પોતાની આસપાસના ગામડીઆઓની વચમાં રહીને તેણે પોતાના હાથમાં આવેલી ડાંગ આડીઅવળી અને ગોળ ચક્કરમાં એવી તો વીંઝવા માંડી કે, ગામડીઆઓને તેનાથી પંદર-વીસ કદમ દૂર હડી જવું પડ્યું.

“ આવો, આવો, જેનામાં હિમ્મત હોય તે આવો. આ તો મુંબાઇનું પાણી છે ! ” દાદુમિયાં બોલવા લાગ્યો અને હાથમાંની ડાંગના ખૂબ અટાપટા ખેલતો રહ્યો.

શ્રીધરશર્મા ઝુંપડીના બારણામાં ઉભા ઉભા મનમાં મનમાં મુંઝાઇ રહ્યા હતા. આ મારામારી તેમને બિલકુલ ગમતી ન હતી. તેમણે વારંવાર ખૂસો પાડીને કહ્યા કર્યું: “ ભાઈઓ, શાન્ત થાઓ. શાન્ત થાઓ. એ તો અમારો મિત્ર છે. તમારી કોઈ જખરી ગેર સમજ થાય છે. ” કંઈક વાર સુધી આમ કહ્યા છતાં જ્યારે તેમનું કહેવું સાંભળાયું નહીં ત્યારે અનિરૂદ્ધને બિછાનામાં બેઠે બેઠે ચેત પડ્યું નહીં. તેણે ગુરૂદેવને એ આગન્ટુક વિષે પ્રશ્નો કર્યા અને તેમણે ટૂંકમાં તેને સમજાવ્યું કે—મુંબાઇથી તારા પિતાએ મુકુન્દની તજવીજ માટે મોકલેલો એ માણસ છે અને એણે મુકુન્દને શોધી કાઢ્યો છે. અનિરૂદ્ધે આ સાંભળીને કહ્યું: “ ત્યારે એ તો આપણો માણસ છે. આ ગામડીઆઓ તદ્દન અવિચારી જણાય છે. એમનું ધાંધળા અટકાવવું જોઈએ. ” ગુરૂએ કહ્યું: “ પણ એ તો કોઈ સાંભળતા જ નથી. ” અનિરૂદ્ધે સૂચવ્યું: “ તમે ડાશીમાને બોલાવો. એ આ

ધાંધળ શમાવશે; કારણ કે એ જ બધાને બોલાવી લાવી છે.” ગુરુદેવ ડાશીમાને શોધવા માટે ઝુંપડી બહાર નીકળ્યા એટલે અનિરૂદ્ધે ઝુંપડીની અંદર આમ તેમ જોયું. થોડીકવાર સુધી કાંઈક વિચાર કરી જોયો અને પછી પથારીમાંથી તે ઉઠ્યો. ઉઠીને તે એકદમ ઝુંપડી બહાર ધસ્યો અને જ્યાં ગામડીઆઓ અને દાદુમિયાં વચ્ચે ડાંગોતું યુદ્ધ ચાલતું ત્યાં ગયો. એક-એ ક્ષણ થોભીને તે ગામડીઆઓના કુડાળાની અંદર ધુસ્યો અને વચ્ચે વચ્ચે જઈને પોતાના બન્ને હાથ ઉંચા કરીને ઉભો રહીને તે બોલ્યો: “લગાવો, તમારી ડાંગો મારાપર ખુશીથી લગાવો. તમારા ગામનો એક માંદો મિજબાન આ નિરર્થક ધાંધળમાં બલિદાન રૂપે હોમાશે નહીં ત્યાં સુધી તેનો અંત આવશે નહીં.”

૨૫ શીટનું ખુલ્લું વર્તુલ અનિરૂદ્ધની આસપાસ હતું. વચ્ચે વચ્ચે એકલો દાદુમિયાં પોતાની ડાંગ વીંઝતો હતો અને ગામડીઆઓમાંના કેટલાક વર્તુલાકારે રહીને પોતાની ડાંગો ઉંચી કરી રહ્યા હતા. તેઓ લાગ જોઈને દાદુમિયાને લગાવવા મથતા હતા. એ વર્તુલની અંદર ધુસીને જ્યારે અનિરૂદ્ધે ઉપલાં વાક્યો કહેવા માંડ્યાં ત્યારે સૌનું ધ્યાન તેના તરફ ગયું. દાદુમિયાંની નજર પણ તેના તરફ ગઈ. તેણે તરતજ પોતાની ડાંગ વીંઝીને બંધ રાખી. ગામડીઆઓએ પણ “એ...લા...રોકાઈ જાઓ.” “આ તો પેલા અનિરૂદ્ધ બાઈ છે” “એમને ના મારશો” એમ બોલીને પોતાના હાથમાંની ડાંગો નીચી નમાવી દીધી.

૨૫ વીટનું વર્તુલ સંકોચાઈ ગયું. તેનો ગોળાકાર છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. સૌ કોઈ અનિરૂદ્ધ તરફ દોડી ગયા. તેઓ પાસે આવ્યા એટલે અનિરૂદ્ધ બોલ્યો: “શા માટે તમે અચકાયા ? શા માટે થોભી ગયા ? મારા એક મિત્રને મારતાં તમે શરમાયું નહીં તો મને મારતાં શા માટે શરમાઓ છો ? તમારો ક્રોધ બેલાશક મારી ઉપર ઠાલવો.”

“એ તમારો મિત્ર છે ? તમે એને ઓળખો છો ?” ગામડીઆઓએ હોભીલા પડી જઈને પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા.

“હા. મારા પિતાજી તરફથી એ સંદેશો લાવ્યો છે. મારા ગુરુદેવ તમને ક્યારના શાન્ત થવા કહી રહ્યા છે પણ તમે તો મારામારી કરવાના મર્તના હોવાથી ક્યાં સાંભળો છો ?”

દાદુમિયાં, અનિરૂદ્ધ અને ગામડીઆઓ વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી રહ્યો હતો. અનિરૂદ્ધે આ ધાંધળ શમાવવા માટે અજમાવેલો

ઉપાય તેના દિલમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી રહ્યો. અનિરૂદ્ધ માંદો માંદો પણ અહીં મોતના કુંડાળામાં ધસી આવ્યો અને હિમ્મત-પૂર્વક તેણે લાડીઓના પ્રહાર ઝીલવા ખુશી ખતાવી, એ જોઇને દાદુમિયાના મનમાં અનિરૂદ્ધના ઉચ્ચ પ્રકારના મનોબળ માટે માન ઉપજ્યું. પણ અનિરૂદ્ધ માંદો હતો અને તેને આરામની જરૂર હતી. તે વખતે તેણે આવી રીતે બહાર આવીને પોતાની તબિયત વધુ બગાડવાનું જોખમ વહોરી લીધું, એ ઠીક થયું નથી, એમ વિચારીને દાદુમિયાએ પોતા હાથમાંની ડાંગ વેગળા નાંખી દીધી અને અનિરૂદ્ધને પોતાના બન્ને હાથથી ઉચકીને તેણે “હરી જાઓ, દૂર ચાઓ” એમ બોલતાં બોલતાં ગામડીઆઓની વચ્ચે ચઢને તેને ઝુંપડીમાં આણ્યો અને તેની પથારીમાં બેસાડ્યો.

શરમિંદા બનેલા ગામડીઆઓ હવે ઝુંપડીમાં જવાની હિમ્મત કરી શક્યા નહીં. તેઓ માંદોમાંદો પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા કે, “આપણી ભૂલ થઈ કે શું?” “પણ ડોશી આપણને બોલાવવા આવી હતી ને?” તેઓ અભિપ્રાય આપવા લાગ્યા: “એ ડોશીજ આ ધાંધળનું મૂળ છે” “એણેજ સૌને અથડાવી માર્યા” “હવેથી એની વાતો કદાપિ માનવી નહીં.” “સાડી શુદ્ધિ નાહી” એવી એ મૂરખ ડોસલો છે વિગેરે વિગેરે.

તેઓ આ પ્રમાણે વિચારોમાં પ્રવૃત્ત હતા તેવામાં ગુરૂદેવ ડોશી સાથે તેઓ પાસે જઈ પહોંચ્યા. ડોશી આ મારામારી દરમિયાન ટોળાંમાં ભળી જઈને ગામડીઆઓને શર ચઢાવતી હતી. ત્યાંથી ગુરૂદેવ તેને જરાક દૂર લઈ ગયા હતા અને તેને દાદુમિયાં સંબંધી બધા પરિચય આપ્યો હતો. “આંધળે બહેરું કુટાર્ધ મર્યું. હાય! હાય!” આવો પશ્ચાત્તાપ કરતી તે મારામારી અટકાવવા ગુરૂદેવ સાથે ગામડીઆઓ પાસે પાછી ફરી હતી. પણ તેને જોઇને તો ગામડીઆઓએ પોતાનો ગુસ્સો તેનાપર ખાલી કર્યો. પોતાને નક્કામા હેરાન કર્યો એવા તેને ઠપકો આપીને તેઓએ ડોશીને કહી દીધું કે: “હવેથી કોઇવાર તારા કહેવા ઉપર આધાર રાખીને અમે કોઇને માર મારવા તૈયાર થઇશું નહીં.”

ડોશી પસ્તાઇ. પોતાની ભૂલ તેણે કબૂલ કરી. ગામડીઆઓ હવે વીખરાવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં વૈદરાજનું ડુંગ્રે આવી પહોંચ્યું. વૈદરાજની સાથે પ્રેરેસર ગુણવતરાય અને તર જોડુળ પણ આવેલા હતા. ગાડામાંથી ઉતરીને વૈદરાજે ગામડીઆઓને ખબર આપી કે, આપણા ગામમાં જે છોડીને આપણે આશ્રય આપ્યો હતો અને જે મૂંગી થઈ ગઇ હતી, તે આ આચાર્ય

મહાશયની બહેન હતી. તેના પત્નો દાઓ છે. અહીંથી એક ગાઉ પર આચાર્ય મહાશયનો બંગલો આવેલો છે તેમાં તે કુશળ છે માટે હવે આપણે કોઇ જાતની ચિન્તા કરવાની રહી નથી.”

ડોશીને આ સાંભળીને આનંદ થયો પણ ગામડીઆઓનો કોઇ ડોશી તરફ ઉલ્ટો વખો. “રાતે નક્કામાં અમને સૌને આ ડોશીએ ભટકાવી માર્યા હતા. વળી અત્યારે પણ તેણે અમને એક સારા માણસની સાથે લડાવી માર્યા ! હવેથી એનો વિશ્વાસ જ કરવો નહીં” એમ કહીને તેઓ સૌ વીખરાઇ ગયા.

ગુરૂદેવનો અને પ્રોફેસરનો પરિચય વૈદરાજે કરાવ્યો. પ્રોફેસરે તેમને નિમંત્રણ આપ્યું કે : “અનિરૂદ્ધ બાઇને મારા બંગલામાં લઇ જવા અને આપને પણ ત્યાં પધારવા નિમંત્રણ આપવા હું આવ્યો છું. મુરખી મોહનરાય બાઇના પુત્ર, હું નજીકમાંજ વસતો હોઉં અને ગામડાની ઝુંપડીમાં હાડમારી ભોગવે, એ તો મારે શરમાવા જેવું ગણાય.”

ગુરૂદેવે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું પણ એ શરત કરી કે—“મૂંગી જમનાનો પરિચય અનિરૂદ્ધને આપવો નહીં. અને બંગલામાં અનિરૂદ્ધ રહે ત્યાં સુધી તેની નજરે તેને પડવા દેવી નહીં. ખાસ કરીને અત્યારે તો એ બાળાની પિછાન અનિરૂદ્ધને આપવી જ નહીં.”

વૈદરાજે અનિરૂદ્ધની તબિયતની સ્વસ્થતાને ખાતર આ સૂચના બ્યાજખી જણાવી; જેથી સૌ તેમાં સંમત થયાં અને ડોશીની ઝુંપડીમાં ગયાં.

દાદુમિયાં સાથે અનિરૂદ્ધ એ વેળા વાતો કરતો પથારીમાં બેઠો હતો. અનિરૂદ્ધે સૌ આવનારાંઓમાંથી ગુરૂદેવને પહેલો જ પ્રશ્ન એ કર્યો કે : “ગામડીઆ ફરીથી દાદુમિયાંને મારવા માંડે છે કે ?”

“નહીં નહીં” શ્રીધરશર્માએ જવાબ દીધો : “સધળો ખુલાસો થઇ ગયો છે અને ગામડીઆઓ હવે પસ્તાઇને પાછા ગયા છે.”

દાદુમિયાંએ એ વસ્તુસ્થિતિ અનિરૂદ્ધના પ્રતાપે આવેલી જણાવી. ગુરૂદેવને એ વાતની ખબર નહતી; જેથી અનિરૂદ્ધે સૌની વચ્ચે આવીને નિર્ભયતાથી આગ્રહપૂર્વક ઉભા રહીને પોતાની પર લાડી-પ્રહાર ઝીલવાની ખતાવેલી તત્પરતા વિષેનું ખ્યાન દાદુમિયાંએ કહી ખતાવ્યું.

સર્વને એથી આશ્ચર્ય જ થયું. “અહો !” ગુરૂદેવે કહ્યું : “આ તો આપણા પૂર્વકાળના પ્રજ્ઞાદની યાદ આપનારું મનોબળ ગણાય. હિરણ્યકશિપુ સામે બાલભક્ત પ્રજ્ઞાદ આવા જ સત્ય કારણને

ખાતર આશ્રય ધરી રહેતો અને આખરે તે તેમાં વિનય સાધી શક્યો હતો. અનિરૂદ્ધે પણ તેમજ કહ્યું.”

“ગુરુદેવ !” અનિરૂદ્ધે જવાબ દીધો : “આપે જે દૃષ્ટાંત આપ્યું તેની તો મારા હાથલામાં વૃક્ષના જ ન સંભવે; પણ મેં જે લાગણીથી ત્યાં જવાનો નિર્ણય કર્યો તે એકજ હતી કે, આટલા બધા ગામડીઆઓ કેવળ અવિચારીપણે લદાઇમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. એમાં પણ નિર્દોષ પર અન્યાય ગુજરતો હતો. એ ક્યારે અટકત અને એનું પરિણામ કેવું આવત, તે કદપી શકાતું નહતું. મારામારી કરનારાઓમાં ભળીને નિરર્થક લોહી રેડાવવું, એના કરતાં તે અટકાવવા માટે કોઇ પણ ઉપાયની જરૂર હતી. હિંસાનો આ મામલો અટકાવવા માટે કેવલ અહિંસક આત્મચલિદાન આપવાની જ આવશ્યકતા મને લાગ્યાથી મેં તત્કાળ તેવો નિર્ણય કર્યો અને પરિણામ સફલતામાં આપ્યું એ પ્રભુનો આભાર.”

“અરુ ” વૈદરાજે કહ્યું : “પણ લાઇ, તમે ક્ષીયેસો આ માનસિક અને શારીરિક શ્રમ કદાચ તમારી તબિયતમાં ખિમ્મટો કરશે.”

“વૈદરાજ ” અનિરૂદ્ધ આંખમાંથી કોઇ અજબ તેજ ફેંકતો બોલ્યો : “કદાપિ મારો પ્રાણ એમાં ગયો હોત તોપણ મને પરવા નહતી.”

વૈદરાજ તો આશ્ચર્યથી અવાક બની ગયો. તેણે અનિરૂદ્ધની તબિયત તપાસવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. ચિકિત્સા કરતાં તેને અનિરૂદ્ધની તબિયતમાં કીક સુધારો લાગ્યો. અત્યારે તેના શરીરમાં બિલ્કુલ તાવ નહતો. કદાચ ઔષધનું એ પરિણામ હોય કે કદાચ હૃદયની પ્રવૃત્તતાનું એ પરિણામ હોય. તેણે અભિપ્રાય આપ્યો કે : “મારા ધારવા કરતાં ઔષધની ટીકી તમને કીક લાગી છે; એટલે વહેલો આરામ થઇ જાય એવો સંભવ છે. શ્રમ લેવાનું માંડી વાળશો અને લાગણીઓ ઉરકેરશે નહીં તો મધ્ધમપણે તબિયત સુધરતી જશે.”

એ બાદ પ્રેકેસરના નિમંત્રણથી તેને ગુરૂ શ્રીધરશર્માએ વાકેફ કર્યો. વૈદરાજે ત્યાં જવામાં કશી દરકત નથી એવો અભિપ્રાય આપ્યો અને પોતે વારંવાર ત્યાં પ્રેકેસરની પત્નીની દવા માટે આવનાર છે, એવું જણાવ્યું.

અનિરૂદ્ધે એ સાંભળીને કહ્યું: “હું પ્રાઈસર સાહેબને ત્યાં ખુશીથી આવત; પણ માઈ અહીંનું કામ પૂરું થયું નથી. ગુરૂદેવ, મેં આપને અહીં શા માટે તેડાવ્યા હતાં ? મારા શરીરની માંદગી માટે નહીં ? મારા હૃદયની માંદગી માટે. એ અબોલ અબજા ક્યાં છે ? ડોશીમા, કૃપા કરીને એને બોલાવો. મારા ગુરૂદેવને હું એની વિપત્તિની વાત કહું; મારા અને તેના આત્માની એકતાની વાત કહું અને ગુરૂદેવનો આશીર્વાદ મેળવી એની સાથે લગ્ન કરું.”

પ્રાઈસર, ગોકુળ, વૈદરાજ, ડોશી વગેરે સૌને ગુરૂદેવે તો આજ્ઞા કરી હતી કે, એ બાજાની વાત અનિરૂદ્ધને કોઈએ કરવી નહીં. પણ અનિરૂદ્ધે જ તે વાત છેડી. હવે એને શા ઉત્તર દેવો ?

“વત્સ” ગુરૂદેવે કહ્યું: “એ બાજામાં આપણે પ્રાઈસરને બંગલે જઈને યોગ્ય વિચાર કરીશું. અત્યારે તો તું ત્યાં ચાલ.”

“નહીં” અનિરૂદ્ધે બોલ્યો: “એનો નિર્ણય અત્યારે અને અહીં જ થવો જોઈએ. એ સિવાય હું અહીંથી ખસવા માગતો નથી. મારે જે જીવવાનું હોય તો કેવલ તે અબજાને ખાતર—નહીંતર બસે આ જુપકામાં માઈ મોત થાય. આ મારો અંતિમ નિર્ણય છે અને તે નહીંજ ફરે.”

ગુરૂદેવ સમક્ષ મારે મુંઝવણનો પ્રસંગ ઉભો થયો. તેઓ એ મુંઝવણ ટાળશે કે ?

અધ્યાપક, લેખક અને કવિ ગોકુળને આ પ્રસંગ પરથી અનેરી પ્રેરણાઓ મળી.

એક અબજાને ખાતર અનિરૂદ્ધે આદરેલા આગ્રહમાંથી દાદુ-મિયાંને પણ પોતાના પ્રયત્નો સંબંધમાં પ્રેરણાઓ મળી. અનિરૂદ્ધ એક મૂંગી અબજાને પરણવા ચાહે છે. દાદુમિયાં હિન્દુ સંસારની એક દુઃખી અબજાને બચાવવા માગે છે. તેના પતિને પાખંડપ્રવૃત્તિ માંથી પટ્ટાવીને પુન્ય માર્ગે લઈ જવા માગે છે.

અનિરૂદ્ધ મોત પસંદ કરે છે. દાદુમિયાંએ નિર્ણય કર્યો કે હું પણ ચાહે તે આજ્ઞા સહન કરીશ પણ જે અબજાને મેં સુખી કરવા ધારી છે, તેને સુખી કરીશ જ.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પતિની પૂજારણી.

તન પ્રેમકી રાખ લખા છે તું વહાં જોમન બનકર ભનાહય,
અય જાન આજ રગોં કે તારોંયે ઉદકતકો રાગ મુનાના હય;
અય આંખોકી અંખા જમના સ્વામીકો ખુલાના હય,
રિલ છે ચલ અપને કાગોંકો મોહનપર ફુલ ચઢાના હય;
મય બલ બલ જાઉં મુખડે પર, તુમ ઉન ચરનોંપર વાસી હો,
મંચ તબ જાનું પૂજારી હો, જબ રાજ વો ચિરધારી હો.
(ખવાબે હસ્તી.)

દાદુમિયાં આગ્રે ગયો. જે હોટેલમાં ચાલ્સ વિલિયમ્સ રહેતો હતો ત્યાં જઈને તે તેને મળ્યો અને જણાવ્યું: “આપના ચોરામલા રૂપીઆ સલામત છે.”

“પૂરેપૂરા ?” ચાલ્સ વિલિયમ્સે પૂછ્યું.

“હા. પાંચએ પાંચ મોજુદ છે; પણ જે આરોપી તેની ચોરી માટે પકડાયો છે તે યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલો છે. તેણે કાંઈક મુશ્કવણીને કીધે ચોરી કરી હતી. હવે તે પરતાપ છે. આપની બેંકની ચોપડી અને ચેક-બુકમાંથી કશી જ ગરબડ થઈ નથી. તે બન્ને વસ્તુઓ તે આપને પાછી આપી દે, અને આપની મારી માગે તો આપ તેની સામે ફરિયાદ નહીં માંડવા કૃપા કરશે ?”

એ યુરોપીઅનને તેના રૂપીઆ મળતા હતા અને બેંકની ચોપડી તથા ચેક-બુક પણ મળતી હતી એટલે તેણે દાદુમિયાની સૂચનાને સંમતિ આપી. દાદુમિયાંને આથી હિમ્મત આવી. તેણે પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરને ફક્ત એટલી જ ખબર આપી કે: “ફરીઆદી ફરીઆદ પાછી બેંચી લે છે !”

પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટર કરડી આંખે થોડીવાર તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી પૂછવા લાગ્યો: “શા માટે ફરીથી ધૂળ પર લીંપણ કરાવો છો ? ફરીઆદ નહીં કરવાનું કારણ શું ?”

“એટલું જ કે, મારો ઇરાદો આ આરોપીને તેનાં કુટુંબીઓ સમક્ષ નિર્દોષ હાલતમાં સોંપવાનો છે. તેનો દોષ ફક્ત તેણે વગર વાંકે તેની પત્નીને તજ દીધી એટલો જ હોય એમ હું ચાહું છું.”

“એમ તે કાંઈ કાલસો સફેદ થશે ?”

“અરે, બળતો અંગારો રાખ વળવાને કીધે ઘડીભર સફેદી ધારણ કરશે ને ?”

પતિની પૂજારણુ.

“ એ નક્કામું આશ્વાસન છે. જેને ગુન્હાની ટેવ પડી તે ગુન્હા તરફ જ વલણુ દાખવશે ”

“ ઠીક છે. મને યત્ન કરવા દો. ગુન્હેગારની પ્રકૃતિ સુધરે છે કે કેમ એ જોવા દો. ”

દાદુમિયાએ ચાલ્સર્સ વિલિયમ્સને રૂ. ૧૦૦૦ ની નોટો ગણી આપી; તેની ચોપડીઓ તેને સ્વાધીન કરી અને મુકુન્દે તેની માફી માગી. પરિણામે પોલિસ ખાતાને આ મુદ્દામાં તેની સામે કામ ચલાવવાની જરૂર રહી નહીં.

હવે રહ્યો બદમાશોને લગતો મુકર્દમો. દાદુમિયાં કાચી જેલમાં બદમાશોને મળ્યો. તેઓમાંના ડાક્ટર અને કંપાઉન્ડર કોણુ બન્યા હતા, તે તેઓ પાસેથી જાણ્યું; તેઓએ રૂ. ૫૦) મુકુન્દ પાસેથી લીધા હતા તે પણ જાણ્યું. ચોરીમાં તેઓ સામેલ નહતા એ તો દાદુમિયાં જાણતો હતો. તેઓ મુકુન્દની ચોરીના રૂપીઆમાંથી અથવા મુકુન્દ પાસેનાં નાણાંમાંથી ભાગ પડાવવા ખાતર જ, બેસક, તેને ગુદામાં લઇ ગયા હતા; પણ દાદુમિયાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યાથી તેઓ તેમની મુરાદમાં ફાવી શક્યા નહતા. આ બદમાશોને દાદુમિયાંએ પૂછ્યું: “ કહો, તમારે છૂટવું છે ? ” તેઓએ જવાબ દીધો: “ એવું કોને ન ગમે ? ”

દાદુમિયાંએ તેમને પૂછ્યું કે: “ જે રૂ. ૫૦ તમે મેળવ્યા છે, તે મુકુન્દને સ્વાધીન કરી દેવા પડશે; અને અકેક વર્ષના સારી ચાલચલગતના હાથમુચરકા લખી આપવા જોઇશે. ”

તેઓ તેમ કરવા કબૂલ થયા; દાદુમિયાં મુકુન્દને મળ્યો. તેણે તેને સૂચવ્યું કે: “ જે તારે છૂટવું હોય તો તારા ગુન્હાઓ બદલ પોલિસ ખાતાની માફી માગવી જોઇશે; બદમાશો તરફથી જે રૂ. ૫૦ તને આપવામાં આવે તે તારે ધર્મોદ્દામાં આપવા માટે પોલિસને સ્વાધીન કરવા જોઇશે અને એક વર્ષને માટે સારી ચાલચલગતના હાથમુચરકા લખી આપવા જોઇશે. ” મુકુન્દે તે શરતો મંજૂર કરી.

આ ગોઠવણોને પરિણામે દાદુમિયાં પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે ગયો. ચાલ્સર્સ વિલિયમ્સે ફરીઆદ નહીં કરવાનું કબૂલ્યું હતું તે તેને જાહેર કર્યું અને બદમાશોની તથા મુકુન્દની બાબતમાં જે શરતો ફરી હતી તે તેને વિદિત કરી. આવું સમાધાન થાય, એ પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરને રૂચું નહીં. બદમાશો આથી છૂટા રહે છે અને કદાચ હાથમુચરકાનો ભંગ કરીને પણ બદમાશો કરવા પ્રેરાય એવી સ્થિતિમાં રહે છે એ મુદ્દો તેણે રજુ કર્યો.

દાદુમિયાએ કહ્યું: “તેઓને ચાર છ માસની સજા આપ કરાવો તે પછી પણ તેઓ ગુન્હો નહીં કરે એવું આપ કહી શકો છો? ગુન્હેગાર કદી સુધરી શકે નહીં એવી આપની જ માન્યતા ધ્યાનમાં લઈએ તો, તેઓને થતી સજાઓ બધી જ પથ્થર પર પાણી જેવી નીવડવાની. પણ તેઓ જ્યારે ગુન્હા કરે ત્યારે આપ તેઓને સજા કરાવી શકો તેમ છો.” આમ છતાં પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરના મનનું સમાધાન થયું નહીં. દાદુમિયાએ હવે અનિર્ણયે અગાધમાં મૂકેલી આત્મ-બલિદાનની ભાવનાનું અનુકરણ કર્યું. તેણે પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરને જણાવ્યું કે: “એક કમનસિખ હિંદુ બાળાનો ધરસંસાર સુખરૂપ ચાલે એની ખાતર જ હું આ ભાંગગડ કંઈ છું. જો આપ મુકુન્દને સજા કરાવવા માટે આગ્રહી જ હો, તો હું આ કેસમાં અદાલત સમક્ષ બેશક હાજર થઇશ પણ એક નિવેદન-પત્ર રજુ કરીશ કે, મારે કાંઈ જ કહેવાનું નથી. મારું અંતઃકરણ દુઃખાચ છે તેથી એક પણ શબ્દ મારે આરોપીઓ સામે કહેવાનો નથી. મને જે સવાલો પૂછાશે તેમના જવાબ હું નહીં આપું. આપ કહેશે કે, એમ કરવાથી મને પોતાને અદાલતના તિરસ્કાર માટે સજા થશે. હું તે સજા સહન કરવા તૈયાર છું. મારી નોકરી જશે તો જવા દેવા પણ તૈયાર છું.”

પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઇ પૂછ્યું: “પણ આમાં એટલું બધું ગંભીર જોખમ તમે શા માટે બેડવા તૈયાર થાઓ છો, એ હું સમજી શકતો નથી.”

“એટલા જ માટે કે, એક ભલી બાળાનો ધરસંસાર ભાંગી જાય છે, તે મારાથી જોઈ શકાતું નથી. મુકુન્દ તેની નેક ઓરતને તજીને નાસી આવ્યો છે. તેને પાછો લઇ જવાનું કામ મને સોંપાયલું છે. જો તેને સજા થાય છે તો હું પાછો લઇ જઇ શકતો નથી. મારી આ મુંઝવણ ટાળવા માટે મને એક જ રસ્તો સાફ દેખાય છે અને તે એ કે, બીજા ગુન્હાઓમાં તેને થતી સજા અટકાવવી. એ સજાઓ અટકાવવા માટે મારે બોગ આપ્યા સિવાય ક્ષુટકો નથી.”

દાદુમિયાં પરાર્થે આપબોગ આપવા ઇચ્છે છે અને તેની દાનત સાફ છે એવું જોઈને પોલિસ-ઇન્સ્પેક્ટરે નમતું મૂક્યું અને કહ્યું: “તમે સૂચવેલી શરતો મુજબ ગુન્હેગારો કબૂલાત આપે તો ન્યાયનો હેતુ સરે છે. તમારે નોકરી છોડી દેવા જેવું સાફસ કરવાની આમાં કશી જરૂર નથી.”

“આપનો આભાર” દાદુમિયાએ જવાબ દીધો. આખરે તેણે સૂચવેલી શરતો મુજબ ગુન્હેગારો પાસેથી હાથમુચરકા લખાવવાની તેમજ તેઓની પાસેથી રૂપિયા લેવાની વગેરે ઘટતી વિધિ થઈ. પોલિસ-ઈન્સ્પેક્ટરે વળી એક વધુ સાવચેતીનું પગલું પણ ભરી લીધું. બદમાશોના ફોટા પાડી લીધા અને તેઓનાં નામ કાળી-યાદીમાં નોંધી લીધાં. મુકુન્દ વિષે પણ તેમજ થયું. બાદ બદમાશોને તથા મુકુન્દને પોલિસ-થાણામાંથી વિદાયગિરી આપવામાં આવી.

મુકુન્દ ખુશખુશાલ વિદાય થતો હતો. ત્યાં દાદુમિયાએ તેનું કાંડું પકડીને પૂછ્યું: “જય છે ક્યાં? હજી તો તારે મારી સાથે મુંબઈ આવવું જોઈશે!”

“હું મુંબઈ આવવા માગતો નથી.”

“શું તારી સ્ત્રીને કાયમને માટે તરછોડી દઈને તું બટકેલ જિંદગી ગુજારે એટલા માટે મેં તને છોડાવ્યો છે કે? નહીં જ. તારો ધરસંસાર તારે ફરીથી માંડવો જોઈશે. તારી પ્રેમાળ પત્ની કે જે તારા પગના અંગૂઠાને ઘોઘને પીવા તૈયાર છે તેને સુખી અને સંતુષ્ટ બનાવવી જોઈશે.”

“હું તેમ કરવા અંધાયલો નથી” મુકુન્દ એપરવાઈથી જવાબ દીધો.

“હજી તારો મિળન ઉતર્યો નથી શું?” દાદુમિયાએ તેને ખખડાવવા માંડ્યો: “શું તું એમ ધારે છે કે, તું હજી આગ્રાની પોલિસના હાથમાંથી છૂટ્યો છે? તારી ભૂલ થાય છે. કોઈપણ જાતનાં ગુજરાનનાં સાધન વિનાના બટકતા માણસ તરીકે તને પોલિસ આગળ ઉભો કરીને હું જેલમાં પૂરાવી શકીશ. એના કરતાં તારા સસરા, અને મોહનરાય તને સુખી કરવા માગે છે તો શા માટે આનાકાની કરે છે?”

“મને મોહનરાયની ખાત્રી નથી થતી.”

“તે ખાત્રી તું મારી સાથે આવીશ એટલે થશે; કારણ કે તેમણે જ તને શોધવાનું કામ મને સોંપ્યું છે.”

બટકેલ માણસ તરીકે જેલમાં જવા મુકુન્દ રાજી ન હતો અને મોહનરાય તરફથી કશા ઠપકાની ંહીક, દાદુમિયાના કહેવા મુજબ, રહેતી ન હતી. એટલે મુકુન્દે મુંબઈ જવા ખુશી ખતાવી.

પરિણામે દાદુમિયા તેને લઈને મુંબઈ આવી પહોંચ્યો અને રાત્રિમા દશ વાગે મોહનરાયને ત્યાં લઈ ગયો, એ હકીકત રૂઝ મા પ્રકરણમાં વાંચકોએ વાંચી છે.

દાદુમિયાંએ આ તમામ હકીકત ધ્રુજલાલ શાસ્ત્રીને વિદિત કરી. તે સાંભળીને શાસ્ત્રીએ દાદુમિયાંને કહ્યું: “તમે હિન્દુ ભાવનાઓથી પ્રેરાઈને આ દાખલામાં કામ કર્યું છે. તમે જાતે મુસલમાન છો. વળી પોલિસ-ખાતાના અમલદાર છો. સામાન્ય રીતે આવી સ્થિતિમાં ખીજાઓ જે તુમાખથી વર્તે તે તુમાખ તમે બતાવ્યો નથી. એ માટે મારા ખરા અંતઃકરણથી હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.”

એ મુસલમાન અને એ પોલિસ અમલદારે આ સાંભળીને દિવાનખંડની બાજુના ઓરડા તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું: “મુરખી, મારા આ વર્તનનું મૂળ કારણ તમારી પુત્રી અને આ સિતમગારની રાંક પત્ની છે કે જે હમણાં જ એ ઓરડામાં ગઈ છે. આપે મને આ કામ સોંપ્યું ત્યારે એનો પવિત્ર ચહેરો જોતાં મને એવી લાગણી થઈ આવી કે-એ મારી ધર્મની ખેંદન છે. મને લાગ્યું કે: મુકુન્દ પાછો આવે એવું એ ખરા દિલથી ચાહે છે. એને સુખી કરવાના મારા દિલથી મેં સોગંદ લીધા અને ખુદાનો અહેશાન માનું છું કે, જહોમતોમાંથી આખરે હું આ જોડના પંખીડાને જોલ જતું અટકાવીને અહીં લાવ્યો છું.”

“મિત્ર” મુકુન્દ બોલ્યો: “હવે કૃપા કરીને મારા માટે ગુરસાનાં વિશયણો ન વાપર. તેં જ્યારે બલાઈ કરી છે ત્યારે હવે હું એવો નહોતર નથી કે, તે વિસરી જાઉં. નક્કી માનજે કે આવતી કાલે પ્રભાતથી તું મને એક સુધરી ગયેલો માણસ જ જોશે.”

“શું કહે છે?!” દાદુમિયાંએ આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો. મુકુન્દ સાચું બોલતો હોય એવી તેને ખાત્રી થઈ નહીં.

“હું જાણું છું કે, તને સોગંદની ચીઠ છે.” મુકુન્દે કહ્યું: “એટલે હું સોગંદ લેતો નથી પણ ફક્ત એટલું જ કહું છું કે-હવે સાદું અને પવિત્ર જીવન ગાળવાની મેં મારા મનથી ચોક્કસ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.”

આ સંજોગે સાંભળીને કેને આનંદ ન થાય? ધ્રુજલાલ શાસ્ત્રીને આનંદ થયો; દાદુમિયાંને આનંદ થયો; અને અંદરના ઓરડામાં બારણાની ઓથે રહીને ધધ્ધરસ્તવન કરતી સુરેખાને પણ આનંદ થયો. પોતાના પતિના મુખમાંથી આવાં સુંદર વાક્યો સાંભળીને એનાં ચરણમાં પડવાની એને ખૂબ જાણસા થઈ રહી અને પોતાનાં તન મન સર્વે તે જ પોતાના પ્રતિપ્રજ્ઞમાં દૂલ કરવા તે તત્પર બની રહી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સનાતન ધર્મ સંમેલન.

કળિયુગ આજ્યો કોપતો હો. બહુચરી!
કરવા શુભ-સંહાર
લાજ મર્યાદા કોપતો હો. બહુચરી!
બ્રહ્મ કર્યા આચાર
દુર્મતિ દીધી દેશને હો. બહુચરી!
સુમતિ કરાવી ત્યાજ્ય
વિપરીત ધારી વેશને હો. બહુચરી!
કળી કરે છે રાજ્ય.

(શ્રી વલ્લભ બહુજનો ‘કળીયુગનો ગરબો’)

મુકુન્દે પોતાનું હવે પછીનું જીવન સુધારવા કલાથી તેની પત્નીને, અને તેના સસરાને આનંદ થયો. દાહુમિયાંને જો કે એનાં વાક્યો સાંભળીને હર્ષ થયો તોપણ તેના મનમાં હજી સંકા રહ્યા કરી કે, આ બાઇ હાલ પુર્ન તો મીઠાં વેણુ નહીં કહેતા હોય? આ સંકાને અત્યારે તેણે પ્રકટ નહીં કરતાં હર્ષ દાખવ્યો. અને એ પછી પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીને તેણે પૂછ્યું: “મોહનરાયભાઈ અહીં કેમ દેખાતા નથી?”

“તેઓ એક સભામાં ગયા છે.”

“શેની સભા છે?” મુકુન્દે પૂછ્યું.

“આવતી કાલે અહીં માધવબાગમાં સનાતન ધર્મ સંમેલન મળવાનું છે તેની કાર્યકારિણી મંડળીની સભામાં ગયા છે.”

દાહુમિયાંએ મુકુન્દને લગતી હકીકતોમાં અનિરૂદ્ધ સંબંધીની જે હકીકત કહી હતી તે ઉપરથી મુકુન્દે ધીમે રહીને નારદ-વિદ્યાથી એક વિચાર રજુ કર્યો: “હું ધારૂં છું કે, મુરખી મોહનરાય સંકાને અનિરૂદ્ધ બાઇની હકીકતથી અત્યારે ને અત્યારે વાકેફ કર્યા હોય તો ઠીક. અનિરૂદ્ધ બાઇ જેને પરણવાની હઠ લઈ બેઠા છે તે એક મૂંગી છોકરી છે. શું એક શ્રીમાન, કુળવાન અને વિદ્વાન બુવક એક મૂંગી કન્યાને પરણે એ ઠીક છે?”

“ઓહ! એમાં શું?” દાહુમિયાં બોલ્યો: “મિયાં ખીખી રાહ ક્યા કરે કાજ? એ બાબતમાં મોહનરાય બાઇને ખબર કરવાની તેની જરૂર છે?”

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને મોહનરાયની કડક પ્રકૃતિ યાદ આવી. મુકુન્દે જે મુદ્દાપર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે નજીવો ન હતો. એ મૂંગી કન્યા જો કે ગોપાળરાયની પુત્રી હતી તોપણ તે મૂંગી હોવાને કારણે ગોપાળરાયની શરમ મોહનરાય રાખે નહીં અને એની સાથે અનિર્ણયના લક્ષ્મને મંજુરી આપે નહીં, એ તદ્દન બનવા જોગ હતું.

ગોપાલરાય તો પોતાની મૂંગી છોકરી ઠેકાણે પડી એ હેતુથી અનિર્ણયની હઠ પૂરી પાડે એ પણ બનવા જોગ હતું. મોહનરાય કદાચ એમાં મુકુન્દે કહ્યો તેજ પ્રશ્ન ઉઠાવીને ના પાડે તો મોહનરાય અને ગોપાળરાય વચ્ચે તેમજ મોહનરાય અને અનિર્ણય વચ્ચે અણરાગ ઉત્પન્ન થાય. આથી મોહનરાયને અત્યારેજ આ વાત કહીને લલિતની તકરારનો સંજોગ અટકાવવો ઇષ્ટ છે, એવો સંકલ્પ મનમાં ફરીને વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ મુકુન્દને ઘેર રહેવા કહ્યું અને પોતે તથા દાદુમિયાં માધવબાગમાં જવા નીકળ્યા.

એક વખતનો પાપી પતિ જે હવે સુધરી ગયેલું જીવન ગાળનાર હતો, તેની એકનિષ્ઠ પ્રેમધેલી પૂજારણને પતિ સાથેની એકાન્તથી આનંદ થયો.

માધવબાગમાં પહોંચીને જ્યાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ મુકુન્દ પાછો આવ્યા વિષેના અને હવે તદ્દન સુધરી ગયેલું જીવન તે ગાળનાર હોવા વિષેના સમાચાર મોહનરાયને કહ્યા એટલે તો તેમનો આનંદ અંતરમાં સમાયો નહી. સનાતન ધર્મ સંમેલનના મોક્ષા ઉપર જ મુકુન્દનું પ્રત્યાગમન થયું એટલે આખાં સંમેલનની અચૂક ફત્તેહ થઈ એમ તેમને લાગ્યું. તેમણે કાર્યાકારિણી સભાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ધર્મપ્રિય ભાઈઓ, જુઓ આપણી ફત્તેહનો ડંકો વાગ્યો છે. જેનો પ્રશ્ન લઈને સુધારકોએ મોટું ધાંધળ મચાવ્યું છે અને આપણને આપણા ધર્મને ફક્ત થતો બચાવવા આવતી કાલે મહા-સંમેલન યોજાવાનું કારણ પ્રાપ્ત થયું છે તેજ યુવક પાછો આવ્યો છે; એટલુંજ નહીં પણ હવેથી તે પોતાનો ધરસંસાર સંભાળી અત્યંત નીતિમય, ધર્મમય અને શાંતિસુલેહનરૂપું જીવન ગાળનાર દં પ્રણી આપણા ધર્મ પર કેટલી બધી અનુકંપા છે એનો આ પ્રત્ય પુરાવા છે. મિત્રો, સનાતન ધર્મની જય છે—ચોક્કસ જય છે.”

ધર્મપ્રેમીઓની છાતી આ સાંભળીને ગજ ગજ પુલી મધ. છુ છંદા કરાવતા માત્રનારાઓ અકાણ્ડતાપૂર્વક કહે છે અને જૂલ આડે રરતે ગયેલાઓને ફરીથી સુધરવાની તક નહીં આપતાં તેમ લક્ષિત જીવનને અવિચારીપણાથી જ નષ્ટવ્રષ્ટ કરી નાંખે છે, એ

તે સારો અભિપ્રાય થઈ ગયો. તેઓને પોતાની ઝુમ્મેશમાં મુકુંદનું પ્રત્યાગમન એક મહા ગઠ સમું થઈ પડ્યું; અને એ ગઠની ઓથે રહીને હવે સુધારકોના લક્ષર પર પોતાની મ્હોંરપ તોપોમાંથી વચન રૂપ ગોળાઓનો સખ્ત મારો ચલાવવાનો તેઓએ નિર્ણય કર્યો. સભામાં વેદ અને શાસ્ત્રોના આધારથી અનેક ઠરાવો નક્કી થયા હતા. એમાંના છૂટાછેડા સામેના ઠરાવને હવે વધારે કડક શબ્દોમાં સખ્ત બનાવવામાં આવ્યો; અને સંમેલન આવતી કાલે પ્રાતઃકાલમાં આઠ વાગે મળશે એવું નક્કી કરીને સૌ સનાતન ધર્મની જન્મ-ગર્જનાઓ ત્રણત્રણ વાર બોલાવીને વીખરાયા.

હવે મજલાલ શાસ્ત્રીએ જન્મના અવાજ બન્યાના પ્રસંગની વાત મોહનરાયને કહી. “ જન્મના મૂળી બની ગઈ છે ! ” આશ્ચર્યથી મોહનરાયે પૂછ્યું અને પછી ઉમેર્યું: “ ત્યારે તો અનિરૂદ્ધ માટે દુઃખ સહિત એની ના પાડવી પડશે. ”

“ પણ જનાબ, ” દાદુમિયાંએ કહ્યું: “ અનિરૂદ્ધભાઈ તો એનેજ પરણવાની હઠ લઈ બેઠા છે ! ”

“ હમ્...એના શા ભાર છે કે હું બેઠાં એવી હઠ કરે ? આજ કાલનું છોકરું ! ” મોહનરાયે ખૂબ તિરસ્કારની લાગણી મ્હોં ઉપર લાવીને કહ્યું: “ એ તે શું સમજે આવી મહત્વની બાજતોમાં ? એને હું કાગળ લખી દહશ કે કોઈ જાતની તારી ગરબડ ચાલશે નહીં. ગોપાળરાયને પણ હું લખી દઉં છું કે, તમારી જન્મનાનું લક્ષ્મ મારા અમનુ સાથે નહીં થાય. ”

મજલાલ શાસ્ત્રીએ દાદુમિયાં તરફ અર્થસૂચક નજર ફેંકી; બાણે તેઓ એમ કહેતા હોય કે “ હું નહોતો કહેતો ? આ કડક સ્વભાવનો બાપ એ દીકરાની હઠને ટેકા નહીં આપે. ”

દાદુમિયાંને ખેદ થયો. એણે અનિરૂદ્ધની સહૃદયી લાગણીનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો જોયો હતો. એણે અનિરૂદ્ધમાં સત્ય પ્રત્યે આગ્રહની ઉચ્ચ પ્રકારની વૃત્તિ પણ નિહાળી હતી. એ અનિરૂદ્ધનો નિર્ણય પણ સાંભળીને આવ્યો હતો. એને લાગ્યું કે, આ બાપ દીકરા વચ્ચે જન્મરૂ મમસાણુ ઉભું થવાનો સંભવ છે.

“ જનાબ, ” તેણે કહ્યું: “ બાપ થોડો વખત થોભી જવ તો ? ”

“ શા માટે ? ” મોટા ધાંટા પાડીને મોહનરાયે પૂછ્યું: “ ગોપાળરાયની પેઠે મુરખ બનવા કે ? તેની એક દીકરી તેનાજ શિક્ષક સાથે વંદી જવાની તૈયારીમાં છે એવો તેને સ્પષ્ટ થયો તોયે તે બહુચકની મારફત થોભી ગયો અને પછી વાત વધી ગઈ એટલે

એને દોડદોડ કરવી પડીને ! મારે એવા બહુચક નથી બનવું. મિયાંસાબ, તમે આવી બાબતમાં મારા કડક વિચારો ન સમજી શકો. માટે મહેરબાની કરીને ઢીલી દોરી મૂકવાની કોઈ સૂચના કરશો નહીં.”

દાદુમિયાં દંગ થઇ ગયો. આવા મિજાજ માણસની સાથે તેની પોતાની અંગત બાબતમાં નાહક પોતે શા માટે રંજ કરવી એમ ધારીને તે બેપરવા બન્યો અને રસ્તામાંથીજ તેણે વિદાય-ગીરી માગી.

“મિયાંસાબ” મોહનરાયે મુકુન્દ સંબંધમાં આભારવૃત્તિ લખવતાં કહ્યું: “તમે આજ હમારી લાજ રાખી છે. મુકુન્દને તમે આલાકીથી શોધીને એક ખરેખર મોક્ષા પર પાછો લાવ્યા છો. હું એ બદલ તમારે ધણો આભારી થયો છું. બે ત્રણ દિવસ પછી દુરસદે મારી પાસે જરૂર આવી જાશે અને પોલીસ કમીશનર સાહેબને મારા ધણાધણા માનપૂર્વક સલામ કહેશે.”

મોહનરાયે ધ્રુવલાલ શાસ્ત્રીને અનિરૂદ્ધના અને જમનાના પ્રસંગો વિષે દાદુમિયાંએ કહેલી હકીકત રજૂ કરવા જણાવતાં તેણે તે કહેવા માંડી. રસ્તામાં એ રીતે વાતો કરતા તેઓ બન્ને ઘેર આવ્યા ત્યારે મોહનરાયના હૃદયમાં અનિરૂદ્ધ માટે ખૂબ ગુસ્સો બીંધેલો હતો.

મુકુન્દ તેને પગે લાગ્યો. અત્યારે તો તેનું પાછા ફરવું ધણુંજ ઉપયોગી થઇ પડ્યું હોવાથી તેના પ્રત્યે મોહનરાયને રોહની લાગણી થઈ આવી. તેમણે તેને રોહપૂર્વક કહ્યું: “તારું આવું પરિવર્તન મને બહુ ગર્યું. વડીલો પ્રત્યે માન રાખીને તારા સર્વ ધર્મો તું બરાબર બજાવીશ તો મને વ્હાલો હીમ જેવો લાગીશ, બાઈ !”

“હું હવે બરાબર શિખાયો છું.” દીનતાથી મુકુન્દે કહ્યું: “મેં ખૂબ ઠોકરો ખાધી છે. હવે સ્વપ્ને પણ હું અધર્મનો આશ્રય લઇશ નહીં.”

“શાબાશ.” એમ કહીને મોહનરાય પોતાના લખવાના ખંડમાં ગયા અને અનિરૂદ્ધ ઉપર તથા ગોપાળરાય ઉપર કાગળો લખવા બેઠા. ધ્રુવલાલ શાસ્ત્રીને પૂછવાથી મુકુન્દે જાણ્યું કે-જમના અને અનિરૂદ્ધના લગ્નને મોહનરાય નાપસંદ કરે છે અને સખ્ત કાગળો લખી નાંખવા તેઓ અત્યારે બેઠા છે. મોહનરાયને વધુ પ્રિય થઇ પડતા મુકુન્દે દોઢઠાપણ કર્યું. તેણે તેમની પાસે જઇને સૂચવ્યું કે: “આપ પત્રો લખો છો તે બંને; પણ અત્યારે જ જો તાર કચો હોય તો તે જલ્દીથી મગશે. આપની આજ્ઞા હોય તો હું હમણાં જઇને ખાસ બેવડા ફરનો તાર કરાવી આવું.”

મોહનરાયને એ સૂચના ઘણી ગમી. તેમણે ગોપાળરાય પર તારનો સંદેશો લખી આપ્યો અને મુકુન્દ તાર કરાવવા ગયો. જતાં જતાં તે હર્ષથી સ્વગત બોલ્યો: “આપ દીકરા વચ્ચે ઠીક જામી છે ! હવે આ તકરાર વધારે લયંકર સ્વરૂપ લે તો જ આપણાં માન વધવાનાં !”

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ૮ વાગે માધવબાગમાં સનાતન ધર્મ સંમેલન મળ્યું. એમાં હાજરી આપનારાઓમાં મુંબાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત ગણ્યતા કેટલાક શ્રીમંત વેપારીઓ હતા; શાસ્ત્રવિદ્ પંડિતો હતા; ધાર્મિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ હતા; ધારાસભાના ધર્મપ્રિય સભાસદો હતા; હિંદુ સરકારી નોકરો હતા અને આઘેડ વયના સ્ત્રી-વર્ગ પણ હતા.

આ સંમેલન માટે બાંધેલા મંડપના પ્રવેશ-દ્વાર ઉપર મોટા અક્ષરે લખવામાં આવેલું હતું કે: “વેદધર્મને માન્ય રાખનાર, આચાર્યો અને શાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓને શિરસા વંદન કરનાર અને વાહીઆત વિચારોને નહીં પોષનાર હિંદુ સ્ત્રી-પુરુષોએ જ ફક્ત આવવું.” એક ખીજ પાટીઆમાં લખેલું હતું કે: “સંમેલનમાં કોને આવવા દેવા અને કોને નહીં તેની મુનસરી સભાપતિની રહેશે” મંડપમાં એ સિવાય સ્થળે સ્થળે વેદવાક્યો અને શ્રુતિસ્મૃતિઓની આજ્ઞાઓનાં પાટીઆં લટકાવેલાં હતાં. પૂજ્ય ધર્મચાર્યોની છબીઓને પુષ્પહાર પહેરાવીને ઉચ્ચ સ્થાનપર ટીંગાડવામાં આવી હતી. ચોગરદમ અગરબત્તીઓનો ધુપ મંડપમાં પ્રસારવામાં આવ્યો હતો.

સભાપતિ તરીકે એક મહત્તા પૂજ્ય શંકરાચાર્યને બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા હતા. એમનું નામ ત્રિલોકભૂષણાશ્રમતીર્થ મહારાજ હતું. તેઓશ્રી સભાસ્થાનમાં એક કલાક અગાઉ પધાર્યા હતા અને જેઓ સર્વ સંમેલનમાં આવતાં તેઓ તેમને વંદન કરતાં હતાં. આવનારાંઓનું સ્વાગત કરવા માટે પ્રવેશ-દ્વાર આગળ શરણાષ્ઠ સાથે નોખત બેસાડેલી હતી અને મોહનરાય તથા ખીજ કેટલાકો પ્રવેશ-દ્વાર આગળ ઉભા રહીને કોને આવવા દેવા અને કોને નહીં તેની પસંદગી કરતા હતા. કેઈ પ્રકારનું ધાંધલ થાય તો તે શમાવી દેવા માટે પોલિસના માણસોની એક ટુકડી મંડપ આગળ એક સ્થળે હાજર રાખવા આવી હતી.

બરાબર ૮ વાગ્યા સુધીમાં પ્રવેશ-દ્વાર ઉપર ઉભેલાઓને નહીં આવવા દેવા જેવા ફક્ત દશ-બાર જીવાનીઆઓ લાગ્યા હતા, જેઓને તેમણે મનાઈ કરી હતી પણ તેથી કાંઈ ધાંધલ થયું ન હતું.

વેદમંત્રો અને િંધશ્વરસ્તુતિ સંમેલનની શરૂઆતમાં લલકારવામાં આવ્યા પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકે મોહનરાય ઉભા થયા અને પોતાનું બાષણ તેણે આરંભ્યું.

બાષણની શરૂઆતમાં તેમણે સંમેલનમાં ધર્મરક્ષાર્થે સૌને હાજર રહેલાં જોઈને આનંદ પ્રકટ કર્યો અને અત્યારે જ્યારે હળાહળ કળીયુગ વ્યાપી ગયો છે તેમજ યોગરહમથી જીવાન મંડળમાં વંડેલપણું અને વાહીઆત વિચારો પ્રસરી ગયેલા છે ત્યારે ધર્મના રક્ષણ માટે વારંવાર આવી રીતે મળતા રહીને પોતાની ફરજ બજાવતા રહેવાનો સૌને આગ્રહ કર્યો. એ પછી તેમણે સનાતન હિંદુ ધર્મનું મહત્ત્વ બતાવ્યું. યુગ યુગથી અનેક હુમલાઓ આપણા દેશ ઉપર થયેલા હોવા છતાં પણ અચળ અને અવિચળ દુર્ગંરૂપે એકલો આ જીનો ધર્મ જ ટકી રહ્યો છે અને તેના પ્રસ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાંતો વેદવારાના હોવાથી તેમજ મહા જ્ઞાની અને તપસ્વી ઋષિમુનિઓએ દીર્ઘદષ્ટિથી તે નક્કી કરેલા હોવાથી અખંડતાથી તે સિદ્ધાંતોની જડ સૈકાંઓથી પેઢી દર પેઢીએ ટકી રહી છે, એ મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકીને તેમણે ભગવદ્ગીતાના શ્લોકથી સૌને સલાહ આપી કે—આ ધર્મમાં રહેલું એજ શ્રેયસ્કર છે અને પરધર્મને મત્તક નહીં આપવી જોઈએ. આગળ વધીને તેમણે કહ્યું કે—આ સનાતન વેદધર્મને ખાતર આપણે પ્રાણ આપવો પડે તો આપીને દુરમનોને પાછાં હટાવવા જોઈએ. સનાતન ધર્મની મહત્તા સ્થાપિત કરતાં તેમણે ધાર્મિક આચાર વિચારોની ખુબીઓ બતાવી અને વર્ણાશ્રમધર્મ ધણીજ દીર્ઘદષ્ટિથી રચાયેલા જણાવ્યા. ઉચ્ચ આચાર વિચારોના દૃષ્ટાંતોમાં તેમણે સભામાં ખિરાજેલા પૂજ્ય સભાપતિ મહારાજ તથા અનેક વિદ્વન્મણિ બ્રાહ્મણ શ્રેણીને વંદન કરીને જણાવ્યું કે: આપના દૈનિક વિશુદ્ધ અને સદાચારી નિષ્કામ કર્મોને લીધે જ આ પૃથ્વી ટકી રહી છે અને અધર્મીઓનો હાસ થાય છે. પરંતુ કમનસીબે કળીયુગ માણસોને ભભાવી નાંખે છે અને પાશ્ચાત્ય પવનનો ઝપાટો એ કળીયુગી ભ્રમિતોના મગજને ચઢાવે ચઢાવી દબને ધર્મથી વિમુખ બનાવવામાં સહાયબુત બને છે. આવા ઘોર સમયમાં આપણે સૌએ જાગૃત રહીને ધર્મનો લોપ થતો અટકાવવા માટે આવાં સંમેલનો મારફત ચલતો યોજતા રહેવું જોઈએ. આચાર્યો અને શાસ્ત્ર-વિદો પ્રત્યે પોતાની બાવના આ મુજબ દર્શાવ્યા બાદ સ્વગતા-ધ્યક્ષે હિંદુ સમાજ પર થતા આક્ષેપોના રદીયા આપવા માંડ્યા. એમણે એ રદીયાના પ્રારંભમાં એક વાન પોતાના કડક સ્વભાવ મુજબ કહી દીધી કે, આક્ષેપો કરનારાઓની જરાકે યોગ્યતા ન

હોવાથી તેમજ તેઓ શાસ્ત્રોના અભ્યાસી નહીં હોવાથી તેઓના આક્ષેપોનો જવાબ દેવાને આપણે બિલ્કુલ અધાયલા નથી પરંતુ જનસમાજને ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચેનો વિવેક બતાવવા ખાતર એ આક્ષેપો ખોટા છે એવું સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ.

તેમણે મૃતિસ્મૃતિઓની આગ્રાઓ વાજળી જણાવીને હિંદુ યાત્રિઓ મજબુતાઈથી તે આગ્રાઓ બરાબર પાળે છે તેનો દાખલો આપતાં બાળલક્ષ્મના વિષયમાં જણાવ્યું કે—બાળલક્ષ્મ શબ્દ સુધારકોએ પ્રયોજ્યો છે. વસ્તુતઃ દ્વિજ યાત્રિઓમાં ૧૦ થી ૧૧ વર્ષની વયની કન્યાઓનાં થતાં લગ્ન મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે છે. રજસ્વલા થતાં પહેલાં કન્યાને પરણાવી દેવી એ તેનું ખાસ કારણ છે. ઉપરાંત બીજું કારણ કન્યાના શિયળ-સંરક્ષણનું છે. એક કન્યાને લગ્નથી એક વર સાથે સંયોજવામાં આવ્યાથી તેનું ચિત્ત તેના પતિમાં જ રમી રહે છે. જો તેને બદલે હાલના કુધારકો જેમ ૨૦ અને ૨૧ વર્ષ સુધી કન્યાઓને કુંવારી રાખે છે તેમ કરવામાં આવે તો તેનામાં માનસિક શિયળભંગ અને જરાક આગળ વધીને કહીએ તો તેથીયે બ્રષ્ટ પ્રકારનાં શિયળભંગના દાખલા બનવાનો સંભવ છે. મોહનરાયે ભાર મૂકીને જણાવ્યું કે, પાશ્ચાત્ય રિવાજ મુજબ કન્યાઓને ઘણી મોટી કરવામાં આવતાં, મેં એવા ઘણા દાખલા જોયા છે, જેમાં Wooing, facinating, એટલે કે—જુદા જુદા જુવાનોને રહાવાનું તેમજ આકર્ષણ કરવાનું વગેરે વગેરે પ્રકારના ખોટા કુચ્છંદ વધી પડે છે. ગમે તે જુવાનોની સાથે હસીખેલ કરવો, કલ્પોમાં અને ટેનિસોમાં તેઓ સાથે જવું, મોટરોમાં તેમની સાથે ફરવું અને પછી એવા જુવાનોમાંથી ફાવે તેની સાથે પરણવાનું ઠરાવવું—આ બધું હિંદુ ધર્મના સંયમના મહાન સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. એવા માનસિક અસંયમને માનસિક વ્યભિચાર કહેવો જોઈએ. ધર્મનાં દશ મુખ્ય લક્ષણમાં ધન્વિનિગ્રહ મુખ્ય છે. તદનુસાર નિયત કરવામાં આવેલી, કન્યાઓ માટેની રજસ્વલા થતા પૂર્વેની લગ્નની વય, હિંદુ ધર્મના દીર્ઘદષ્ટિના આશીર્વાદાત્મક સિદ્ધાંત તરીકેજ સાબીત થાય છે. કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય સંબંધી સ્વાગતાધ્યક્ષ મોહનરાયે જણાવ્યું કે, એ રિવાજોનો મારે બચાવ કરવાનો નથી કેમકે મનુસ્મૃતિએ તેની ના પાડેલી છે. પણ એ રિવાજોથી આખો હિન્દુસમાજ ઘેરાયલો હોવાનું કહેવામાં આવે છે, એ અતિશયોક્તિ છે. દ્વિજ તરીકે ગણાતી ઉત્તમ યાત્રિઓમાં એ રિવાજ સેકડે ૫ ટકા હશે. આનું કારણ એ કદીપી શકાય છે કે—કન્યાઓની અને વરની અછત, જ્યાં કન્યાવિક્રય

થતા હશે ત્યાં કન્યાની અને વરવિક્રય થતા હશે ત્યાં વરની અછત હશે. તેવી જ્ઞાતિઓમાં દેખાદેખાની ટેવ પ્રસરી ગઈ છે. એક જાણે વિક્રય કર્યો હોય ત્યારે ખીજાઓ બોલે નહીં અને આંખઆડા કાન કરે તથા પોતાનો સમય આવે ત્યારે એ પહેલાનું અનુકરણ કરે, એથી તે રિવાજો પ્રસરે છે. જ્ઞાતિઓના પટેલો જરાક સાવધાની રાખે તો આ રિવાજો દૂર થઈ શકે. આ કાંઈ અનિવાર્ય ખામી નથી અને એ ખામી કાંઈ ખૂબ ફેલાયલી નથી; તેમજ તેનાથી હિંદુ સંસાર ખરાબમાં ખરાબ સંસાર છે એવો આક્ષેપ થઈ શકે નહીં. વૃદ્ધલક્ષ વિષે ઉપરની બાબત પેડે કહી શકાય. એક જ્ઞાતિમાં ૧૦૦ માણસો છે એમ કલ્પી લઈએ. એમાંથી ૨૦ વૃદ્ધો હોય તો તે વીસે જાણી કાંઈ લક્ષ કરતા નથી. રડયા ખડયા એકાદ બે તેમ કરતા હશે. ઇંગ્લાંડ અમેરિકા જેવા દેશોમાં પણ એમ બને છે. કન્યાના પિતા સાવધાની રાખે તો આવાં લક્ષ અટકી શકે છે.

મોહનરાયે તે પછી પુનર્લગ્ન અને છુટાછેડાના વિષયમાં જાણાવ્યું કે-હિંદુ શાસ્ત્રોએ આ રિવાજો દ્વિજવર્ણોમાં નથી નિર્મ્યા; પરંતુ શુદ્રવર્ણોમાં તે છે. બ્રાહ્મણોમાં અને વણિકોમાં આ બે રિવાજ નથી. ક્ષત્રિયો તરીકે પૂર્વે જે વર્ણ ઝાળખાતી તેમાં આજે ધણા વિભાગો પડી ગયા છે અને તેમાંની કેટલીકમાં આ બે રિવાજો છે. ધણાક માને છે કે, એકંદરે સમગ્ર હિંદુ વસ્તીમાં ૮૦ ટકા પુનર્લગ્ન અને છુટાછેડાના રિવાજને અનુસરે છે. તેઓમાં નાતરાં એટલે છતે ધણીએ ખીજો ધણી કરવાનો અને એકની કારગતી લઈને ખીજાને વરવાનો રિવાજ છે. જે ૨૦ ટકા એટલે બ્રાહ્મણો તથા વણિકોમાં આ બે રિવાજ નથી તેઓએ સંયમને ખાતર અને ઉચ્ચ આચારને ખાતર પોતાની મેળે એ રિવાજો દાખલ કરેલા નથી. સુધારકોને અમો સનાતનીઓનો પ્રશ્ન છે કે, સંયમ પાળવા પોતાની મેળે જે તત્પર છે તેઓમાં તમે બ્રજતા-અસંયમ-દાખલ કરવાનું શા માટે કહો છો? તેઓને શા માટે બ્રમિત કરો છો? તમને આહે તો તમે તમારાં બ્રજજીવન ગાળો; પણ શા માટે ખીજા સંયમીઓને આકર્ષો છો? સ્ત્રીનું ભૂષણ લગ્ન છે. પુરુષનું ભૂષણ સંયમ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોએ તે બન્ને ભૂષણને અવલંબીને ચાર આશ્રમ નિર્મ્યા છે. એ ચાર આશ્રમમાં તેમણે માનવીઓની લાગણીઓ લક્ષમાં રાખી છે. હિંદુ શાસ્ત્રોની એ આશ્રમપદ્ધતિને અનુસરનારને પુનર્લગ્ન કે છુટાછેડાની જરૂર જ રહે નહીં. ૨૫ વર્ષ સુધી પૂર્ણાંશે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશે છે ત્યારે તેના ગૃહસ્થ જીવનમાં તે અનેરાં અને

ધર્મિષ્ઠ સુખ મેળવી શકે છે. એ આશ્રમને બરાબર અનુસરનાર વાનપ્રસ્થી થાય છે અને પછી સંન્યસ્ત લે છે. પુરુષો માટે આ પ્રકારે નિર્માયલા આ ચાર આશ્રમોની પેઠે સ્ત્રીઓને માટે પણ ૧૬ વર્ષથી આશ્રમોના પ્રકાર પાડેલા છે અને તે યથાવિધિ પાળનારને પુનર્લભ કે છુટાછેડાની આવશ્યકતાજ ઉભી થતી નથી. સુધારકો ખોટી ઘેલછાથી એની જરૂર બતાવે છે. અમે સનાતનીઓ તે જરૂર સ્વીકારતા નથી અને કોટિ ઉપાયે પણ તે સ્વીકારીશું નહીં. અમારા મત ઉપર અને ધર્મ ઉપર આઘાત કરીને જે એ રિવાજો દાખલ કરવામાં આવશે તો અમે તે દાખલ કરનારની સામે યદ્યથું. હાલમાં સરકાર મારફત છુટાછેડાનો કાયદો ઘડાવવાની તૈયારીઓ સુધારકો કરે છે. તે જાણીને અમે સનાતનીઓ નારાજ થયા છીએ અને સરકારને ચેતવણી આપીએ છીએ કે-મહારાણી વિક્ટોરીઆના સમયથી અમારા ધર્મમાં હાથ નહીં નાંખવાનું જે વચન અમને અપાયું છે તે તેણે પાળવું-નહીંતર ધર્મ ઉપર આઘાત થવાથી અમારાં હૃદય કોપી ઉઠશે અને તેનો કોપામિ ક્યાં ફેલાશે તે અમે કહી શકતા નથી. ધર્મપર આઘાત થવાને પરિણામે દેશમાં અશાન્તિ અને અધાધુધી ફેલાશે અને રાજતંત્ર જેખમમાં આવી પડશે. એવે વખતે ધર્મપ્રેમીઓપર તે માટે આક્ષેપ મૂકાશે તો અમે તેનો સ્વીકાર કરીશું નહીં.

છુટાછેડાની જરૂર અમારા ધર્મમાં છેજ નહીં. કોઈ રડયાખડયા પ્રસંગમાં ઘણી બગડે અથવા સ્ત્રીને તજે તો તે સ્ત્રી ધીરજ ધારણ કરીને રહેતાં તેનો પતિ અવશ્ય સુધરીને પાછો ફરે છે. સુધારકોએ હમણાં એકાદ દાખલા ઉપરથી છુટાછેડાનાં ખૂબ દોલ બગળ્યાં પણ એ દાખલામાં પતિ સુધરીને પાછો ફરવાથી સુધારકોનાં દોલ ફાટી ગયાં છે અને તેમની પીપુડીઓ બેસુરી બની ગઈ છે !

અંતમાં મોહનરાયે સર્વ વેદધર્મપ્રેમીઓને ધર્મરૂપી કિલ્લો દફ કરવા બલામણુ કરીને ઇશ્વરપ્રાર્થના કરી કે-જેઓ કુમાર્ગે વહીને કુધારકો બની ગયાં છે તેઓને કળાયુગનાં પાશમાંથી બચાવીને પ્રભુ સન્મતિ આપે.

મોહનરાયના ભાષણ પછી શંકરાચાર્ય મહારાજને પ્રમુખસ્થાન અર્પવામાં આવ્યું. તેમણે પ્રમુખસ્થાનેથી ટૂંકુ ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે-અમે વેદધર્મ પાળનારી વર્ણાશ્રમધર્મી પ્રજાને બેજ મહત્ત્વની આજ્ઞા કરીએ છીએ. ઇષ્ટદેવ, ગુરુ, આચાર્ય અને શાસ્ત્રોની કદીપણ અવગણના કરવી નહીં અને જેઓ અવગણના કરતા હોય તેમનો

સંસર્ગ રાખવો નહીં. પુનર્લભને શાસ્ત્રો કદી સંમતિ આપતાં નથી. દેશકાલ પ્રમાણે પણ તેની આવશ્યકતા નથી. છુટાછેડાથી દેખીતી શીલબ્રજતાનો પરવાનો આપવા જેવું થાય છે. અમે પશ્ચિમ દેશના છુટાછેડા વિષે કેટલુંક વાંચ્યું છે. ત્યાં વિચિત્ર અને નજીવાં કારણો માટે પણ સ્ત્રીઓ છુટાછેડા લે છે. કોઈ એવું કારણ આપે છે કે, રાતના રોજ ૧૨ વાગે મારો ધણો ઘેર આવે છે તે મને ગમતું નથી, માટે છુટાછેડા આપો. બીજી એમ કારણ આપતી હોય છે કે—મારા અને તેના સ્વભાવમાં મળતાપણું નથી માટે છુટાછેડા આપો. ત્રીજી કહેશે કે, રોજ મારા બૂટની દોરી મારો પતિ બાંધતો પણ થોડાક દિવસથી નથી બાંધતો માટે છુટાછેડા આપો. ચોથી સ્ત્રી અદાલતને અરજ કરશે કે, મારો ધણી મારા કુતરાને તેનું મ્હેં ચાટવા દેતો નથી માટે છુટાછેડા આપો ! આવાં આવાં નજીવાં, બેહુદાં અને હાસ્યાસ્પદ કારણો માટે તે દેશોમાં છુટાછેડા લેવાય છે. એવું આંધળું અનુકરણ કરીને લક્ષ્મી પવિત્ર ભાવનાને હિંદુઓએ ખગાડવી જોઈ નહીં. લક્ષ્મી બાંધન જીવંતમાં એકજ વાર સ્વીકારાય. પવિત્ર વસ્તુની અદલાબદલી શી રીતે થઈ શકે ? પવિત્રતાનો તેથી નાશ થાય છે અને અસંયમનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહે છે. માટે સ્વપ્રેમમાં પણ એ કુમાર્ગનો આશ્રય લેવો નહીં, એવા આ ચુરચુરતાની આજ્ઞા છે.

આ બે ભાષણો થઈ રહ્યા શાંતી સંમેલન બપોર ઉપર મુલતવી રહ્યું. આશરે ૧૦૧ વાગ્યાનો સમય થયો હતો; અને સંમેલનમાં આવેલાઓ વીખરાતા માંડ્યા હતા. તે વખતે માધવભાગ આગળ યુવાનો અને યુવતીઓનું એક મોટું ટોળું જમા થયેલું તેઓના જોવામાં આવ્યું. તેઓનાંના કેટલાકના હાથમાં જડાં પુદાઓ ઉપર હસ્તાક્ષરે અનેક માગણીઓ કરનારાં વાક્યો લખવામાં આવેલાં હતાં; જેવાં કે “સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક આપો.” “સ્ત્રીઓની અવગણના ન કરો; કારણકે સ્ત્રી શક્તિનો અવતાર છે.” “નારી રત્નની ખાણ છે, જેમાંથી દ્રુવ અને પ્રહલાદ જેવા તથા શ્રીકૃષ્ણ અને રામચંદ્રજી જેવા મહાપુરુષો જન્મ્યા હતા.” “બ્રહ્મ ભટકેલ પતિની લાચાર અબળાઓને છુટાછેડાના હક્ક આપો.” “જાળ લક્ષ્મીને ભોગ થઈ પડેલી વિધવાઓને પુનર્લભની છૂટ આપો.” “હિંદુસમાજ નરકની ખાણ છે.” “હિંદુ યાત્રિઓ શ્વેતાની જાળ છે—તેમને બાંગી ફેરીને કાપી નાખો.” “ધર્મના થાંભલા તરીકે પોતાને ઝોળખાવતા ભદ્રંભદ્રોના દંભ પ્રુદા પાડો.” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

એ ટોળામાંનાં કેટલાંક ઉત્સાહીઓ મોટા સ્વરે ઉપલાં સૂત્રો એક સામઠાં બોલી રહ્યાં હતાં અને સંમેલનમાંથી બહાર નીકળનારાઓ તરફ આંગળીઓ ચીંધી રહ્યાં હતાં. કેટલાંક યુવકો અને યુવતીઓ છૂટથી હસ્તપત્રિકાઓ વહેંચતાં હતાં. રમુજ બાંગ્લિત્રા પણ તેઓના તરફથી ફેલાવવામાં આવતાં હતાં.

ચોગરદમ એ વખતે એટલી બધી મેદની જામી ગયેલી હતી કે, સંમેલનમાંથી બહાર નીકળનારાઓને પોતાના માર્ગ કરવાની મુશ્કેલી પડતી હતી. એ જામી ગયેલી મેદનીમાં પ્રેક્ષકો તરીકે જેઓ હતા, તેઓનું વલણ યુવકો અને યુવતીઓ તરફ હોય તેમ જણાતું હતું; કેમકે તેઓ પણ કીકીઆરીઓમાં ભળીને સંમેલનમાં ગયેલાઓનો ઉપદ્રાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા હતા.

આ ટોળાની પ્રવૃત્તિ મોહનરાયે માધવબાગમાંથી બહાર નીકળતાં નીકળતાં જોઇ. સંમેલનમાંથી ઘેર જનારાઓને ધક્કામુક્કી કરીને માર્ગ કરવો પડે છે એવું તેમણે જોયું. એ ધક્કામુક્કી એટલી બધી વધતી જતી હતી કે, કોઈક અશક્ત સરીરવાળાઓ અને કોઈ વૃદ્ધ પડી આખડી જતા હતા તો તે વખતે તેઓને ઉઠવામાં મદદ કરવાને બદલે ટોળે મળેલાઓ તેમની હાંસી કરતાં હતાં. મોહનરાયના મગજમાં ક્રોધનો પારો ૧૦૮ ડીગ્રી ઉપર વધી ગયો. લાલધુમ આંખ કરીને મોહનરાયે આ ધાંધલ અટકાવવા અને તોફાનીઓને બરાબર પાઠ શીખવવાનો ધરાદો કયો. એક વૃદ્ધ પુરૂષની પાધડી ધક્કામુક્કીને પરીણામે નીકળી પડી એટલે તે પાધડીને ટોળાના લોકોએ પગની અડક્ટે ચઢાવી. વૃદ્ધ બિચારો પાધડી લેવા આમતેમ દોડવા લાગ્યો ત્યારે તેને મૂરખ બનાવવા માટે તેનો હુર્યો બોલાવવામાં આવ્યો. મોહનરાય તરતજ એ ટોળા તરફ ધસી ગયો. તેના હાથમાં રૂપાની મૂઠવાળી એક જાડી લાકડી હતી. એક યુવક જેણે તે વૃદ્ધની પાધડીને પગથી ઠેળે મારી હતી તેની ગળચી પકડીને મોહનરાયે પોતાની લાકડીના બે-ચાર ફટકા તે યુવકને લગાવી દીધા. આનું પરિણામ ખરાબ આવ્યું. તે યુવકના સાથીદારો ગુસ્સે ચઢ ગયા અને તેઓએ મોહનરાય ઉપર હુમલો કર્યો. લરકરી ખાતામાં પોતાની જુવાન ગાળનાર મોહનરાયે હુમલો કરનારાઓની લગીરે દરકાર નહીં કરતાં પોતાની લાકડી ચલાવ્યેજ રાખી અને હાંત કચકચાવીને કાંડાંનું મજાનુતીથી પોતાની આસપાસના દરેક જુવાન પર પ્રહાર કરવા માંડ્યા. એના પર હુમલો થયેલો જોઇને સંમેલનમાંના બીજાઓ પણ ત્યાં ધાધ આબ્યા અને મારામારીનો મામલો વધી ગયો.

આ ધાંધલ જોઈને ત્રણ યુવતીઓ તે સ્થળે આવી પહોંચી. તેઓ ત્રણેએ હિમ્મતથી ટોળાની વચ્ચે દાખલ થઈને પોતાના હાથ ઉંચા કરીને કહેવા માંડ્યું: “યુવક ભાઈઓ ! શરમ છે તમને કે, તમે મારામારી કરીને આપણો હેતુ ધૂળમાં મેળવવા તૈયાર થયા છો. મારામારી બંધ કરો.” મોહનરાયની એક લાકડીનો ફટકો એ ત્રણ યુવતીઓમાંની એક ઉપર પડ્યો તે યુવતી “શાન્ત થાઓ. મારામારી બંધ કરો.” એવા પોકારો પાડવા ચાલુ રાખીને પોતાની નજીકના બે યુવકોના કોટ ખેંચીને જમીન પર બેસી ગઈ. યુવકોએ તેની તરફ જોયું એટલે તેણે તેમને કહ્યું: “બેસી જાઓ અને બધા યુવકોને બેસી જવા કહો.” તે યુવકોએ પોતાની આસપાસનાઓને બેસી જવા કહીને તે યુવતીનું અનુકરણ કર્યું. બે ક્ષણની અંદર એ તોફાની ટોળાનો રંગ પલટાઈ ગયો. એક પછી એક યુવકો બેસવા માંડ્યા અને ધીમેધીમે યોગરહમ તમામ યુવકો અને યુવતીઓ જમીન પર બેસી ગયાં. હવે પ્રથમની ત્રણ યુવતીઓમાંની જે એકને માર પડ્યો હતો અને જે બેસી ગઈ હતી તે ઉભી થઈને જોરથી કહેવા લાગી: “ભાઈઓ અને બહેનો, આપણે તોફાન કરવા અહીં આવ્યાં ન હતાં. આપણો ઉદ્દેશ આપણા મતનો પ્રચાર કેવળ વાણીથી અને લખાણથી કરવાનો હતો. શાન્તિ આપણું સૂત્ર હતું અને તેમાં ખીજ કોઈ લાગણીને આપણે સ્થાન આપવાનું નહતું. જેઓએ વૃદ્ધો પર હુમલા કર્યા હતા તેઓએ અવિચારીપણે આપણા કાર્યને ઘાંટકો પહોંચાડ્યો છે. તમારી અવિચારી મારામારીનો સુંદર બદલો મને એક લાકડી-પ્રહારથી મળી ચૂક્યો છે ! મેં તે ખુશીથી સહન કરી લીધો છે. એ પ્રહાર કરનારે જોકે સ્ત્રી-સન્માનનો સિદ્ધાંત જાળવ્યો નથી, તોપણ શાન્તિનો સિદ્ધાંત આપણે ચુક્યાં એટલે આપણે ઉદ્ઘાટ શરમિંદા બન્યાં છીએ. અને તેથી હું લગીરે આનાકાની વિના આપણી શરમિંદગી કબૂલ કરું છું. તેમજ તમે સૌની વતી હું અહીં ઉભેલા સનાતની ભાઈઓની માફી માગું છું અને જાહેર કરું છું કે અમારો ઉદ્દેશ મારામારીનો હતો નહીં; માટે તેઓએ હવે મારામારી કરવાને બદલે ખામોશી પકડવી જોઈએ—જો કે અમારો મતભેદ અને વિરોધ સનાતની ભાઈઓના સિદ્ધાંતો સામે કાયમજ છે અને કાયમજ રહેશે.”

મોહનરાયનું ધ્યાન એ બોલનાર યુવતી તરફ ગયું. તે યુવતીને તેમણે ઓળખી. તે કુમારી સુવિદ્યા સાકરવાળા હતી. તે ગૌરવ ભરી રીતે અદ્ય વાળીને ઉભી ઉભી મોહનરાય તરફ જોઈ રહી હતી. તેના જમણા ખભા ઉપરના વસ્ત્રમાંથી સહેજ લોહી બહાર નીકળતું હતું. હવે કોઈ હાંસી ઠટ્ટા કરતું નહતું એટલે મોહનરાયે કશુંજ નહીં

બોધતાં ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું અને તેમનું અનુકરણ કરીને સંમેલનમાં આવેલાઓ જે પોતાને ઘેર જવા બાકી રહ્યા હતા તેઓએ પણ જવા માંડ્યું.

તે સૌ પસાર થઇ ગયા ત્યાં સુધી જમીન પર બેઠેલાંઓ ચૂપકીદી ધારણ કરી રહ્યાં અને એ બાદ કુમારી સુવિદ્યાએ તેઓને સૌને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ભાઈઓ અને બહેનો, મારી વિનંતિને માન આપીને તમે સૌએ આ પ્રસંગમાં છેલ્લી ધડીએ શાન્તિપૂર્વક બેસી જાઓ. આપણી લડત શોભાવી છે. આક્ષેપકો આપણામાં સંયમ નહિ હોવાનું કહે છે. તમે સૌએ અત્યારે બતાવી આપ્યું છે કે તમારામાં એ ગુણ છે. તમે સ્વચ્છંદી નથી. આપણામાંના કેટલાક ભાઈઓને આ મારામારી દરમ્યાન વાગ્યું છે. નજીકના કોઇ પણ દવાખાનામાં તેઓને આપણે લઇ જઇશું અને તેમના ઉપચાર પર ધ્યાન આપીશું. આજે સાંજે ૬ વાગે આપણે ફરીથી આ સ્થળે આવીને પરમ શાન્તિથી પ્રચારકાર્ય માટે એકત્ર થઈશું અને અત્યારે આપણું કાર્ય પૂરું થયાથી વીખરાઈ જઈશું.”

ટોળું ઉભું થઇ ગયું. દશ-બાર જણ તેમાં ધાયલ થયા હતા. તેઓને દવાખાનામાં લઇ જવામાં કેટલાકો રોકાયા અને બાકીનાઓ આજના બનાવની માહોમાંહે ચર્ચા કરતાં વીખરાઇ ગયાં.

એક નજીકના દવાખાનામાં જ્યારે ઉપદ્રા બનાવમાં ધવાય-લાંઓની સારવાર થતી હતી ત્યારે સુવિદ્યાને તેની સહીપણીઓમાંની કેટલીકે પ્રશ્ન કર્યો: “બહેન, આજે તેં સૌને બેસી જવાનો અને શાન્તિપૂર્વક સંયમ ધારણ કરવાનો જે ઉપાય બતાવ્યો તે તેં શી રીતે શોધી કાઢ્યો ?”

સુવિદ્યાએ પૂછ્યું: “એ પ્રયોગ સફલ નીવડ્યો કે નહીં અને તે અનુસરવા બોગ છે કે નહીં એ પ્રથમ કહો.”

“તે સફલ નીવડ્યો છે એ નિઃશંક છે. આપણા કાર્યક્રમમાં તે અવરય દાખલ કરવા જેવો છે.” એક યુવતીએ જવાબ દીધો.

“એ ઉપાય” સુવિદ્યા બોલી: “મારી પોતાની શોધ નથી. આજ સહવારે પ્રકટ થયેલા દૈનિક “ગુર્જર વિજય” પત્રમાં “ગાકુલ” ની સહીથી પ્રકટ થયેલા એક લેખમાંની ગ્રેરણાઓ ઉપરથી મેં તે અજમાવ્યો છે.”

“ગાકુલ ? એ વળી કિયો લેખક છે ?”

“એ એક ઉગતો કવિ છે. તે અહીંની એક અંગ્રેજી સ્કુલમાં અધ્યાપક છે; સમાજ સુધારાના પ્રશ્નોનાં એના ઘણા લેખો મેં વાંચ્યા છે અને તે મનનીય હોય છે. હું હંમેશાં તે રસભર વાંચતી રહું છું. આજના તેના લેખનું મથાળું” સમાજ સુધારો શી રીતે

સફલ કરી શકાય ? ” એવું છે. તે મથાળા નીચેના લેખમાં તેણે આગ્રા પાસેના એક ગામડામાં એક ગુજરાતી યુવકે અખત્યાર કરેલા પ્રયોગનું રસીકું વર્ણન કરેલું છે. ”

“ એમ ? તે યુવકે આપણા જેવોજ પ્રયોગ અજમાવેલો ? ”

સુવિદ્યાએ દવાખાનામાં ડાક્ટરના ટેબલ ઉપર પડેલું આજનું “ ગુર્જર વિજય ” પત્ર ડિહાવ્યું અને ગોકુલનો ઉપર્યુકત લેખ પોતાની બહેનપણીઓ આગળ વાંચી બતાવ્યો.

વરતુતઃ એ લેખ અનિરૂદ્ધ સ્ત્રીખલીમાં ગામડીઆઓની મારા-મારી દરમ્યાન તેઓની વચ્ચે નિહરતાથી જમને ઉભા રહીને તેઓની લાકડીઓના ધા પોતાની ઉપર ઝીલવાની બતાવેલી હિંમતના પ્રસંગના સવિસ્તર વર્ણન રૂપ હતો. જ્યારે પ્રોફેસર, વૈદરાજ અને ગોકુલ સ્ત્રીખલ જમ પહોંચ્યા ત્યારે દાદુમિયાંએ સૌની આગળ કરેલા વર્ણન ઉપરથી ગોકુલે તે લેખ લખી કાઢ્યો હતો અને તે ઉપર વિવેચન કરતાં તેણે અનેક ઐતિહાસિક ખીજાં દૃષ્ટાંતો રજુ કરીને એ લેખમાંના એ મુદ્દા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો કે જ્યારે જ્યારે મારામારીના પ્રસંગો ઉભા થાય ત્યારે આત્મબલિદાનની વૃત્તિથી અને અહિંસક શાન્તિથી વિરોધીઓનો માર ઝીલવા માટે શાન્ત વક્ષણ ધારણ કરવી જોઈએ. તે લેખમાં તેણે તાલીમબદ્ધ યુવકો અને યુવતીઓનાં સરઘસને મારામારીના પ્રસંગમાં વિરોધીઓ ઉપર હાથ નહી ઉગામવાની સૂચના કરી હતી; વખત આવ્યે આપું સરઘસ ખેસી જાય અથવા સુધ જાય અને વિરોધીઓનો માર ઝીલે તેમજ તેઓના આહિંસક સહન કરીને પોતાનાં મોત થાય તો થવા દે તો તેથી પોતાના સત્ય કારણ માટે વિજય મેળવવાની ખરેખરી કાર્યસાધક રાહી રૂપ તે થઈ પડે છે એમ પણ સૂચવ્યું હતું અને સમાજ સુધારકોને અપીલ કરી હતી કે, અહિંસક આત્મ બલિદાનની ભાવના કેળવવા ઉપર સૌએ લક્ષ આપવું.

આ લેખ ‘ ગુર્જર વિજય ’ પત્ર ઉપર ગોકુલે મોકલ્યો હતો અને તેના અધિપતિને તે સુંદર લાગ્યાથી તેણે પ્રકટ કર્યો હતો. સુવિદ્યાએ તે વાંચી બતાવ્યાથી સૌએ તે લેખ વખાણ્યો.

“ ત્યારે તો આજની આપણી ફત્તેહ ગોકુલની પ્રેરણાને આભારી છે. ” એક યુવકે તે લેખ વાંચાઈ રહ્યા પછી ટીકા કરી.

“ એમ તો તેના મૂળ ઉત્પાદકને જ યશ આપી શકાય એટલે કે અનિરૂદ્ધને. ” સુવિદ્યાએ કહ્યું: “ અને એ અનિરૂદ્ધ કોણ છે તે તમે જાણો છો ? આપણા પ્રખર વિરોધી મિ. મોહનરાયનો જ તે પુત્ર છે ! ”

“ હે ? આપણા વિરોધીનો પુત્ર આવી સુંદર ભાવનાઓ વાળો છે ? ત્યારે તો પિતા પુત્રના વિચારોમાં જરૂર મતભેદ હશે. ”

“આપણે તેની પંચાત કરવી નહીં છો” એક યુવતીએ કહ્યું: “આપણા વિજય તેની પ્રેરણાને આભારી છે, એમ સ્વીકારતાં આપણે સંકાચાવું જોઈએ નહીં.”

“એ પ્રેરણાનો જો ખરેખર યશ કોને ઘટે છે તે વિચારીએ તો અનિરૂદ્ધ કરતાંયે આપણે વધારે આગળ જવું જોઈશે” સુવિદ્યા બોલી: “આપણા દેશના અને પશ્ચિમના દેશોના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખવી જોઈશે. ‘ગોકુલ’ના લેખમાં ઐતિહાસિક દર્શાવે છે; જેમાં દ્રુવ અને પ્રહલાદના જીવનપ્રસંગો, સુધન્વા નામના એક ભક્તનું દર્શાવે, જૈન ધર્મના પ્રચારક મહાવીર સ્વામી અને ખ્રિસ્ત ધર્મના સ્થાપક, જીસસ ક્રીસ્ટના જીવનપ્રસંગો આપેલા છે; રશીયાનો મહાન લેખક ટોલ્સ્ટોય પણ અહિંસક આત્મઅભિધાનના સિદ્ધાંતની હિમાયત કરી ગયેલો વર્ણવ્યો છે. નામ ચાહે તે આપો પણ ઉપલાં તમામ દર્શાવે ઉપરથી આપણે એક મુદ્દો તારવી શકીએ કે—સામાજિક બાબતોમાં આવી આત્મગૌરવવાળી અને અભિધાનની વૃત્તિથી ભરપૂર ભાવના આપણે અમલમાં મૂકતાં રહીએ તો વિજય મળવાનો સંભવ છે.”

“બેશક, બેશક,” એ ચાર જણ બોલી ઉઠ્યાં: “સમાજ સુધારકોએ અહિંસક અને શાન્ત આત્મ-અભિધાનના સિદ્ધાંતથી લડત ચલાવવી, એજ વિરોધીઓને નમાવવાનો અચૂક ઉપાય છે.”

પ્રકરણ ૨૭ મું.

આત્મા તરફ ઓચિંતું પ્રયાણ.

વિરોધી ભાગણી કરાં

જગતમાં દુન્દ દીઠાં છે !

ધડીક ચિત્ત જે પ્રકુલ્લ હોયે

ધડીકમાં રોષી દીઠાં છે !

ઉલટ પાલટ બનાવોમાં

કદ ને કંઈક મીઠા છે !

ન સીધું ગાડું કયાં ચાલે,

ન રંગે મેળ દીઠા છે !

ગુટે છે તેર ત્રણ સાંધે

વિધિ ! તુજ ધા અદીઠા છે !

સનાતન ધર્મ સંમેલનની બપોરની બેઠકમાં સંખ્યાબંધ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા, જેમાં મોટે ભાગે સુધારકોની દરેક ભાગણીનો

ધનકાર કરવામાં આવ્યો. બાળકોમાં ધર્મદષ્ટિએ આવશ્યક છે અને ૧૧ વર્ષની વય સુધીમાં પોતાની કન્યાઓને રજસ્વલા થતા પહેલાં પરણાવવી એ ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર જ છે; વિધવાઓનાં પુનર્લગ્નનો સદંતર નિષેધ થવો જોઈએ; વર્ણાશ્રમ ધર્મ ઇષ્ટ છે અને જ્ઞાતિઓથી ધર્મની મર્યાદાનું યથેચ્છ પરિપાલન થતું હોવાથી તે રાખવી આવશ્યક છે; સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ નહીં અને જરૂરી અક્ષરજ્ઞાન તથા ગણિતજ્ઞાન આપ્યા પછી લણાવવી જોઈએ નહીં; પશુ ગૃહ-કાર્યમાં તેમને પારંગત બનાવવી જોઈએ કેમકે સ્ત્રીઓનું ખર્ચ ક્ષેત્ર ગૃહ છે; અંગ્રેજી શિક્ષણ સ્ત્રીઓને આપવું બિલકુલ ઈષ્ટ નથી, પરંતુ તેઓને સંસ્કૃત ધાર્મિક શ્લોકાદિના મુખપાઠ શીખવવા આવશ્યક છે; જહોરજીવનમાં સ્ત્રીઓને લાગ લેવા દેવો જોઈએ નહીં તેમજ ખાસ કરીને સુધારાના વિચારો તેઓમાં પ્રવેશ નહીં તેની કાળજી રાખવી જોઈએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ દર્શાવે આમાં મુખ્ય હતા. મહત્વનો દરાવ છુટાછેડાના પ્રતિબંધનો હતો. એ દરાવ આ પ્રમાણે હતો:—

(અ) સ્ત્રીને લગ્ન પછી તેના પતિને જ વશવર્ત રહેવાનું છે; અને પતિ સમાન તેનો અન્ય કોઈ પાલક અને પ્રભુ ન હોવાથી તેને આશ્રયે રહીને તેનું જ અભિષ્ટ કરવું જોઈએ. આ ફરજ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીને માથે નાંખી હોવાથી તેને છુટાછેડા કરવાની પરવાનગી આપવા માટે આજકાલ જે અધર્મી, અવિચારી, નીતિભ્રષ્ટ અને કુટિલ સ્વાર્થીઓ અનિષ્ટ ચળવળ ચલાવે છે તેઓ સામે આ સનાતન ધર્મસંમેલન પોતાનો સખ્ત ક્રોધ અને તિરસ્કાર દર્શાવે છે અને દરાવ કરે છે કે, હિંદુ વેદધર્મ પ્રમાણે છુટાછેડા આપી શકાય જ નહીં.

(બ) આ સનાતન ધર્મસંમેલને મહાદુઃખ સાથે સાંભળ્યું છે કે—નામદાર સરકાર પાસે છુટાછેડાનો કાયદો કરાવવા માટે ધારાસભાના કેટલાક નારિતક સભ્યો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આવા પ્રયત્નોનો સનાતનધર્મ સંમેલન સખ્ત વિરોધ કરે છે અને નામદાર સરકારને ચેતવણી આપે છે કે, રાજનિષ્ઠ સનાતનધર્મોવલંબી પ્રજાની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં આવી રીતે હસ્તક્ષેપ નાંખીને તે જો તેમની લાગણી દુઃખવશે તો તેથી નામદાર સરકારને તે પ્રજાના ક્રોધ અને વિરોધનું જોખમ વહોરી લેવું પડશે. એવો કાયદો પસાર થતાં ધર્મનિષ્ઠ પ્રજા જો ન કરવાનું કાંઈ કરી બેસશે તો તેની જોખમદારી તે કાયદો ધડાવનારાઓ પર રહેશે.

આ ઠરાવ ઉપર શાસ્ત્રીઓએ, પંડિતોએ, ધર્મસંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓએ અને સભાપતિએ સખ્ત વિવેચનો કર્યા. તેઓનાં વિવેચનો ધણાજ કડક શબ્દોમાં હતાં. યુવકો અને યુવતીઓની હુક્મડખોર રીતભાતને તે વિવેચનોમાં વખોડી કાઢીને તેઓને ધર્મ-વિમુખ, નાસ્તિક, હીન ચારિત્રવાળાં, કુળખોળ, વંકેલ, વાહ્યા વટલેલ, ઇલાદિ ઇલાદિ પુષ્પાંજલિઓથી નહવરાવી નાંખવામાં આવ્યાં. વેદધર્મની જય સાથે એ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો અને સભા-પતિના અંતિમ ધાર્મિક ઉપસંહાર પછી અને આભારદર્શન પછી સંમેલન ખતમ થયું.

સાયંકાલ પડી હતી. માધવબાગમાંથી ઉત્સાહભેર સૌ બહાર નીકળતાં હતાં. તે વેળાએ બહારના લાગમાં તેઓએ જોયું કે, સુવ્યવસ્થિત હરોળમાં પ્રથમ યુવતીઓ અને પછી યુવકો ગોઠવાઇને ઉભા રહ્યા હતા તથા સહવારે તેઓ જે સૂત્રો બોલતાં હતાં તે દરેક સૂત્રો લલકારતાં હતાં. એમાં એક વ્યવસ્થા એ હતી કે—મોટેથી એક યુવક એક સૂત્ર બોલતો અને બાકીનાં તમામ તે ઝીલતાં. કોઇના તરફ આંગળીઓ ચીંધી તેઓને ચીઢવવાની કે કોઇને ધક્કા-મુક્કીથી પંજવણી કરવાની કશીજ નિશાની દેખાતી નહતી. યુવતીઓ અને યુવકો રસ્તાની એક બાજુએ જ દારકટારમાં ઉભાં હતાં અને વચમાંના માર્ગમાંથી અવરજવર કરવાની રાહદારીઓને માટે અથવા તો માધવબાગમાંથી નીકળનારાંઓને માટે સગવડ રાખવામાં આવી હતી.

“લાડીઓના પ્રહારથી કેવાં સિદ્ધદોર બની ગયાં છે !” મોહનરાયે આ જોઇને ટીકા કરી: “ધોકાના માર વિના એ પાંશરાં થાય જ નહીં તો !”

એક યુવતીએ આ ટીકા સાંભળીને જવાબ દીધો: “સંયમની અમારી પ્રતિજ્ઞા અમને તોફાન કરતાં અટકાવે છે—નહીંતર આપના ધોકાઓ ખૂંચવી લઇને અમે આપના બરડાને બરાબર ખોખરા કરી શકીએ.”

“વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા !” મોહનરાય એમ કહીને મગ્નબીથી ચાલ્યા ગયા.

એ રાત્રે મોહનરાયનું હૃદય આનંદથી ભારે પ્રકુલ થઈ રહ્યું. સનાતનધર્મ સંમેલન સાંગોપાંગ પાર પડ્યું; એટલુંજ નહીં પણ સાકરવાળા કુટુંબની જે છોકરી તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘નકલ અને ચિખાવલી’ હતી તેને તેમજ તેનાં સાથીદારોને આજે લાકડીના પ્રસાદ ઠીક આપ્યા તેથી તેઓના ચિત્તની પ્રકુલતા વધી ગઇ હતી. મજલાલ શાસ્ત્રી ગંભીર ચહેરાથી મોહનરાયની બડાશે સાંભળતા

હતા. શાસ્ત્રીએ સહવારનું ધાંધળ જાતે જોયું હતું. કુમારી મુવિલાની વાણી સાંભળી હતી. તેનું મુખ જોયું હતું. તેના બાવો નિહાળ્યા હતા. તેના ખભામાંથી નીકળેલું લોહી પણ શાસ્ત્રી જોઈ શક્યા હતા. ખાસ કરીને તેણે શરમિન્દગીથી માગેલી માટી અને તેના કહેવા મુજબ સૌ યુવકોનું અને યુવતીઓનું એકદમ શાન્તિપૂર્વક ખેસી જવું શાસ્ત્રીને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી નાંખનારૂં નીવડ્યું હતું. સહવારના અવ્યવસ્થિત શોરખકેરવાળા ટોળાંને બદલે સાથંકાલે એક વ્યવસ્થિત અને સંયમી તેમજ તાલીમબદ્ધ સેના શાસ્ત્રીએ જોઈ હતી. આ તકાવત પોતાના હૃદયમાં નોંધતાં શાસ્ત્રી એ વિચાર કરી રહ્યા હતા કે, કઈ રીતે આ યુવક-યુવતીઓના અસંતોષને સંતોષમાં પદ્તાવવો જોઈએ ? કઈ રીતે તેઓની સેવા, ધર્મને મળે એમ કરવું જોઈએ ? પોતાના એ સંબંધના વિચારો દરમ્યાન મોહનરાયની કર્ણકટૂંડ કાંસો ચાલુ હતી. મુકુન્દ તેમને મરકો લગાવતો તેમના વિચારોને પુષ્ટિ આપતો હતો. આ બધું ક્યાં સુધી ચાલ્યું હોત એ પરમાત્મા જાણે, પરંતુ એટલામાં તેમનું ધ્યાન એક અવનવા સમાચાર તરફ દોરાયું.

“મોહનરાયકા ઘર કીધર હય ?” એમ બહારથી કોઇક માણસ ધાંટા પાડીને પૂછપરછ કરતો સાંભળાયો. મુકુન્દને મોકલીને મોહનરાયે તપાસ કરાવી કે, એ કોણ છે ? થોડીકજ વારમાં મુકુન્દ એક તાર સાથે પાછો ફર્યો.

મોહનરાયે મુકુન્દના હાથમાંથી તાર લીધો અને વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેમના મુખપર ક્રોધનાં વાદળ-દળ ધાઈ આવ્યાં.

ઘડીક ઉપર જે પ્રકુલ્લતા મોહનરાયના હૃદયમાં પ્રસરી હતી તેણે ક્રોધ આઘાતક બનાવને કારણે ખેદ અને ક્રોધમાં પડેલા લીધો. મોહનરાયે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં મુઠ્ઠીમાં તેનો હુચો વાળતાં વાળતાં શાસ્ત્રીને કહ્યું: “મારે તાકીદે આગ્રા જવું જોઈશે. અત્યારે જે ટ્રેન મળશે તેમાં હું જાઉં છું.”

એ તારમાં શું લખ્યું હતું ?

મ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને મુકુન્દ બન્નેએ અનુમાન કર્યું કે: “નહી, અનિરૂદ્ધને લગતી કોઇ પંચાત ઉભી થઈ હોવી જોઈએ.”

બન્નેનું અનુમાન તો એક પ્રકારનું હતું; પણ તે ઉપરથી બન્નેની લાગણી વિરૂદ્ધ પ્રકારની હતી. મ્રજલાલ શાસ્ત્રીને ખેદ થયો કે, મોહનરાય નિરર્થક પોતાના પુત્ર ઉપર ક્રોધ કરે છે.

મુકુન્દને આનંદ થયો કે: “બાપ-દીકરા વચ્ચે ઠીક જામી છે ! દંડાનો રંગ હવે જામે તો મજા પડે !”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

પિતા-પુત્ર નિરાળા પંથે.

However helped or guided by our friends, masters and predecessors, each one of us determines for himself, in the critical moments what his life is to be, when it is right.

—Ruskin.

ભાવાર્થ—આપણા મિત્રો, ગુરુઓ અને પૂર્વજોથી પ્રેરણાઓ પામીને મદદ મેળવવા છતાં આપણે દરેક જણ કટોકટી પળે આપણા માટે નિર્ણય કરી લેઈએ છીએ કે આપણી જીંદગી કેવી ગાળવી?—રસ્કિન.

પ્રકરણ ૨૨ માં વૈદરાજને આપણે પ્રોફેસરના ખંગલામાં સુતેલો જણાવ્યો હતો. એ પછી પ્રકરણ ૨૪ માં તેને સ્ત્રીખલ ગામમાં જઈ પહોંચેલો નિહાળ્યો હતો; જ્યાં અનિરૂદ્ધે મૂંગી અબળાને પોતાની પાસે હાજર કરવાની હદ કરી હતી.

વૈદરાજ સ્ત્રીખલમાં પ્રોફેસર અને ગોકુલ સાથે ગયો તે પહેલાં તેણે પ્રોફેસરની પત્ની ઈન્દુમતીના દરદની ચિકિત્સા કરી હતી. તેણે તે ઉપરથી અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે તેને ક્ષય રોગનાં ચિહ્ન જણાય છે. એ મહારોગ જો કે ધણો વ્યાપી ગયો નથી તો પણ તેમાં ભય જેવું છે ખરું. તેણે એ રોગ મટાડવા ખીડું ઝડપ્યું અને પોતાની કાચળીમાંથી તાત્કાલિક તે દિવસ માટેની દવા આપી અને ખીજી પોતાને ઘેરથી આપશે એમ જણાવ્યું. તેણે ઈન્દુમતીના મનને આશાત નહીં કરવાની ખાસ કાળજી રાખવા જણાવી અને તેનું બાળક મરણ પામ્યું હોવાની વાત તેની સમક્ષ ઓછામાં ઓછા આઠ દિવસ સુધી જાહેર નહીં કરવાની અગત્ય દર્શાવીને મૂંગી બાળા જમના તેની દષ્ટિએ પડવી જોઈએ નહીં, એ વિષે સાવચેતી રાખવા જણાવ્યું. જો એ બેનો મેળાપ થાય તો, સંભવિત છે કે, મૂંગી બાળા સહૃદયી અને લાગણીપ્રધાન પ્રકૃતિની હોવાથી પોતાના દયાર્દ્ર હાવભાવથી ઈન્દુમતીને સમજવી દે કે, તેનો પુત્ર મરણ પામ્યો છે અને તેથી ઈન્દુમતીની તબિયત વધારે ખરાડે.

વૈદે આ પ્રમાણે સૂચના આપ્યાથી પ્રોફેસરે પોતાની માતા તથા ખંડેન ભાદાવરીને ઈન્દુમતી અને જમનાનો મેળાપ નહીં

કરાવવાની સૂચના આપી. એ બાદ વૈદ પાસેથી દવા લેવા માટે તે તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. ગોકુલે તે વખતે પ્રોફેસરને વિનંતિ કરી કે, મને પણ સાથે લ્યો; કારણ કે, આપની ગેરહાજરીમાં નાંહક મારે ગોપાળરાય સાથે કાંઈ ઝઘડો થાય એ ઠીક નહીં.” તેની સૂચના વ્યાજબી હોવાથી પ્રોફેસરે તેને પણ પોતાની સાથે લીધો. પ્રોફેસરનો હેતુ અનિરૂદ્ધને પણ પોતાને ત્યાં આવવા નિમંત્રણ કરવાનો હતો, અને તે મુજબ તેણે અનિરૂદ્ધને નિમંત્રણ પણ કર્યું એ વાંચકોએ ૨૪ માં પ્રકરણમાં વાંચ્યું છે.

પણ એ નિમંત્રણથી મોટી પંચાત ઉભી થશે એવો પ્રોફેસરને લગીરે ખ્યાલ ન હતો. પ્રથમ પંચાત, ગુરૂ શ્રીધરશર્માએ તેને અનિરૂદ્ધની નજરે જમનાને નહીં પડવા દેવાની શરતે બાંધી લીધાથી ઉભી થઈ; અને બીજી પંચાત મૂંગી બાળાને પોતાની સમક્ષ હાજર કરવા અનિરૂદ્ધે કરેલા આગ્રહથી ઉભી થશે.

અનિરૂદ્ધની તબિયત વધુ બગડે નહીં તે હેતુથી ગુરૂદેવ તેને મૂંગી બાળાનો પરિચય આપવા માગતા ન હતા. વળી તેમાં બીજો હેતુ પણ હતો. એ મૂંગી બાળા સાથે લગ્ન કરી દેવું એવી જે વાત અનિરૂદ્ધ કરતો હતો તેને અંતિમ મંજુરી, મોહનરાયને ખબર આપ્યા વિના બારોબાર આપી દેવાની સત્તા ગુરૂદેવને ન હોતી. જમનાનું વાગ્દાન કરવા ગોપાળરાય અને મોહનરાય સંમત હતા, એ વાત ખરી; પણ તે જમના મૂંગી ન હોતી ત્યારે. પણ હવે દુર્ભાગ્યે જમના બોલી શક્તી નથી. તેથી સંયોગો પડતાં જાય છે. મોહનરાયનો આ સંબંધમાં શો અભિપ્રાય છે એ જાણવાની ખાસ જરૂર ઉભી થાય છે; જેથી અનિરૂદ્ધ આગ્રહ કરે છે તેમ હાલતુર્ત તેની માગણી પૂરી પાડવી કેવળ અશક્ય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ વિષે વિચાર કરી જોઈને ગુરૂદેવે અનિરૂદ્ધને ધીમે ધીમે તે તમામથી વાકેફ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને કહ્યું: “વત્સ, તું એ મૂંગી બાળા સાથે લગ્ન કરવાની જે વાત કરે છે, તેનો શાન્તિથી વિચાર કરવા માટે જ હું તને પ્રોફેસરને બંગલે આવવા કહું છું; પણ તું અત્યારે જ એ વિષે નિર્ણય કરવા કહે છે તો મારે ન છૂટકે કેટલીક મુશ્કેલીઓથી તને વાકેફ કરવો જોઈએ. તું જાણે છે કે, તારા પિતાની મંજુરી સિવાય તું કોઈ પણ કન્યા સહિત લગ્ન કરી શકે નહીં—”

“ગુરૂદેવ, એ વિષયમાં મારે અને આપને મતભેદ છે.”

“હું તને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવું છું.” ગુરૂદેવે કહ્યું: “એ કન્યાનાં માબાપની પણ આ વિષયમાં સંમતિની જરૂર છે.”

“પણ તેનાં માબાપ ક્યાં છે ?

“તે જડયાં છે.”

“તેઓ કોણ છે ?”

“તારા પિતાશ્રીનાં ઝોળખીતાં છે. શ્રીમંત છે. ખાનદાન છે. તે મૂંગી કન્યા હાલમાં તેઓને ત્યાં છે.”

“અહીં નથી ?”

“ના. ગઇ કાલે તેઓના અને તેના મેળાપ થઇ ગયો. તારી ખિમારીને લીધે તું તે વખતે શુદ્ધિમાં ન હતો એટલે તારી જાણ વિના તેઓને ત્યાં તે ગઇ છે.”

“એના પિતાનું નામ દેવા કૃપા કરશો ?”

“જો તું એવી શરત કરે કે, તારા પિતાશ્રી અને તેના પિતાશ્રીની સંમતિ વિના તું તેની સાથેનાં લગ્નની હઠ નહીં કરે તો હું તે કન્યાના પિતાનું નામ કહું.”

“એટલે આપ તો આ ખાખત મુલતવી રાખવાની શરત કરવા માગો છો !”

“વત્સ, આમાં મારી કે તારી મુનસરી શી રીતે ચાલી શકે, એ તુંજ કહે.”

“એકજ મુદ્દાથી તે ચાલી શકે. હું અને તે બાળા એક બીજાને ચાહીએ છીએ કે કેમ એ આપે તપાસવું રહ્યું. જો મારામાં આપને વિશ્વાસ હોય તો કહું છું કે-અમે બન્ને પરસ્પર ચાહીએ છીએ. એ બાળા પણ એવા જ ભાવ અવશ્ય બતાવશે.”

“તું કહે છે તે એકલા જ મુદ્દાપર આ લગ્ન થવાં અશક્ય છે.”

“કારણ ?”

“એ કન્યાના બાપનું નામ હું કહું તો તરતજ તારા ખ્ખાલમાં તે આવે.”

“ત્યારે કહી દો ને ?”

“પણ શરત ?”

“વળી પછી શરત ? નહીં, એવી કોઇ શરતથી હું બંધાવા માગતો નથી.” એમ કહીને અનિરૂદ્ધ ગુરૂદેવ સિવાય ત્યાં હાજર રહેલાં બીજાઓ તરફ જોયું. ડોશીને પૂછતાં તેણે પ્રોફેસરને પૂછવા જણાવ્યું: અનિરૂદ્ધ પ્રોફેસરને પૂછ્યું: “પ્રોફેસર સાહેબ, આપ તો આધુનિક જમાનાનો છો; એટલે સમજી શકશો કે, ગુરૂદેવની શરતથી બંધાવા હું કેમ ના પાડું છું. કૃપા કરીને આપ મને કહી શકશો કે, એ કન્યાનો પિતા કોણ છે ?”

“હું જાણું છું. પણ તમારા ગુરૂદેવ સાથે હું બંધાઇ ગયો છું કે-તેમની પરવાનગી વિના મારાથી તે નામ કહી શકાય નહીં.”

અનિરૂદ્ધે ગોકુલ તરફ જોયું. અને પૂછ્યું: “યુવક મહાશય. આપ એ કન્યાના પિતાને ઓળખો છો?”

“હા. સારી પેઠે. આપને તે જાણવાની જગ્યાસા કેમ છે, એ હું સમજી શકતો નથી.”

“એમ કેમ? એ નામ જાણવાથી હું તે કન્યાના પિતાને સમજી શકીશ.”

“પણ આપના પિતાનું શું?”

અનિરૂદ્ધ ધડીભર વિચારમાં પડ્યો અને પછી બોલ્યો: “હું મારા પિતાજીને સમજાવીશ તો તેઓ જરૂર માનશે.”

“ધારો કે, તેઓ એમ કહે કે, તે કન્યા મૂંગી છે માટે તેની સાથે નહીં પરણાવું તો?”

“એ વાચાએ મૂંગી છે; પણ એનું હૃદય મૂંઝુ નથી.”

“પણ તેથી શું? તમારા પિતાની નામજુરી હોય તો તેનું શું જોર કે તમને પરણી શકે? તમે પોતે એ સ્થિતિમાં શું કરશો?”

“અનિરૂદ્ધભાઈ,” પ્રોફેસરે ગોકુલને પ્રશ્નોત્તરે નવી અને સૂક્ષ્મ પ્રકારની ચર્ચા તરફ લઇ જતો જોઈને તે અટકાવવા કહ્યું: “જો આપને એમજ ઇચ્છા હોય કે, તે કન્યા કોણ છે તે જાણવું છે, તો ચાલો મારે અંગણે. હું ત્યાં આપને એ કન્યાના પિતાનો મેળાપ કરાવી આપીશ. આપના ગુરૂદેવ જે બધી શરતો કરવા માગે છે તેની ભાંજગડમાં પડવાની કાંઈ જરૂર નથી.”

કન્યાના પિતાનો મેળાપ થશે, એ જાણીને અનિરૂદ્ધે પ્રોફેસરને અંગણે જવા હા પાડી. તેઓને ત્યાં લઈ જવા માટે ગામમાંથી એક ગાંડું તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને તેઓ વિદાય થયા. જતાં જતાં ડોશીને અનિરૂદ્ધે ગુરૂદેવ પાસેથી રૂ. ૧૦ અપાવ્યા. ડોશીએ પ્રથમ તો ઘણી આનાકાની કરી; પણ અનિરૂદ્ધે તેને જણાવ્યું કે: “એ તમારા બાળક જન્મ માટે છે” ત્યારે તેણે તે રકમ સ્વીકારી.

પ્રોફેસરને અંગણે પહોંચતાં જ્યારે અનિરૂદ્ધના જાણવામાં આવ્યું કે-એ મૂંગી બાળા તો ગોપાળરાયની મોટી પુત્રી જમાના છે અને તેની જ સાથે અગાઉ તેના પિતાએ વાઙ્માન કરવા માગ્યું હતું ત્યારે તો તેણે ગુરૂદેવને કહ્યું: “હવે શો ભય છે? મારા પિતાશ્રીને મેં આપની મારફત વિનંતિ કરી હતી કે, એ કન્યાનો મને પરિચય મેળવવા દો. મેં તે પરિચય મેળવ્યો અને હવે હું એ વાઙ્માનની સંપૂર્ણ સંમતિ આપું છું.”

ગુરૂદેવ ડોકું ધુણાવવા લાગ્યા. “કેમ?” અનિરૂદ્ધે પૂછ્યું.

“ તારા પિતાની સંમતિની જરૂર છે. એ વખતે તારી આનાકાની હતી. હવે તારા પિતાની મનાઈ થશે, એવો મને યોજ્યો લગ્ય છે.”

“ એ ન ચાલે. પિતાજીથી ફરી જવાશે નહીં. એમણે મને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે-તાઈ વાગ્દાન નક્કી કરેલું છે. મેં પરિચય માટે વખત માગ્યો; અને તે પછી હવે સંમતિ આપું છું; એટલે મારી તથા તેમની બન્નેની સંમતિ આ પ્રશ્નમાં થઈ જ ચૂકી. ”

ગુરૂદેવ અને અનિરૂદ્ધ આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા તેવામાં ગોપાળરાય તેમની પાસે આવ્યા. અનિરૂદ્ધે તેમને અભિપ્રાય જણાવ્યા માગ્યો. ગોપાળરાયે જવાબ દીધો: “ મારી જમના મૂંગી થઈ ન હોત તો હું જરૂર તમારા પિતાને તેમનું વચન પાળવા આગ્રહ કરી શકત પણ હવે એ મૂંગી છે; માટે મારાથી આગ્રહ થઈ શકે નહીં. તમે તેનો સ્વીકાર કરવા રાજી છો એ માટે માઈ તમને અભિનંદન છે. પણ તમે તેને સ્વીકારવા બંધાયેલા નથી, એ હું સારી રીતે સમજું છું. ”

ગોપાળરાય એટલું કહીને ત્યાંથી જતા રહ્યા અને ગુરૂદેવે દેવ-પૂજનું બહાનું કાઢીને તેની સાર્થતો વાદવિવાદ ખોરંબે નાંખ્યો.

એ આખો દિવસ અનિરૂદ્ધ અને ગોકુલે આ વિષયની ચર્ચામાં ગાળ્યો. તેઓ બન્નેની સ્થિતિમાં એક મુદ્દાની સમાનતા હતી. તેઓ બન્ને જણ પોતપોતાની ઇચ્છિત કન્યાઓને સ્હાતા હતા અને તે કન્યાઓ પણ તેમને સ્હાતી હતી. તેમના વિચારોમાં પણ સમાનતા જણાઈ. તેમની ચર્ચા દરમ્યાન ગોકુલે પ્રેમીસરની પુસ્તકશાળામાંથી અનેક પુસ્તકો શોધી લાવીને અનિરૂદ્ધના મનનું સમાધાન કર્યું અને તેઓ બન્ને આખરે એ નિર્ણયમાં એકમત થયા કે, જ્યારે પ્રેમીઓનાં દિલ એક હોય ત્યારે તે બેનું લગ્ન હરકોઈ રીતે થવું જ જોઈએ. એમાં વિરોધ કરનારાંઓને નમાવવા માટે આત્મબળથી ખૂંટવું જોઈએ. વડીલો અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી લગ્ન તરફ જુએ છે, પરંતુ પ્રેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ તેઓ ધ્યાનમાં લેતાં જ નથી. એ ન ચાલે. એજ એકલું દૃષ્ટિબિન્દુ એટલું બધું મહત્વનું છે કે, તેની આગળ બીજાં બંને દૃષ્ટિબિન્દુઓ નિરર્થક છે. આત્માના અવાજને માન આપવું જોઈએ. તે બન્નેએ વડીલોના વિરોધમાં પ્રેમીઓએ શા ઉપાય યોજવા જોઈએ, એ વિષયપર પણ વિચાર ચલાવી જોયો અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે-મેાત થાય તોયે પરવા નહીં પણ સત્યનો આગ્રહ ધરીને આત્મબળથી દૃઢ નિશ્ચય રહેવું જોઈએ. શરીરને કષ્ટ આપવાં પડે તો આપવાં જોઈએ અને પુરાણકાળમાં જેમ ઋષિમુનિઓ

ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા અથવા તો ભગવાન પાસેથી પોતાનાં ઇચ્છિત વરદાન મેળવવા માટે તપ આદરતા તેમ તપ કરવું જોઈએ. એ તપની રીતિઓ પણ તેમણે પ્રયોજી દાખલા તરીકે ઉપવાસ આદરવા; પોતાને જે ત્રાસ આપવામાં આવે તે સહન કરવા; અને વડીલોને પોતાના સત્વ કારણની એકનિષ્ઠા સાબીત કરી આપવા માટે આખરે પોતાનાં પ્રેમીજનો સહિત મોતનો આશ્રય લેવો પડે તોયે લઇને પ્રેમદેવતાનો વિજય કરવો.

આ ચર્ચાથી અનિરૂદ્ધના દિલમાં કોઇ નવીન બળનો સંચાર થયો. એના મનમાંથી એના કડક પિતાની ભીતિ ઉડી ગઇ. આજ સુધી તે હંમેશાં પિતાથી ડરીને ચાલતો; પિતાના વિચારો સામે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરી શકતો નહીં અને એસંગાયલો-દખાયલો રહેતો. હવે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે-પિતા માને કિંવા ન માને પણ જમના મૂંગી હોવા છતાં પણ તેની સાથે લગ્ન કરવા માટે દંડ રહેવું. ગોકુલે તેના પ્રેમપ્રવાહને એક નવીન પ્રસંગથી ગતિ આપી. ગોદાવરીને છુપી રીતે વિનંતિ કરીને તેણે અનિરૂદ્ધ સહિત જમનાનો મેળાપ કરાવ્યો. એ મેળાપને અંતે અનિરૂદ્ધે ગોકુલનો આભાર માનીને જાહેર કર્યું કે-મારા નિશ્ચયમાં હું દંડ છું કારણ કે જમના મને ખરા હૃદયથી ચાહે છે.

તોફાન પહેલાંની શાન્તિની માફક એ દિવસ પસાર થઇ ગયા. ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મોહનરાયનો તાર ગોપાળરાયપર આવ્યો, જેમાં જણાવેલું હતું કે-“મારો અનિરૂદ્ધ તમારે ત્યાં હોય તો તેને શ્રીધરશર્મા સાથે એકઠમ આ તરફ વિદાય કરજો. તમારી પુત્રી જમના મૂંગી થઇ છે તે જાણીને ખેદ થયો. એ વરતુસ્થિતિમાં અનિરૂદ્ધ સાથે તેનું લગ્ન માંડી વાળવાનો મેં સખેદ નિર્ણય કર્યો છે. મને ખાતરી છે કે, તમે તેથી માફ નહીં લગાડતાં એ એનાં લગ્નનો આગ્રહ નહીં કરો.”

ગોપાળરાયે આ તાર પોતાના પુત્ર પ્રોફેસર ગુણવંતરાયને બતાવ્યો. “આપણે એશક લાચાર છીએ” એવો તેણે મત આપ્યો. -બન્નેનું દિલ જો કે નારાજ તો થયું. ગોપાળરાયે શ્રીધરશર્માને મોહનરાયના તારની વાત કરી. ગુરૂદેવ તે તારનો સંદેશો અનિરૂદ્ધ પાસે લઇ ગયા અને કશું જ બોલ્યા વિના તેના હાથમાં મૂક્યો. અનિરૂદ્ધે તે વાંચીને શાન્તિપૂર્વક ગુરૂદેવને પાછો આપ્યો. ગુરૂદેવે પૂછ્યું: “કેમ, આજે રાતની ગાડીમાં આવીએ છીએ એવો જવાબ તારથી આપી દઉં ને ?”

“આપના જવા વિષે તેમ લખવું હોય તો લખો. હું તો લમ કર્યા વિના અહીંથી જનાર નથી.” અનિરૂદ્ધે મહામનાથીજ જવાબ દીધો.

“લમનો પ્રશ્ન હવે ઉભો રહેતોજ નથી, વત્સ.”

“આપને મન તેમ હશે. પણ હું તો જ્યાંસુધી જીવિત રહીશ ત્યાંસુધી એજ પ્રશ્ન મારી સમક્ષ ઉભો રહેશે.”

“વત્સ, આ તારી ખોટી હઠ છે.”

“હું તો તે તદ્દન સાચી હઠ માનું છું.”

ગુરૂદેવે તેને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો પણ તે ‘એકનો એ’ થયો નહીં. આજ પોતાના શિષ્યમાં આ ગુરૂએ કોઇ નવું આત્મજળ આવેલું અનુભવ્યું; તેના પિતાની કડકતાથી લગીરે ડરતો નથી એમ તેણે જાહેર કરેલું સાંભળ્યું; આ ઘરમાંથી તેના શરીરને ઉચકીને ફેંકી દેવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી આપમેળે તો તે અહીંથી નહીંજ જાય એવો દૃઢ નિશ્ચય સાંભળ્યો; દુનિયા આખી સામે પડશે તોપણ એ મૂંગી બાળાને જ પરણવા પોને ચાહે છે, એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો તેના મુખમાંથી સાંભળ્યા. લગભગ ૪૦ મીનીટ સુધી લમણાઝીક કર્યા પછી શ્રીધરશર્મા નિરાશ થઈને ગોપાળરાય પાસે ગયા. તેમણે મોહનરાયને તારથી આ વાત જાહેર કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો, જે ઉપરથી મોહનરાયને એવો તારનો સંદેશો ગુરૂદેવના નામથી મોકલવામાં આવ્યો કે: “ગોપાળરાય તમારી ઇચ્છા માન્ય રાખે છે. પણ અનિરૂદ્ધ હઠ લઇ ખેડે છે કે-જમના સાથે લમ કર્યા વિના નહીં આવું. આપની હાજરીની જરૂર છે.”

આ તાર મોહનરાયને મળ્યાથી તેઓ આગ્રે આવવા માટે મુંબાઈથી રવાના થયાનું વાચકોએ ૨૭ મા પ્રકરણમાં વાંચ્યું છે.

મોહનરાય એકલા આગ્રે આવવા ઉપડ્યા નથી. પ્રજલાલ શાસ્ત્રી પણ તેમની સાથે છે. શાસ્ત્રીએ જની શકે તો આ સવાલમાં બાપ-દીકરા વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની મતલબથી અને મોહનરાયનો ગુરૂસો કાબૂમાં રાખવાના ઉદ્દેશથી મોહનરાયને સૂચવ્યું હતું કે-“મને આપની સાથે લ્યો.” મોહનરાયે પ્રથમ તો ના પાડી હતી. પરંતુ શાસ્ત્રીના આગ્રહમાં મુકુન્દે પુષ્ટિ આપીને કહ્યું હતું કે-“અહીંની આપ કશી ચિન્તા કરશો નહીં. અમે પતિ-પત્ની ઘણી સાવચેતીથી આપનું ઘર સંભાળીશું.” વધુ વિચાર માટે વખત ફાજલ ન હતો; અને મુકુન્દ હવે સુધરી ગયો હતો તેથી તેમજ શાસ્ત્રીનો ખાસ આગ્રહ હતો તેથી આખરે મોહનરાયે નમતું મૂકીને તેને સાથે લીધો હતો.

મોહનરાય અને શાસ્ત્રી આગ્રે પહોંચ્યા. ટ્રેનલાલ શાસ્ત્રીએ ટ્રેનમાં મોહનરાયને ખામોશી રાખવાની સલાહ આપો વખત આપ્યા કરી હતી અને ક્રોધ તથા સાહસથી કશું પગલું નહીં ભરવા કહ્યા કર્યું હતું. મોહનરાયે ખાસ બાંધણી કરી નહતી. પણ બની શકતે અંશે પોતે ખામોશી રાખશે એમ જણાવ્યું હતું. પ્રેક્ટિસરને બંગલે તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે રાત્રિના ૧૦ થયા હતા. પ્રેક્ટિસરનું આખું ચે કુટુંબ જગતું હતું. અનિરૂદ્ધ અને ગોકુલ પણ જગતા હતા. મોહનરાય જઈ પહોંચ્યા એટલે અનિરૂદ્ધે તેમનાં ચરણમાં વંદન કર્યું. પ્રારંભમાં થોડીક પ્રકીર્ણ વાતો ચાલતાં ગોપાળરાયે પોતાના કુટુંબમાં અત્યારે શોકની લાગણી પ્રસરેલી હોવાનું જણાવ્યું. પ્રેક્ટિસરનો બે વર્ષનો નાનકડો બાળક કોષ્ઠક ચુંડાના હાથે મરણ પામ્યો છે. જમના બિચારી અવાક બની ગઇ છે અને પ્રેક્ટિસરની પત્ની ઇંદુમતી રાજ-રામથી પીડાય છે. ગોપાળરાયે પોતે અત્યારે ધણા દુઃખમાં ઘેરાયલા છે, એમ જણાવીને આડકતરી રીતે મોહનરાયને તેના ઉપર કોષ્ઠ વધુ દુઃખ નહીં પાડવાનું સૂચન કર્યું, એ મોહનરાયના સમજવામાં આવ્યું. તેણે કહ્યું: “ તમારી ચિન્તાઓમાં હું અત્યારે કાંઈ ઉમેરા કરવા ઇચ્છતો નથી. આપણા વચ્ચે જે સ્નેહ છે તે કાયમ રહેશે. અનિરૂદ્ધને હું અહીં કાંઈ કહેવા માગતો નથી. માત્ર તેને લઇને મુંબાઈ આવ્યો જઇશ. ”

“ એ છેવટની ધારણા આપ હાલ તુર્ત મુલતવી રાખો તો ધણું સારું. હજી બાઇ અનિરૂદ્ધની માંદગી સંપૂર્ણ રીતે દૂર થઇ નથી. વૈદ્યરાજની દવા તેને માટે ચાલુ છે. થોડાક દિવસ હવા ફેરમાં અહીં ગાળ્યા પછી તેજ આપોઆપ આપને ત્યાં આવશે. ”

“ તમે એનો પક્ષ લ્યો છો એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે ! ”

ગોપાળરાયે એ ટીકાનો જવાબ દીધો નહીં. મોહનરાયે શ્રીધર શર્માને લઇને એકાન્તમાં કેટલીક મસલત ચલાવી. અનિરૂદ્ધના વિચારો શ્રીધર શર્માએ ખુલી રીતે રજુ કર્યા અને ઉમેર્યું કે: “ ગોપાળરાયે જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે વાતાવરણની શાંતિ માટે આવશ્યક છે. આપ અનિરૂદ્ધને મુંબાઈ આવવા કહેશો એટલે તે ના પાડશે. તેણે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે-મને બળપૂર્વક અહીંથી ફેંકી દેવો હોય તો ફેંકી દેજો. મારી મરજીથી અહીંથી નહીં ખસું. આ વસ્તુરિથતિમાં પડ્યો કરવો હોય તો આ વાત જ અત્યારે વિસારે પાડી દેવી જોઇએ. ” મોહનરાયે પ્રેક્ટિસરને પોતાની કને બોલાવ્યો અને તેના અભિપ્રાય જાણવા માંગ્યો. આશ્ચર્ય સહિત

તેણે જાણ્યું કે-તે પણ એવાજ મતનો છે. ચોગરદમ એકે એક અનિરૂદ્ધને મુંબાઈ નહીં લઈ જવાની સલાહ આપે છે! આમ કેમ?

મોહનરાયને લાગ્યું કે-એ સર્વે નિર્જળ મનનાં માનવી છે. પિતા-પુત્ર વચ્ચેનું ધર્મણ અટકાવવા તેઓ આ સલાહ આપે છે. પણ આજ આ વાત ન છેડું-કાલ ન છેડું-તો યે જ્યારે ને ત્યારે તે છેડ્યા વિના ચાલનાર નથી. અને તે વખતે આ ને આ પંચાત ઉભી રહેશે. અનિરૂદ્ધને મારે તો ફાટી ફાટીને મારી આગા સંભળાવી દેવી જ જોઈએ. તેણે અનિરૂદ્ધને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. સરસ્વાતમાં તેની તમિચતના સમાચાર પૂછ્યા પછી મોહનરાયે તેને કહ્યું: “ જો ભાઈ, આપણા કુળની ખાનદાની આગર વગેરે જોતાં તું વ્યવહાર-કુસળતાથી કાંયો કરે એવું હું ખાસ ઇચ્છું છું. બાવનાઓને તારા મનમાંથી દૂર કરજો. ”

અનિરૂદ્ધ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના વિનમ્રતાથી તેનું કહેલું સાંભળી રહ્યો. મોહનરાયે આગળ કહેવા માંડ્યું: “ આપણાં ધર્મ-શાસ્ત્રોએ સંતાનનાં લક્ષની મુનસરી વડીલોના હાથમાં મૂકી છે, એમાં ધણી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે. વડીલોએ જમાનાના ઝપાટા ખાધેલા હોય છે. સારા-નરસાનો વિવેક તેઓ તપાસી શકે છે. જન-મનનાં માપ તેઓ આંકી શકે છે. વ્યવહારમાં તેઓ નિપૂણ હોય છે અને ભવિષ્યનાં દીર્ઘદર્શી હોય છે. જુવાનોમાં આ ગુણોનો ધણે અંશે અભાવ માલુમ પડે છે. તારો જ દાખલો લે. તે તારા લમ માટે એક મૂંગી છોકરી પસંદ કરી છે. આમાં વ્યવહાર કાંઈ તે શું કર્યું? વિચાર કર કે, તારાથી તેની સાથે વાતચીતો કરી શકાશે? પુરૂષ તરીકે તું અનેક કામકાજોની જંગલમાં જે વેળા ગુંથાયો હોય તે વેળા તારે ધસારાથી તેને સમજાવવાની માથાકુટમાં વખત ગુમાવવો પડશે. કોઈ મેળાવડામાં તું જઈશ તો તું જ્યારે સૌની સાથે વાતો કરતો હોય ત્યારે તે એક જડ પૂતળાની માફક એક સ્થળે બેસી રહેશે. એવે પ્રસંગે તું કેવો હાંસીપાત્ર ઠરીશ? તારા જેવો બહુલોગણેલો સંસ્કારી યુવક અને વળી મારા કીર્તિમાન કુળનો વંશજ જેમ એકાદ મૂંગી ગાયને પોતાની સાથે ફેરવતો હોય તેમ મૂંગી પત્નીને ફેરવે એ કેટલું બધું વિચિત્ર થઈ પડશે? હું તો માનું છું કે, મારા વંશનું એ એક લાંછન છે. ગુણ, રૂપ, વિદ્યા અને વાણીમાં ઉત્તમ એવીજ કન્યાને તારે વરવું જોઈએ. આપણા કુળની કીર્તિ એવી પસંદગીથીજ વધશે. માટે પ્રગટા ધારણુ કર. મૂંગી જમાનાનો વિચાર મનમાંથી દૂર કર. આપણરાય જેવા

સમંધે અને સંપત્તિશાળી પિતા તેને માથે છે એટલે તે અસહાય રહેવાની નથી. તેને વાચા સિવાયનું સર્વ સુખ મળનાર છે, એટલે એના પ્રત્યે ઇલાખાવનાથી પણ પ્રેરાવાની તારે માટે લવલેશ જરૂર નથી. માઈ કહેવું સમજાય છે, ભાઈ ?”

“પિતાજી” અનિરૂદ્ધે કહ્યું: “આપે શાન્તિથી આપના વિચારો મારી આગળ દર્શાવ્યા તે માટે હું આપનો અંતઃકરણ-પૂર્વક આભારી છું. પણ તેવીજ રીતે શાન્તિથી મારા વિચારો સાંભળશે એવી આપને હું વિનંતિ કરું છું.”

“ત્યારે હજી તારા મનનું સમાધાન થયું નથી એમ મારે સમજવું ને ?”

“મારી ધણી ગૂંચવણો હજી ટળી નથી એમ આપ સમજો તો ઠીક.”

“વારૂ; કહે જોઈએ. હજી તું કયા મુદ્દાઓમાં ગૂંચવાય છે ?”

“સંતાનનાં લગ્નની મુનસરી વડીલોને હસ્તક રાખવામાં ધર્મશાસ્ત્રો વ્યાજબી છે, એમ હું માની શકતો નથી” અનિરૂદ્ધે કહ્યું.

“નાસ્તિક !” મોહનરાય ગણ્યમણ્યા. અનિરૂદ્ધે આગળ કહેલાં માંકયું: “વડીલો પ્રત્યે સંતાનોએ બેશક પૂજ્યબુદ્ધિથી જોવું ઘટે છે; પણ જ્યારથી સંતાનો પોતાનું હિતાહિત સમજતાં થાય ત્યારથી પોતાનું ભવિષ્ય પોતાને હાથે ધરી લેવાનો તેમને હક્ક હોય છે. વડીલોએ તેથી તેમાં વચ્ચે આવવું ઘટતું નથી.”

“કેવળ નાદાનીના વિચારો !” મોહનરાયે ટીકા કરી.

અનિરૂદ્ધે એ શબ્દોની અવગણના કરીને કહ્યું: “જે મૂંગી બાળા સાથે હું લગ્ન કરવાનું કહું છું તેની સામાજિક સ્થિતિ સાથે મારી માનસિક લાગણીને કશોજ સંબંધ નથી. તે અસહાય હોય કે સંપત્તિવાનની પુત્રી હોય એ વિચારને મારા મનમાં સ્થાન નથી. એના હૃદયે મારા હૃદયનું આકર્ષણ કરેલું છે. વાચા નહીં હોવા છતાં પણ તેના ઉત્તર હૃદયનું કોઈ દિવ્ય તેજ મારા હૃદયમાં ભળ્યું છે. એનું સુખ અને એના ઇસારાઓ જોતાં મારા હૃદયે કે.ઇ અકલ્પ્ય અને અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવી છે. જ્યારે એ મારી સમિપ હોય છે ત્યારે મારા હૃદયમાં દુઃખપરિતાપની કશી લાગણી હોતી નથી. બસ. એ અદ્ભુત સ્વર્ગીય લાગણીઓને યોગે એની પાસેજ નિરંતર હું વસું એમ માઈ હૃદય કહે છે. મારા મનમાં કેવલ એજ એક મૂર્તિ છે. મારો આત્મા એને વંદન કરે છે—”

“પાગલ, તરંગી જીવાનીઓ !” મોહનરાયથી બોમ્બા વિના રહેવાયું નહીં.

“ મુરઝી ” અનિરૂદ્ધે કહ્યું: “ મારી આ લાગણીઓને આપ ચાહે તે નામ આપો; મને પોતાને આપ ચાહે તેવો ગણો; પરંતુ વ્યવહારને નામે આપે જે કેટલીક વિડંબનાઓ મારી આગળ દર્શાવી તે મને તુચ્છ લાગે છે. એને ઇસારાઓથી સમજવવામાં મારે કાળક્ષેપ કરેવો પડશે એમ આપ કહો છો. પણ તેને કાળક્ષેપ નહીં ગણીને હું તેમાંજ ઓતપ્રોત રહેવામાં મજા માણીશ. એનું પ્રિય કરવું એજ મારા મનની જ્યાં લાગણી રહેનાર છે ત્યાં જગતની કોઈપણ મોટામાં મોટી અગવડ શી વિસાતમાં છે? મારા જીવનમાં મને એક મોટું આશ્વાસન એ મળે તેમ છે કે—at least there is one soul who loves me deeply. મારા આત્માનો અવાજ એણે સાંભળ્યો છે; મારા હૃદયનું ગાન એણે શ્રવ્યું છે અને એ મને અપૂર્વ પ્રેમથી ચાહે છે. જગતમાં એવું એક પાત્ર મને અચાનક લાખ્યું છે કે જેમાં હું પ્રેમ ભરી શકું અને જે મને પ્રેમનો બદલો આપે. આવા પાત્રનો હવે હું કદાપિ કાળે ત્યાગ કરી શકું નહીં; કોઈ મુશ્કેલીઓથી ડર નહીં અને કોઈ જંજળોથી ભયતરત થાઉં નહીં. ”

“ અન્દ્ર લોકના બાળક ! ” મોહનરાયે કહ્યું: “ તારી સાથે દલિલો કરવી હવે નક્કામી છે. આ ને આ વિચારો જે તું નિરંતર ઠર્યા કરે તો, મને ખાતરી છે કે, તને અઠવાડીઆની અંદર થાણાના પાગલખાનામાં જ મોકલવો પડે. તને ઠેકાણે લાવવાના એ જ ઇલાજ છે. જમનાને તેના બાપે કોઈ બીજા માણસને પરણાવી દેવી અને તને કોઈ બીજી સાથે પરણાવી દેવો. ”

“ મારા લગ્નની ભાંજગડમાં નહીં પડવા મારી આપને વિનંતિ છે. ”

“ એટલે ? શું તારી મુનસૂરી પ્રમાણે વર્તવા હું બંધાયલો છું ? ”

“ મારી લાગણીઓને માન આપવાનો આપનો ધર્મ છે. ”

“ તારી લાગણી એમ કહે કે—દીવો લઇને તારે કુવામાં પડવું છે. તો તે પાગલ લાગણી બદલ તને શિક્ષા કરીને કુવામાં પડવા ન દેવો એ મારો ધર્મ છે. ”

“ એ અન્યોક્તિ મારા દાખલામાં બરાબર બંધબેસતી નથી. ”

“ તદ્દન બરાબર અને બંધબેસતી છે. તારા બધા મૂર્ખાઇ ભર્યા વિચારો મેં સાંભળ્યા. ચાર વર્ષનું એક છોકરું પટપટી જ્વબ એવા એ વિચારો છે. તને એ વિચારોના તરંગમાં મારાથી ધસડાઇ જવા દેવાય નહીં, સમજ્યો ? માટે ચાલ, હવે સિદ્ધી વાત કરી દે. આ વિચારો તું છોડી દેવા માગે છે કે નહીં ? ”

“ ના ”

“ તું મુંબાઈ આવવા માગે છે કે નહીં ? ”

“ ના ”

શાન્ત રહેવાની મોહનરાયે ઘણી ઇચ્છા કરી હતી પણ હવે તેમની મૂળ પ્રકૃતિએ તેમના હૃદય પર ધસારો કર્યો. ક્રોધનું પુષ્કળ જોર તેમની રંગરંગમાં પ્રસરી ગયું. અનિરૂદ્ધની હેઠ્ઠી એ ‘ ના ’ એ મોહનરાયના મસ્તકને લમાવી નાંખ્યું. પોતાનો છોકરો પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તે એ શી રીતે સાંખી શકાય ? થોડોક વખત તેમણે તે ખંડમાં અહીં તહીં ફર્યા કર્યું. અનિરૂદ્ધ બેપરવાઈથી પરંતુ શાન્તિથી એક ખુરશીમાં બેસી રહ્યો. મોહનરાય ફરતા અટકી જઈને એકદમ તેની ખાસ નજદીક ધસી આવ્યા અને બોલ્યા :
“ ચાલ, ઉભો થા. ”

અનિરૂદ્ધ ઉભો થયો. “ અત્યારેને અત્યારે તારે મારી સાથે આવવું પડશે. ” મોહનરાયે આજ્ઞા કરી.

“ પિતાજી, ક્યાં ? ” અનિરૂદ્ધે પૂછ્યું.

“ મુંબાઈ ”

“ અત્યારે કદાચ કોઈ ટ્રેન નહીં મળે. ”

“ ટ્રેન મળે કે ન મળે. સ્ટેશન પર જઈને બેસી રહીશું. જ્યારે ટ્રેન મળશે ત્યારે તેમાં જઈશું. ”

“ પિતાજી; આપના પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન સહિત હું કહું છું કે જમના સાથે મારું લગ્ન કર્યા વિના હું મુંબાઈ આવવા માગતો નથી. ” અનિરૂદ્ધ વિનયપૂર્વક પોતાના પિતાની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો.

“ નથી આવવું ? નાદાન ! તારા મનમાં તું શું સમજે છે ? ” એમ કહીને મોહનરાયે અનિરૂદ્ધના ગાલમાં એક લપડાક ચોઢી દીધી અને તેનો હાથ ખેંચીને કહ્યું : “ ચાલ, માની જન્ય છે કે નહીં ? ”

અનિરૂદ્ધ તેની જગ્યાએથી ખસ્યો નહીં; તેમ એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહીં. મોહનરાયે તેને બળપૂર્વક ધસડવા માંડ્યો એટલે તે જમીનપર બેસી પડ્યો. મોહનરાયનો ચુસ્તો વધી ગયો. તેમણે બેચાર વધુ લપડાકો લગાવી દીધી અને પગવતી લાતો મારવા માંડી.

“ પિતાજી, આપના હાથપગને ઇજા તો થતી નથી ? ” અનિરૂદ્ધે ફક્ત એટલોજ પ્રશ્ન કર્યો અને એ સાંભળતાં મોહનરાયે ક્રોધથી કહ્યું : “ તું મારી મરકેરી કરે છે ? મારા હાથપગની તને ચિન્તા થાય છે તો હવે હું લાકડીનો ઉપયોગ કરીશ; પણ તને

અત્યારે અહીંથી લીધા વિના જનાર નથી જ.” તેમણે તે ખંડમાં ક્યાંયે લાકડી પડી છે કે નહીં તેની તપાસ કરવા માંડી. એક ખૂણામાં બે ત્રણ છત્રીઓ અને બે લાકડીઓ પડી હતી. તેમાંથી એક લાકડી ઉઠાવીને તેઓ તે ઉગામીને અનિરૂદ્ધ તરફ ધસ્યા; એટલામાં ગોકુલ તે ખંડમાં આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો: “હાં. હાં. મુરખી, આપના પુત્રપર આવો પ્રકોપ! શાન્તિથી એના વિચારે સાંભળવાનો આપે એને વિશ્વાસ આપ્યા પછી કોધથી એને મારવાનો વિશ્વાસઘાત!”

“હં...મેં તને ઓળખ્યો!” મોહનરાયે ગોકુલ તરફ જોઈને કહ્યું: “ગોદાવરીને ભરમાવનાર અને શિક્ષક તરીકે તારામાં મૂકાયલા વિશ્વાસનો ભંગ કરનાર પાછો તે તુંજને? તું અહીં શા માટે આવ્યો? તને કોણે બોલાવ્યો હતો?”

“હું આ ખંડની જહાર ઉભો ઉભો આપ બેનો વાર્તાલાપ સાંભળતો હતો. મારા શાંત અને સહિષ્ણુ મિત્રપર આપ લાકડીથી અત્યાચાર કરવા તત્પર થયા એ મારાથી સહન થયું નહીં તેથી આપને રોકાઈ જવા વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.” ગોકુલે કહ્યું:

“ત્યારે તું ચોરની માફક અમારી ખાનગી વાત સાંભળતો હતો; ખરું કે? નીકળ, અહીંથી નીકળ-નહીંતર તારો ખરડો રંગી નાંખીશ.”

“પારકા ઘરમાં આવું ધાંધલ કરવાનો આપને કાંઈજ અધિકાર નથી.” ગોકુલે મોટે અવાજે જવાબ દીધો.

એના તરફ ધસી જઈને લાકડીનો એક ફટકો એનાપર લાગી દહને મોહનરાયે કહ્યું: “જા; નહીંતર મારી મારીને અધમુઓ કરી નાંખીશ.”

“ગોકુલ, આપણો સિદ્ધાંત ન ભૂલીશ.” અનિરૂદ્ધે ગોકુલને ચેતવણી આપી.

“શેનો સિદ્ધાંત?” મોહનરાયે અનિરૂદ્ધ તરફ જોઈને પૂછ્યું: “શું મુરખીઓને મારવાનો સિદ્ધાંત?”

“નહીંજી.” ગોકુલે કહ્યું: “અમારો સિદ્ધાંત એ છે કે-જ્યારે કોઈ મારનાર અમને એક લાકડી મારે ત્યારે અમારે તેને વધુ લાકડીઓ મારવાની સગવડ કરી આપવા ખાતર અમારો ખરડો ધરીને ઉભા રહેવું. અનિરૂદ્ધભાઈએ મને એ સિદ્ધાંતની યાદ દેવાવી.”

“એમ? ત્યારે આ ગંડેરીવાળાનો સાક્ષી રેવડીવાળો અહીં આવ્યો છે!” મોહનરાયે કહ્યું. તેઓ ધડીભર વિચાર કરવા લાગ્યા અને પછી બોલ્યા: “આનો રસ્તો હવે હું જુદો જ ઉતારું છું.”

તેઓ તે ખંડની બહાર આવ્યા અને ગોપાળરાય કને જઈ તેમને કહ્યું: “તમારી ગાડી જોડાવો અને તમારા નોકરોની મદદ મને આપો. હું અનિરૂદ્ધને અત્યારે જ મુંઝાર્થ લઈ જવા માયું છું. તે આવવા ના પાડે છે; તો નોકરો મારફત તેને ઉચકાવીને ગાડીમાં બેસાડીશ.”

ગોપાળરાય વિચારમાં પડી ગયો. પ્રોફેસર, શ્રીધરશર્મા અને પ્રજલાલ પણ ત્યાં બેઠા હતા. પ્રોફેસરે કહ્યું: “આપ એમ ક્યાંસુધી કરશો? ગાડીમાંથી ઉતરવા તે ના પાડશે તો આપને તેને ઉચકાવીને ઉતારવો પડશે. પછી ટ્રેનમાં બેસવા ના પાડશે. અને એમ આ વાત વધી જશે. લોકમાં એથી હાંસી થશે. લોકને તમાશા જેવું એ બધું લાગશે અને આપ જેવા એક વિદ્વાન અને કીર્તિમાન પુરુષને માટે એ બધું ઠીક દેખાશે નહીં.”

પ્રોફેસરની વાત વાળખી હતી. ક્રોધી મોહનરાય પ્રોફેસરના આ વહેવાર મુદ્દાથી બેશક વિચારમાં પડી ગયો. “ત્યારે હવે મારે શું કરવું? અહીં તો એને ચઢાવનારાઓને પણ ગોપાળરાયે રાખ્યા છે!”

“અનિરૂદ્ધભાઈને ચઢાવનારા? ના, ના, એવા તો અહીં કોઈ નથી.” ગોપાળરાયે કહ્યું.

“પેલો માસ્તર!” મોહનરાયે કહ્યું: “એનાં ધાંધલ જાણીતાં છે; છતાં તેને તમે આ ઘરમાં પેસવા દીધો એજ મને તો અન્યમી થાય છે!”

“શું કંઈ ભાઈ?” ગોપાળરાયે પ્રોફેસર તરફ સહેજવાર જોઈને મોહનરાયને કહ્યું: “એના ઉપકારોના બોજ નીચે હું કમનસિબે દબાઈ ગયો છું.”

“એના ઉપકાર?!”

“હા. મારી જમનાને એ શોધી લાવ્યો છે. એ બિચારી બેલાન થઈ ત્યારે રાતના બે ત્રણ માંઘલ પગપાળો જઈને વૈદરાજને બોલાવી લાવ્યો હતો. આગ્રાનો કોઈ ડાક્ટર ન આવ્યો અને એ ભલો વૈદ આવ્યો. મારી દીકરીને શુદ્ધિમાં આણી. હું પણ માંદો હતો તેથી મને દવા આપી અને મારા ગુણવંતની વહુની પણ તે દવા કરે છે. એ માસ્તરને લીધે આટલું બે શુભ થયું તે બદલ એને ખાવાને રોટલા આપું અને રહેવાને છાપડું આપું એમાં માંડ શું જાય છે? એણે ખીજી કોઈ ગરબડ નહીં કરવા વચન આપેલું છે એટલે મારાથી એને શી રીતે કાઢી મૂકાય?”

ગોપાળરાયનું આ કહેવું સાંભળીને મોહનરાય ચૂપ થઈ ગયો.

ગોપાળરાયે કહ્યું: “જગતમાં આવી રીતે કંઈ કંઈ દુઝાઓનાં અધકચરાં સમાધાન કરીને વહેવાર નિભાવવો પડે છે. શું કરીએ? નફરદની સાથે કાંઈ આપણાથી નફરદ થવાય?”

“હં...ઠી...ક” મોહનરાયે કહ્યું: “મને આમાંથી એક નવી પ્રેરણા મળી. અનિરૂદ્ધને અત્યારે લઈ જવાનો વિચાર હું મોકુફ રાખું છું. સહવારે તમે કાંઈક નવું જાણશો.”

એ રાતની પંચાત આ રીતે શમી ગઈ. પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે ગોપાળરાયના ઘરમાંનાં સૌએ જાણ્યું કે: અનિરૂદ્ધ તે ઘરમાં નથી!

“ક્યાં ગયો?” સૌએ માંહોમાંહે પૂછવા માંડ્યું. મોહનરાયે ખુલાસો કર્યો કે: “એ પોતાના સ્વમાનથી ચાલ્યો ગયો છે. કારણ કે, મેં રાતે એને જણાવી દીધું હતું કે: ‘હવેથી તું મારો પુત્ર નથી. મારો કોઈ જ વારસો તને મળી શકશે નહીં. જે તારામાં સ્વમાન હોય તો હવે મારા પુત્ર તરીકે તું ગોપાળરાયના ઘરનો આશરો લઈ શકે નહીં. જે તારા મનમાં એમ ફાંકો હોય કે, તું સ્વતંત્ર છે તો તારા સ્વઅળથી અને સ્વમાનથી ચાહે ત્યારે ચાહે તે કન્વાને પરણી અને નહીંતર ચાહે તો માનહીન બટકેલ બિખારી થઈને ફરજે.’ આ શબ્દો એ બાઈસાહેબને ખેશક આકરા લાગ્યા. પ્રોફેસરે એને મારા પુત્ર તરીકે આ ઘરમાં નિમંત્રણ દીધું હતું, એ તેણે કબુલ કર્યું. પિતા તરીકે એના ઉપરથી મેં હજી ઉઠાવી લીધો એટલે તેણે જણાવ્યું કે-‘સ્વમાનને ખાતર હવે હું અહીં રહેવા મામતો નથી.’ એ બાઈસાહેબ આથી સ્વનામ દીપાવવા માટે સ્વમાનથી ચાલ્યા ગયા છે! બલે ગયો. મને એની હવે કશી દરકાર નથી. એ મારો પુત્ર નથી-હું એનો પિતા નથી. મારી મરજી વિરૂદ્ધ ચાલનાર નાફરમાન પુત્રના પિતા કહેવરાવવું તેના કરતાં પુત્ર ન હોય તે ઘણું સારું.”

સૌને આ સાંભળીને ખેદ થયો. પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો આ વિચ્છેદ એ ઘરમાં કોઈને ગમ્યો નહીં. ફક્ત મોહનરાય એકલા જ નર્ચિત જણાયા.

મકરણ ૨૬ મું.

એવો ને એવો !

સ્વભાવો દૂરતિક્રમઃ ॥

જે રાત્રે અનિદ્રાને મોહનરાયે આગ્રામાં પ્રોફેસર ગુણવંતરાય ના ઘરમાંથી વિદાય આપી, તે રાત્રે મુંબઈમાં તેમનાજ ઘરમાં કોઈ અજાણ્ય ઘટના ઘડાઈ.

સુરેખાને અને મુકુન્દને પોતાનું ઘર સોંપીને મોહનરાય આગ્રે ગયા હતા. ઘ્રજલાલ શાસ્ત્રીને તેઓ સાથે લેવાના ન હતા પરંતુ તેમનો પોતાનો આગ્રહ જણાયો હતો તે ઉપરાંત મુકુન્દે પણ તે આગ્રહને પુષ્ટિ આપીને કહ્યું હતું કે- 'અહીંની આપ કશી ચિન્તા કરશો નહીં. અમે પતિ-પત્ની ધણી સાવચેતીથી આપનું ઘર જાળવીશું' મુકુન્દ હવે સુધરી ગયો છે, એવું આશ્વાસન લઈને મોહનરાયે એ બાબતમાં વધારે રકઝક નહીં કરતાં શાસ્ત્રીને પોતાની સાથે રાખ્યા હતા.

શું મુકુન્દ સુધરી ગયો હતો ? મનુષ્ય સ્વભાવનો જાણકાર એવું કદી માને નહીં. પ્રકૃતિ અને પ્રાણ સાથે જ જાય છે એવું અનુભવીઓએ કહ્યું છે. કોઈ વિરલા પુરોના સંબંધમાંજ આ અનુભવ અસત્ય ઠરે છે. મુકુન્દ એવો વિરલ પુરુષ હોવાનું અઘાપિ સુધી તો આ કથામાં વાંચકોએ વાંચ્યું નથી. વરતુતઃ મુકુન્દ વિરલ નર નથી. જે રાત્રે મુકુન્દ મોહનરાયનો તાર કરાવવા ગયો તે રાત્રે અને જ્યારે ગોપાળરાયનો તારનો સંદેશો મોહનરાય ઉપર આવ્યાથી મોહનરાયે આગ્રા તરફ જવા ઠરાવ્યું ત્યારે, મુકુન્દના મુખમાંથી નીકળેલાં વચન, ચતુર વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે એણે પિતા-પુત્ર વચ્ચે ઝરેલી ચક્રમક માટે સ્વગત આનંદ દર્શાવ્યો હતો અને દંડાનો રંચ જામે તો હવે મજા પડે એવી વાંચના રાખી હતી. મતલબ, જીવનભર જેણે પારકાનાં જીવન ધૂળધાણી કરવામાં રસ લીધો હોય, સદાયે નારદ-વિદ્યા કરીને કોઈ એ વચ્ચે તકરારો કરાવી હોય, તે એકદમ સુધરી ગયો, એમ માની શકાયજ નહીં. દાદુમિયાં, મનુષ્ય સ્વભાવનો માહિતગાર હતો અને તેથી તેણે મુકુન્દ સુધરી ગયો હોવા વિષે મનમાં શંકા સેવીને ઉપર ઉપરથી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. જે મોહનરાય સનાતન ધર્મ સંમેલનના વિજયથી કુલાઈ ગયા ન હોત તો તેમને પણ આવી શંકા ઉપજી હોત.

મુકુન્દે મોહનરાયની ગેરહાજરીમાં તેમનું ઘર કેવી રીતે જળવ્યું ? પ્રથમ દિવસ તો તેણે ઉધવામાં ગાળ્યો. એ રાત્રે બાપ સાહેબ લટાર મારવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સુરેખાએ તેઓશ્રીને પૂછ્યું: “ક્યાં જવાની તૈયારી કરો છો ?” જવાબ મળ્યો: “આ હમણાંજ આવું છું.” “વહેલા આવજો હં કે ?” “અરે, આ આવ્યોને ?”

આઠ વાગ્યાનો બહાર ગયેલો મુકુન્દ રાત્રે બે વાગે લથડતે પગે ઘેર આવ્યો ! બિચારી સુરેખા એ દરમ્યાન ‘તે હમણાંજ આવશે તો !’ એમ માનીને તેની વાટ જોતી બેસી રહી હતી. એનાં લથડતાં પગલાં નિહાળીનેજ સુરેખાના પેટમાં ફાળ પડી કે: “અરે, આ તો હજીયે એવા ને એવાજ રહ્યા કે શું ?” એણે પૂછ્યું: “પતિદેવ, આટલી બધી રાહ જોવરાવી ?” શિરપાવ મળ્યો: “જંપ ને રાં...! નક્કામી ટકટક કરે છે ? ઉધવા દે.” એના મ્હોમોંથી એ વખતે દુર્ગંધ છૂટતી હતી. “હાય ! એમણે મદિરા પીધો છે !” એમ સ્વગત કહેતી એ બતી બાળા રડવા લાગી. એને કોણ છાતી રાખે ? એના કહેવાતા ‘પતિદેવ’ તો લોથપોથ થઇને બિજાનામાં પડ્યા હતા !

બીજા દિવસનું બહાણું વાયું. દશ વાગે બાપ સાહેબ જાગ્યા. વાતમાંથી વાત કલાડીને સુરેખાએ તેને મૃદુ શબ્દોમાં ટપકો આપ્યો. હસીને એણે કહ્યું: “મને પેલા મારા બદમાશ મિત્ર દાદુમિયાંએ થાપ આપી ! શરખત કહીને મને એણે દારૂ પાચો !” એ દિવસે સાયંકાળનો ગયેલો તે રાત્રે દશેક વાગ્યે પાછો આવ્યો અને સુરેખા આગળ ફિસિયારી કરવા લાગ્યો: “આજ વહેલો આવ્યો છું ને ?” સુરેખાએ પૂછ્યું: “દશ વાગે પણ વહેલા ?”

ત્રીજે દિવસે આખો દિવસ રખડ્યા પછી સાંજનો તે ઘરમાં આવી ભરાયો. એ રાત્રે દુર્ઘટના ઘડાઇ.

લગભગ મધ્યરાત્રિ વીતી હશે ત્યારે ઘરમાં કાંઈક ખખડાટ સાંભળીને સુરેખા જાગૃત થઇ. કાંઈક ઘસવામાં આવતું સંભળાયું. એ ખખડાટ થોડી વાર ચાલુ રહી બંધ થઇ ગયો અને કોઇ ધીમેથી વાત કરતું હોય એમ તેના સાંભળવામાં આવ્યું. પતિને જગાડવા માટે તેણે પથારીમાં જોયું તો તે ન મળે ! “અરે ! કેમ એ જણાતા નથી ?” બિચારી ગભરાઇ ગઇ. પોતાને સુતી મૂકીને તે પોખાર માપી ગયો અને હવે તેની ગેરહાજરીમાં ઘરમાં ચોર આવ્યા છે ! રખેને એ મને કાંઈ કરશે તો ! ‘ચોર’ ની કલ્પના એજ તેના શરીરને કંપાવી મૂક્યું. બચથી તે અબજા મ્હોંએમાથે

ચાંદર ઓઢીને સુધ રહી. ન કોઇ પાંડોશીને બૂમ મારવાની તેની હિમ્મત ચાલી કે ન પોતાના પતિદેવને હાંક મારવાની તેની હિમ્મત ચાલી.

થોડીવારે તેજ ખંડમાં કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં. ચોર નક્કી તેના ખંડમાં આવ્યો, એવા ગભરાટથી “ઓ...ઓ...” એવા ધીમે અવાજ તેના ગળામાંથી નીકળી ગયો. કોઇ દડબડ દડબડ તે ખંડમાંથી નાહું હોય એમ સુરેખાને લાગ્યું. થોડો વખત સંપૂર્ણ શાન્તિ પ્રસરી રહી. એ શાન્તિથી સહેજ હિમ્મત લાવીને સુરેખાએ મ્હોં પરથી ચાંદર હટાવી લીધી અને એમને એમ મ્હોં ખુલ્લું રાખીને તે પડી રહી. આમ તેમ નજર કરતાં કરતાં તેને જણાયું કે-એક પોટલી જમીન પર પડેલી છે. એ શેની હશે એવો વિચાર તે કરતી હતી તેવામાં ધીમે પગલે તેના પતિદેવ તે ખંડમાં આવ્યો. તેણે કોટ, ટોપી વગેરે પહેરણાં હતાં. તે મજકુર પોટલી લેવા નીચો વળ્યો. સુરેખાને હવે હિમ્મત આવી. પોટલી લઇને તે પાછો બહાર જવા લાગ્યો; ત્યાં તો તે બોલી: “પતિદેવ ! ક્યા જાઓ છો ?”

“ચૂપ ! તું જાગે છે કે ? ન બોલીશ.” એમ ચેતવણી આપીને તેણે પુનઃ ચાલવા માંડ્યું. સુરેખા પથારીમાંથી ઉઠી અને તરતજ તેની પાછળ જઇને તેણે તેના હાથ ઝાલી લીધા અને કહ્યું: “મધ્યરાત્રિ થઇ ગઇ છે. આપ મને એકલી મૂકાને ક્યાં જાઓ છો ?”

“આવવું છે મારી સાથે ? ચાલ ત્યારે.” મુકુન્દે જવાબ દીધો.

“ક્યાં ?”

“જ્યાં હું જાઉં ત્યાં.”

“પણ અત્યારે જવાય ?”

“કેમ ના જવાય ? શું કોઇની પ્રતીક છે ?”

“હા અંતર્યામીની. જે જગદીશ્વર આકાશમાંથી માનવી માત્રનાં કામ નિહાળી રહ્યો છે તેની.”

“જા, જા, ગાંડી, સુધ જા તારી મેળે. હું હમણાંજ પાછો આવું છું.”

જે ખંડમાં સુરેખા સૂતી હતી તે ખંડનું બારણું ખુલ્લું હોવાથી તેમાંની બત્તીનો ઉજ્જસ આ ખંડમાં પડતો હતો. એ ઉજ્જસમાં અચાનક સુરેખાની નજર આ ખંડમાંની તિજ્જેરી પર પડી. તેણે જોયું કે-તે ખુલ્લી હતી અને તેની નજીકમાં જમીનપર આસપાસ કેટલાંક કાગળીઆં વીખરાયલાં પડ્યાં હતાં. સુરેખા ચોંટી. નક્કી, મુકુન્દે તિજ્જેરીમાંથી ચોરી કરેલી છે અને ચોરીનો માલ તેના હાથમાંની પોટલીમાં છે એમ તેણે કદપી લીધું. મુકુન્દના હાથમાંની

પોટલી ઝાલીને તે બેલી: “ નાથ! આપનું વચન સંભારો. આપ હવેથી સુધરી ગયા છો એમ મારા પિતાને અને પેલા મુસલમાન સિપાઇને મોટે કહેતા હતા. શું આ રીતે આપ સુધર્યા ? ”

“ હા. હા. બેલ. હવે તારે શું કહેવું છે ? ”

“ વિશ્વાસવાન થાય છે. મોહનરાય કાકા આવીને તિજોરીની આ દશા જોશે તો આપ શો જવાબ દઇ શકશો ? ”

“ અમે ઉંઘતાં ત્યાં ચોર ચોરી ગયા, એવો ચોખ્ખો જવાબ ! ”

“ ના. એવું અસત્ય કહેવાય નહીં. ”

“ ના કહેવાય ? એમ કે ? ” મુકુન્દે આ પ્રશ્નોની સાથેજ તેના હાથમાંથી પોટલી ઝુટવી લીધી. સુરેખા તે ફરીથી હસ્તગત કરવા મથી; એટલે એ જલિમે જોરથી તેના કપાળમાં તે મારો. તેમાંની નકકુર ચીજો બિચારી સુરેખાને વાગવાથી તેના કપાળમાંથી લોહી નીકળવા મંડ્યું; તોપણ તેણે હિમ્મતથી તેનો કોટ ઝાલી લીધો અને ગળગળે સાદે કહેવા મંડ્યું: “ પ્રભુ ! દયા રાખો. દયા રાખો. સાવ હેવાની અતપણું શા માટે બતાવો છો ? મને આપ મારી મારીને અધમુદ્ધ કરી નાંખશો તોપણ આપને એ ચોરીના માલ સાથે નહીં જવા દઉં ? ”

“ ચૂપ ! નાદાન ! ” એમ બેલીને એ નિર્દયે તેના શરીરને પગથી લાત મારી. બિચારી કમજોર અબ્બા ! જમીન પર તે પદ-કાષ પડી અને તેનો પાપી ‘પતિદેવ’ પસાર થઈ ગયો !

થોડીવારે સુરેખા બેઠી થઇ. તેના દુષ્ટ પતિની લાત તેને કમ્મર-માં વાગી હતી. એને દુઃખાવો થતો હતો. તે અશ્રુપાત કરતી-પોતાને થતા દુઃખથી તેમજ પતિ ચોરી કરીને નાઠો તેથી-ત્યાંને ત્યાંજ જમીન પર પડી રહી.

ખીજે દિન સહવારના તે જગૃત થઇ. રાત્રિનો બનાવ તેને યાદ આવ્યો. તે ઉઠીને ઉભી થઇ. હવે કમ્મરમાં તેને દુઃખ થતું ન હતું. “ આવ્યા છે કે ? ” એમ મનમાં ગણગણીને તેણે સુવાના ચોરડામાં નજર કરી. ના. તે નહોતો આવ્યો !

“ અરેરે ! ફરીથી નાસી ગયા કે શું ? હાય, આ વખતે તો મોહનરાય કાકાની તિજોરી ફાડીને નાદા છે ! નસિય ! નસિય ! મારો જન્મ કોઇ ખરાબ ચોંઘડીઆમાં જ થયો હોવો જોઇએ. લગીર પણ સુખ મેં ન દીધું ! એમનું ચરણોદક પીધું; એમનું કહ્યું કરવા મથી; એમની તબિયત ઉઠાવી; એમને દરેક રીતે રાજી રાખવા મારાથી બનતું કર્યું; પણ હાય ! આખરે ન સુધર્યા તે નજ સુધર્યા ! મારું જ દુર્ભાગ્ય આડે આવે છે ! ”

સુરેખા આ રીતે જીવ બાળતી અને પોતાને દોષ દેતી કંઈક વાર સુધી બેસી રહી. શુભારે આઠ વાગે એક પાડોશજી હાંક માર્યાથી તે સ્વસ્થ બનીને બહાર આવી. એ પાડોશજીને ખાંડ ઉછીની બેઠતી હતી. તે આપીને સુરેખા ધરકામમાં પ્રવૃત્ત થઈ.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

‘ખૂનનું’ તહોમત-નિર્દોષનો અચાવ.

According to our works
shall we be judged,
When Justice in the scale
Our good and evil weighs.

સનાતન ધર્મ સંમેલન ખતમ થયા પછી મુંબાઈનાં છાંપાઓમાં તેના વિષે જબરી ચકચાર ચાલી. જુના વિચારનાં છાંપાંઓએ સંમેલન ઘણુંજ ફત્તેહમંદ થયેલું જણાવ્યું અને સુધારકોને ખોટાં છિદ્રો શોધનાર તરીકે જણાવીને છુટાછેડા મારેના દાખલા જ દિંદુ સંસારમાં ક્યાં છે, એવો પ્રશ્ન કરવા માંડ્યો. કાલમોનાં કાલમો ભરીને, છુટાછેડાથી થતી હાનિઓ ઉપર લાંબા લાંબાં લખાણો લખીને તે છાંપાંઓએ માધવજાગ આગળ હારકટાર ગોઠવાઈ ગયેલાં યુવક-યુવતીઓના પ્રસંગની હાંસી કરીને તેઓને શિખામણ દીધી કે-ફરીથી તેઓએ પોતાનો ફત્તેહો કરવા માટે આવું કરવું નહીં. ધારાસભામાં છુટાછેડાનો કાયદો લાવવાની દિલચાલ સામે સનાતન ધર્માવલંબીઓ તરફથી જાહેર થયેલા સખ વિરોધને જુનાં વિચારનાં છાંપાંઓએ અભિનન્દન આપ્યું અને આ સંમેલન ભરીને જે જગૃતિ તેઓએ ખતાવી છે તે ચાલુ રાખવાની જરૂર જણાવી.

આ સામે સુધારક છાંપાંઓએ પણ કાલમો ઉપર કાલમો ચીતરવામાં મણા રાખી નહીં. છુટાછેડાની જરૂરીયાત ઉપર ભાર મૂકીને તેઓએ મુકુન્દવાળો દાખલો પકડી રાખ્યો અને જણાવ્યું કે-તેણે ખોટું નામ ધારણ કરીને લગ્ન કરેલું એજ છુટાછેડા મારેનો પુરાવો છે. મોહનરાયે પોતાના ભાણેમાં નામ દીધા વિના મુકુન્દ વિષે એમ જણાવેલું કે:—“સુધારકોએ હમણાં એકાદ દાખલા ઉપરથી છુટાછેડાનાં ખૂન દોલ બજાવ્યાં; પણ એ દાખલામાં પતિ સુધરીને પાછો ફરવાથી સુધારકોનાં દોલ ફાટી ગયાં છે અને તેમની

પીપુડીઓ ગેસુરી બની ગઈ છે ! ” આ વાક્ય પર તો સુધારક મતનાં છાપાંઓએ ખૂબ ચર્ચા કરી મૂકી. તેઓએ દલીલ કરી કે, આમાં આડકત્રી રીતે સ્વાગતાપ્યક્ષે પતિ બગડ્યો હતો એ કબૂલ કર્યું છે ! વિશુદ્ધ હિન્દુ સંસાર, શાસ્ત્રોના નિયમે ચાલનાર હિન્દુ સંસાર, વગેરે વગેરે બહાણો આ ઉપરથી ખોટી ઠરે છે ! એક છાપાંએ મુકુન્દ કેવી રીતે પાછો આવેલો તેની હકીકત પોલિસ ખાતામાં પૂછપરછ કરીને મેળવી હતી અને તે ઉપરથી તેણે લખ્યું કે-સનાતન ધર્મ સંમેલનની જે ફત્તેહ જીતાં વિચારક છાપાં કહે છે, તે ફત્તેહ તો એક મુસલમાનને આભારી છે ! કદાચ તે મુસલમાન સનાતન ધર્માવલંબી હશે ! એક બગડી ગયેલા ઘડીઆળની માફક એક નાલાયક પતિના દુર્યુણરૂપી સંચાઓમાં તેલ રેડીને તેને જેમ તેમ કરીને પાંડો લાવવામાં આવ્યો છે પણ જેમ એક ઘડીઆળનું સમારકામ કરાવ્યા પછી પણ તે પાંખું બગડે છે તેમ એ મિસ્ટર ‘પાછા આવેલા’ ફરીથી નહાસી નહી જાય એની શી ખાત્રી છે ? તે છાપાંએ લખ્યું કે-તે મિસ્ટરની અમે તપાસ રાખતા રહીશું અને તેઓ હવે ત્રિપુંડ તાણીને, પાંચોડું પહેરીને, પગમાં ચંપલ ધાલીને અને શરીરે અગરબત્તી નાખીને બ્રહ્માના મુખમાંથી તાજ જ ટપકી પડેલા બ્રહ્મપુત્ર તરીકે પોતાનું જીવન ગાળે છે કે કેમ તે અમારા વાચકોને વારંવાર જાહેર કરતા રહીશું ! માધવબાગ આગળ યુવકો અને યુવતીઓએ બતાવેલી તાલીમબદ્ધ શાન્તિને સુધારક છાપાંઓએ વખાણીને લંબેશમાં આવી પદ્ધતિથી કાર્ય સફળ કરતા રહેવા જણાવ્યું અને ધારાસભામાં છુટાછેડાનો કાયદો થવાનો છે, એ મુદ્દા સંખંધમાં સંમેલનમાં મચી રહેલા ભયની ખૂબી લાંસી કરતાં જણાવ્યું કે-જેઓ અત્યારની હીલચાલનાં સુકાનીઓ છે, તેઓ તરફથી અમને પકડે પામે ખબર મળી છે કે, સરકાર માન્ય સંસારિક ધારાઓ ઘડાવવાનાં તેઓ હિમાયતી નથી. ધારાસભાનો કોઇ પણ સભાસદ આવો ખરડો તૈયાર કરતો નથી અને તેવો ખરડો કોઇ તૈયાર કરે એવું સુધારકો ઇચ્છતા નથી. તેથી સરકારકાર્યમાં માને છે અને તે સતત ચાલુ રાખીને આખરે પ્રજામત પાતાની તરફેણમાં જ લાવશે. સનાતનની લાઘવ્યોએ કોઇ બળરૂ અથવા સાંભળીને એ મુદ્દા ઉપર નક્કામો ભાર મૂકીને જે દોડદોડી કરી છે અને વળી ભાષણો અને દરાવો કરી મૂક્યા છે, એ જોઈને તેઓનાં હૃદયની અને મનની નબળાઈ માટે અમને હસવું આવે છે ! આવી અફવાઓ પર મદાર બાંધીને તેઓએ કાગળની હોડીઓ હંકારવાની જે કોશિષ કરી છે તે તેઓને જ મુખારક હો !

આવી રીતે બેયે બાળુઓએ પોતપોતાના વિજય-નાદ ચાલુ રાખ્યા. આ ચર્ચા ચાલુ હતી તેમાં મુકુન્દના નવા વર્તનથી સુધારક મતનાં બાપાંઓને પુષ્ટિ મળી. પ્રકરણ ૨૯ માં વર્ણવેલા બનાવમાંજ મુકુન્દનું વર્તન સમાધ જતું ન હતું. દુર્ભાગ્યે કોઈ વિશેષ ઘટના ઘડાઈ હતી. મુકુન્દ રાત્રે તેની પત્નીને લાત મારીને મોહનરાયના ઘરમાંથી એક પોટલી લઈને ક્યાં ગયો હતો અને તેના સંબંધમાં શું બન્યું હતું, એની વિગતોથી વાચકોને વાકેફ કરવામાં આવ્યા નથી. આ પ્રકરણમાં તેઓને તેની જાણ થશે.

મોહનરાય આગ્રાથી ટ્રજલાલ શાસ્ત્રી સાથે પાછા આવ્યા. ગુરૂદેવ શ્રીધરશર્મા તેમની સાથે નહોતા. તેઓ આવ્યા ત્યારે ઉપર્યુક્ત ઘટનાને ત્રણ દિવસ વીતી ચૂક્યા હતા. સુરેખા તેના પિતાને જોઈને તેમના બોળામાં માથું મૂકીને રોઈ પડી.

“કેમ ? શા માટે રૂએ છે, પુત્રી ?” શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“મુકુન્દ ક્યાં છે ?” મોહનરાયે પૂછ્યું.

“પોલિસની કેદમાં !” સુરેખા બોલી.

“હે ? શાથી ? શું થયું વળી ?”

“એક ખરાબ સ્ત્રીને ત્યાં એક માણસનું ખૂન થયું છે. એ ખૂનનો આરોપ—”

“શું મુકુન્દને માથે આવ્યો છે ? પણ એ તો ઘરમાં જ રહ્યો હશે ને ? એ હવે ક્યારે કેદાઈ ખરાબ સ્ત્રીઓને ત્યાં જાય છે ?” મોહનરાયે પૂછ્યું.

“ધશ્વર જાણે ! પણ ખૂનની રાત્રે તેઓ ઘરમાં ન હતા ! અને હાય ! મેં ઘણું ઘણું રોક્યા તોપણ, કાકા, આપની તિજોરીમાંથી ઘરેણાં અને રૂપીઆ ચોરીને ગયા હતા—”

“હં...પાછો સમજાવો ન રહ્યો !” મોહનરાયે ક્રોધમાં કહ્યું. તેઓ ઝડપથી તિજોરીવાળા ખંડમાં ગયા. તિજોરીને પોલિસ તરફથી સીલ મારેલું હતું. સુરેખાએ રાતની બેલી ઘટના કહી અને તદુપરાંત કહ્યું : “ખીજે દિવસે સહવારના તેઓ આવ્યા નહીં. બપોરે પોલિસનાં માણસો તેમને દોરડાંથી બાંધીને લાવ્યા. ત્યારે તેઓના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે, એક વેશ્યાને ત્યાં રાત્રે જુગાર રમવા ગયા હતા. તેમાં મારામારી થઈ અને ખૂન થયું. ચોરીનો માલ પકડાયો હતો. એક બે દાગીનાપર, મોહનરાય કાકા, આપનું નામ નીકળ્યું હતું. પોલિસના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે—એ ચોરીની વાત એમણે કબજા કરી છે. પોલિસે તે પછી પાંચ માણસોને બોલાવ્યા. તિજોરીવાળા ખંડનું વર્ણન લખ્યું અને જે વસ્તુઓની ચોરી થઈ હતી તે તિજોરીમાંની હતી જ કે કેમ એ વિષે મને પૂછપરછ કરી. હું તો કાંઈ જાણતી

ન હતી. આખરે જે હતું તે બધાની યાદી કરીને પાંચ માણસોની સહી કરીને સિલ કર્યા બાદ પોલિસ ગઇ. ”

“ શિવ ! શિવ ! ” શાસ્ત્રીએ કહ્યું : “ આવી ઉંધી મતિ તેમને ક્યાં સુઝી ? ”

મોહનરાયે કહ્યું : “ મેં તમને મારી સાથે આગ્રા આવવા ના પાડી હતી; પણ તે વખતે તમારા આગ્રહમાં તે બદમાશ કેમ બળી ગયો, એ હવે સમજાય છે ! આવાં બદકામ કરવા હોય એટલે એકલા રહેવાનું શોધે ને ? ”

“ એને હવે તો જરૂર ફાંસી થશે. ” વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ કહ્યું : “ બચાવવાનો કાંઈ યત્ન આપણાથી ન થઇ શકે ? ”

“ એ તો હવે બધું કરીશું જ ને ? ” મોહનરાયે કહ્યું : “ પણ જે પુરાવાઓ સંજ્ઞા હશે તો આપણું કશું બે ચાલશે નહીં. ”

મોહનરાય એક કુશળ બેરિસ્ટરને ત્યાં ગયા અને તેને રાકી લઇને તેની સાથે તેઓ પોલિસ-ઓફીસ ગયા. ખૂની સાથે તેના ધારાશાસ્ત્રીનો અને મોહનરાયનો મેળાપ થયો. તેમને માલુમ પડ્યું કે-સામા પક્ષનો પુરાવો સંજ્ઞા હતો.

હકીકત એવી રજુ કરવામાં આવી હતી કે-વેશ્યા સુલક્ષણાને ત્યાં તે રાત્રે મુકુન્દ ગયો હતો. બે બદમાશો સાથે તેણે જુગાર રમવા માંડ્યો હતો. દરમ્યાન તકરાર થઇ હતી. અને સહવારના છ વાગ્યાને સુમારે આ તકરાર થઇ તે વખતે એક મોટા છરાથી આરોપીએ તેના એક સાથીદારનું ખૂન કર્યું હતું. વેશ્યા મુખ્ય સાક્ષી હતી અને બીજા સાક્ષીઓમાં બીજા જુગારી તેમજ વેશ્યાના બે માણસો હતા. તેઓએ ચારેએ આરોપીને છરો મારતાં દીડો હતો.

મુકુન્દનું પોતાનું કહેવું આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે હતું : “ હું ચોરીને કરીને ગયો હતો એ કબૂલ છે; પણ તિજેરી તોડવામાં મને મદદ કરનાર એ બે જુગારીઓ જ હતા. આગલી સાંજે તેઓની સાથે મેં સંતલસ કરી હતી. મને તિજેરી તોડતાં આવડતી નથી. જુગારીઓએ તે તોડવા કબૂલ કર્યું હતું. મધ્યરાત્રિને સુમારે તેઓ આવ્યા ત્યારે તિજેરી તોડીને બધો માલ મેં એક રૂમાલમાં બાંધ્યો હતો. એ પછી હું મારો ડોટ અને ટોપી પહેરવા સુવાના ખંડમાં ગયો હતો. સુરેખા બગીચા થવાથી હું નાસી ગયો હતો. પણ પોટલી તે ખંડમાં બૂલથી રહી ગઇ. તે પાછી લેવા જતાં સુરેખા સાથે રકઝક થઇ હતી. એ વેળા બદમાશો બહાર જઇને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા હતા. હું ઘેરથી નીકળીને વેશ્યાને ત્યાં ગયો. જુગાર રમવાની શરૂઆતમાં જ અમારે તકરાર થઇ. બદમાશોએ ચોરીના માલના

ત્રણ સરખા હિસ્સા કરવા કહ્યું. મેં એકલાએ જ તે રાખવા જણાવીને તેમને મહેનતના રૂપીઆ આપવા માગ્યા. વેશ્યાએ તેમની સાથે સંતલસ કરીને આખરે ચુકાદો આપ્યો કે-મારી મરજી મુજબ મારે આપવું. મેં તેઓને દરેકને રૂ. ૧૦૦-૧૦૦ આપ્યા. બાદ અમે જુગાર રમ્યા. મધ્યરાત્રિથી રમવા માંડેલો જુગાર છેક સહવારના છ સુધી ચાલ્યો, જે વખતે હું પાછા પાછ હારી ગયો. મારી પાસે કુટી બદામ ન રહી; એટલે મેં તેઓ ઉપર પ્રપંચથી મને હુડી લીધાનો અને જુગારમાં દગોફટકો કર્યાનો આરોપ મૂક્યો. આ ઉપરથી તકરાર થઈ. ગાળાગાળીમાંથી મારામારી ચાલી. એ દરમિયાન તે બેમાંના એકે બીજાને છરો ભોંકી દીધો. મેં તેનો હાથ ઝાલ્યો એટલે તેણે બળાતકારે મને લોહીથી ખરડ્યો. હું ગભરાયો અને નાસવા મંડ્યો. તરતજ વેશ્યાએ “ખૂન ! ખૂન !” એવી ખૂમો પાડવા માંડી. પેલો સાથીદાર પણ “પોલિસ ! પોલિસ !” એવી ખૂમો પાડવા લાગ્યો. આસપાસના માણસો ધાધ આવી. વેશ્યાએ પોલિસને બોલાવીને મને ખૂતી તરીકે જણાવીને તેઓને સોંપી દીધો. ચોરી કરી છે એ હું કબૂલ કરું છું; પણ ખૂન મેં નથી કર્યું. મારાપર વેશ્યાએ અને તેના સાથીદારે ત્રાગડો રચીને આ આરોપ દોળી પાડ્યો છે.”

“પણ, છોકરા, તેં ખૂન નથી કર્યું તેનો પુરાવો ક્યાં છે ?” મોહનરાયે પૂછ્યું: “તારાં કપડાં લોહીથી ખરડાયેલાં જણાયાં અને વેશ્યા તથા બીજા સાક્ષીઓ તને ખૂતી કહેનાર મળી આવ્યાં. તું ખૂતી નથી, એવું કહેનારા તારા સાક્ષી કોઈ છે ?” શુક્રદે ના પાડી.

ધારાશાસ્ત્રીએ આશ્વાસન આપ્યું કે-ઉલટપાલટ તપાસ દરમિયાન બદમાશોની સાક્ષી તોડી નાંખીને ખરા ગુન્હેગારને ઉઘાડો પાડીયું.

મોહનરાય ઘેર આવ્યા. કેસ એ દિવસ પછી ચાલનાર હતો. મોહનરાયની ગેરહાજરીમાં સુરેખાએ પોતાના પિતા આગળ એક ઘણીજ ગૂંચવણભરી દરખાસ્ત મૂકી હતી. એ દરખાસ્ત સુલક્ષણા ગુણિકાને ત્યાં જઈને તેની પાસેથી સત્ય હકીકત મેળવવાની હતી. શાસ્ત્રી તો એ દરખાસ્ત સાંભળીને હેળતાઈ ગયા. “આપણે ઉચ્ચ વ્રાહ્મણ જાતિનાં થઈને એક વેશ્યાને ત્યાં જઈએ ? લોક આપણને શું કહે ? આપણાથી તેમ ન થાય.”

સુરેખાએ જણાવ્યું કે: “આપણે શા ધરાદારથી જઈએ છીએ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મને સુવિદ્યા બહેને સૌથી પહેલાં આ સૂચના કરી ત્યારે હું પણ નવાઈ પામી હતી-”

“સુવિદ્યાએ આ સૂચના કરી છે ?” શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું: “શું એનો અને તારો મેળાપ થયો હતો ?”

“હા. તમે અને મોહનરાય કાકા આગ્રે હતા ત્યારે છાપામાં આ ખૂનની વાત છપાઈ તે ઉપરથી સુવિદ્યા બહેન મને મળવા આવ્યાં હતાં. તે બિચારાંનું મ્હોં બસે વાઘનું છે પણ દૈયું ઘણું કોમળ છે. મને તેમણે હિંમત રાખવા કહ્યું અને તેમની સાથે પોલિસ ચોકીએ આવવા સૂચવ્યું. હું ત્યાં ગયું.”

“એમ ? તું મુકુન્દરાયને મળી આવી હતી ?”

“હા. એમના પકડાયા પછી હું અને સુવિદ્યા બહેન એમને મળી આવ્યાં હતાં. પોલિસનાં માણસો સાથે સુવિદ્યા બહેને અંગ્રેજીમાં વાત કરીને મારો પત્ની તરીકે એમની સાથે મેળાપ કરાવ્યો હતો. ત્યાં જો વાત થઈ તેમાં પોતે એમ કહેવા લાગ્યા કે, ખૂન મેં નથી કર્યું અને વેશ્યાએજ ફૂડકપટથી મારાપર આરોપ ઢોળી પાડ્યો છે. સુવિદ્યા બહેને તે ઉપરથી તે વેશ્યાનું નામ દામ વગેરે પૂછી લીધું અને મને સૂચના કરી કે-ચાલ, બહેન, આપણે એને ત્યાં જઈએ. એને સમજાવીશું અને વિનવિ કરીને સત્ય વાત કહાવીશું. પિતાજી, મેં આપને પૃથ્વા પર એ વાત મુલતવી રાખી છે. માઈ મન સાક્ષી પૂરે છે કે-એ ખૂની નથી. વેશ્યાને પગે લાગીને ખરો ખૂની કોણ છે તે પૂછીશું તો તે માની જશે. એક વાર આ વિચારનો અમલ કરવા પરવાનગી આપો.”

જીવન અને મોતના આ સવાલમાં એકંદરે આ વિચાર અમલમાં મૂકાય તો ગેરવ્યાજખી નથી એમ શાસ્ત્રીનું અંતઃકરણ કહેવા લાગ્યું પણ મોહનરાયની સંમતિ વિનાય તેઓ સુરેખાને છેવટની પરવાનગી આપી શક્યા નહીં

મોહનરાય ધારાશાસ્ત્રી સાથે પોલિસ ચોકીએથી જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે શાસ્ત્રીએ સુરેખાની સૂચના તેમને કહી. “ના. કદાપિ કોઈ ખાનદાન સ્ત્રીએ નહીં ભરેલું એવું આ પગલું આપણાથી સુરેખાને ભરવા દેવાય નહીં.” મોહનરાયે કહ્યું.

“પણ કોઈ ખાનદાન સ્ત્રી પર આવો પ્રસંગ અગાઉ નહીં આવ્યો હોય.” સુરેખાએ કહ્યું: “નિર્દોષને ફાંસી થવાની પણ આવી છે. વેશ્યાની જુઆની પર મોટે ભાગે બધો આધાર છે. એ વેશ્યાને આજીજી કરીને હું માઈ જીવતર ધૂળમાં નહીં મેળવવા કહીશ. જેનું ખૂન થયું છે તે, હવે, નિર્દોષને ખૂની ઠરાવ્યાથી અને ફાંસીને માંચડે ચડાવ્યાથી પાકો સજીવન થઈ શકે તેમ નથી; તો પછી શા મોટે નિર્દોષનું તે બલિદાન લે છે એવું તેને પૂછીશ. મુરખી, એક વાર મને તેને મળવા પરવાનગી આપો. જો આપ આટલી કૃપા નહીં કરો અને આખરે ફાંસીની સજા થશે તો માઈ મન તો એમજ કહ્યા કરશે કે-મારી ઉમેદ પૂરી પડી નહીં તેથીજ આ સજા થઈ.”

મોહનરાયે સૂચવ્યું કે—“એને અહીં બોલાવો. સુરેખા તેને તેને ત્યાં નહીં જાય.” શાસ્ત્રીએ પોતાની પુત્રીને ખાતર વેશ્યાની મુલાકાત લીધી. વિનતિપૂર્વક એ ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણે એ વર્ણસંકર વેશ્યાને પોતાને ત્યાં આવવા કહ્યું. નડોર જાત ! હૈયા વિનાની જાત ! એણે શાસ્ત્રીને બનાવવા માંડ્યો. “મારે આપની પુત્રી પાસે આવીને થું થું ગાવાનું છે ? કઈ જાતના નાચ નાચવાના છે ? મિજલસમાં કેવા કેવા લોક આવનાર છે ? સ્ત્રીઓ પણ આવનાર છે કે ?” વગેરે તે મગ્ગકમાં પૂછવા દાગી.

શાસ્ત્રીએ તેને સમજાવી કે—કાંઈક વિનતિ કરવા તે તમને બોલાવે છે. તે નફરત સ્ત્રીએ જણાવ્યું : “તો અહીં કાં નથી આવતી ?” અને એ બાદ તેણે એવી એક મર્મઘાતક મસ્કેરી કરી કે શાસ્ત્રીથી ત્યાં થોભી શકાયું નહીં. દ્રજલાલ શાસ્ત્રી ખૂબ નારાજ થઈને ઘેર આવ્યા અને સુરેખાને ના પાડ્યા લાગ્યા કે—“એને ત્યાં જવાથી કે એને અહીં બોલાવવાથી કશો હેતુ સરશે નહીં. એની નફરતાઈની હદ નથી. એનાં વેણ કાને ન સંભળાય એવાં છે. એનું હૃદય પથ્થર કરતાં પણ વધારે કઠોર છે.”

“પિતાજી, સ્ત્રીને સમજાવવામાં સ્ત્રીજ સફળ નીવડે. એમાં પુરુષોને નિષ્ફળતા મળે તેથી નવાઈ પામવા જેવું નથી.” સુરેખાએ કહ્યું.

“ત્યારે હજી પણ તું તેને મળવાનો અભિપ્રાય ધરાવે છે ?”

“જ્યાં સુધી એને મળી નથી ત્યાં સુધી બેશક એ અભિપ્રાય ધરાવું છું.”

“નહીં જવાય” મોહનરાયે આ વખતે અધવચ્ચ ધાંટો પાડીને કહ્યું.

“મુરખી કાકા, હું જઈશ.” સુરેખાએ શાન્ત અને મક્કમ સ્વરે કહ્યું : “મારા પતિનું જીવન બચાવવા માટે મારે નરકમાં પણ જવું પડશે તો જઈશ.”

“હું તને ફરીથી આ ઘરમાં પગ મૂકવા નહીં દઉં.” પોતાના સ્વભાવનો પૂરો પરિચય કરાવી દેતાં મોહનરાયે કહ્યું.

“ભલે. હું આપના ઘરમાં નહીં આવું. હું સત્ય કારણને માટે જઈ છું. સત્ય શોધવા જઈ છું. સાચને ખાતર મારા પર ચાહે તે વિપત્તિ પડે. હું સહન કરીશ. પ્રભુ મારે વહારે ધારો.”

સુરેખા એમ કહીને ઘર બહાર નીકળી પડી. સ્ત્રી, શક્તિનો અવતાર છે. મોહનરાય એ પવિત્ર મહામાયા આગળ નમી પડ્યો. સુરેખા ઘર બહાર ગઈ એટલે તેણે શાસ્ત્રીને કહ્યું : “દુઃખ એટલું જ છે કે વેશ્યાને ત્યાં જવાની એની હદ છે—ખીજા કોઈને મળવાનું

હોત તો હું ના પાડત નહીં. જાઓ, એની પાછળ જાઓ. એને કાંઈ હેરાનગતિ પહોંચે નહીં એ સંભાળજો. બિચારી ! એના પતિ પર આવેલી આકૃતથી એ હવેરી બની ગઈ લાગે છે !” શાસ્ત્રી જવા તૈયાર થયો. વળી પાછું મોહનરાયે કહ્યું : “ જો, જો, હોં ! એને સમજવાય તો સમજવીને પાછી લાવજો. કદાચ ન માને અને બાળક છે તેથી શુદ્ધ કરીને વેશ્યાને ત્યાં જાય તો તમે સાથે જાજો અને તે ખરાબ બાધ અપમાન કરે તો તરતજ તેને પાછી લાવજો.”

“ વાર.” એમ કહી એ ભલો પિતા પોતાની પુત્રીની પાછળ ગયો. ઝડપથી ચાલીને તે સુરેખાની સાથે થઈ ગયો. સુરેખા સુવિદ્યાને ત્યાં ગઈ. તે તો તેની રાહ જોતી જ બેસી હતી. તે બન્ને જણ અને ત્રીજો શાસ્ત્રી, વેશ્યાને ઘેર ગયાં.

“ અહોહો ! ખાનદાન કુટુંબની બહેનોનાં તશરીફ મારા ગંદા આગણાંમાં ! આવો, બેસો. કહો, સોડા પીશો કે લેમન ? મ્હા પીશો કે કોર્ડી ?” સુલક્ષણા ગુણિકા તેઓની મરકેરી કરવા લાગી.

સુવિદ્યાએ ગંભીરતાથી કહ્યું : “ પતિત બહેન ! અમારા માટે કોઈ વસ્તુ મંગાવવાની જરૂર નથી. તમારા આદરભાવ માટે અમે આભારી છીએ. અમે ખાનદાન કુટુંબના છીએ એ તમારું કહેવું ખરું છે. બહેન ! કદાચ તમે પણ તમારા બાળપણમાં એવાં હશો. દુર્દૈવે તમને આ ધંધામાં પડવું પડ્યું હશે. અમે વેશ્યા સ્ત્રીઓના કંઈક ઇતિહાસ જાણીએ છીએ. દુકાળના વખતમાં ધણાં નિરાધાર માઆપોએ પોતાની બળ્લે વર્ષની બાળકોઓ પોતાના પાપી પેટને ખાતર વેચી દીધાનું અમારા જાણ્યામાં છે. હિંદુસમાજની દુષ્ટ શક્તિઓને યોગે અનેક બાળવિધવાઓને વેશ્યાના ધંધામાં ફસાવું પડેલું અમે જાણ્યું છે. કોઈક હૈયાસુનાં નિર્દય શ્રવણે પોતાના છૂપા ગર્ભ વેશ્યાઓને સોંપી દીધાની અમને ખબર છે. હાય ! એ કર્ણાર્દ્ર ઇતિહાસો જાણ્યા પછી અને બહેન ! તમને આ હતભાગી શ્રવન વીતાવતાં જોયા પછી, તમારી કઠોરમાં કઠોર હાંસીમાં પણ અમને તમારા તરફ અનુકંપા ઉપજે છે. ઇશ્વર તમને ફરીથી સન્મતિ આપો અને તમે અમારા જેવાં ખાનદાન શ્રવન વિતારો, એવુંજ અમારું હૃદય, ખરી લાગણીથી એ દયામય પ્રભુને પ્રાર્થના કર્યા કરે છે.”

હાંસી કરવા તત્પર થયેલી નઠોર વેશ્યાનું હૃદય, ગ્લાનિથી ભરાઈ ગયું. તે હાંસી કરવી ભૂલી ગઈ અને સુવિદ્યાના એકઠે એક બોલ ઉપર મનન કરતી અવાક બની ગઈ. મ્રજલાલ શાસ્ત્રી આ ચમત્કાર જોઈને દિગ્ગ બની ગયો. આ છોકરી જેને મોહનરાય ગમે તેવાં વિશેષણોથી નહવરાવી નાંખતા હતા, તેમણે આ વખતે અહીં

એના દરેક વ્યાજખી બોલ સાંભળવા હાજર રહેવું જોઈતું હતું એમ શાસ્ત્રીનું મન કહેવા લાગ્યું. એક વાર માધવબાગમાં તેમણે સુવિદ્યાનો પ્રભાવ યુવક-યુવતીઓ પર જોયો હતો. અત્યારે બીજી વાર આ પતિત સ્ત્રી પર એનો પ્રભાવ તેમણે જોયો. તેઓ મનમાં મનમાં તેની પ્રશંસા કરતા રહ્યા. તેવામાં ફરીથી વેશ્યાને સુવિદ્યા કહેવા લાગી: “સુલક્ષણા બહેન, જેવું તમારું નામ છે તેવા ગુણોવાળાં તમે બનો એવું હું અંતઃકરણપૂર્વક ચાહું છું. અમે ગર્વ નથી કરતાં કે, અમે દોષિત નથી. અમારી કેંક ખોડખામીઓ હશે. માણસ જાતને માથે દોષનું વરદાન છે જ, એટલે તમને કશીજ શિખા-મણુ દેવાનો અમને હક્ક નથી. અમે તમને કોઈ બોધપાઠ આપવા આવ્યાં નથી. તમારી આગળ બોલો પાથરવા આવ્યાં છીએ. તમારી દયા માગવા આવ્યાં છીએ. જુઓ, આ મારી સહીપણી સુરેખાના મ્હોં તરફ જુઓ. બહેન, આજ એનો જે સુરેખ ચહેરો તમે જુઓ છો, તે થોડાક જ દિવસમાં બેડોળ બની જશે. આજ એના શરીરપર તમે સારાં વસ્ત્રો અને અલંકારો જુઓ છો તે નહીં દોષ. એનું રૂપ વિલાપ જશે. એને ઘરખૂણામાં ગોંધાઈ રહેવું પડશે. શા માટે? કારણ કે, એનો પતિ ખૂતી ઠપ્પાથી એને ફાંસીની સજા થશે. એને પરિણામે એ બિચારી વિધવા બનશે. દિંદુ સંસારની વિધવાએ માથું બોડકું કરાવવું જોઈએ; દાગીના પહેરવા ન જોઈએ; ઘરખૂણે ગંધાનાં પરી રહેવું જોઈએ. હાય! એ બધું શા માટે? એનાં ક્રિયાં કરમની કહાણીને માટે? બહેન, દિંદુ સમાજની એક અમળાનો પતિ દેહ છે. તેની પાછળ તેણે પણ પોતાના દેહને કરમાવી નાંખવો જોઈએ શા સારું? આ તો એક સર્વસામાન્ય પ્રશ્ન થયો પણ સુરેખાના દાખલામાં તો તે પોતે નિર્દોષ છે; તેનો પતિ દોષિત દરનાર છે અને સુરેખાને તેના પતિનાં કામ સાથે કશો જ સંબંધ નથી; છતાં પણ તેણે બિચારીએ ફરજિયાત વેધવ્યથી પોતાનું રૂપ વિલાવી નાંખવું? એમ શા માટે? બોલો બહેન, શા માટે એના પર દિંદુસંસારની ઉગ્ર કુરુદિતી કુદારી પડવી જોઈએ?”

“નહીં જ પડવી જાઈએ.” સુલક્ષણા બોલી: “એ બીજો પતિ કાં ન કરે?”

“એજ કુઃખ છે ને?” સુવિદ્યાએ કહ્યું: “દિંદુ સમાજ એવી પરવાનગી નથી આપતો. બહેન, સુરેખાની લાલન કમનસિય નથી થું?”

“ખરેખર, ઘણીજ કમનસિય!” ગુણકા બોલી: “આ બિચારી કેવી રૂપાળી છે? ચહેરા પરથી કેટલી બધી સાલસ જણાય છે? કમનસિય! ઘણીજ કમનસિય!”

આ ઉદ્દગાર એના મુખમાંથી સુવિધાને કઢાવવા હતો. જેવા તેણે તે ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે, તરતજ તેણે કહ્યું: “ઓ ભલી બહેન! એની કમનસિખી દૂર કરવી તમારા હાથમાં છે. એના પર પડનારી આક્રમણની આગમાંથી તમે એને બચાવી શકો તેમ છે. દયા કરો, મહેરબાની કરો. એની કાયમની દિવાલોમાંથી એની મુક્તિ કરો.”

“હું એને બચાવી શકું તેમ છું?” ગુણિકા પૂછવા લાગી: “કેવી રીતે?”

“તમારે ત્યાં જે ખૂન થયું છે તેના ખરા ખૂનીનું નામ આપીને! અને મુકુન્દરાય પરને! આરોપ ખાટો છે, એમ નક્કર કરીને!”

“જા રે બાઈ!” ગુણિકા હાંસી ઉડી: “તેં તો આખરે ઘંટીનું પડ મારા ગળામાં ભરવું! બહો ચાલક છે તું! પણ એ બધી ચાલાકી મારી આગળ નહીં ચાલે. મુકુન્દ ખૂની છે, એમાં જરાકે શંકા નથી.”

“એ તો ના પાડે છે.”

“એ જુદો છે. મેં મારી નગરે એને જોયો ભોંકતાં જોયો હતો. એ ગુન્હેગાર છે અને તેથી બેશક સગવડ છે.”

“તમે હૃદયપૂર્વક કહો દો કે-મુકુન્દજ ખૂની છે?”

“હૃદય? અમારે તે વળી હૃદય કેવાં? હૃદય કુદ્ય હું ના સમજું. મેં તો જે જોયું છે તેજ કહ્યું છે. જાઓ, બાઈઓ, મહેરબાની કરીને હવે અહીંથી જાઓ-નહીંતર ભાણેને બોલાવીને મારે તમને ઘણા મારીને બહાર કઢાવવાં પડશે.”

“તમે નહીં જ માની જાઓ? સાચી હકીકત નહીં જ કહો?” સુવિધાએ પૂછ્યું. ગુણિકા મક્કમતાથી કહ્યું જ જવાબ દીધો હતો રહી. સુરેખા એના પગમાં પડી અને બોલી: “ધ્રુવરને ખાતર ભલી બહેન તો ઠીક. મારો પતિ ફક્ત તારા શબ્દથી બચી જાય તેમ છે. હું તને પગે પડીને માગી લઉં છું કે-મારા પતિનું જીવત-દાન આપવા કૃપા કર. તારી જીભાનીથી તે નિર્દોષ માર્યો જશે. શું નિર્દોષને તું ફાંસીએ ચઢવા દેશ?”

“શું કરવા નક્કામી મગજમારી કરે છે? ખૂનને સાટે મોત જ હોય. મારાથી કંઈ નહીં બને. માટે ઉડી જા.”

સુરેખા ન ખસી. વેશ્યાએ તેની આગળથી જાતે ખસી જઈને પોતાના માથાસને ખૂમ મારી: “ભાણે, નિકાલ દો એ સમજા બહાર.”

બ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ જમીનપરથી સુરેખાને ઉઠાડતાં ઉઠાડતાં કહ્યું: “ચાલ, બહેન ચાલ, અપમાનિત થઈને અહીંથી જવું ઠીક

નહીં. હજી અદાલતની તપાસ બાકી છે. શા માટે નિરાશ થાય છે ? ”

સુવિદ્યાએ પણ નિર્ણય કરી લીધો હતો. હવે આ વેર્યાને સમજાવવાથી કાંઈ વળશે નહીં એવું તેણે નક્કી કરી લીધું હતું તેથી તેણે પણ જવાની સલાહ આપી. સુરેખા ઉઠીને ઉભી થઈ અને લેયો આવે તે પહેલાં તે ત્રણે જણ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયાં.

અદાલતમાં મુકદ્દમો ચાલ્યો. મુકુન્દના બેરિસ્ટરે પોતાથી બને તેટલી મહેનત લઈને સાક્ષીઓની ઉલટ-પાલટ તપાસમાં તેઓને તોડી નાંખવા માઝ્યા પણ ખૂની તરીકે તેઓએ મુકુન્દને જ જણાવ્યો. માછરૂંદે તહોમતનામું ફરમાવ્યા માટે દશ મિનિટનો વિરામ લીધો. એ ટૂંક વિરામ બાદ માછરૂંદે જાહેર કર્યું કે: “ અંધવા સામેના પુરાવાઓ ઉપરથી હું ફરમાવું છું કે-તેણે ઇરાદાપૂર્વક મનુષ્યવધ કર્યો છે તેથી તેને ગુન્હેગાર કેમ નહીં ઠરાવવો તેનાં તેણે કારણો રજુ કર્યાં.”

“ સખૂર નામદાર, આ અંધવો ખૂની નથી; પણ બીજો કોઈક છે, તેના સખાગ પુરાવા હું રજુ કરું છું. ” એમ કહેતો એક માણસ અદાલતમાં તે વખત ઉભો થયો.

આરોપીએ, સુરેખાએ, મોહનરાયે, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ અને શ્રીધરશર્માએ તેમજ પોલિસ ખાતાના અમલદારોએ તે માણસને ઓળખ્યો. તે દાડુમિયાં હતો. સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈને જોઈ રહ્યાં કે, તે શી પુરાવો રજુ કરે છે ?

તેણે બે ફોટોગ્રાફ માછરૂંદેને સાર કર્યા અને જણાવ્યું કે: “ નામદાર માછરૂંદે સાહેબ, છુપી પોલિસ ખાતાના અમલદાર તરીકે હું થોડાક દિવસથી અંધવાની દેખરેખ રાખતો હતો. તેણે ચોરી કરીને જ્યારે વેર્યાને ત્યાં બે અદમાશો સાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારનો હું તેના મકાનમાં છુપાઈ રહ્યો હતો. તે વેર્યાના મકાનમાંના હું હાજર છું એવી કોઈને ખબર નહતી. સહવારના રકઝક થઈ, ગળાગાળી થઈ અને મારામારી થઈ. તે વખતે આ બે ફોટોગ્રાફ મેં ‘ હેન્ડ-કેમેરા ’થી પાડી લીધેલા છે. પ્રથમ ફોટોગ્રાફમાં વેર્યા ઝપાઝપી દર્યાન બીજા જુગારી સાથે સંતલસ કરે છે તેનો દેખાવ છે; અને બીજા ફોટોગ્રાફમાં બીજા જુગારી મરનારની કમ્બરમાં પાછળથી ખંજર ભોંકી દે છે, તેનો દેખાવ છે. વેર્યા મુલક્ષણા નજીકમાં ઉભી છે તે પણ તેમાં જણાય છે. આ બે ફોટોગ્રાફ ઉપરથી હું નામદાર અદાલતને અરજ ગુઝારું છું કે-આ કેસમાં વેરવા મુલક્ષણાની ઉશ્કેરણીથી બીજા જુગારીએ ત્રીજાનું ખૂન કર્યું છે અને તે સંબંધમાં અંધવો મુકુન્દ નિર્દોષ છે. ”

માજીએટે આ પુરાવો સચોટ ગણ્યો અને તેને આધારે મુકુન્દપરનું ચક્ર ઉતરીને સુલક્ષણ તથા તેના સાથીદાર જુગારીપર બેઠું. આખરે અદાલતે ખીજા જુગારીને ખૂતી ઠરાવીને ફાંસીની સજા ફરમાવી અને વેશ્યાને ૧૦ વર્ષની સખત કેદની સજા ફરમાવી.

બન્ધવો મુકુન્દ બિદકુલ સજામાંથી છટકી શક્યો નહીં. કેસમાં તેના પોતાના એકરાર ઉપરથી તેને મોહનરાયના ધરમાંથી ચોરી કરવાના આરોપસર ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યો અને તેને છ માસની સખત કેદની સજા થઇ.

ચોગરદમથી દાદુમિયાંને શાખાશી મળી. સુરેખા જ્યારે તેના તરફ આભારભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહી ત્યારે તે બોલ્યો: “ખહેન, તારી ખાતર મેં આ મહેનત લીધેલી છે.”

મુકુન્દ ફાંસીએ ચઢતો બચ્યો તે માટે ઇશ્વરનો હઝારોવાર આભાર માનતાં તેનાં સંબંધીજનો અદાલતમાંથી વીખરાયાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ગ્રામ્ય જીવન.

Happy the man, whose wish and care
A few paternal acres bound
Content to breathe his native air

In his own ground.

Whose herds with milk, whose fields with bread
Whose flocks supply him with attire
Whose trees in summer yield him shade
In winter fire.

Thus let me live, unseen, unknown;
Thus unlamented let me die
Steal from the world and not a stone
Tell where I lie.

—Alexander Pope.

મુકુન્દને સજા થઇ એટલે સુધારકમતનાં છાપાંઓને શરૂ ચઢ્યું. તેઓએ મોહનરાયનો દોષ કાઢવા માંડ્યો કે, એક બદમાશનાં કૃત્યો પર દાંડપિછોડો કરવાના તેમના યત્ન ગેરવાજખી હતા. એવા જુગારી, વેશ્યાગામી અને ચોર હિંદુ ધર્મમાં ધણાઓ હશે. તેઓનાં

ચારિત્ર પર ધણીએ માળાપો ઢાંકપિછોડો કરતાં હશે. આ દંભ અને પાખંડ હિંદુ જ્ઞાતિઓ પ્રસારે છે; તેથી તે નાશુદ્ધ કરવી જોઈએ અને લગ્નની પ્રથામાં સુધારો કરવો જોઈએ. છુટાછેડા માટે આ એક આખા દાખલો છે એમ તેઓએ કહેવા માંડ્યું અને મોહનરાય તથા દ્રજલાલ શાસ્ત્રીને સલાહ આપી કે-જો સુરેખાનો ભવ સુધારવો હોય તો હજીએ ચેતીને તેઓએ તેને બીજે રથને પરણવાની છૂટ આપવી જોઈએ.

આવાં લખાણ એક દિવસ નહીં-એ દિવસ નહીં-અઠવાડીક નહીં-અઘાધિત મુદત સુધી ચાલુ રહ્યાં. મોહનરાયને દરરોજ આવાં લખાણ વાંચીને કંટાળો આવવા માંડ્યો. એક માસની મુદત વડી ગઈ. આ દરમ્યાન આવાં આવાં લખાણોથી ઉપજેલા કંટાળામાં એકલડોકલ જીવનથી તેમનો કંટાળો વધ્યો. તેમનું જીવન એકલું કેમ હતું? કારણ કે તેમની આસપાસ તેમનું કોઈ સ્વજન ન હતું. આગ્રામાંથી ગોપાલરાયને ત્યાંથી અનિરૂદ્ધ જે રાત્ર જતો રહ્યો તે રાત પછી ક્યાં ગયો છે એ જણાયું ન હતું. મોહનરાયે આગ્રેથી ઉપડતાં ઉપડતાં જાગેરા ટેંગેરા રાખ્યો અને જાણે પોતાને અનિરૂદ્ધની તલભાર દરકાર નથી એમ દેખાવ કર્યો. પણ એ લાગણી લાંબો કાળ નહીં ટકે, એવું ગુરૂદેવ શ્રીધર શર્માનું માનવું ન હતું. પોતાના શિષ્ય પર ગુરૂદેવને અપાર પ્રેમ હતો; પણ મોહનરાયના કડક સ્વભાવને લીધે તેઓ દમેશાં મોહનરાયની વૃત્તિ તપાસીને કામ કરતા હતા. અનિરૂદ્ધ ગયો એટલે ગુરૂદેવને મોહનરાય સાથે મુંબાઈ જવાનો મોહ ન રહ્યો નહીં. તેઓ ખેંદની લાગણી સહિત આગ્રેથીજ મોહનરાયથી છૂટા પડીને કાશ્મીર ગયા. આમ મોહનરાયની આસપાસનાંઓમાંથી જે જણ છૂટાં થયા આદ મોહનરાય, દ્રજલાલ શાસ્ત્રી સાથે મુંબાઈ આવતાં મુકુન્દના મુકુન્દભાની પંચાતમાં થોડાક દિવસ સુધી પડ્યા. એ મુકુન્દભો ખલાસ થયો તે પછી શાસ્ત્રીએ અને સુરેખાએ દરોવ્યું કે-હવે મુંબાઈમાં રહેવાની શી જરૂર છે? ચાલો, આપણે વતન જઈએ. એ ચાર રોજ મુંબાઈમાં ગાળીને તેઓ બન્ને પણ વિદાય થયાં. અને એ દિવસથી મોહનરાયને પોતાનો પુત્ર યાદ આવ્યા કર્યો. ઘરમાં ફક્ત તેઓ એકલા જ હતા. એમને કોઈ પ્રવૃત્તિ પણ ન હતી. સુધારક છાપાઓનાં લખાણોનો જવાબ આપવો, એ કાગળોના ઘોરા દોડાવવા જેવું ક્યાં સુધી ગમે? એ પ્રવૃત્તિ જીવાનોને ગમે પણ મોહનરાય જેવા વૃદ્ધને ગમે નહીં. મુકુન્દને જીનના આરોપમાંથી તેમણે બચાવ્યો પરંતુ ચારીના આરોપસર તેને સગ્ન થઈ એને લીધે પોતાના પદ્મપર

આવેલી નામોશીથી પણ તેમને કાગળોના ઘોડા દોડાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાનો મોહ રહ્યો નહીં.

મોહનરાય દિવસના ભાગમાં કોઈ પુસ્તકો વાંચે; ધડીકવાર બહાર જઈને ફરી આવે અને અનિરૂદ્ધની કદપના ન કરે; પણ રાત્રિ-શાન્ત એકાંત રાત્રિ કેમ ગાળવી? તેમને ધડીઆળના કાંટા રાત્રે ધણા જ મંદ ચાલતા હોય એમ લાગવા માંડ્યું. કલાકનો કાંટો કોઈ રીતે જાણે ખસતો નથી અને ખસે છે તો ભારે આનાકાની સાથે ખસે છે, એવું તેમને જણાયું. રાત્રે પોતાના નિર્જન ઘરમાં મોહનરાય બની શક્તી રીતે ઉંઘી જવાના વિધવિધ મત્નો કરતા; પણ ઉંઘ આવતી જ નહીં. ચોપડી વાંચે તો તેમાં ચેન પડે નહીં, ચોપડી દૂર મૂકી દે તોયે ચેન પડે નહીં. આંખો મીંચીને પથારીમાં પડી રહે તોયે અનિરૂદ્ધના વિચારો આવ્યા કરે અને વારે ધડીએ તેનાં અમુક વાક્યો સાંભરે. પોતાના એકના એક પુત્રની મૂર્તિ આમ એ પિતાના મનમાંથી જરાકે ન ખસી. ધડીકમાં તેમને પોતાના કડક વિચારો મુજબ અનિરૂદ્ધની હઠને મચક આપી નહીં એ દીક લાગે; તો ધડીકમાં તેમને દુઃખ થાય કે, નિરર્થક મમત કરીને પુત્ર સાથે વઢી બગાડ્યું.

આ મનોવ્યથામાંથી દૂર થવા માટે તેમણે મુંબાઈ છોડવાનો વિચાર કર્યો અને પોતાના મનનો ભાર કદાચ પંજાબમાંનાં પોતાનાં ગામડાંમાં જવાથી હળવો થશે, એવું દરાવીને તેઓ ત્યાં જવા ઉપડી ગયા.

અનિરૂદ્ધ આ વખતે ક્યાં હતો? તે એવી જગ્યાએ હતો કે, જ્યાં શહેરી જીવનની કશી જાંજળ ન હતી; જ્યાં કુદરતને ખોળે રમવાનો અને નિશ્ચિંત જીવન ગાળવાનો પુષ્કળ મોકકો હતો; જ્યાં નગરોના મોહવ્યામોહની પાશમાં માણસો ફસાતા નહીં; જ્યાં શ્રમજીવી જીવન ગાળાને અને પ્રભુભજન કરીને માણસો સંતોષ માનતા હતા.

શું એ કોઈ નન્દનવનમાં હતો? હા. તે એક નાનકડા ગામડામાં હતો; ખેડુતોથી વસાયેલાં ઝુંપડાંઓમાં હતો; હરિયાણાં ખેતરો અને યમુના મૈયાનાં પાણીથી શોભી રહેલી પૃથ્વીમાં હતો.

રત્નના લગભગ ૧૨ ને શુમારે તેના પિતાએ તેને આગ્રામાં ગોપાળરાયના ઘરમાં કહ્યું કે: “હવેથી તું મારો પુત્ર નહીં—હું તારો પિતા નહીં. તારે હાવે તેવું જીવન ગાળાને તારા સ્વચ્છંદ પૂરા કરે”

ત્યારે “ પિતાજી, આ નિર્ણય આપ પૂર્ણ વિચાર વિના કરે છે ” એવો જવાબ તેણે દીધો હતો. પણ તેના પિતાએ પૂર્ણ વિચારથીજ એ નિર્ણય કરેલો જણાયાથી અનિરૂદ્ધ સ્વમાનને ખાતર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ધર બહાર નીકળીને તે નિર્જન જંગલોમાં વિચારશૂન્યતાથી આસ્યો જતો હતો. માથે ચન્દ્રમા પૂર બહારમાં પ્રકાશી નીકળ્યો હતો. પૃથ્વી જાણે દૂધે ઘોષ હોય તેમ ચોગરદમ સફેદ જણાતી હતી. ઝાડવાંઓનાં પાંદડાંમાંથી શ્વેત રૂપેરી તાર નીકળીને જાણે ચન્દ્રમા સાથે વાતો કરવા માટેનાં તાર કે ટેલીફોનનાં દોરડાં ન હોય; એવો દેખાવ આપી રહ્યાં હતાં. અનિરૂદ્ધના હૃદયમાં કુદરતની આ મનોહરતાએ ઉદ્ધાસની ઉર્મિઓ જગાવી. “ પ્રભો ! હમેશાં આવી ધવળતામાં મને ફરવા દેજે ” એમ ગચ્છુગચ્છુતો તે આગળ ને આગળ વધ્યો. પોતે ક્યાં જાય છે એની એને ખબર નહતી. એનું પહોંચવાનું ધ્યેય કંઈ નહતું. તે ચાલતો જ રહ્યો. એવામાં એને કાને બંસીના નાદ સંભળાયા. દૂર દૂરથી એક નહીં પણ અનેક બંસીઓ એકત્ર સૂરથી સંભળાતી હતી. થોડીકતાર એ સંભળાયા પછી એજ સૂરમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં ગાન સંભળાયાં. શબ્દો સમજતા નહતા. પણ સૂર સંભળાતો હતો. અને એ મોહક લાગતો હતો. ધડીબર એ સંગીત શુંજ રહ્યા પછી પુનઃ બંસીનાદ ચાલુ થયા. “ અહા ! શાન્ત જ્યોતિર્મયી રાત્રિમાં કેવો મધુર શુંજાવ ! ” અનિરૂદ્ધ એમ બોલતો જે દિશામાંથી એ સૂર સંભળાતા હતા તે દિશામાં ગયો.

જ્યારે તે એ સૂરની સમિપે ને સમિપે પહોંચ્યો ત્યારે એના મનમાં કોઈ દિવ્ય આનંદ પ્રસરી રહ્યો. એની રંગેરંગમાં કોઈ અજબ પ્રકારનો ઉત્સાહ જામી ગયો અને જ્યારે એ સૂર અને એ ગાન જ્યાંથી પૃથ્વીને બહારની મૂકતાં હતાં ત્યાં તે પહોંચ્યો અને નજરે એનું દૃશ્ય જોયું ત્યારે તે આશ્ચર્યથી અવક બની ગયો. એક ગામના સિમાડામાં પુષ્કળ ગામડીઆ લોકો ગોળાકાર કુંડાળાઓમાં એકઠા થઈને ગીતો લલકારતા હતા. એ કુંડાળાઓનો દેખાવ આકર્ષક હતો. સૌથી વચ્ચે એક નાનું કુંડાળું, તે પછી તેનીથી મોટું, તે પછી તેનાથી મોટું, એમ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં ગોળ કુંડાળાઓ કંઈ ૬૦-૮૦ના શુમારમાં હતાં અને મોટા પણ મીઠા લલકારી તેઓ એક ગીત લલકારતાં હતાં. આ બેશુમાર ગામડીઆ ઓને ગીતની પ્રત્યેક કડી બે માણસો ઝીલાવતાં હતાં અને એ બધાએ કુંડાળાઓનાં માણસો એક સરખી રીતે એ ઝીલતાં હતાં. એક કડી પૂરી રીતે ઝીલાઈ રહે એટલે વાંસળીઓવાળું એક ટાળું મ્હોં વતી વાંસળીઓ વચાડીને એજ કડીના સૂર કાઢતું હતું.

કંઈવાર સુધી અનિમિષ લોચને અને ઔત્સુક્યપૂર્ણ હૃદયે અનિરૂદ્ધ આ દૃશ્ય જોતો રહ્યો—આ ગાન અને સંગીત શ્રવી રહ્યો. તે એક ઝાડ નીચે પથ્થર પર બેઠો હતો. થોડી વારે એ ગીત પૂરું થયું એટલે કુંડાળાઓ વીખરાયાં અને લગભગ ૧૦૦ પુરુષોએ પોતપોતાના અકકેક હાથમાં દાંડીઆ લીધા અને ગોળાકારે થઈને તેઓએ એક ગીત આરંભ્યું. એ ગીતની સાથે સાથે તેઓએ દાંડીઆનો તાલ પરસ્પર આપવા માંડ્યો. શરૂઆત ધીમી પણ તાલબદ્ધ રહી; પણ જેમ જેમ ગીતની કડીઓ આગળ બોલાવા લાગી તેમ તેમ દાંડીઆનો તાલ જમવા લાગ્યો. કટ, કટ, કટ, એ ત્રિતાલ, તેની સાથે ગવાતું ગીત અને વળી તે દરમિયાન ગામડીઆઓનું નીચા ઉચા થઈને એક ખીજની સાથે દાંડીઆઓનું ટકરાવવું એ બધું અનિરૂદ્ધના મન ઉપર આ લોકોની તાલીમબદ્ધતાનો સુંદર ખ્યાલ આપી રહ્યું. એણે વળી જોયું કે ધીમે ધીમે એ ત્રિતાલની ઝડપ વધે છે અને છતાં એમાં લગીરે ખામી આવતી નથી. એ ઝડપ વધતી વધતી એક વાર તો હૃદ વટાવી ગઇ. ગામડીઆઓએ ગીત ગાવું બંધ રાખીને દાંડીઆ બેલવા માંડ્યા. કટ, કટ, કટ, એ તાલ ચાલુ રહ્યો. અપાટાબેર તેઓ ગોળાકારે ફરવા લાગ્યા. એમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે કોઇ એસીને પોતાની જોડેના સાથીદારો સહિત પોતાની બન્ને બાજુએ દાંડીયા ટકરાવતો; તો કોઇ ગોળ ધુમરડી ફરીને ટકરાવતો અને તે છતાંયે ઝડપમાં ખામી ન આવતી અથવા તો તાલભંગ થતો ન હતો. લગભગ ૦૧ કલાક સુધી દાંડીઆની આ રમઝટ ચાલુ રહી. અનિરૂદ્ધનું અંતઃકરણ આનંદથી ઇશ્વોષ્ઠ ભરાઇ ગયું: “વાહ ! કેવી સુંદર કલા !” તે સ્વગત ગણગણ્યો.

તે બેઠો હતો તેની નજદીકમાં કેટલાયે ગામડીઆઓ ક્યારના આવીને ઉભા હતા. અનિરૂદ્ધ ઉપલ્લું વાક્ય બોલ્યો એટલે એક આઘેડ વયના ગામડીઆનું ધ્યાન તેના તરફ ગયું. અનિરૂદ્ધના મ્હેં પર આનંદના ભાવ ખીસી ઉઠેલા હતા. એની આંખોમાં ચમકાર ભાસતો હતો અને તે અનિમિષ નયને એ દાંડીઆરાસ નિહાળી રહેલો હતો. આઘેડ વયના પુરુષે એના એ ભાવ જોયા. તેમાં પણ તે પેલું વાક્ય બોલ્યો તે તેણે સાંભળ્યું. તે પુરુષે અનિરૂદ્ધના ખમા પર હાથ મૂક્યો. અનિરૂદ્ધે તેના તરફ જોયું. હાથ મૂકનાર સ્મિત કરતો કરતો માથાળુ ભાવથી તેના તરફ જોઇ રહ્યો. ગામડીઆએ પૂછ્યું: “તમને શહેરી લોકને અમારા ગામડીઆઓની કળા ખમી ? નવાઈની વાત કની ? !”

“કલાનો ઇન્જરો કોઈનો નથી. એક સુંદર ડુલ બાગમાંયે થાય અને જંગલોમાંયે થાય. પણ કોઈ વાર જંગલોનાં ડુલ, બાગનાં ડુલથી ઘણાંજ વધારે સુંદર હોય છે.”

“હજી તો આથીયે વધારે સરસ રાસ તમે હવે જોશો, અને ત્યારે તો તમને અહીંથી ખસવાનું મન નહીં થાય !”

“એમ ? મારા જીવનમાં હું પહેલીજ વાર જોઉં છું કે મારા દેશબાંધવો જે ગામડાંઓની દરકાર કરતા નથી તેમાં કેવી કલા રહેલી છે !”

એ આઘેડ વયના પુરુષને અનિરૂદ્ધનું બોલવું બહુ ગમ્યું. દાંડીઆ-રાસ બંધ પડ્યો અને પછી દોરનો રાસ શરૂ થયો. એ મોટા જડા અને ઉચા થાંભલાઓ પર એક આડો મોટો થાંભલો નાંખીને તેમાંથી દોરીઓનું ગૂંથણું લટકાવાયલું હતું. અગાઉથી તેની તૈયારી કરી રાખી હોય એમ જણાતું હતું. ૨૫ સ્ત્રીઓ અને ૨૫ પુરુષો, લાલ, પીળી અને કાળી એમ ત્રણ રંગની દોરીઓ ઝાલીને ઉભાં રહ્યાં. દરેકના હાથમાં દાંડીઆ હતો. એક રાસ શરૂ થયો અને દોરી ગૂંથવાનું કામ ચાલુ થયું. આડાં અવળાં અને એક બીજાની નીચેથી કે બાજુમાંથી જમને તેમજ અધવચ્ચ દાંડીઆ ટકરાવતાં રહીને એ સ્ત્રીપુરુષોએ ઉંચેથી લટકતી એ દોરીઓને એક જડા ત્રિરંગી નાડારૂપે ગુંથી. ગાન, તાલ અને દોર-ગુંથણી આ ત્રણે કામ તેમાં એક સાથે થતાં હતાં. એ ગુંથાઈ રહેતાં એ ત્રણ પળનો વિરામ લેવાયો. એ દરમિયાન અનિરૂદ્ધ પાસે ઉભેલા પુરુષે તેને પૂછ્યું : “કેમ, કેવું સરસ કામ ?”

“અત્યંત સુંદર !” અનિરૂદ્ધે જવાબ દીધો.

એ દોરનો વળ પૂનઃ છોડવા માટે ફરીથી એક બીજો રાસ શરૂ થયો અને એ પૂરો થતાં અનિરૂદ્ધ ખુશખુશ થઈ ગયો. ઘણાંજ પ્રેમાળ શબ્દોમાં તેણે એ રાસની પ્રશંસા કરી તેની પાસે ઉભેલા આઘેડ વયના પુરુષે પૂછ્યું : “મહેરબાન, અહીં કોના મહેમાન છો ?”

“પ્રભુનો”

“એમ કેમ બોલ્યા, ભાઈ ?”

“દૂરથી સંગીત અને બંસીનાદ સાંભળીને હું આ તરફ આવવા આકર્ષાયો હતો.”

“ઓહો ! ત્યારે તો, ભા, તમે મારા મહેરબાન ! આજની રાત મારે ત્યાં તમારે રહેવાનું !”

અનિરૂદ્ધ એ પ્રસંગથી આ ગામડાનો વાસી બની રહ્યો છે. તે રાત્રીએ તે ગામડાના મુખીની કન્યા પરણેલી તેના આનંદમાં રાત્રે ગામ લોકોનો એ જમેલો કરવામાં આવ્યો હતો.

અનિરૂદ્ધ એક મહિનાથી આ ગામડામાં વસે છે. જે ગામડી-આએ તેને પોતાના મહેમાન તરીકે રાખેલો છે, તેની સાથે તે દરરોજ તેના ખેતરમાં જાય છે અને તેના ખેતી-કામમાં મદદ કરે છે. આ ગામડાના લોક એટલા બધા તેને બહાલસોયા માણુમ પડ્યા છે કે-દરરોજ રાતે સૌ જુદી જુદી જગ્યાએ ભજન કરવા એકઠા મળે છે ત્યારે તેને ખાસ બોલાવે છે, અને તેની સાથે મિઠાશથી વાતો કરે છે.

અનિરૂદ્ધને આ ગામમાંથી ધાતું જાણવાનું મળ્યું. સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે ખેતરોમાં પુરુષોને મદદ કરે છે, અને તે ઉપરાંત ખેડુતોનાં દોરનું જતન કરે છે. પુરસદ તો તેમને મળતી જ નથી. પ્રભાતના પહોરમાં ચાર ચાર વાગે ઉઠીને સ્ત્રીઓ બગદોને ખડ ખોળ વગેરે ખવરાવીને તૈયાર કરે છે. પુરુષો તે બગદોને લઇને ખેતરોમાં જાય છે. સ્ત્રીઓ તે પછી ભેંસો અને ગાયોને દોવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. એ કામ પતી જતાં તેઓ તેમના વાડામાંના ઘાસ અને છાણના એકઠા થએલા કચરા દૂર દૂર નાંખી આવે છે અને શુદ્ધ છાણનાં છાણાં થાપવામાં રોકાય છે. એ પછી તેઓ રોટલા ઘડે છે; છાશ બનાવે છે; અને બપોર થતાં પુરુષોને ખેતરમાં તે પહોંચાડી આવે છે. એ પછી તેઓ રેંટીઆ કાંતે છે અને સાંજ પડતાં પાછી રાંધવાની અને દોરની સંભાળ લેવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. ખેતરોમાંથી આખો દિવસ મહેનત મજૂરી કરીને આવેલા ખેડુતો ખાંધપીને લગભગ મધ્યરાત્રિ સુધી ભજનોમાં વખત ગાળે છે અને પછી નિદ્રસ્થ થઇને પાછા પ્રભાતમાં ચાર વાગે ઉઠે છે. ખેડુતોના આ દૈનિક ક્રમમાં અનિરૂદ્ધ ભળી ગયો હોવાથી દિવસો ક્યાં જાય છે એની એને ખબર પણ પડતી નથી. ગામના લોકો અને ‘અનુભાષ’ કહીને બોલાવે છે. કોઇકે તેને ‘શહેરી ખેડુત’ કહે છે. કોઇકે તેને ‘ભણેલો ખેડુત’ કહે છે.

નથી અહીં કોઈ જાતના દંભ; નથી કૂડકપટ; નથી અનાચાર; નથી મોહવિલાસ. નરી નિર્દોષતા અહીં પૂર બહારમાં કુદરતને ખોળે નાચી રહી છે. અહીંનાં બાળકો માંદલાં નથી; સ્ત્રીઓ રોગીલી નથી; બીમકાય પુરુષોને રોગ શું છે, એની ખબર નથી. ખુશ્તી મેદાનોની તાજી હવા; બાજરાના કે જીરના રોટલા અને છાશનો ખોરાક; જમીન પર કે સાદીના ખાટલા પર ખુશ્તી હવામાં સુવાનું-આ કારણોને લીધે તંદુરસ્તી અહીં રામરાજ્ય ફેલાવી રહી છે.

અનિરૂદ્ધના આરોગ્ય પર આ ગામડાની ઘણી સારી અસર થઇ. એના નખમાં પણ માંદગીની નિશાની રહી નહીં અને મ્હેં પર તંદુરસ્તીની લાલી ધાધ આવે. એનો પોષાક પણ ફરી મયો. આર્થનાસિદ્ધનો કાટ, હંગેરીઅન ટોપી, માંચેસ્ટરનું ધોતીકું અને

ડાસનનાં ખૂટને બદલે એ ગામડાના વણકરોએ પણેલાં જડાં સફેદ કપડાં તેણે પહેરવા માંડ્યાં અને તે ગામડાના જ મોચીઓનાં બનાવેલા જડા ગામડાના ગામડીઆશ્રાધ ભારે જોડા પહેરવા માંડ્યા. એ ગામડાના દરેક જણુનો આવો પોષાક હતો ત્યાં પછી અનિરૂદ્ધને એ પહેરવો જ્ઞાને ન રૂચે ?

ગામડીઆઓને પોષણુની ચિન્તા નથી; પહેરણુની ચિન્તા નથી. પ્રજાને ખોળે ઉછરવું અને પ્રજાનાં ગાન ગાવાં એજ એમને રૂચે છે. “અહા ! આવાં સરળ મનમાં ગામડીઆં સમાં જે સૃષ્ટિનાં સૌ કોઈ હોય; અને આવાં સરળ જીવન જે સૌ કોઈને વીતવવાનું હોય તો સ્વર્ગની જરૂર જ શી છે ?” અનિરૂદ્ધથી ધણીવાર આવાં સ્વગત કહેવાં જવાંતું.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ભવાટવીમાં ભૂલેલાને સાચી વાટ.

દીનનાથ દયાળ નટવર, હાથ મારો મૂકરો માં,
હાથ મારો મૂકરો માં, હાથ મારો મૂકરો માં.—દીન
આ મહા ભવસાગરે ભગવાન હું ભૂલો પડ્યો છું,
ઘોડ લોકનિવાસ અપલાકાન્ત આ તક ચૂકરો માં.—દીન
ઓથ ઇશ્વર આપનો સાધન વિષે સમજું નહીં હું,
આજીવનક પોત ભોધ શંખ આખર કૂંકરો મા.—દીન
માત તાત સમાં સહોદર જે કહું તે આપ મારે,
હે કૃપામૃતના સરોવર, દાસ સાડી સૂકરો ના.—દીન
—કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ.

“વેંદરાજ, આપની કૃપાથી જ મને નવો અવતાર આવ્યો.”

“જહેન, મારી કૃપા નહીં—ઇશ્વરની કૃપા. તમારી આજીવનની દારી બાકી હતી એટલે જ તમને આરામ થયો.”

“ના. હું તો તમારી જ કૃપા માનવાની. હવે મારી નજીક પર એવીજ કૃપા કરો, અને એ બિચારીને બોલતી કરો.”

“મેં કહ્યું છે તેમ તમે સૌ આનંદમાં રહો એટલે વાચા આપનાર શ્રીહરિ દયા કરશે.”

આ વાતચીત આગ્રામાં પ્રોફેસર ગુણવંતરાયની પત્ની ઇન્દુ-મત્તી અને ચીખલ ગામના વૈદ વચ્ચે ચાલતી હતી. ત્રણ માસના

અરસામાં વેદે તેનો ક્ષય રોગ મટાડ્યો હતો. હવે તે ઘરમાં ફરતી હરતી થઈ ગઈ છે. તેને ત્યાં આવેલાં તેનાં સસરા અને સાસુ અને તેની એક નણુંદ ગોદાવરી મુંઝાઈ ગયાં છે. અને બીજી નણુંદ જમના આગ્રે રહી છે. પ્રોફેસર પોતાની એ અવાજ બહેનને મોટા મોટા ડાકટરોને બતાવીને બોલતી કરવાનો યત્ન કરતો હતો. તેને સહેજ આશા એક અમેરિકન ડાકટરના અભિપ્રાય ઉપરથી પડી છે. તે ડાકટરે જમના મૂંગી થઈ તેનો ઇતિહાસ જાણ્યા પછી એમ જણાવ્યું છે કે-આજન્મથી તે મૂંગી નથી અને આઘાતને લીધે મૂંગી થઈ ગઈ છે એટલે સંભવિત છે કે-તે કદાચ ફરીથી બોલતી થાય. કેવી રીતે બોલતી થાય, એ વિષે ડાકટર વિચાર કરતો રહ્યો છે. તેણે “એકસ-રે”થી તેના કંઠના સ્નાયુઓની તપાસ કરી છે અને પોતાના વતનમાંના એક-મે નિષ્ણાત ડાકટર-મિત્રોનો અભિપ્રાય માગ્યો છે. તે અભિપ્રાય હજી સુધી આવી પહોંચ્યો નહતો એટલે તેની રાહ જોતાં પ્રોફેસરે જમનાને પોતાની પાસે આગ્રે રાખી છે અને માતા-પિતા તથા ગોદાવરીને મુંઝાઈ જવા દીધાં છે.

ત્રણ માસના ગાળા દરમ્યાન ઇન્દુમતીને વેદે એકવાર ધણી જ સાવચેતીથી તેના બાળકના મૃત્યુના સમાચાર કહ્યા હતા. વેદે મૂંગી જમનાને અગાઉથી સાવધાન કરી કોઈ જનતના પ્રસારાઓ ઇન્દુમતી આગળ નહીં કરવા જણાવીને તેને ઇન્દુમતીની નજરે પડવા દીધી હતી. તે મૂંગી થઈ છે, એવું જ્યારે ઇન્દુમતીએ જાણ્યું ત્યારે તેની દયાનો ઝરો જમના તરફ વહ્યો; એ દયામય લાગણીને પ્રસંગે વેદે ઇન્દુમતીને જણાવ્યું કે-“એને ફરી બોલતી કરવાનું તમારા હાથમાં છે. તમે બીજી કોઈ આઘાતની વાત સાંભળીને રડોકુટા નહીં અને પ્રકુલ રહો તો જમના પણ તેવી લાગણી વાળી બનવાથી કદાચ બોલતી થાય.” ઇન્દુમતીએ આનંદિત રહેવાનું વચન આપ્યું અને એની પ્રતીતિ માટે એક દિવસ એની રીતે વીતવા દઈને વેદે તેના બાળકના મોતના સમાચાર તેને આપ્યા. પ્રોફેસર તે વખતે હાજર હતો. ઇન્દુમતીને જો કે શોક તો થયો પણ વેદ અને પ્રોફેસરની સમજવટથી તે શાન્તિથી આ આઘાત સહી રહી. આ પછી ઇન્દુમતી જમના વિષે કાળજી રાખતી રહી છે અને તે બોલતી થાય એ માટે સર્વ પ્રકારના યત્નો યોજવા પ્રોફેસર પર દયાણુ કરતી રહી છે. આ યત્નોમાં વિધિએ એક વાર એક અણુચિંતની ઘટના ઘડીને ચારી આપી. સાયંકાળનો સમય હતો. પ્રોફેસર અને ઇન્દુમતી બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવા ગયાં હતાં. જમના બંગલામાં એકલી એક ખંડમાં બેસીને શીવચુકામ કરતી હતી. પ્રોફેસરે એક સરસ ઠપકું આપ્યું હતું. તેમાંથી પોતાને માટે તથા પોતાની ભાભીને

માટે જમનાએ કમળ શીવવાનું માથે લીધું હતું. તે બન્ને કમળ પૂર્ણ કર્યા સિવાય શીવલુકામ ઉપરથી ઉઠવું નહીં એવી તેણે જીદ કરી હતી અને તેથી ભાઇ-ભાભીની સાથે ફરવા ગઇ નહતી.

જમના શીવવામાં એટલી બધી તક્લીન થઇ ગઇ હતી કે-તેના ખંડની જોડેના ખંડમાં શું બનતું હતું તે તરફ તેનું ધ્યાન ગયું ન હતું.

સૂર્ય તદ્દન આથમી ગયો. અન્ધારું પ્રસરવા માંડ્યું. શીવલુકામ કરતી જમનાના હાથમાં સોંપ બોકાવા માંડી; એટલે તેણે તે ખંડમાંના ટેબલ પર પડેલો લેંપ સળગાવ્યો. લેંપ સળગાવીને જેવી તે સોય દોરો અને કપડું ફરીથી હાથમાં લેવા ગઇ કે તરતજ તે ખંડના ઉંજરા ઉપર લોહીથી તરબોળ થયેલો પ્રોફેસરનો નોકર ધસ-ડતો ધસડતો આવ્યો તેના તરફ તેની નજર ગઇ. જમના તેની પાસે દોડી ગઇ, ત્યાં તો પાછળથી તેનું કાંડું કાઢકે મજબૂતાઈથી પકડીને તેને અટકાવી. તે પાછું વાળીને જેવા લાગી કે-તેના હાથ પકડનાર કોણ છે ?

ભયંકર ચહેરાવાળો એક બીપલુકાય પુરુષ એક હાથમાં લોહીથી તરબોળ થયેલો છરો દેખાડતો બીજા હાથથી તેનું કાંડું પકડી રહ્યો હતો ! જમના ચોંકી. “ખૂન ! ખૂન ! ચોર ! ચોર ! પકડો ! પકડો !” ઉંજરા પરથી લોહીથી તરબોળ થયેલા નોકરે ખૂમ મારી. પ્રચંડકાય બદમાશે જમનાનું કાંડું ખેંચી કહ્યું : “ચલ, આવે છે કે ઉઠાવી જાઉં ?”

જમના ગભરાઈ ગઇ. બીપલુકાય બદમાશે તેને ઉપસો પ્રશ્ન કર્યો એ સાંભળીને પ્રોફેસરનો નોકર ખૂબ બળ વાપરીને ધસડતો ધસડતો ઉંજરા ઉપરથી તે ખંડમાં આવ્યો. તેણે બદમાશનો ઠાંટીઓ ઝાલી લઇને ખૂબો મારવી ચાલુ રાખી : “પોલિસ ! પોલિસ ! ખૂન ! ખૂન !”

જમનાનું કાંડું બદમાશે જે હાથથી પકડ્યું તે હાથે પકડેલું જ રાખીને બીજા હાથમાંનો છરો નોકર તરફ ઉગામતા ઉગામતાં કહ્યું : “ચૂપ રહે-નહીંતર દાર કરીશ ” તે તેના પગ છોડાવવા મથતો પાછો હઠવા લાગ્યો. હઠતાં હઠતાં એક વચ્ચે મૂંગી રકઝક ચાલી. નોકરે બદમાશનો પગ છોડ્યો નહીં-બદમાશ તે છોડાવવા માટે પાછો. હઠ્યો એમ કરતાં કરતાં અચાનક નોકરનો હાથ બદમાશના ખચથી વધુટી ગયો. અને બદમાશને તેથી આંચકો લાગતાં તે પાછળના ટેબલને અથડાયો. તેના વજનદાર શરીરનો ધક્કો ટેબલને લાગતાં

તે ઉપર પડેલો લેંપ જમીનપર ઉથલી પડ્યો. બદમાશે હવે નોકરની મર્દન પર છરાનો ધા કર્યો. “હાય મુ.....ઓ !” એમ ખૂમ મારતાં નોકરનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. બદમાશે જમનાને ઉઠાવી અને નાસવાનો માર્ગ શોધવા માંડ્યો.

એક બાળુ નોકરનું મોત થયું; બીજી બાળુ લેંપ જમીનપર પડતાં શેત્રંજ સળગી ઉઠી અને ત્રીજી બાળુ જમનાને આ બદમાશે ઉઠાવી. આ બદમાશને જમના ઓળખી ગઇ હતી. તે એજ બદમાશ હતો કે જે અગાઉ એકવાર તેની પાછળ પડ્યો હતો. તે વખતે ઇન્દુમતીના બાળક સહિત જમના દોડતી દોડતી એક માર્ઘલ જેટલે લાંબે જઘને ચીખલ ગામમાં ડોશીની ઝુંપડીમાં પેસી ગઇ હતી. એજ બદમાશ ફરીથી અહીં આવ્યો છે. તેણે નોકરને માર્યો છે. લેંપ પડવાથી ઘરમાં આગ લાગી છે અને તે બદમાશ પોતાને ઉઠાવીને નાસી જવા માગે છે. અહીં પોતાનું કોઇ મદદગાર નથી. હાય ! શું થશે ? બધા બનાવોએ જમનાના હૃદય પર જબરો આઘાત કર્યો. એ આઘાતમાં એનો સ્વર ખુલી ગયો. તે ખૂમ પાડી ઉઠી “ઓ... બા...રે ! આ...વો...ઓ...ઓ !” બદમાશે તરતજ તેના મ્હોં પર હાથ દાખી દીધો. જમનાએ અછાડપછાડ કરી મૂકી. પોતાના હાથની મુકકીઓ તેના માથામાં અને ખભામાં તે ભરવા લાગી બદમાશ બારી તરફ ગયો. અને જમનાના ધમપછાડને નહીં ગણુકારીને તેણે તેની સાથે જમીન પર ફેફકા માર્યો.

એ વખતે અચાનક મદદ આવી પહોંચી. આઠ દસ ગામડી-આઓનું એક ટાળું ત્યાંથી પસાર થતું હતું. તેઓએ આ અલમસ્ત બીમકાય પુરુષને બારીમાંથી ફેદી પડતો જોયો. તરતજ તેઓ પ્રેફેસરના ખંજલામાં દાખલ થયા અને બદમાશને પકડીને તેઓએ જમનાને તેના પાશમાંથી છુટી કરીને પોતાની સાથેના એક યુવકને સોંપી. એ બાદ ગામડીઆઓએ જમનાને પૂછ્યું : “પેલા ભડકા શેના દેખાય છે. જહેન, શું આગ લાગી છે ?”

જમનાએ જવાબ દીધો : “હા. એક લેંપ ઉઘો વળી ગયાથી આગ લાગી છે.”

“આ બો’નને બરાબર સાચવજો. અમે આગ હોલવીએ છીએ” એમ પેલા યુવકને કહીને ગામડીઆઓ આગ ખુઝાવવા દોડ્યા. દરમ્યાન તે યુવક જમના તરફ એકીટશે નિહાળી રહેતો પૂછવા લાગ્યો :

“આશ્ચર્ય ! યમુના ! તમે ક્યારથી બોલતાં થયાં ?”

જમના તે યુવકને જવાબ દે, એટલામાં પ્રોફેસર અને તેની પત્ની ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેઓની નજર જમના અને તેની સાથેના યુવક ઉપર તેમજ બદમાશને પકડી રહેલા બે ગામડીઆઓ ઉપર ગઈ. પ્રોફેસરે યુવકને પૂછ્યું: “શું છે આ બધું?”

યુવકે કહ્યું: “પ્રોફેસર સાહેબ, આ તમારી મૂંગી બહેનને—”

“હું મૂંગી નથી” રૂપેરી ઘંટડી જેવા મધૂર સ્વરથી જમના બોલી ઉઠી.

“હેં?!” ઈન્દુમતી એકદમ જમના પાસે દોડી ગઈ અને સ્નેહથી તેને બાથ બીડીને બોલી: “શું મારી નણ્હી બોલતી થઈ? આનંદ! આનંદ!”

“હા” જમના બોલી: “આ સજ્જન અને એમના સાથી-દારોએ મને પેલા બદમાશના પંજમાંથી મૂકાવી.”

ઈન્દુમતી તે યુવક તરફ જોઈ રહી. પ્રોફેસર પણ તેના તરફ જોતો રહ્યો. “મહાશય, હું તમારો આભારી છું.”

“તમે એમને ન ઓળખ્યા, ભાઈ?” જમના બોલી: “એ તો અનિરૂદ્ધરાય છે.”

“હેં! અનિરૂદ્ધભાઈ? અહોહો, બિલ્કુલ ઓળખાતા નથી? ક્યાં તમારે માંહેલું શરીર અને ક્યાં હમણાંનું તમારે અલગસ્ત શરીર!”

એ યુવક કે જે અનિરૂદ્ધ હતો, તેણે કહ્યું: “તમારા તરફનાં ગામડાંઓનો એ પ્રતાપ છે.”

“તમે ત્યારના અહીંજ રહેલા છો?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“હા. તમારે ત્યાંથી ગયા પછી હું કૃષ્ણપુર નામના ગામડામાં છું છું.”

એટલામાં આગ બુઝાવીને ગામડીઆઓ પાછા આવી લાગ્યા. એમાંના એકે કહ્યું: “આગ બહુ ફેલાઈ ન હતી. એ એકજ ઓર-માં લાગી હતી. અમે તે બુઝાવી નાંખી છે; પણ ત્યાં કોષકનું મહત્ત્વ પડ્યું છે!”

“એ અમારા નોકરનું છે” જમનાએ કહ્યું: “પેલા લુચ્ચાએ મને ઘરે માર્યો છે.”

પ્રોફેસરે અનિરૂદ્ધને ઘરમાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું અને તે ગામડીઆઓ અંદર ગયા. બદમાશને પણ અંદર લઈ ગામમાં આવ્યો. તેઓએ નોકરનું શબ જોયું, “બિચારો! ખૂબ ત્રોલી પાડ્યું થઈ ગયો છે,” પ્રોફેસરે કહ્યું.

અનિરૂદ્ધે શાન્તિપૂર્વક પેલા બદમાશને પ્રશ્ન કર્યો: “તે એનું ખૂન કર્યું છે, ભાઈ ! શી માટે એ બિચારા નિર્દોષનો જીવ તારે લેવો પડ્યો ? અરેરે, આવું ધાતકી કામ ! તને લગીરે દયા ન આવી ?”

“માદ રાખજે; તને પોલિસને સોંપી દેવામાં આવશે” પ્રોફેસરે અધવચ્ચ તે બદમાશને દાટી દીધી.

અનિરૂદ્ધે પ્રોફેસર તરફ જોઈને કહ્યું: “પોલિસને સોંપ્યાથી મરનારના દેહમાં જીવ નહીં આવે. આ બીજો જીવ દુનિયામાંથી નાશ પામશે અને દુનિયાની કંધક પશુ સેવા કરતો અટકી જશે. જો તે પશ્ચાતાપ કરતો હોય અને હવે પછી ચોરી હુન્દકાટ વગેરે નહીં કરવા પ્રતિજ્ઞા લેતો હોય તો એનું જીવન મારા ભાઈઓ મુધારશે.”

બાદ તેણે બદમાશને પૂછ્યું “કહે ભાઈ, તને આ ખૂન કરતાં જરાકે દયા ન ઉપજી ? જેવો તારામાં આત્મા છે તેવાજ તેના દેહમાં હતો. જેવી તને જગત પર મમતા છે, તેવી તેને હતી. જેવી તને આશ્ચર્યો હશે, તેવીજ તેને હતી. શા માટે એના દેહ રૂપી ઝાડને તેં અચાનક કાપી નાંખ્યું ? કોઈનું આયુષ્ય ટુંકું કરવાનો અધિકાર શ્રી પરમાત્માનો છે. અખિલ જગતનો એ પિતા જેમ કોઈને મારી શકે છે તેમ જીવાડી પણ શકે છે. ઇશ્વરનો એક અધિકાર તો, ભાઈ, તેં ઝડપી લીધો ! શું બીજો અધિકાર તારામાં છે ? હું તારે ચરણે પડીને માગી લઉં છું કે-જો મરેલાંને જીવાડવાનો અધિકાર તારામાં હોય, -શક્તિ તારામાં હોય, તો કૃપા કરીને આ મરેલાને જીવતો કર.”

અનિરૂદ્ધના વેણ સાંભળીને એ અલમસ્ત માણસ મળમળો થઈ ગયો. તે બોલ્યો: “મારી ભૂલ ઘણી હવસ અને પાપી પેટ એ બે કારણોને લીધે હું આ ખરાબ માર્ગે દોરાયો. હવેથી કહી એ રસ્તે નહીં જઈ.”

“મારા પ્રશ્નનો જવાબ તેં ન દીધો. ઇશ્વરની શક્તિ—”

“મહેરબાન, ખુદાનું પાક નામ મારા મ્હેં પર લેવા પણ હું શાયક નથી.”

અનિરૂદ્ધે તેને બેસાડ્યો અને તેની હકીકત કહેવા જણાવ્યું. તેણે જે હકીકત કહી તેના સાર એ હતો કે-તે એક ગ્રન્હેગાર હતો. ચોરીઓ કરીને જ જીવતો હતો. જેલમાં લમલમ ૭ સાત વખત જઈ આવેલો હતો. તેણે ૭ સાત મહિના પર જન્મના એક-વાર આ બંગલામાંથી નીકળતી જોઈ, ત્યારે તેની સાથેના બાળકના

શરીરે ધરણું હતાં. એ જોઈને તેમજ જમના તરફ ખરાબ નજરથી તે તેની પાછળ પડ્યો હતો. કમનસિંખે ગામડીઆઓ સાથેની તકરારમાં તે બાળકનું મોત થયું. આ પછી તે મરણતોલ ધવાયલી હાલતમાં આગ્રે ગયો હતો. ત્યાં એકદ મહિનામાં સાગ્રે થતાં ફરીથી ચોરી કરવાથી જેલમાં ગયો હતો. જેલમાંથી છુટ્યા બાદ આ બંગલો એકાન્તમાં હોવાથી તેમાંથી ઠીક માલમલિદો મળશે, એવી આશાથી તે ચોરી માટે આવેલો. તે નોકરની નજરે પડ્યો. નોકર સાથે તકરાર થતાં તેણે તેને ધાયલ કર્યો. પછી રકઝક દરમ્યાન નોકરનું મોત થયું. જમનાને તે ઉઠાવી જતો હતો તે દરમ્યાન ગામડીઆઓએ તેને પકડી પાડ્યો.

અનિરૂદ્ધે પૂછ્યું: “હવે તારી શી ઇચ્છા છે? હજી કોઈનાં ખૂન કરવાં છે? જો તું ખૂન કરીને ધરાયો નહોતો તો તારા હૃદયના ઉકળાટની શાન્તિ માટે માફ ખૂન કર. હું તૈયાર છું.”

“નહીં સાહેબ, કદાપિ હવે ચોરી નહીં કરું; ખૂન નહીં કરું.”

“તો જીવીશ શા ઉપર?”

“કોઈની નોકરી કરીને.”

“તને કોણ નોકરી આપશે? તારાં લક્ષણ જો. સ્ત્રીઓ પર તું ખરાબ નજર નાંખે છે; પંસાદારોનાં પૈસા જોઈ તારી દાનત બગડે છે; તારી સામે થનારાઓનાં તું ખૂન કરે છે. વિકાળ વાદ જોવા તને ગિંસકને કોણ નોકરીએ રાખે? તારા પર કોનો ઇતબાર બેસે?”

તે અનિરૂદ્ધના પગ ઝાલીને બોલ્યો: “ખુદાના કસમ લઈને કહું છું કે-હવે હું નેક રાહ પર જીવન ગાળવા તૈયાર છું.”

અનિરૂદ્ધે ધરીબર વિચાર કર્યો અને પ્રોફેસરને કહ્યું: “આ નોકરના શય આગળ ઘીનો દીવો કરાવો.” ઘીનો દીવો કરાવ્યામાં આવ્યા બાદ અનિરૂદ્ધે તે બદમાશને કહ્યું: “માણસનું શય દરેક ધર્મમાં પવિત્ર ગણાય છે. તેની આગળ લીધેલા સોગંદ પવિત્ર ગણાય છે. આ દીવો અને આ શય એ બેની સાક્ષીમાં અહીં તું સોગંદ લે કે, તારું જીવન તું પ્રમાણિકપણે ગાળીશ તથા સ્વપ્ને પણ હિંસા નહીં કરે.”

તે માણસ નોકરના શય પાસે ગયો. ઘુંટણીએ બેસીને તેણે પોતાનું મસ્તક તે નોકરના શયને નમાવ્યું અને પછી ઉઘે આકાશ તરફ જોઈને તે બોલ્યો: “અય પાક પરવરદિગાર, તને હાજરનાજર ગણીને હું કસમ ખાઉં છું કે-કદાપિ ચોરી હુંટકાટ કે ખૂન નહીં કરું અને બીજાને રાહ નહીં જતાં તેજાને રાહ જમશ.”

“આવો, મિત્રો,” અનિરૂદ્ધ પોતાના સાથીદાર ગામડીઆ આંખોને કહ્યું: “લવપંથમાં ભૂલો પડેલો, આડે માર્ગે ફંટાઈ ગયેલો, આ જીવાત્મા યોગ્ય રસ્તા ઉપર આવ્યો છે તેનો પશ્ચાત્તાપ જોઈ, પ્રભુ તેને મદદગાર થાય તે માટે આપણે તે પરમ દયાળુ પરમાત્માનું ભજન કરીએ.”

પ્રોફેસરનું મકાન ગામડીઆઓનાં ભજનથી ગાજી રહ્યું. તેઓ પાસે ઢોલક, મંજીરો, હમછમીઆં વગેરે હતાં. તે વગાડતાં વગાડતાં તેઓ ભજનમાં તક્તીન થઈ ગયા.

પ્રોફેસર, ઈન્દુમતી અને જમના તાબુખીથી જોઈ રહ્યાં કે અનિરૂદ્ધ આ ભજન દરમ્યાન અત્યંત ઉત્સાહથી ગાતો હતો. આ ત્રણમાંથી જમનાના હૃદય પર અનિરૂદ્ધ માટે ભાવભર્યો ઉમળકો ધાઈ આવ્યો. ભજન પૂરું થતાં અનિરૂદ્ધ તે બદમાશને કહ્યું: “તને અમારા ગામડામાં લઈ જઈશું. રહેવા માટે ઝુપડું આપીશું. ખેતરમાં મહેનત મજૂરી કરજે. તને રોટલો ને જાશ આપીશું. નેક જીવન ગાળજે. તારા જાતિભાઈઓ પણ અમારે ત્યાં વસે છે. તારી પ્રમાણિક જીવનચુંગરી પછી જે તારું લાગ્યું હશે તો તારી કોઈ સાચાદારણ તને મળી રહેશે અને કદાપિ ન મળે તોપણ નિશ્ચિંતપણે તું તારું નીતિમય જીવન ગાળી પ્રભુભક્તિથી પરભવનું ભાધું બાંધી શકીશ. પ્રોફેસર સાહેબ, હવે અમે જઈશું.”

“અનુભાઈ” ઈન્દુમતી બોલી: “તમે તો આજે અમને છુટ્ટ કરી નાંખ્યા છે. થોડા દહાડા અહીં રોકાઈ જાઓ. સારે નસિયે જમના બોલતી થઈ એટલે તમને અહીં ગમશે; અને તમારી ઉદાત્ત ભાવનાઓનો અમને લાભ મળશે.”

“આજ તો નહીં” અનિરૂદ્ધે કહ્યું: “પુનઃ હું કોઈવાર આવીશ.”

અનિરૂદ્ધ પોતાના સાથીદારો તરફ જોઈને બોલ્યો: “ભાઈઓ, આપણે આજે તાજમહાલ જેવા જતા હતા ત્યાંથી અચાનક આ સેવામાં જોડાવું પડ્યું એટલે આજ આપણે આજે જવાનો વિચાર મોકુફ રાખીશું. ફરી કોઈવાર ઇશ્વરેચ્છા હશે તો, નીકળી પડીશું. હવે તો ચાલો આપણે ગામ.”

અનિરૂદ્ધ અને તેના સાથીદારો બદમાશને લઈને ભજનો ગાતા ગાતા વિદાય થયા.

જમનાએ એ દરમિયાન નિહાળીને ઈન્દુમતીને કહ્યું: “ભાભી, કેવો સુંદર પુરુષ ! કેવો મહાન્ આત્મા !”

ઈન્દુમતી હસી અને બોલી: “નણ્ણી, તું એનું અર્ધાંગ થવા ભાગ્યશાળી થઈશ !”

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ત્રેભીઓની તપશ્ચર્યા.

તપસૈવ પરં જ્યોર્તિભગન્વતમધોઽજમ્ ।
સર્વં ભૂતગુહાવાસ મઞ્જસા વિન્વતે તપમ્ ॥
તપી મૂલમિદં સર્વં દૈવમાનુષકં સુલ્લમ્
તપોમધ્યં બુદ્ધૈઃ પ્રોક્તં તપોઽન્તં વેદવર્શિભિઃ ॥
તપો મે હૃદયં સાક્ષાત્ આત્માહં તપસોઽનઘ ।
વિભર્તિ તપસા વિશ્વં વીર્યં મે દુશ્ચરં તપઃ ॥

ભાષ્યાર્થ:—તપ વડેજ પરમ જ્યોતિરૂપ, ઇન્દ્રિયોથી પર, સર્વ ભૂતનાં હૃદયમાં રહેલા ભગવાનને મનુષ્ય સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સર્વ દૈવી અને માનુષી સુખ તપમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તપથી સ્થિતિમાં રહે છે અને તપમાંજ પરિણામને પામે છે, એમ વેદ જાણનારો કહે છે.

કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે: તપ એ માત્ર સાક્ષાત્ હૃદય છે. હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવ, હું તપને આત્મા છું, તપ વડે હું વિશ્વને ધારણ કરું છું અને કઠિન તપ એ મારી શક્તિ છે.

“તારો આ નિર્ણય ધણો ભયંકર છે.”

“હા. તે એવો છે ખરો; પણ એ સિવાય બીજો કોઈ નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. દુઃખ વિના સુખ નથી. તપ વિના સિદ્ધિ નથી. ધ્રુવે તપ કર્યું તો રાજપદ પામ્યો. વિશ્વામિત્ર તપ તપ્યા તો બ્રહ્મર્ષિ થયા. આપણે ઉપવાસ કરીશું તો કાં તો આપણું લક્ષ્ય થશે અથવા તો સ્વર્ગમાં મળીને પરમ પિતાની છાયા નીચે આપણા આત્માઓનું ચિરકાળનું જોડાણ કરી શકીશું.”

“પ્રિય ગોકુલ, તારી ભાવનાઓ સુંદર છે; પણ હું કહું છું તેવા સરળ ઉપાયથી આપણે આલોકનું સુખ કેમ ન મેળવવું, એ હું નથી સમજી શકતી.”

“ગોદવરી, તારી સૂચના જગતની નજરે ગેરવ્યાજબી છે. તારા કહેવા મુજબ આપણે નાસી જઈએ અને છુપાં લક્ષ્ય કરી દઈએ તોપણ તેથી સુખ નથી મળવાનું. તું સગીર હોવાથી મેં તારૂં હૃદય દ્રવ્ય એ આરોપસર મને પકડાવીને તારો પિતા જેલમાં પુરાવી શકે; એટલુંજ નહીં પણ અદાલત મારફત તારૂં લગ્ન બીજે ક્યાંક કરી શકે.”

“ હું ના પાડું તોપણ ? જગતમાં સૌ કોઇને તારા સિવાય હું બાઈ-બાપ કહું છું તોપણ ? ”

“ અદાલત એ સ્થિતિમાં કદાચ તેને કુંવારી કહેવા દે અને તું વયમાં આવે ત્યાં સુધી થોભવા દે. પણ અત્યારની તકનું શું ? નવ દિવસ પછી તારું લગ્ન ફરજિયાત થઈ જશે. તે અટકાવવા આપણે કોઈ નિર્મળ ઉપાય લેવો જોઈએ. જગત આપણા તરફ ધિઃકારની નજરે જુએ એવો ઉપાય મને પસંદ નથી. નાસવાનો ઉપાય એવો છે. શા માટે બેઘડક આપણને જે લાગે તે આપણે કહી દેવું નહીં ? સત્યનો માર્ગજ અંતે શ્રેયસ્કર થશે. ”

ગોદાવરી વિચારમાં પડી. વાચકની માહિતી ખાતર અમે જણાવીશું કે, મુંબાઈમાં આશુલનાથ મહાદેવના મંદિરનાં પગથીયાં ઉપર ગોકુલ અને ગોદાવરી વચ્ચે આ વાતચીત થાય છે. ગત પ્રકરણના અનાવ પછી ચાર મહિના બાદ તે બેના જીવનમાં મુરકેલી-ભર્યો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. ગોપાળરાય આગ્રેથી વિદાય થયા ત્યાર પહેલાં થોડાક દિવસ અગાઉ ગોકુલ ત્યાંથી પ્રોફેસરના સમ-જવવાથી વિદાય થયો હતો. પ્રોફેસરે તેને આશ્વાસન આપ્યું હતું કે-ગોપાળરાયે તારા ઉપકારો નિહાળીને તારી સાથે અધકચરું સમાધાન મારી વિનતીથી કરીને તને મારા ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો નથી. તેઓ આટલી પણ વિનમ્રતા ધારણ કરી શક્યા છે તો તેમને વધુ વિનમ્ર બનાવી શકાશે. તું હાલતુર્ત મુંબાઈ જા અને કાંઈ ધાંધલ કરતો નહિ. હું તેમને સમજાવીશ અને તારું લગ્ન ગોદાવરી સાથે થાય એવો યત્ન કરીશ. ”

આ આશ્વાસન પછી ગોકુલ મુંબાઈ આવીને પોતાની શાળામાં અધ્યાપક તરીકે નિયમિત કાર્ય કરતો હતો. ચાર માસનો વખત વહી જવા પછી અચાનક માગશર વદ ૧૩ ને દિવસે ગોકુલના સાંભળવામાં આવ્યું કે-ગોદાવરીનું લગ્ન રાવબહાદુર વિદ્યાચતુરરાયના પુત્ર સુન્દરરાય સાથે પોષ સુદિ નવમીને દિવસે નિર્ધાર્યું છે. પ્રોફેસરના યત્નો અફળ નીવડ્યા હોવા જોઈએ એવું તેણે મનમાં નક્કી કરી લીધું. “ પારકી આશ-સદા નિરાશ. ” એ સૂત્રાનુસાર તેણે જાતિ પ્રયત્ન કરવા નિર્ણય કર્યો. તે રાવબહાદુરને ત્યાં ગયો. રાવ બહાદુર સાથેની વાતચીતમાં તેને માલુમ પડ્યું કે રાવબહાદુરના કુટુંબી માટે પસંદ થયેલી કન્યાનું વેવિશાળ કદાપિ ફોક થાય નહીં એમ તેઓ ખુલ્લું કહે છે. ગોદાવરી સુન્દરરાયને ‘ બાઈ ’ તરીકે ગણે છે. એ વાત ગોકુલે કહી ત્યારે વિદ્યાચતુરરાયે તે હસી કાઢીને જણાવ્યું કે-એમ તો નાનાં છોકરાં નાનપણમાં વરવહુની રમતો

રમે છે; માટે તે કાંઈ ખરેખર તેમના જીવનમાં વરવહુ થાય છે ? ગોદાવરીની પ્રતિષ્ઠા એક નાદાન આગકી જેવી ગણાય. એને મોટું મહત્વ અપવું હોય નહીં.

ગોકુલે રાવબહાદુરને પડતો મૂક્યો. તે તેના યુવાન પુત્ર સુન્દરરાયને મળ્યો. સુન્દરરાયે ગોકુલ તરફ દિલસોજી બતાવી; પણ તે સાથે જણાવ્યું કે—“લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવે ત્યારે મોટું ધોવા જવું” એમ હું કરી શકું નહીં. અત્યારે હું ગોદાવરી સાથે લગ્નની ના પાડું તો પછી ભવિષ્યમાં મને કોઈ કન્યા દે નહીં. ‘હું તો બધાને ના પાડું છું’ એમ મારા માટે કહેવાય. છતાં એક રસ્તો છે. કોઈ ખાનદાન, રૂપવાન અને ગુણવાન બીજી કન્યા મારા માટે લાવી આપો. મારા પિતાને સમજાવીને હું ગોદાવરી સાથેનું માંડે લગ્ન અટકાવીશ. ”

“તમે પોતે કોઈ કન્યા શોધી ન શકો ?”

“મારે એવું કરવાની શી જરૂર ? મને તો જે મળશે તે ‘સવા-વીશ’ એમ જ હું ગણી લઉંશ.”

ગોકુલ તેની પાસેથી વિદાય થયો. સુન્દરરાયની શરત મુજબ તેનાં લગ્નના ‘દલાલ’ થવાની ગોકુલને વૃત્તિ થઈ નહીં. તેણે આ બે સાથેની વાતચીત પછી પોતાની જાતે કાંઈ કરવું એવો નિરધાર કર્યો અને આખરે પોતાના સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા તેણે ઠરાવ્યું. હિન્દુ સમાજમાં લાગણીપ્રધાન જીવો માટે સ્થાન નથી અને માઆપો પોતાનાં સંતાનનાં લગ્નની મુનસરી પોતાને હસ્તકજ રાખવા માગે છે, એ જોઈને તેણે હિન્દુસમાજની રૂઢિવેદીપર બલિદાન થવું બહેતર લેખ્યું. આલોકના સુખી જીવનને તેણે તિલાંજલી આપી. ગોકુલ ગોદાવરીને પોતાના નિર્ણયથી વાકેફ કરવા લાગ શોધતો હતો. દરમ્યાન અચાનક બાબુલનાથના મંદિરે તે તેનાં માઆપ સાથે દર્શન કરવા આવેલી તેના જેવામાં આવી. તે તેને મળ્યો. તેણે તેને જણાવી દીધું કે—આપણું લગ્ન ન થાય તો ઉપવાસ આદરીને ફના થવું એવું મેં ઠરાવ્યું છે.

ગોદાવરીએ નાસી જવા અને છુપાં લગ્ન કરવા જણાવ્યું. એ પછી તે બન્ને વચ્ચે થયેલી વાતચીત આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપી છે.

નાસી જવાનો અને છુપાં લગ્ન કરવાનો વિચાર ગોકુલને રૂચ્યો નહીં અને તેણે જગતની નામોશીનો તથા પોતાને જેલ મળવાનો ભય બતાવ્યો એ ઉપરથી ગોદાવરી વિચારમાં પડી ગઈ. જગતની પરવા ન કરવી જોઈએ એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. આ મુદ્દો

ગોકુલના મનમાં ઠસાવવા તેણે તેને પૂછ્યું: “ ગોકુલ, તું કહે છે કે જગત ધિઃકારે એવું કરવા તારું મન ના પાડે છે; પણ તું મારો શિક્ષક અને હું તારી શિષ્યા. આપણે એ પરણીએ એવા તારા આગ્રહથી જગત તને ધિઃકારતું નથી શું ? ”

ગોકુલ હસ્યો અને બોલ્યો: “ ઠીક થયું કે, તેં આ મુદ્દો છોડ્યો. જે દિવસથી મેં તને ભણાવવા આવવું શરૂ કર્યું તેજ દિવસથી —જે પહેલી પળે આપણું મિલન થયું તે પળથી—મારા મનનો ભાવ તારા પ્રત્યે શિષ્યા તરીકે રહ્યો નથી. મેં તને મારી હૃદયેશ્વરી જ ગણી છે. તને મેં શું શીખવાડ્યું છે ? શાળામાં ચાલતી ચોપડીઓ-માંથી એક અક્ષર પણ મેં તને શીખવ્યો નથી કેવળ પ્રેમના પાઠ જ શીખવ્યા છે. તારો પ્રેમ-પ્રવાહ મારા તરફ ઢળે એવાજ ચલો મેં કર્યો છે. તારા પિતાએ એકવાર મને એવિંતો પ્રેમ-પાઠ શીખવતો પકડી પાડ્યો હતો, એ તને યાદ હશે. જે તું મારી શાળામાં ભણતી હોત અને હું તને ચાલુ પાઠ ભણાવતો હોત તેા તે દાખલામાં, બેશક, તારી સાથે પ્રેમમાં પડવું મારે માટે અયોગ્ય ગણાત. મને એ સંજોગમાં તારી સાથે પ્રેમમાં પડવાનો અધિકાર નહતો. ”

“ ગોકુલ, તારા મનની લાગણી શિક્ષક તરીકે નહતી પણ દુનિયાએ તો તને મારો શિક્ષક ગણ્યો છે ને ? ”

“ દુનિયાને ક્યાં ખબર છે કે, શિક્ષક તરીકે મેં પગાર પણ લીધો નથી ! તારા પિતાએ મને ‘ગરીબ’ કહીને પગાર આપવા માંડેલો ત્યારે મેં અપમાન ગણીને તે નથી લીધો. સુભાગ્યે એથી મેં મારા પર મ્હેણું આવતું અટકાવ્યું છે. કિયું મ્હેણું ? તને અપાયલા કહેવાતા ‘શિક્ષણ’નો ખદ્દો લીધાનું મ્હેણું ! વસ્તુતઃ મેં તને આપેલું શિક્ષણ હૃદયનું શિક્ષણ હતું—પ્રેમનું શિક્ષણ હતું; જેનો મેં લગીરે ખદ્દો લીધો નહીં, એ ધણું સાઈ થયું, એમ હવે મને લાગે છે.”

ગોદાવરી પુનઃ વિચારમાં પડી. ગોકુલે કહ્યું: “ માનસિક લાગણી પ્રેમ-પ્રદેશમાં મહત્ત્વની છે. એક ગેરવ્યાજબી કામમાં હમેશાં માણસનો મનોદેવતા વિરોધ ઉઠાવે છે. મેં તારી ચાહના કરી તેમાં તેવું બન્યું નથી. જેમ મારા મનોદેવતાએ વિરોધ નથી કર્યો તેમ તારા અંતરાત્માએ પણ વિરોધ નથી કર્યો. તું મારા પ્રેમ-પ્રવાહમાં આનંદથી તણાઈ અને આપણે એએ મનોમન અને હૃદયેહૃદય એકત્ર કર્યા છે. હવે એ હૃદય એકત્ર રાખવા માટે જ આપણો ચત્ન છે. પ્રભુ તેમાં નારાજ નથી તેનું એકજ તાત્કાલિક કારણ હું તને આપું. તને જે દિવસથી મળવા હું લાગ શોધતો હતો. અચાનક તારો ને મારો આજ મેળાપ થયો. કહે, એમાં શું ઐશ્વરી સંકેત નથી ? ”

“હા. એ ઐશ્વરી સંકેત કહી શકાય.”

“ઉપરાંત મેં ઉપવાસનો માર્ગ સૂચવ્યો છે, એ પણ ઐશ્વરી સંકેત છે. હું તારો શુદ્ધ પ્રેમી છું અને ગુરૂ નથી એનો પુરાવો મારા ઉપવાસથી-મારા તપથી-હું આપીશ. જો ઈશ્વરને એમ રૂચતું હશે કે-આ જગતમાં આપણે બે સદેહે એક થઈએ તો તે પરમ-કૃપાળુ પિતા મારા તપથી આસપાસનાં સર્વ વિઘ્નો દૂર કરશે અને સૌનાં હૃદય મારા પ્રત્યે અનુરાગી બનાવશે. અસ. તને ચાહે તે તું કરજે. હું તો મારા નિશ્ચયમાં દૃઢ છું. આવતી દાઢથી મારા ઉપવાસ શરૂ થશે.”

આમ કહી ગોકુલ પગથીઆં ઉતરવા લાગ્યો. ગોદાવરી તેને કાંઈક કહેવા ગઈ; પણ ગોકુલે આંગળીની ઇશારતથી પાછળ નજર કરવા તેને જણાવ્યું અને તે ચાલ્યો ગયો.

ગોદાવરીએ પાછળ જોયું તો તેનાં માતાપિતા મંદિરમાંથી બહાર આવતાં હતાં. જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી તેમ ગોદાવરી ઉભી રહી; અને તેઓ આવ્યાં એટલે તેમની સાથે ઘેર ગઈ.

ગોદાવરીએ આખી રાત વિચારમાં ગાળી. ખીજા દિવસનું પ્રભાત થતાં તે કૃતનિશ્ચયી બની. પોતાના પ્રેમીનો માર્ગ એજ પોતાનો માર્ગ-ચાહે તો લક્ષ થાય या તો મોત થાય પણ ઉપવાસથી ચળવું નહીં-એવું તેણે પોતાના મનમાં નક્કી કરી લીધું.

ગોદાવરીએ સહવારમાં ચઢા ન પીધી અને કારણ જણાવ્યું કે-તગ્નિયત સારી નથી. બપોરે જમવાનો વખત થતાં તેણે એજ બહાનું કાઢીને ભોજન લીધું નહીં. એ વખતે તો તેના ઘરમાં કોઈને કશો શક ઉપજ્યો નહીં અને તેનું બહાનું નબળું; પણ રાત્રે જ્યારે તેણે જમવા ના પાડી ત્યારે તેની માતાએ પૂછ્યું: “પણ તારી તગ્નિયતમાં એવો તે કેવો બગાડો થયો છે કે-જમવાની ના પડે છે?” ગોપાળરાયે ગોદાવરીને બહેન જવાબ દીધો: “ન ખાય તેમાં ધણું સાફ. અપવાસથી તગ્નિયત ઘણી સારી થાય. આવતી કાલે એનો બાવ, બાબી, બહેન બધાં આવશે તેમની સાથે પેટ ભરીને જમશે.” ઉપવાસનો પ્રથમ દિન આ રીતે વત્યો. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં યુવક અને યુવતી સેના ગોપાલરાયના ઘર આગળથી સરઘસ રૂપે પસાર થઈ. એ સેના અવાજ નહતી; પણ નીચે મુજબ પ્રશ્નોત્તરોમાં ગર્જના કરતી હતી:—

નહંય ને હત્યારો કોણ ?

—નિબુર હંભી હિંદુસમાજ !

દેવોથી આપિત છે કોણ ?

—પાપી પોકળ હિંદુ સમાજ !

કઠોરતાનાં શબ્દો કયાં ?

—ભલિમ હિન્દુ કુટુંબોમાં !

સકલ જગતનું લાંછન કયાં ?

—અસિદ્ધ હિન્દુ ભતિમાં !

ગુલામ રૂઢિના દીસે કયાં ?

—મૂઠ મૂરખ હિન્દુ જનમાં !

પાશવતાનાં બંધન કયાં ?

—સિતમગાર હિન્દુ જનમાં !

કંઈક કળેડાં પરણે કયાં ?

—ભલિમ હિન્દુ ભતિમાં !

ઉપવાસીનાં સૂત્યુ કયાં ?

—ભલિમ હિન્દુ ભતિમાં !

સુધારકોનાં ઘેસાં પ્રચારકાર્યો જેવું આ એક પ્રચારકાર્ય હશે એમ ગોપાળરાયે આ સરઘસ જોઈને માન્યું. પણ જ્યારે ‘ગુર્જર વિજય’ પત્ર તેમને ત્યાં આવ્યું ત્યારે તેમાંના લખાણથી તેઓ ચોંક્યા. તે લખાણનો અર્થ એવો થતો હતો કે—મુન્દરરાય સાથે ગોદાવરીનું લગ્ન તેની ઈચ્છા ઉપરાંત કરાવવામાં આવનાર હોવાથી તેની સામેના વિરોધ તરીકે ગોકુળે અને ગોદાવરીએ પોતપોતાને ઘેર ઉપવાસ આદર્યો છે. ઉપવાસનો પહેલો દિવસ ફત્તેહમંદ રીતે પસાર થયો છે.

ગોદાવરીને આ ઉપરથી ગોપાળરાયે પૂછપરછ કરતાં તેણે તે લખાણ ખરું હોવાનું જણાવ્યું. “એમ ? ત્યારે તું અપવાસથી અમને દમદારી દેવા માગે છે ?” ગોપાળરાયે કહ્યું : “જેઠું છું કે—તું કેટલા દહાડા બૂખી રહે છે ?”

ગોપાળરાયને ત્યાં ફક્ત ગોદાવરીનું જ લગ્ન નથી. જમનાનું લગ્ન પણ છે. એ લગ્ન અનિરૂદ્ધ સાથે થનાર છે. પ્રોફેસરનો અને અનિરૂદ્ધનો મેળાપ ચાર માસ ઉપર તેના બંગલામાં થયો ત્યારે જમના બોલતી થઈ હતી. એ પછી પ્રોફેસરે એ બિના ગોપાળરાયને લખી જણાવ્યાથી તેમણે મોહનરાયને પંચાલમાં તેમનાં ગામડાંમાં આજ્ઞવતાભર્યો પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે—હવે મારી પુત્રી જમના બોલતી થઈ છે; અને તેનામાં કશું દુષણ નથી તો આપે અનિરૂદ્ધરાયનું લગ્ન તેની સાથે કરવા મંજૂરી આપવી અને આપ બન્ને પિતા—પુત્રે પરસ્પર અણુરાગ તણી દેખે એકત્ર થવા કૃપા કરવી. પ્રોફેસરે અનિરૂદ્ધના જીવન વિષે અને તેના ઉદાત્ત વિચારો વિષે જે વર્ણન લખ્યું હતું તે ગોપાળરાયે મોહનરાયપર

લખી જણાવ્યું હતું. કડકમિનજી પિતા તે ઉપરથી દ્રવ્યો હતો. પુત્ર-વિરહ એનાથી સહન થતો ન હતો એટલે તેણે અનિરૂદ્ધ અને જમનાનાં લગ્નને સંમતિ આપી હતી. પ્રોફેસરને એ વાત ગોપાળરાયે લખી જણાવ્યાથી તે અનિરૂદ્ધના વસવાટના કૃષ્ણપુર ગામમાં ઈન્દુમતી અને જમના સાથે ગયો હતો અને વાત વાતમાંથી જમનાના લગ્નની અને તેમાં મોહનરાયની સંપૂર્ણ સંમતિની વાત કહી દીધી હતી. પિતા દ્રવ્યો છે એવું જોઈને અનિરૂદ્ધે લગ્નની હા પાડી હતી.

પ્રોફેસરે એ વાત ગોપાળરાયને લખી જણાવ્યાથી તે બેનું લગ્ન નક્કી થયું હતું. જમના અને અનિરૂદ્ધનું લગ્ન કોઈ જાતના વિધન વિના થયું પણ ગોદાવરીને લગતી ચિન્તા દૂર થઈ નહીં. ગોપાળરાયે ગોકુળના ઉપકારો કબૂલ કર્યા પણ સુન્દરરાય સાથેનું વેવિશાળ રહ કરીને ગોદાવરીને ગોકુળ સાથે પરણાવવા ના પાડી. ગોકુળને ઉપકારોના બદલામાં નાણાં જોઈતા હોય તો લે; પણ મારી પુત્રીનો હાથ એને ન જ આપું એવી હઠે ગોપાળરાય ચઢ્યો. પ્રોફેસરે કાંઈ ઉપાય નિહાળ્યો નહીં એટલે તે ચૂપ રહ્યો.

ગોદાવરીના ઉપવાસના બીજા દિવસે, તે, ઈન્દુમતી અને જમના સાથે મુંબાઈ આવી પહોંચ્યો. લગ્નને હવે સાત દિવસ બાકી હતા. અનિરૂદ્ધ હજી આવ્યો ન હતો. તે બે ત્રણ દિવસમાં કૃષ્ણપુર ગામના થોડાક ગામડીઆઓ સાથે આવી પહોંચનાર હતા. મોહનરાય અને ગુરૂ શ્રીધરશર્મા પણ તેની સાથે આવનાર છે. તેઓ બન્ને અત્યારે અનિરૂદ્ધ સાથે છે. કાફીર ખાતે ગુરૂદેવને પત્ર લખીને મોહનરાયે પગબમાંના પોતાના ગામડામાં બોલાવ્યા હતા; અને ત્યાંથી એકઠા થઈને તેઓ બન્ને જણ અનિરૂદ્ધના ગામમાં ગયા હતા. પુત્રનું ત્યાંનું દૈનિક જીવન જોઈને પિતા અને ગુરૂ ઘણાજ ખુશી થઈ ગયા હતા. અનિરૂદ્ધ હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે ઉઠતો અને બ્રાહ્મણ જાતિને લગતા આચાર પૂર્ણાંશે પાળતો. તે લગભગ એક કલાક પૂજાપાત્રીમાં ગાળતો અને પછી પોતાને માટે પોતાના હાથે રસોઈ પકાવતો. તે કાર્થ પૂર્ણ કરીને તે ખેતરમાં જતો અને મજૂરી કરતો. બાર કે એક વાગે પાછો આવીને જમી લેતો અને ફરીથી પાછો ખેતરમાં જતો. સાંયકાળે ઘેર આવતો. ફરીથી રસોઈ પકાવતો અને જમ્યા પછી લગભગ એક કલાક તે રેંટીઓ કાંતતો. તે પછી ગામનાં છોકરાંને એક કલાક ભણાવતો. તે પછી તે ભજન મંડળમાં જતો, જ્યાં શરૂઆતમાં તેને ફાળે ગામના ખેડૂતોના ઝઘડા પતવવાનું કામ આવતું. તે તકરારો શમાવતો; યોગ્ય લાગે તો ઉપદેશ દેતો.

અને પછી સૌ સાથે ભજન કરતો. ગામના લોકોના તેનાપર અથાગ પ્રેમ હતો. સ્ત્રીઓ તેને ભાઈ તરીકે પૂજતી. બાળકો તેને ગુરૂ તરીકે ગણતાં. ગામમાં કોઈ એવું ન હતું કે—જે અનિરૂદ્ધને ચ્હાતું ન હોય. આવા પ્રકારનું અનિરૂદ્ધનું જીવન જોઈને મોહનરાય અને ગુરૂ શ્રીધરશર્મા કૃષ્ણપુર રહ્યા છે. તેઓ અનિરૂદ્ધની સાથે જ મુંબાઈ આવનાર છે.

પ્રોફેસર, ઈન્દુમતી અને જમના મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે ગોદાવરીએ ઉપવાસ આદર્યા છે એવું જાણીને તેમને અપાર ખેદ થયો; તેજ સાંજે યુવક—યુવતી સેનાની ગર્જના તેઓએ રસ્તામાં સાંભળી; ગોકુલે પણ ઉપવાસ આદર્યા છે એવું સાંભળ્યું. ત્રણે જણનાં મન વધુ કલુષિત થયાં. તેઓ દુઃખ સાથે વિચારવા લાગ્યાં કે—ધેર આવેલા આ લગ્નપ્રસંગ નિર્વિધિ પાર ઉતરશે કે કેમ? આ જે ઉપવાસી તપસ્વીઓનું શું થશે?

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ઉપસંહાર.

Surely it is a characteristic trait of a great and liberal mind that it recognises humanity in all its forms and conditions

—Longfellow.

ઉપવાસી પ્રેમીઓનાં તપને પાંચ દિવસ વહી ચૂક્યા છે. મુંબઈ શહેરમાં યોગરદમ આ તપની વાત ફેલાઈ ચૂકી છે. લોકો પોતાને ફાવે તેવો અભિપ્રાય આપે છે. કોઈ કહે છે કે, આ જે જણ નક્કામી મૂર્ખાઈ કરે છે. કન્યાનાં માબાપથી હવે વેવિશાળ તોડીને શી રીતે આ બેતું લગ્ન કરી શકાય? વરનો બાપ અદાલતમાં જઈને અથવા તો એની માતિ પાસે દાદ માગીને પણ વેવિશાળ કાયમ કરાવી શકે. કોઈ કહે છે કે બિચારાં જે ઉમતાં કુલ અકાળે કરમાઈ જશે. કોઈ બેઉ બાળુની દયા ખાવા લાગ્યાં અને આનો કાંઈ ઉપાય જ ન હોઈ શકે એમ કહેવા લાગ્યાં. વર્તમાનપત્રોએ પણ લાંબાં લાંબાં લખાણોથી મુંબઈ નગરીમાં હોહાકાર મચાવી મૂક્યો છે. સુધારક છાપાં બન્ને પ્રેમીઓના ઉપવાસને ટેકા આપીને માબાપો પર ફરતાનો આરોપ મૂકે છે.

સનાતની પત્રો આમાં ધર્મ અને રૂઢિનો જાંગ જણાવીને બનને ઉપવાસીઓની ખોટી હઠને વખોડી કાઢે છે. સુવિદ્યા સાકરવાળાના વડપણ નીચે યુવક-યુવતી-સેના પ્રતિ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાલે અનેકવિધ સૂત્રો લલકારતી શહેરમાં ફરેક લતાઓ અને રસ્તાઓમાં ફરતી રહે છે.

ઉપવાસ કાંઈ બચ્ચાંનો ખેલ નથી. ઉપવાસ એટલે અન્ન-લાભ. શરીરને શક્તિ આપનાર; સ્ફુર્તિ આપનાર; મનને ગતિ આપનાર, પ્રાણપોષક તત્ત્વોનું બનેલું અન્ન ખાવું નહીં એ કાંઈ જેવા તેવા સંયમની બાબત નથી. એક દિવસ કે બે દિવસ આ સંયમ રાખી શકાય પણ સતત તે પછી પણ અન્ન નહીં લેવાનો સંયમ રાખવો, એમાં માણસના આત્માની જખરી કસોટી છે; માણસના મનના નિગ્રહની અપ્રતિમ કસોટી છે. ગોકુલ પાંચ પાંચ દિવસથી અતિ ઉદાસથી ઉપવાસ કરે છે. એ પોતાના મનને ખૂબ કાળમાં રાખી રહ્યો છે. એને ત્યાં યુવક-યુવતીઓની બીડ જામે છે. થોડાક કલાક પુસ્તકોનું વાચન; થોડીક કલાક કોઈ વિષય પર રસભરી ચર્ચા અને ઘણો વખત સંગીતની ધૂન એને ત્યાં લાગી રહે છે.

પણ ગોદાવરીના ઉપવાસમાં અનેક પ્રકારની ખલેલ પહોંચાડવાની કોશિષ તેનો પિતા ગોપાળરાય કરે છે. લગ્નની તૈયારીઓ એક બાજુ ચાલતી હોવાથી તે વિવિધ લાતનાં ભોજનો પોતાને ઘેર કરાવે છે અને ગોદાવરીનું ચિત્ત ચલાયમાન કરવા માટે પોતે જાતે તેની આગળ તે ધરીને તેની હાંસી કરતો પોતાના ઉદરમાં આશો છે! પુત્રીની લાગણીની જાણે લગીરે પરવા ન હોય તેમ તે વારંવાર આ પ્રમાણે તેનો ઉપવાસ કરવા ઉપરાંત દમદાટી દધને તેને કહેતો રહે છે કે-“તું પગે લાગીને તારી મેળે ખોરાક માગી લઇશ નહીં ત્યાં સુધી હું તને બિલકુલ આખીશ નહીં.” ગોપાળરાય પોતાના ઘરમાં ઘણો વખત જાતે હાજર રહે છે અને ગોદાવરીને કોઈની સાથે મળવા દેતો નથી.

પ્રોફેસર, ઇન્દુમતી અને જમનાને મુંઝાઇ આવ્યે ત્રણ દિવસ થયા છે. ગોપાળરાયની હઠથી તેઓ ત્રણ ત્રાસી ગયાં છે. પ્રોફેસર પોતાના પિતાને સમજવવા ધણું મથ્યો છે પણ તે એક જ હઠ પકડી રહ્યો છે, કે, ગોદાવરીનું લગ્ન કરે તો સુન્દરરાય સાથે અને નહીંતર બલે તેનું આહું તે થાય. પ્રોફેસરે સામા પક્ષને સમજવવા કોશિષ કરી જોય છે અને તે પક્ષ પાસેથી એક તત્ત્વ તે ગૃહણ કરી શક્યો છે કે-આ કન્યાનો તે પક્ષને કાંઈ ખાસ મોહ નથી. જો એને બહલે બીજી કન્યા લાવી આપવામાં આવે તો એજ લગ્નની

તિથિએ આ વરને ખીજી કન્યા સાથે પરણાવવા તે પક્ષ ખુશી છે. પ્રોફેસર અને ઇન્દુમતી, કોઈ ખીજી કન્યાની શોધમાં છે.

ગોપાળરાયને પગે લાગીને તેની પાસે અન્ન માગવા ગોદાવરી રાજી નથી. તેનું ચિત્ત કોષક કોષક વાર અન્ન દેખીને અળે છે પણ પાંછી તે બળપૂર્વક ચિત્તને રોકી રાખીને પોતાના વ્રતમાં મક્કમ રહે છે. પાંચમાંથી છેલ્લી બે રાત્રિ ગોદાવરીએ કઠણાધમાં વીતાવી છે. બિચારીને ખૂબ ભૂખ લાગી હોવાથી લગીરે ઉંઘ આવતી નથી ચિત્તને કાંઈ એન પડતું નથી. શું ખાઉં? શું કરું? આ પ્રશ્નો એના મનમાં ધડીએને પલકે ઉઠે છે. પણ તે છતાં ગોડુલનાં વેણુ તે યાદ લાવે છે; પોતાની ખાતર તે પણ ઉપવાસ આદરી રહ્યો છે એ ધ્યાનમાં લાવે છે અને પરિણામે ફક્ત પાણી પીને જ તે પોતાના મનને રોકી રાખે છે. એનો વખત વાંચવામાં કે કોષ ગીત ગાવામાં વીતતો નથી પણ મોટે ભાગે કાંચ પર, આરામ-ખુશી પર, કે ખાટલામાં પડી રહેવામાં વીતે છે. ગોડુલ કરતાં ગોદાવરીને કઠણાધ વિશેષ છે; પણ ગોદાવરી ગોપાળરાયની પુત્રી છે. ગોપાળરાય હઠે ચઢ્યો છે તો ગોદાવરી પણ તેવીજ રીતે મનોનિગ્રહ સેવી રહી છે. ગોપાળરાય તેની હાંસી કરે છે ત્યારે તે મ્હોં ફેરવીને બેસે છે અથવા આંખો મીંચી દે છે. ગોપાળરાય તેને કહે છે કે-“અપવાસ સહન ન થતો હોય તો મારી માગી લે-તને બધું ખાવાનું આપીશ.” ગોદાવરી જવાબ દે છે: “મરી જમશ તે હા; પણ મારી માગીને ખાવાનું નહીં માગું અને ગોડુલને પતિ કહ્યો છે તેમાં વિચલિત નહીં થાઉં.”

જમના ઇશ્વરપ્રાર્થના કરી રહી છે કે-“હે પ્રભુ! કોષપિણુ રીતે મારી બહેનનો ઉગારો કરીને તેના મનનો મુરદા પૂરી કરજે.”

છઠ્ઠે દિવસે અનિરુદ્ધ અને તેના ગામવાસીઓની મંડળી તથા મોહનરાય અને શ્રીધરશર્મા મુંબઈમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ આવનાર છે, એ ખબર સુવિદ્યા અને તેનાં સાથીદારોને અગાઉથી મળી હતી. તેઓએ રેલ્વે સ્ટેશન પર હાજર રહીને પોતાનાં સૂત્રો લલકારવાનું શરૂ કર્યું. ટ્રેનમાંથી ઉતરનારાંઓ સૌ આશ્ચર્યચકિત થયાં કે, આ શું છે? સુવિદ્યાએ અનિરુદ્ધને પુલનો હાર પહેરાવ્યો.

“શા માટે! હું શા માનને યોગ્ય છું?”

“આપની પ્રેરણાઓ વડે અહીંનાં યુવક-યુવતીઓમાં જાગૃતિ આવી છે, તે માટે.” સુવિદ્યાએ જવાબ દીધો.

“મારી પ્રેરણાઓ? મેં શું કયું છે? નમારી ભૂલ થતી હશે.” અનિરુદ્ધે કહ્યું.

“ના. જો અમારી બૂલ થતી હોય તો આપના મિત્ર કવિ “ગોકુલ”ને પૂછો. તેઓ પાંચ પાંચ દિવસથી કોના સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઈને ઉપવાસ આદરી રહ્યા છે એ તેમને પૂછો.” સુવિદ્યાએ જવાબ દીધો.

“ગોકુલે ઉપવાસ કરવા માંડ્યા છે! પાંચ દિવસથી? શા માટે? શું ગોદાવરીનું લગ્ન તેની સાથે નથી થવાનું?”

આ છેલ્લો પ્રશ્ન સાંભળીને સુવિદ્યા બોલી ઉઠી: “બ્રેવો! બ્રેવો! ગોકુલ ગોદાવરીને માટે યોગ્ય છે એ આપનો મત અમને ધણો કિંમતી થઈ પડશે.”

“મને આપના ઉદ્દેશોમાં સમજ પડતી નથી. શાન્તિથી સમજ પાડશો તો આભારી થઈશ.”

“એની પૂરી સમજ જોઈતી હોય તો આપ પધારો “ગોકુલ” ને ત્યાં. આપને અહીંનાં કઠોર હૃદયોની કહાણી ત્યાં જાણવાની મળશે.”

અનિરૂદ્ધ પિતાની રજા લઈને ગોકુલને ત્યાં ગયો. તેના સાથીદારો વગેરે મોહનરાયને ત્યાં તેમની સાથે ગયા.

*

*

*

*

ગોપાળરાયને ઘેર રસોઈ તૈયાર થઈ છે. સાયંકાલનો સમય છે. મોહનરાયના કુટુંબીઓને; વિદ્યાચતુરરાયના કુટુંબીઓને તેમજ પોતાનાં અન્ય સગાં સંબંધીઓને ગોપાળરાયે જમવા તેડ્યાં છે. એ એક નાનું સરખું જ્ઞાતિ-ભોજન છે. જમવાનાં આસનો પર કોષ્ઠક કોષ્ઠક ગોઠવાયાં છે; કોષ્ઠક બેસવાની તૈયારી કરે છે; કોષ્ઠક આડાં અવળાં ગપ્પાં સપ્પાં હાંકવામાં રોકાયાં છે. એ વખતે અનિરૂદ્ધ અને કૃષ્ણપુરના ગામડીઆઓની મંડળી આવી પહોંચી. તેઓએ એક બાજુએ બેસીને બજનો શરૂ કર્યો.

વિદ્યુત વિપદ વિદાર

કર જોડીને કરગઈ

તારો છે સઘળો આધાર

કર જોડીને કરગઈ

શક્તિ નથી કંઈ મુજમાં તું પર છે આશ જી

લીધું છે ત્રત ભારે તારે આધાર—કર૦

ગામડીઆઓ તો દોલક ને મંજરાં ને હમછમીઆં ને તંજુરાના નિનાદ સાથે એ બજનની ધૂન મચાવી રહ્યા. જમવા આવેલાંઓ બજન મંડળીની આસપાસ ટોળે મળ્યાં. તેઓને તેમાં ખુબ રસ પડ્યો.

એક ભજન પૂરૂં થતાં બીજું અને બીજું પૂરૂં થતાં ત્રીજું શરૂ થયું. આશ્ચર્યે અર્ધી કલાક તેઓનાં ભજનને થયો હશે તેવામાં ગોપાળરાય તરફથી કહેવરાબમાં આવ્યું કે: “હવે ભજન બંધ કરો અને જમવા માટે ઉઠો.”

ભજનિકોને તો લહે લાગી હતી. એ કહેવા આવનારને દાદ ન મળી. ભજનની ધૂન ચાલુ રહી. વળી બેએક ભજન થઇ ગયા પછી બીજા માણસ પાસે ગોપાળરાયે કહેવરાવ્યું: “ભાઈઓ, રસોઇ ઠંડી થઇ ગય છે. જમ્યા પછી ધૂન મચાવજો.”

ઠાણક વધારે જોરથી વાગવા માંડ્યું. ભજનિકોના ધાંટા વધુ મોટેથી ગાજવા લાગ્યા:

“લાગી રે હો લાગી,

અમને રામ નામ કેરી ધૂન લાગી.

રામ ધૂન લાગી, ભાઈઓ, રામ ધૂન લાગી;

અમને રામ નામ કેરી ધૂન લાગી.

લાગી રે હો લાગી-અમને૦”

એ ભજન પૂરૂં થયું એટલે બીજું નહીં આરંભે એમ ગોપાળરાયે ધાવું. પણ ના; એક નવું ભજન શરૂ થયું. “અરે, આ તે બધા બહેરા થઇ ગયા છે કે શું?” તે આમ બોલતો ભજનિકો પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ભાઈઓ, હવે ભજન બંધ રાખશો?” કાંઈએ જવાબ દીધો નહીં. ગોપાળરાયે ભજનિકોની વચ્ચે બેઠેલા અનિરૂદ્ધ પાસે જઇને કહ્યું: “હવે જમવા પધારો.”

જમવા? અહીં વળી જમવાનું કેવું? શા માટે અમને જમવા બોલાવો છો?” અનિરૂદ્ધે પૂછ્યું.

“વળી એમ કેમ પૂછો છો?!” આશ્ચર્ય ખતાવતાં ગોપાળરાય બોલ્યો: “મારે ઘેર બપોળે દોકરીઓનાં લગ્ન હોય એ આનંદના પ્રસંગે મહેવાઈઓ મારે ત્યાં જ જમે ને? તમે ક્યાં જાતિનો રિવાજ બાળ્યો નથી?”

“મુરખી, શું ખૂનની ઉગાથીને આપ લગનું જમણું કહો છો?”

“કોનું ખૂન? શી ગાંડી વાત!”

“તમારી પુત્રી ગોદાવરીના હૃદયનું ખૂન! તમે તેના હૃદયના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા છે; તેની આશાઓ છૂંદી નાખી છે. તમને તેની જરાએ ‘અરે’ થતી નથી. અમારાથી અહીં ના જમાવ. પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે તે માટે અમે ભજનો જ કરી રામનામ સુધારસનું પાન કરીશું.” અનિરૂદ્ધે ભજન ચાલુ કરાવ્યું.

ગોપાળરાય અવાક ખની ગયો. અનિરૂદ્ધ આ શી નવી પંચાત લીધી કરે છે ? એવો પ્રશ્ન પોતાના મનમાં કરતો તે મોહનરાય પાસે ગયો. તેણે અનિરૂદ્ધના જવાબોથી તેને વાકેફ કર્યો. અને તેને વિનંતિ કરી કે—એને સમજાવો.

ગોપાળરાયને મોહનરાયે આશ્ચર્યચકિત કરી દેનારો જવાબ આપ્યો: “ એ શું બોલું કહે છે, ભાઈ ! તમે ગોદાવરીને કાંઈ એાછી જાણવા નથી ! ”

“ વાહ ! તમે આવું કહો છો ? બહમાશ ગોકુળ માટે તો તમે જ આગ્રામાં મને શરિઆત કરતા હતા ! ”

ગુરૂ શ્રીધરશર્માએ અધવચ્ચ કહ્યું: “ એ પરશુરામ-અવતાર હતો. હવે રામાવતાર થયો છે ! ”

“ ગુરૂની અન્યોક્તિ ખોટી નથી. ” મોહનરાયે કહ્યું: “ અનિરૂદ્ધના આચારવિચાર પ્રકૃતિ સદ્ગુણ ઇત્યાદિ જ્યાંસુધી મારી જાતે મેં અનુભવ્યાં ન હતાં ત્યાંસુધી હું તેના તરફ કડક રહ્યો હતો. હવે જાતિઅનુભવ પછી તેના એક પણ બોલને કે આચરણને ગેરવાજબી કહેવા હું તૈયાર નથી. એ સમજી છે. ડાહ્યો છે. એને જે થોડા ભાગે તે કરવા મુખત્યાર છે. ”

ગોપાળરાયે સૂચ્યું: “ વાર; તો આપ સૌ જમવા પધારો. ભાઈ અનિરૂદ્ધ અને તેની મંડળીને પછીથી મનાવી લઇશું. ”

“ એમ થાય કે ? ” મોહનરાયે પ્રશ્ન કર્યો: “ વર વિના જાન કેવી ? એના સિવાય હું કે મારા પક્ષનો કોઈ જ નહીં જમીએ. ”

“ આથી તો બધી ખાનાખરાખી થશે. અનિરૂદ્ધભાઈની પ્રકૃતિથી આપણે માહિત છીએ. તેમની આ હઠ પોષીશું તો—”

“ તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે—એને માર મારીને મારે મનાવવો ? નહીં; નહીં. એ જમાનો વહી ગયો. હું મારા પુત્રના વિચારોમાં લગીરે દબલગિરી કરવા માગતો નથી. ”

ગોપાળરાયને મોહનરાયની વલણથી ભારે આશ્ચર્ય હતું; જખરી ગૂંચવણ થઈ. તે નાસીપાસ થયેલો ગૂંચવાતો—ગુસ્સાતો વિદ્યાચતુરરાય પાસે ગયો. એણે તમામ હકીકત સંભળી જવાબ દીધો: “ અમે સૌ જમવા તૈયાર છીએ. એ લોકોને પડતા મૂકો. અમારી પંગત ખેંસી જશે. ”

“ અરે, પણ એમ કેમ થાય ? એક વહેવાઈ જમે અને બીજા ન જમે, એમાંથી તો મોટો ઉત્પાત થાય ! ”

હાથ પમ પછાડતો વૃંદરાયલો ગોપાળરાય શું કરવું તેની સમજ નહીં પડવાથી ઘરમાં ગયો. લગ્નન આવું હતું.

મોહનરાયે ગુરૂદેવનો અભિપ્રાય પૂછ્યો: “આપ આ તકરાર વિષે શું ધારો છો ?”

ગુરૂદેવે જવાબ દીધો: “મને એમ લાગે છે કે—આ સાધારણ દેખાતા સવાલમાંથી અનિરૂદ્ધ ગોકુલ અને ગોદાવરીનું લગ્ન કરાવવા માગે છે.”

“હું પણ એમજ માનું છું. એ બેનું લગ્ન થાય તો શું ખોટું છે ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળીને ગુરૂએ ઉત્સાહપૂર્વક જવાબ દીધો: “કાંઈ જ નહીં. બે જણની ઉત્કટ ઇચ્છાનો પુરાવો એમના પાંચ-પાંચ દિવસના દેહ-દમનમાંથી મળી આવે છે. શાસ્ત્રોમાં જે તપસ્વી બ્રાહ્મણો વિષે કહ્યું છે તેમાં ગોકુલનો સમાવેશ થઈ શકે.”

“માત્ર બે પ્રશ્ન એની આડે આવે છે. તે ગોદાવરીનો શિક્ષક હતો—ગુરૂ હતો. અને બીજો પ્રશ્ન એ કે, વિદ્યાચતુરરાયના પક્ષને વહેવાર રીતે કેમ મનાવવો ?”

“વત્સ અનિરૂદ્ધનું એ વિષે શું કહેવું છે, તે આપણે તપાસીએ.”

“ધણી ખુશીથી.”

તેઓ બંને અનિરૂદ્ધ પાસે ગયા; તેમણે આ બે પ્રશ્ન તેની આગળ મૂક્યા. અનિરૂદ્ધે કહ્યું: “ગોકુલે ગોદાવરીને શાળાને લગતું શિક્ષણ જરાકે આપ્યું નથી. તે પ્રતિજ્ઞા ઉપર એવું કહેવા તૈયાર છે. તેણે શિક્ષણ બદલ એક પાઈ પણ લીધી નથી અને તેનું લગ્ન નહીં કરવામાં તેની મરીબીને ગોપાળરાયે મહત્વનું કારણ જણાવ્યું છે. વિદ્યાચતુરરાયને ફાવે તો તેઓ બીજી કન્યા શોધી લે. આ ઉપવાસી, માંદી અને મનોવ્યથિત કન્યા મેળવવાનો આગ્રહ તેઓ નિરર્થક કરી દેશો છે.”

“વત્સ વ્યાજબી કહે છે.” ગુરૂદેવે અભિપ્રાય આપ્યો.

ગુરૂદેવે કહ્યું: “અમે સૌ હવે અહીંથી જમ્યા વિના જ ઘેર જઈશું. તું અને તારી મંડળી સ્વસ્થતાથી આવી પહોંચજો. આ પગલું પરિણામ બેશક મામલો ગૂંચવનારું આવશે; પણ મારું અંતઃકરણ કહે છે કે—એથી આખરે અભિપ્રાય થશે.”

મોહનરાય અને તેમના પક્ષનાં સૌ ત્યાંથી વિદાય થતાં લાગ્યાં. વિદ્યાચતુરરાયે તેમને પૂછ્યું: “આમ કેમ ?” મોહનરાયે જવાબ દીધો: “મારી મુનસફી ! વિશેષ વાત કરતી હોય તો, મારે ઘેર આવજો.”

ગોદાકાર મચી રહ્યો. વિદ્યાચતુરરાય અને તેનાં માણસોએ મોહનરાયની ગત ગચેલી જણાવી, એના પુત્રે એના પર નજર કર્યું છે, એવો અભિપ્રાય આપ્યો !

અનિરૂદ્ધ અને તેની મંડળીનું ભજન ચાલુ રહ્યું:

ઘટ ઘટ વ્યાપ્યો મારો રામ

એની મહેર છે સૌ પર સરખી રે

રાય રંકનો બેઠ ન એને

પાંચે આંગળીઓ એને સરખી રે—ઘટ૦

કાડીને કણુ હાથીને મણુ

સૌની ચિન્તા છે એને વળગી રે.

ફાગટ ગર્વ કરે તું મનવા

નહીં કોઈ ચીજ પ્રભુથી અળગી રે—ઘટ૦

એ કલાક વહી ગયા પણુ ગોપાળરાય ઘરમાંથી બહાર આવ્યો નહીં. વિદ્યાચતુરરાયને ગુસ્સો ચઢ્યો. “આ શું ? અમને જમવા બોલાવ્યા છે પણ ક્યારના એ અમને કેમ ખોટી કરે છે ?” તેણે ઘરની અંદર એક માણસને મોકલ્યો. થોડી વારમાં પાછા ફરીને એણે ખબર આપી: “ગોદાવરી બેભાન થઈ ગઈ છે, તેથી એના ઘરમાં તો બધાં ગભરાઈ ગયાં છે. ગોપાળરાય પાછલે બારણેથી ડાકટરને બોલાવવા ગયા છે,”

વિદ્યાચતુરરાય અને તેની પાછળ ખીજા કેટલાક એના માણસો ઘરની અંદર ગયા. એક ઓરડામાં ગોદાવરીની આસપાસ એનું કુટુંબ બેઠેલું હતું.

વિદ્યાચતુરરાયે પૂછ્યું: “ગોપાળરાય ક્યાં છે ? હમે જમવાને ખોટી થઈએ છીએ !”

ગોપાળરાયની પત્નીએ જવાબ દીધો: “અમારો સૌનો જીવ અત્યારે પડીકે બંધાયો છે. મારી છોકરીને જીવવા દો, એટલે ખસ !”

વિદ્યાચતુરરાયને આ જવાબથી માફું લાગ્યું. એઓ ગુસ્સે થઈને પોતાના માણસો સાથે બહાર આવ્યા. તેમણે સર્વે જાગૃતિ જણાવી દીધું કે: “ખસ. હવે આપણે અહીં રોકાવું નથી. ચાલો, તમારે ત્યાં. હમણાં ને હમણાં હું રસોઇ કરાવી સૌને જમાડીશ.”

ગોપાળરાયના ખીજા મહેવાઈ પણ આમ નારાજ થઈને ચાલવા લાગ્યા. અનિરૂદ્ધ અને તેની મંડળીનું ભજન ચાલતું રહ્યું:

અહત્માને ઉમારી ને મીરાંને તારી

ઉમાર્યાં માંજરી કેરાં બાળ;

દ્રોપદીનાં ચીર પૂર્યા શ્રીગિરિધારી

કાઠી તેં આળ પંપાળ !

અમને રામનામ ફેરી ધૂન લાગી.

વિદ્યાચતુરરાયના પક્ષના માણસોમાંથી એક દોઢડાલાએ ભજનિકાને કહ્યું: “આળપંપાળ શેની કાઠી? ગોપાળરાયના ઘરમાં એ તો પેડી! એની છોડી બેભાન થઇ ગઈ છે!”

અનિરૂદ્ધે ભજન બંધ રખાવ્યું અને પોતાની સાથેના ગામડી-આઓમાંના એક વૃદ્ધને લઇને તે ગોપાળરાયના ઘરમાં ગયો. વસ્તુસ્થિતિ એણે નિહાળી લીધી. એણે પેલા વૃદ્ધ સાથે મંત્રણા કરી. વૃદ્ધજને એક ગોળી પોતાની કાંથળામાંથી કાઢીને ત્રેફેસરને આપતાં આપતાં કહ્યું: “શ્રી રામજીનું નામ દહને એને ગળાવી દો. બે પળમાં એને ભાન આવશે.”

ત્રેફેસરે એ ગોળી જોઇને કહ્યું: “આ તો ચીખલના વૈદરાજની ગોળી!”

બુદ્ધા સાણસે હસીને હા પાડી.

ઇન્દુમતી, એ વૃદ્ધ ગામડીઆ તરફ એકાદશ જોઇ રહી. ગોદાવરીને ત્રેફેસરે પાણી સાથે ગોળી ગળાવી અને ખરે જ એ પળ તેઓ થોભ્યાં ત્યાં તો ગોદાવરીએ આંખ ઉઘાડીને આમ તેમ જોવા માંડ્યું! હવે ઇન્દુમતી બોલી: “આ મુરખી વૈદરાજ પોતેજ છે. ગામડીઆના જેવા પોષાક તેમણે પહેર્યો છે, તોપણ ચોક્કસ હું એમને ઓળખી ગઇ છું.”

“કાણુ ગોકુલ છે?” ગોદાવરીએ પૂછ્યું.

“ના બેટા” તેની માતાએ કહ્યું: “એ તો પેલા ભલા વૈદરાજ તને જીવાડવા માટે આગ્રેથી ખાસ અહીં આવ્યા છે. જો એ આ ઘડી અહીં ન હોત તો, જરૂર, તું મરી જત!”

દસાની નજર હવે વૈદરાજ તરીકે કહેવાયલા ગામડીઆ તરફ ગઇ. ખુલ્લો થયો અને બોલ્યો: “ઇન્દુમતી બહેને બરાબર મને ઓળખ્યો કાઢ્યો. જે કુટુંબની દવા મેં કરી હોય તેને ત્યાં ભજન-કીર્તન હું ન આપું એ મને કેમ ગમે? અનિરૂદ્ધ ભાઇને વિનંતિ કરીને હું આ વેશમાં એમની સાથે આવ્યો હતો.”

ગોપાળરાય એ વખતે ડાકટરને લઇને આવી પહોંચ્યો. ગોદાવરી તો પથારીમાં બેઠી થઇ હતી! ડાકટર સાહેબની હવે કાંઇ જરૂર પાત રહી નથી. તેઓશ્રીને વિદાય કરવામાં આવ્યા અને વૈદની ગોળીથી આરામ થયાનું જાણીને ગોપાળરાય તો વૈદનો આભારવશ થઈ ગયો.

વેદ હવે મોઝો જોયો અને કહ્યું: “મેં તો અત્યારે એને બેશુદ્ધિમાંથી શુદ્ધિમાં આણી; પણ એ ખોરાક નહીં લે તો ફરીથી એજ સ્થિતિમાં પડશે અને પછી શું થશે તે કહેવાય નહીં.”

“પુત્રી, હવે ખોરાક લઇશ ને?” ગોપાળરાયે પૂછ્યું,

“ના. ગોકુળને ખવરાવો; પછી હું ખાઇશ.” ગોદાવરીએ જવાબ દીધો.

“ગોદાવરીને ખવરાવો. અમે પણ સર્વે આપને ત્યાં ખાઇશું” અનિરૂદ્ધે કહ્યું.

“મુરખી, છોકરીને જીવાડવી હોય તો એનું મન મનાવી લ્યો. એ સિવાય છૂટકો નથી. “વૈદરાજે કહ્યું: “આપના સિવાય અહીં બેઠેલાં તમામના અંતરની ઈચ્છા ગોદાવરી સંબંધમાં શી તે આપ જાણો છો? ગોદાવરી ગોકુળને વરે એ જ સૌની આહના છે. એને સંમતિ આપો અને પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખો.”

ગોપાળરાયે પોતાની પત્ની તરફ જોયું. એણે હાથ જોડીને ડોકું નમાવ્યું અને પછી ગોદાવરીના શરીરને હાથ ફેરવવા લાગી.

“અસ્તુ! તમારી સૌની જ્યારે એજ ઈચ્છા છે ત્યારે હું તેમાં સંમતિ આપું છું.”

સૌને આ સાંભળીને હપ થયો. અનિરૂદ્ધે પોતાના તમામ સાથીદારોને ત્યાંજ ખોલાવીને ભજન ગાયું.

અમને કીધા છે તેં રળીઆત

મારા રામજી રૂડા, તેં તો

કીધા છે અમને રળીઆત.

ટેક નિલાવી તેં, વ્રત નિલાવ્યું,

રાખી હમારી તેં તો લાજ—અમને.

x x x x

વાચકવૃન્દને અમારે હવે ધણુંજ થોડું કહેવાનું બાકી રહે છે.

વિદ્યાચતુરરાયે ગોપાળરાયને ત્યાંથી ગુસ્સે થઈને ગયા બાદ એકદમ એક બીજા સ્થળેથી એક કન્યાને પોતાના પુત્ર માટે પસંદ કરી અને બીજે દિવસેજ તે બન્નેનાં લગ્ન કરી દીધાં.

ગોપાળરાયનો માર્ગ મોકળો થઇ ગયો. પોષ શુદ્ધિ નવમીને દિવસે તેને ત્યાં તેની બન્ને પુત્રીઓનાં લગ્ન થયાં. જમનાનું લગ્ન અનિરૂદ્ધ સાથે અને ગોદાવરીનું લગ્ન ગોકુળ સાથે.

એ લગ્ન પ્રસંગે માત્ર ગોપાળરાય અને મોહનરાયનાં સંબંધી જનો અને પરિચિતો નહીં પણ આખી મુંબાઈ નગરીની પચરંગી પ્રજાએ હાજરી આપી અને બન્ને યુગલોને આશીર્વાદ આપ્યા.

સુવિદ્યા સાકરવાળા એ પ્રસંગે હાજર હતી. બન્ને વરકન્યાના હસ્તમેળાપ થઈ ગયા પછી તેણે મોહનરાય પાસે જઈને પૂછ્યું: “ મહાશય, નવો જમાનો કેવો ? ”

“ પુત્રી ” મોહનરાયે સ્નેહપૂર્વક તેનો ખભો ધાબડતાં કહ્યું: “ જેમાં સત્ય અને પ્રેમની પાવક જ્વાળા હોય તેને માટે કંઈ વિશેષણ વાપરવું હોય ખરું ? ”

સુવિદ્યા બોલી: “ એનો અર્થ એ કે અમારા જમાનાને તમે અભિનન્દો છો. જ્યાં જ્યાં વૃદ્ધો અમારી સત્ય લડતને ટેકો આપશે ત્યાં તેઓ પોતાનું અને પોતાનાં સંતાનનું ભલું કરી શકશે-જેમ આ બન્ને દાખલામાં બન્યું છે તેમ ! પણ જો તેઓ આડા કાટશે તો આ નવા જમાનાની જ્વાળાઓમાં તેઓ પોતાને અને પોતાનાં સંતાનને ભસ્મીભૂત કરી નાંખીને હિંદુત્વનો વિનાશ કરશે. ”

“ બહેન તારું કહેવું ખોટું નથી. ” ગુરૂદેવે અભિપ્રાય આપ્યો.

x x x x

લગ્ન પછી બન્ને યુગલ કૃષ્ણપુર જઈને વરયાં અને ખેડૂતનું છવન વીતવવા લાગ્યાં.

થોડાક દિવસ બાદ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે ગામમાં આવી પહોંચી. તે ધ્રુજલાલ શાસ્ત્રી, સુરેખા અને મુકુન્દ હતાં. ધ્રુજલાલ શાસ્ત્રાએ અનિરૂદ્ધને સુરેખા અને મુકુન્દની સોંપણી કરતાં કહ્યું કે: “ જેલની સજા ભોગવીને મુકુન્દરાય હવે શહેરમાં વસવા માગતા નથી. તમારા પિતાશ્રીનાં ચરણ પકડીને તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, હવેથી કદી કેપોર્ટ નહીં જઉં. શહેરનાં પ્રલેખનોની જંગલમાંથી તેઓને છૂટા કરવા માટે આલો ગામડામાં આપની પાસે રાખવા તમારા પિતાશ્રીએ મને સૂચવ્યું છે. મુકુન્દનો અંગીકાર કરો અને આભારી કરો. ”

અનિરૂદ્ધે મુકુન્દને પૂછ્યું: “ કેમ, જમના જેવી જુના જમાનાના નામવાળી, કાળી, નિરક્ષર અને દુરાગ્રહી સ્ત્રી જ્યાં વસ્તી હોય હોય ત્યાં વસવું તને ગમશે ખરું કે ? ”

“ હું ધારું છું કે, મારું નામ હવે ચમુના છે. ” જમના બોલી.

“ પણ જમનામાંથી ચમુના થઈને ? ” અનિરૂદ્ધે પૂછ્યું.

મુકુન્દને યાદ આવ્યું કે-જ્યારે અનિરુદ્ધ અને જમનાનાં લગ્નની દરખાસ્ત મોહનરાયે સૌથી પહેલાં કરી હતી ત્યારે તેણે જમના સંબંધી અનિરુદ્ધ સમક્ષ અનેક આક્ષેપો કર્યા હતા. તેણે માણી માગી અને કહ્યું: “પિતા-પુત્ર વચ્ચે વિચ્છેદ કરાવવાના રાક્ષસી વિનોદથી મેં આ બધું જુદું કહ્યું હતું. પણ આખરે સત્ય તર્યું છે, એ જોઈને હું શરમિંદો બન્યો છું. એ ઉપરાંત મારાં અનેક ભૂંટાણાં અને કપટ બદલ હું શરમાઉં છું. હવે હું એ રાહ પર કદી નહીં જઉં.”

અનિરુદ્ધે એને અપનાવ્યો અને કૃષ્ણપુરમાં એનો નિવાસ કરાવ્યો. એ બાદ તેણે શાસ્ત્રીને પૂછ્યું: “કેમ મુંઝાઈના શા સમાચાર છે?”

શાસ્ત્રીએ જવાબ દીધો: “ભાઈ, હજી મુંઝાઈનાં છાપાંઓની ચર્ચા શમી નથી. સુધારક અને સનાતની મતવાળાંઓના વાદવિવાદ હજીયે છાપાંઓમાં, માસિકોમાં અને વ્યાસપીઠો ઉપર ચાલુજ છે. બન્ને પક્ષ પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં પોતપોતાનોજ વિજય કલા કરે છે.”

અનિરુદ્ધે કહ્યું: “વિચારકોને એમાંથી વિચારવાનું અને નવનીત ગૃહણ કરવાનું પ્રાપ્ત થશે. આખર સત્ય, પ્રેમ અને આત્મ-બલિદાનનો પંથ જ સફળ નીવડશે, એ ચોક્કસ છે.”

“હું તમારા મતને પૂર્ણીશે મળતો થાઉં છું.” શાસ્ત્રીએ જવાબ દીધો.

તમારી તેમજ તમારાં બહાલાંઓની તન્દુરસ્તી માટે

ડૉ. કોઠારીની જીવન શક્તિ રજીસ્ટર્ડ.

વાપરો કારણ કે શરીરનાં જીવનતત્વોની નબળાઈથી શારીરિક માનસિક રોગો અને નબળાઈઓ થાય છે અને ટકી રહે છે જ્યારે જીવનશક્તિ જીવન તત્વોને પોષણ આપી એ ફરીવારોને મૂળથી મટાડનાર ક્રિયાશુદ્ધ સુવર્ણ અને મકરધ્વજ નં. ૧ નાં નવીજ શોધ સુજળનાં તત્વોથી ભરપૂર નિર્દોષ, સ્વાદિષ્ટ અને સચોટ દવા છે. ૩૨ ડોઝની બાટલીના રૂ. ૧૦. પૈસા પ્રથમથી મોકલનારને હિદમાં પોસ્ટેજ ફ્રી રૂ. ૧ એડવાન્સ મળ્યા વિના વી. પી. થતું નથી. વાપરનારાઓના અભિપ્રાયો મંગાવો. તમારી આંખોના રક્ષણ માટે કુદરતે બનાવી મોકલેલી અકસીર દવા,

કાશ્મીરી લોટસ હની.

કાશ્મીરના વિરલ તળાવોમાં થતી અને બહુ મહેનત તેમજ પૈસાના બોગે મેળવાતી આ સાચી ચીજ મળવી પશુ દુર્લભ છે. અમોએ તે મુશ્કેલીથી મેળવી તેને શાસ્ત્રીય રીતે શુદ્ધ કરી બીમસેની કપૂર મેળવી વાપરવા લાયક બનાવેલ છે. આનું ચાહુ અંજન આંખોના દરેક સાધ્ય દરદો મટાડી નવા થતા ગટકાવી મોતીયાં સુદાં ગાળી નાંખે છે તેમજ આંખ નિરોગી તેજસ્વી રાખે છે. ૪૦ વર્ષની વય પછીથી હાંડગી ભરના ખોના રક્ષણ માટે વાપરી મનુભવ લેવા જેવી આ નિર્દોષ કુદરતી બનાવટ છે. રૂ. ૩, ૩. ૫, એક ડઝન માટે ખાસ ભાવ.

ડૉ. લખો:-

જીવનશક્તિ કાર્યાલય.

કોટડા, (વાયા જીજ) કચ્છ.

તારનું શિરનામું “જીવનશક્તિ” કોટડા, જીજ.

ફક્ત પાંચજ ટાપાં ! !

ગુમાની અમી-કુપી

૨૭૨૮૬ નં. ૧૨૬૪

ફક્ત પાંચજ ટાપાં અમી-કુપી લેવાથી ઉલટી, ઝાડો, કોલેરા, સરદી, સળેખમ, ચુંક, આંકડી, પેટનો દુખાવો, અલ્સ, વાયુ, ખાદી, બદલનખી, શુભ, હીરદીરીઆ, ઉઠાંટીયું, દાંત કે ઢાઢનું કળતર વીગેરે તુરત નાબુદ કરે છે.

ફક્ત એકજ શીશી ગુમાની અમી-કુપી ઘરમાં તથા મુસાફરીમાં પાચે રાખે તે તમને તાત્કાલીક થઇ આવતાં ઉપર જણાવેલાં દરદોમાં કીંમતી મદદના થઇ પડશે. માટે રનેહી મિત્રોમાં ઉપકાર કરવા એક શીશી ૧૦૩૨ પાસે રાખે અમી-કુપીની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનોમાથી મેડલ મળેલ છે.

કીંમત શીશી ૧ નો રૂ. ૧૧૧

ત્રણ શીશી રૂ. ૪) પો. અલગ

રાજશાહી ગોનોરીઆ રુપેશીફીક

૨૭૨૮૬

[પ્રમેહારી રસ]

નં. ૧૨૬૪

જુનો કે ગમે તેવો પ્રમેહ હોય માત્ર ચોવીશ કલાકમાં જ નાસવા માંડે છે. જાણે જાહનો અમત્કાર ? એક ડોઝ પેટમાં ગયો કે બે આની આરામ થયો ? એમ સમજો. પ્રમેહ માટે આવી ફોલ્ડમંદ દવા બીજી કોઇ નથી. સોએ સો દર સારા થયા છે. હલ્લુ સુધી કોઇ નિષ્ફળ થયાજ નથી. કિમત શીશી એકન. રૂ. ૨), ત્રણ શીશીના રૂ. ૫૧૧. પોસ્ટેજ અલગ.

૨૭. રાજશાહી અસ્થમા ક્યોર નં. ૧૨૬૪.

(સર્વે પ્રકારના પાસ રોગ યાને દમની દવા)

જુના અને ૧૧૧૬૬ ના રાજાન થઇ ગયેલા દર્દીઓને ૪ પુર્વક સલાહ આપીએ ' રાજશાહી અસ્થમા ' તકે વાપરવાનું શરૂ કરી તેમાં જળ ગુણિતે લાવ દમ, હાફ્ફ, ઠારો, ખાસી, ઉધરુ રે દરદોને જરમુખય કીમત બાટલી ૧ ના રૂ. ૨૧૧, ત્રણ બાટલીના રૂ. ૭) પો. અલગ.

સોલ એજન્ટ-સી. સી. ગુમા એન્ડ કં.

મુ. પો. નડીઆદ (ગુજરાત)

